ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ تارىخ ۋە خەلقئارا سىياسەت ئاساسلىرى

سۆزبېشى
تۈزگۈچى : سىدىقھاجى روزى

(1)

تاغلىق ،تۆپىلىك، دېڭىز، دەريا، ئوكياندىن تەشكىللەنگەن يەر شارىنىڭ تەبىئى قۇرۇلمىسى بۇ باشقا بىر ئىش، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت قۇرۇلمىسى بۇ باشقا بىر ئىش ئىكەن.ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسى قانداق قۇرۇلما ئۇ؟ ھەربىر خەلق ياكى ھەربىر مىللەت خۇدا تەقسىم قىلىپ بەرگەن زېمىن ئىچىدە دۆلەت قۇرۇپ ، بىر-بىرىنىڭ دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلىپ ياشايدىكەن. دۆلەت قۇرۇش شەرت-شارائىتلىرىنى تەييارلىغان بولسىمۇ، دۆلەت قۇرۇشقا ھوقۇقلۇق بولسىمۇ ،ھەتتا تارىختا دۆلەت قۇرغان بولسىمۇ لېكىن قۇرغان دۆلەتكە ئىگە بولالماي باشقا ياۋايى مىللەتلەرگە مۇستەملىكە بولۇپ قېلىپ خارۇ-زار ياشاۋاتقان ئۇيغۇردەك مىللەتلەر ھەر نەگە بارسا داۋاملىق دۈشمەنلىك ئىچىدە ياشايدىكەن.

دېموكراتىك دۆلەتلەردە ئادەملەر سىياسەتنىڭ ئاستىدا ئەمەس، قانۇننىڭ ھمايىسى ئاستىدا ياشايدىكەن، قانۇن يول قويغان دائىرىدە نېمە ئىش قىلسا قىلالايدىكەن، نېمە دېسە دېيەلەيدىكەن. چۈنكى ، دېمۇكراتىك دۆلەتلەردە قانۇن ئىنسان تەبىئىتىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلىدىكەن. مۇستەبىت سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە بىر پارتىيە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاۋاتقان ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسى -"تارتىپ ئېلىش، سېتىپ ئېلىش "تىن ئىبارەت رەھىمسىزلىكنى بەلگە قىلغان قۇرۇلمىدىن تەشكىل تاپىدىكەن .قانۇن بۇنداق ئەلدە سىياسەتنىڭ قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىدىكەن.

ئوبيېكتنى قولغا چۈشۈرۈش زۆرۈر بولۇپ قالغاندا ، مۇ بادا ئوبيېكتنى سېتىپ ئېلىشقا توغرا كەلسە پۇلنىڭ، ئالتۇن زەر ، كۈمۈچنىڭ قۇدرىتىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ، شۇڭا پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك جۇڭگودا دۆلەتنىڭ ئىككىنچى بىر خىل" ئەخلاقى "

بولۇپ قالدى. ئوبيېكتنى تارتىپ ئېلىشقا توغرا كەلگەندە ھەربى كۈچ، ئادەتتىن تاشقىرى قوراللىق كۈچ، ماددى كۈچنىڭ قۇدرىتىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ .بۇ ئىككى كۈچنىڭ ئالدىدا سوتسىيالىستىك جەمئىيەت جۇڭگودا   پەقەت شۇ كۈچقا ئېرىشكەن ئادەملەردىن باشقا ئادەملەر، پەقەت شۇ كۈچقا ئېرىشكەن ملللەتلەردىن باشقا ملللەتلەر بىر نېمە دېيىشكە چارىسىزدۇر، ئامالسىزدۇر .بۇنداق جەمئىيەتتە ئەخلاقنىڭ كۈچى قاچان ، قانداق شارائىتتا رول ئوينايدۇ، بىلگىلى بولمايدۇ.

كېينكى 10 يىل ئىچىدە چەتئەللەردە ئۇيغۇرنىڭ كىشىلىك ھوقۇق بويىچە دەۋا-دەستۇرى ، ئۇيغۇرنىڭ ئەقلى يەتكەن، ئۇيغۇرنىڭ كۈچى يەتكەن دائىرىدە، يەنى ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان بۇ مىللەت غەرپ دۇنياسىدىلا خەلقئارا قوللاشنىڭ چەك -چېگراسى ئىچىدە دەۋا قىلىپ ، دەۋانىڭ كۆلىمنى كېڭەيتىپ ئۇيغۇرنىڭ مەسلىسىنى   خەلقئارا لاشتۇردى.

ھازىرغىچە ئەقىللىق بىر ئۇيغۇر ئوتتۇرىغا چىقىپ، سىياسى ھوقۇق دەۋاسى قىلىۋاتقان بۇ،بىر گۇرۇپپا ئادەملەر نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ، نېمە قىيىنچىلىق تارتىۋاتىدۇ، نېمىسى ئارتۇق نېمىسى كەم دەۋا قىلىۋاتىدۇ، دەۋاغا نېمە يېزىۋاتىدۇ، ماتېرىيالنى قانداق تەييارلاۋاتىدۇ، بۇ ماتېرىياللارنى ئەيمى خانىم، ئالىم سىيتوپ، رابىيە قادىر ۋە خېنىرۇى ئەپەندىلەر قانداق ھۆججەتلەشتۇرۇۋاتىدۇ ، دېمەكتە يوق، بەزى كىشىلەر تور بېتىنىڭ كەينىگە ئۆتىۋېلىپ مۇستەقىللىق تەلەپ قىلمىديەي، ئاپتونومىيە تەلەپ قىلديەى ، مۇستەقىللىق ئىدىيسى يوق ياكى ئاپتونومىيە ئىدىيسى يوق ،دېيىشتى .بۇ كىشلەر ئۆگىنىۋالغان تىل بويىچە ئېيتقاندا ، ئۇلارنىڭ سۆزىچە : دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتيىنىڭ ستىراتېگىيلىك ئىدىيسى يوق ، ستىراتېگىيلىك پىلانى يوق ئىمىش .ھەتتا ۋەتەن ئىچىدىكى غەيرەت نىياز ئەپەندىمۇ دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتيىنىڭ ئىدىيسى يوق، دېگەن گەپلەرنى شياڭگاڭلىق مۇخبىرلارغا سۆزلەپ بەرگەن بولدى.

ئىدىيە دېگەن نېمە ؟ ئەگەر بىر ئادەم ياكى بىر گۇرۇپپا كىشلەر كىشىلىك ھوقۇق ۋە سىياسى ھوقۇق تەلەپلىرى بويىچە ھەرىكەتلەر قىلىدىكەن بۇ كىشلەردە ئىدىيە بولمىسا قانداق ھەرىكەت قىلىدۇ؟ پەقەت" مۇستەقىللىق "دەپ، توۋلىسلا، پەقەت ئاپتونۇمىيە دەپ توۋلىسلا ئىدىيە بولغان بولامدۇ؟ سەن كىم؟ دۇنيا ياكى ئەتراپىڭدىكى مۇھىت سىنى كىم دەپ، تونۇيدۇ؟ ئۆزۈڭنىڭ كىملىكنى ئۆزۈڭ بىلمەي ، ھازىرغىچە ئۆزۈڭنىڭ كىم ئىكەنلىكنى ئۆزۈڭ ئاڭقىرالما ي يۈرگەندە، سىنىڭ كىم ئىكەنلىكڭنى غەرپ دۇنياسى نەدىن بىلىدۇ، شەرىق دۇنياسى يەنە نەدىن بىلىدۇ؟سىنى ھېچ كىم بىلمەيدۇ، شۇنداق ئىكەن ، ھېچ نېمىدىن ھېچ نېمە يوق ، يەنە كىلىپ مۇستەقىللىق ياكى

ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىش بۇ قانداق مەنتەقە ئەپەندىلەر؟ سەن كىم، تۈركمۇ ياكى ئۇيغۇرمۇ؟ سەن تۈرككە مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىۋاتامسەن ياكى ئۇيغۇرغا مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىۋاتامسەن؟ تۈركىنىڭ تۈركىيە دەپ دۆلىتى بار .بۇ دۇنيانىڭ ياكى غەرب دۇنياسىنىڭ تۈرككە يەنە بىر قېتىم دۆلەت قۇرۇپ بېرىش مەجبۇرىيىتى يوق !يازغان يازمىلىرىڭدا ھە دېسە" شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى "نى قۇرغان ،" شەرقى تۈركىستان خەلق جۇمھۇرىيىتى"نى قۇرغان دەپ يازىدىكەنسەن . ئەلبەتتە شۇنداق .مەن ھەم، سەن ھەم تارىختا دۆلەت قۇرغانلىقىمىزنى يېزىشىمىز كېرەك .قېنى بۇ قۇرغان دۆلىتىڭ؟ نېمىشقا قۇرغان دۆلىتىڭنى ساقلاپ قالالمىدىڭ ئەپەندى؟ بۇ قۇرۇلغان دۆلەتلەر قانداق يوقىتىلدى، كىملەر تەرىپىدىن، قايسى دۆلەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى؟نېمىشقا، سەن قۇرغان دۆلەت زادى نېمىشقا يوقىتىلدى ،بۇ يولدا ئىزدىنىپ باقتىڭمۇ؟

ئىدىيە دېگەن نېمە؟ ئىدىيە دېگەن پىكىر دېگەنلىكتۇر .پىكىر قانداق پەيدا بولىدۇ؟ ئىنساننىڭ ئەسلى ماھىيىتى ئەركىنلىك بولىدىغانلا بولسا بۇ توغرىدا ئىنساننىڭ ئېڭىدا پەيدا بولغان پىكىر-ئىدىيلەر تەبىئى بولىدۇ .بىراق، ئىنساننىڭ ئېڭىدا تەبىئى پەيدا بولغان پىكىر- ئىدىيىلەر تاشقى دۇنيادا چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ .شۇڭا ئىنسان ئۆزىنىڭ پىكىر -ئىدىيىلىرىنى تاشقىرى دۇنيا رېئاللىقىغا   كۆپ ھاللاردا ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ .ئەمما دۇنيا، مەنپەئەت قوغلىشىشنىڭ، مەنپەئەتپەرەستلىكنىڭ، مەنپەئەت ئۈچۈن كۆرەش قىلىشنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان دۇنيا ئىكەن ، شۇڭا سىياسەت بۇ يەردە ،مەنپەئەت تالىشىش بابىدا، مەنپەئەت قوغلىشىش مەيدانىدا ، ئۆزۈڭنىڭ مەنپەئەتىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەشنىڭ بىرخىل شەكلى بولۇپ قالىدۇ.

بىز ئۇيغۇرلار يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا ياكى 19- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن -20ئەسىر نىڭ ئاۋۋالقى يېرىمى ئىچىدە مانجۇ-مەنچىڭ خانىدانلىقىنىڭ مىللى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ، ئۈچ قېتىم مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرغان ئىدۇق، دېگەن پىكىر- ئىدىيىگە كىمنى ئىشەندۈرەلەيسەن؟ دۆلەت قۇرۇش تارىخىڭنى كىشىلەرگە قايسى ئۇسۇلدا سۆزلەپ بېرەلەيسەن ئەپەندى؟ دۆلەت قۇرۇش تارىخىڭ بىلەن ئۆزۈڭنىڭ ئېتنىك مىللەت ئۇيغۇر ئىكەنلىكىڭنى كىشىلەرگە قايسى ئۇسۇلدا چۈشەندۈرۈپ قويالايسەن ئەپەندى؟

مەن، سىنىڭ ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىشىڭ خاتا، مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىشىڭ خاتا دېگىنىم يوق .بۇنداق تەلەپ قىلىش پۈتۈنلەي بىر مىللەتنىڭ ھوقۇقى دائىرىسىدىكى ئىش .نېمە ئۈچۈن ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىسەن يەنە نېمە ئۈچۈن مۇستەقىللىق تەلەپ

قىلسەن ياكى كىمدىن مۇستەقىللىق تەلەپ قىلسەن ياكى كىمدىن ئاپتونومىيە تەلەپ قىلسەن ، بۇ تەلەپلەرنى كىشىلەرنىڭ ئالدىدا زامان ۋە ۋاقىتقا توغرىلاپ ئىسپاتلاپ بېرىشىڭ كېرەك، خۇددى ئۇيغۇرنىڭ ئۇرۇمچى ۋە پۈتۈن ئۇيغۇرىستانلىق ئەزىمەت ئەركەكلىرىدەك سىياسى كۆرەش ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىشىڭ كېرەك، دىمەكچىمەن.سۇنى كۆرمەي تۇرۇپ ئۆتۈك سېلىۋەتمەي ھەر ئىشنىڭ ۋاقتى- سائىتى كەلگەندە قىلىش كېرەك، سۆزلەش كېرەك، دىمەكچىمەن ئەپەندى.

ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىللىقى ۋاشىنگىتۇننىڭ كوچىلىرىدا ئىشقا ئاشمايدۇ، ئۇيغۇرنىڭ ئاپتونومىيە تەلەپلىرى بېرلىننىڭ كوچىلىرىدا ئىشقا ئاشمايدۇ .ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىللىق ، ئاپتونومىيە تەلەپلىرى قەشقەرنىڭ كوچىلىرىدا، غۇلجا -ھەرەمباغ كوچىلىرىدا، خوتەن قارىقاش ، پىچان، تۇرپاننىڭ كوچىلىرىدا ئىشقا ئاشىدۇ .ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىللىقى ئەنە شۇ يەردە .دېمۇكراتىك ئەللەر خەلقلىرىنىڭ ساڭا قىلىپ بېرىدىغان ۋە ساڭا قىلىپ بېرەلەيدىغان ئىشى شۇكى، دۆلەت ئەخلاقى دائىرىسىدە ساڭا ۋە سىنىڭ تەلەپلىرىڭگە مەسئۇل بولىدۇ .كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداشنى ئاساس قىلغان تاشقى سىياسەتنىڭ دائىرىسىدە ساڭا مەسئۇل بولىدۇ.گېزى كەلگەندە خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن سەن ئېلىپ بارىدىغان سۆھبەتنىڭ شارائىتىنى يارىتىپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ.ئەگەر خىتاينى پارچىلاشنى نىيەت قىلغان بولسا، غەرب دۇنياسى خىتاينى پارچىلاشنىڭ خەلقئارا شارائىتىنى يارىتىپ بېرىدۇ .شۇ ۋاقىتقا يەتكەندىلا سىنىڭ مۇستەقىللىق ئۈچۈن تاشلىغان قەدىمىڭ مۇئەييەن دەۋر ئىچىدە رول ئوينايدۇ.

دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى ۋە رەھبىرىمىز رابىيە قادىرنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئۇيغۇرنىڭ تارىختا قۇرۇلغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەھەتتە ، ۋەتەنداشلىرىمىزنىڭ پىكىر- تەلەپلىرىنى بىر نوختىغا جەملەپ، "ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ تارىخ ، خەلقئارا سىياسەت ، خەلقئارا قانۇن ۋە مۇستەملىكە رېياللىق ئاساسلىرى " ناملىق چوڭ ماۋزۇ ئاستىدا تۆت قىسىمغا بۆلۈپ 1- ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ تارىخ ئاساسلىرى2- ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا سىياسەت ئاساسلىرى 3- ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە قارشى كۆرەشلىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ نۆۋەتتىكى مۇستەملىكە رېياللىقى 4- ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا قانۇن ئاساسلىرى قاتارلىق ماۋزۇلار ئاستىدا ماتېرىيال خاراكتېرلىك، ھۆججەتلىك بىر ئەسەر يېزىپ چىقىش (تۈزۈپ چىقىش) ئۈچۈن قولۇمغا قەلەم ئالدىم . خۇدادىن ئۆزۈمگە كۈچ قۇۋۋەت تىلەيمەن.

ئۇشبۇ يازمىدا ئاۋۋال ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن مۇستەملىكە بولۇپ قالدى، دەپ قويۇلغان

سوئالغا جاۋاب ئىزلەيمىز.ئاندىن ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشقا ھوقۇقلۇق مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايمىز.ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۈچ قېتىم دۆلەت قۇرغانلىقىنى تارىخى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلايمىز .بۇ ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ قانداق شارائىتتا، قانداق ئۇسۇل بىلەن، كىملەر ۋە قايسى دۆلەتلەر تەرىپىدىن يۇقىتىلغانلىقىنى، قانداق ئەھۋالدا چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى سودىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ قېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە قانداق ئورۇنغا چۈشۈپ قالغا نلىقىنى تارىخى يوسۇندا ئىسپاتلايمىز. ئۇيغۇرنىڭ سىياسى ئادەملىرى، ئۇيغۇرنىڭ ھەربى ئادەملىرى ، ئۇيغۇرنىڭ تەشكىلاتچىلىرى، ئۇيغۇرنىڭ دىنى ئاكابىرلىرى ۋە ئادەتتىكى دىنى ئادەملىرى، ئۇيغۇرنىڭ ئۇمۇمى پۇقرالىرى ئۆزلىرى قان تۆكۈپ قۇرۇپ چىققان دۆلەتلەرنىڭ يۇقىلىشىدا سىياسى جەھەتتە گۇناھ سادىر قىلىپ ، قۇرۇلغان دولەتلەرنىڭ ھالاك بولىشى مەسىلىسدە قانداق رول ئوينىدى ۋە دىنى جەھەتتە قانداق رول ئوينىدى ؟بۇ مەسىلىلەرنى يازغاندا ئىنجىلەرگە ئايرىمايمىز ، بابلارغا ئايرىمايمىز ، پەقەت يۇقىرىدىكى ماۋزۇ بويىچىلا بابلارغا ۋە ئىنجىلەرگە ئايرىيمىز.ئوقۇرمەنلىرىمىز يازمىلىرىمىزنى ئەستايىدىل ئوقۇپ ، پەقەتلا ئومۇمى بايان ئىچىدىن يۇقىرىقى مەسىلىلەرگە جاۋاب تېپىپ ئالسا بولىدۇ.

مەن يىلنامە تارىخچىلىقىنى قىلماي تارىخنى ، تارىخ پەلسەپىسى بويىچە تەتقىق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇش ھوقۇقىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ قانۇنۇنلىرى ئاساسىدا ، قوشۇمچە قانۇن پەلسەپەسى بويىچە تەتقىق قىلىپ، ئۇيغۇر تارىخچىلىرى يېزىپ قالدۇرغان تارىخى ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلا توغرىسىدا نېمە دەپ يېزىپ قالدۇرۇلغان بولسا ، بۇ يازمىلارنى ئاساس قىلىپ ، بەزى مۇناسىۋەتلىك خىتايچە ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەييارلانغان ماتېرىياللىردىن پايدىلىنىپ ، ماتېرىياللارنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ، قوشۇمچە ھوقۇق ۋە ھوقۇقشۇناسلىق ئىلمىغا مۇراجىئەت قىلىپ ، ئۇشبۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم .

يۇقىرىقى تۆت ماۋزۇ ئىچىدە بولۇپمۇ -4 ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا قانۇن ئاساسلىرى) بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تۈزۈپ تارقاتقان قانۇنلارنى ئاساس قىلىپ (خالىسا يەنە باشقا ۋەتەنداشلىرىمىز بىلەن بىرلىكتە قەلەم تەۋرىتىپ بۇ ماۋزۇنى تولۇق، مۇكەممەل يېزىپ چىقىش ئۈچۈن ئورتاق كۈچ چىقىرىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ .لېكىن يەنىلا بىز قانۇنشۇناسلار ئەمەس، يەنىلا بىز بۇ توغرىدىكى قانۇنلارنى كۆپ بىلمەيمىز . شۇڭا خەلقئارا ياردەمگە تايىنىپ خەلقئارا قانۇنلار ۋە نىزامنامىلار ئاساسىدا ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە

كەلتۈرۈشنىڭ قانۇن ئاساسلىرىنى خەلقئارادىكى دوستلارنىڭ يېزىپ چىقىشىغا توغرا
كېلىدۇ .بۇ ئەسەر ھۆججەتلەشكەن ماتېرىيال سۈپىتىدە ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە
قىلىنغاندىن كېيىن فرانسىيە خەلقئارا قانۇنشۇناسلار جەمئىيىتىگە ۋە ئىتالىيە خەلقئارا
زىيالىلار ۋە قانۇنشۇناسلار جەمئىيىتىگە ئەۋەتىپ بېرىلىدۇ. بۇ جەمئىيەتلەرنىڭ ھەقسىز
ياردەم قىلىشى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرۇلغان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى
تەلەپ قىلىشقا ھەقلىق ئىكەن ، دەيدىغان ھۆججەتلەشكەن ماتېرىيالنى ئوتتۇرىغا
چىقارغاندا، قانۇنشۇناسلارنىڭ قولىدىن چىققان قانۇنلۇق ھۆججەتلەرگە ئاساسلىنىپ ،
ئامېرىكىنىڭ دۆلەت مەجلىسى ۋە ياۋرۇپا پارلامېنتى ئەزالىرىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا
سىياسەت خاراكتېرلىك قانۇن لاھىيە ماقۇللىشىغا يول ئېچىلغان بولىدۇ) .ئالاھىدە
ئەھۋالدا يەنە باشقىچە بولىشمۇ مۇمكىن (بىز بۇ يولدا مېڭىپ بېقىشىمىز ،ئىسپاتلاپ
بېقىشىمىز كېرەك.
تىبەتلەر بۇ يولدا قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى ئاللىقاچان ئورۇنلاپ بولغان ئىكەن .
يېقىندا خىتايغا تاپشۇرغان ئۇلتىماتۇم -تىبەتلەرنىڭ خىتايلار تۈزۈپ تارقاتقان قانۇن -
نىزامنامىلار ئاساسىدا خىتايدىن ئالى ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىشىغا ئاساەن يېزىپ
چىقىلغان ئولتىماتومنى خارۋارد ئۇنۋېرىستىتى قانۇن پاكولتېتىنىڭ قانۇنشۇناسلىرى
يېزىپ بەرگەن ئىكەن.
تىبەتلەر شۇنداق ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن ،1991- يىلى10- ئاينىڭ 28-
كۈنى ئامېرىكىدا ئىككى پالاتانىڭ ئەزالىرى 1992- يىللىق مالىيە يىلىغا ئالاقىدار
"دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە ھوقۇق بېرىش قانۇنى"نى ماقۇللىغاندا ،"جۇڭگونىڭ تىبەتنى
قانۇنسىز ئىشغال قىلغانلىقى"نى ئۇشبۇ قانۇننىڭ-33 بۆلۈمى-7 ماددىسىغا كىرگۈزۈپ
،" تىبەت ئىشغال قىلىنماستىن بۇرۇن ئىگىلىك ھوقۇقلۇق دۆلەت " ئىدى،
دەپ كۆرسەتكەن.
-1992يىلى-7ئاينىڭ-28 كۈنى ئامېرىكا كېڭەش پالاتاسىنىڭ قوللىشى ئاستىدا ،
كېڭەش پالاتاسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر كومىتېتى تارىختا تۇنجى بولۇپ، "جۇڭگونىڭ
ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى تىبەت مەسىلىسى "توغرىسىدا ، گۇۋاھلىق بېرىش ۋە گۇۋاھلىق
ئېلىش يىغىنى ئۆتكۈزدى.
")قىزىق نوختىلا "خىتايچە نەشرى ئاپتورى، لىن جىڭ لۇڭ، لۇبىن(
ئۇيغۇرلار توغرىسىدا ئامېرىكىنىڭ دۆلەت مەجلىسدە ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان گۇۋاھلىق
ئېلىش ۋە گۇۋاھلىق بېرىش يىغىنى ھازىرغىچە ئاساسى جەھەتتىن كىشىلىك ھوقۇقتا
مەركەزلەشتى ياكى شۇ دائىرىدە داۋاملاشتۇرۇلدى.

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك،" جۇڭگونىڭ تىبەتنى قانۇنسىز ئىشغال قىلغانلىقى"، " تىبەت ئىشغال قىلىنماستىن بۇرۇن ئىگىلىك ھوقۇقلۇق
دۆلەت ئىدى"،"جۇڭگونىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى تىبەت مەسىلىسى "دەيدىغان سىياسەت خاراكتېرلىك سىياسى ئۇقۇملار تىبەت توغرىسىدا ئامېرىكىنىڭ دولەت مەجلىسدە بەلگىلەنگەن سىياسەتتۇر .بىزنىڭ ھەم دۆلەت مەجلىسىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا شۇنداق سىياسەت بەلگىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىنتايىن كۆپ ، ئىنتايىن ئىنچىكە ، ئىنتايىن مۇرەككەپ خىزمەتلەرنى ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.
3
دۇنيا تارىخى دېگەندە ئەلۋەتتە يەر شارىدا ياشاۋاتقان ، ياشىغان ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇشبۇ دۇنيا ، دۇنيا بولۇپ يارالغاندىن بېرى، دۇنيادا ئىككىنچى مىللەتنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىمىغان ، مۇستەملىكە بولۇپ باقمىغان بىر مىللەتنى ئىزدەپ تاپقىلى بولمىسا كېرەك .شۇنداقلا ئەبەدىي-ئەبەت مۇستەملىكە بولۇپ، لېكىن مۇستەقىل بولۇشقا سالاھىيەتلىك مىللەت بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئازادلىقىنىڭ، تاڭ نۇرىنىڭ تەمىنى تېتىماي بۇ ئالەمدىن غايىپ بولۇپ كەتكەن مىللەتمۇ بولمىسا كېرەك.شۇڭا بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا بىر مىللەتنىڭ يەككە ھالدا، ئۆز ئالدىغا ياراتقان تارىخى بولىشى مۇمكىن .لېكىن شۇنداق بولغان ھالەتتىمۇ شۇ مىللەتنىڭ تارىخى ئىككىنچى بىر تاشقى كۈچنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي ، ئۆز ئالدىغا يەكمۇ-يەك تارىخ بولۇپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ.شۇڭا ھەر قانداق مىللەتنىڭ تارىخى بۇ ئەمەلىيەتتە دۇنيا تارىخىنىڭ بىر قىسمىدۇر.
دۇنيادا چوڭ دۆلەتلەر ئارىسىدا ، رايونلاردا ، چوڭ دۆلەتلەرگە يىراق-يېقىنلاردا ، شۇنداق جۇغراپىيىلىك كەڭلىكتە ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا سۆز ئېچىشقا توغرا كەلسە،ئىنتايىن پاجىئەلىك دەيدىغان ۋە ئىنتايىن بەختلىك دەيدىغان جۈملىلەر بىلەن سۈپەتلەشكە بولىدۇ .چۈنكى بۇ تىپلىق كىچىك مىللەتلەر ھە دېگەندە ياكى چوڭ مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ مۇستەملىكە قىلىۋېلىش قىسمەتلىرىگە دۇچار بولىدۇ ياكى پاجىئەلىك تەقدىرگە يۇلۇقىدۇ ياكى چوڭ مىللەتلەرنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ ياكى چوڭ مىللەتلەر شۇ ئاجىز- كىچىك مىللەتلەرنىڭ ھامىيسى بولۇپ قالىدۇ.
ھەممىدىن پاجىئەلىك تەرىپى شۇ بولىدىكى، كىچىك مىللەتلەر رايونلاردا، چوڭ دۆلەتلەر ئارىسىدا قولدىن-قولغا ئۆتۈپ سېتىلىپ تۇرىدۇ، كىچىك مىللەتلەر ، چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك، سىياسى مۇناسىۋەتلەردە سىياسى بېدىكلەرنىڭ قولىدا سىياسى يەمچۈككە ئايلىنىپ قالىدۇ.

تارىخنى كىتاب قىلىپ پۈتۈپ ، يېزىپ تارشى پۈتۈكلەرگە ئايلاندۇرۇپ قاتلاپ تاختى
بېشىغا ئېلىپ قويىدىغان نەرسە ئەمەس. ئەكسىچە تارىخ
ئۆزلۈكسىز بەلكى دەۋر قىلىپ ، ئايلىنىپ تۇرىدىغان دائىمىي ، زامان خاراكتېرلىك
ھەرىكەتتۇر .تارىخ بۇ دېمەك، ھەرىكەتتۇر.تارىخ توغرىسىدا ماركىس ": تارىخ،
ھەرگىزمۇ ئۆزمەقسىتىگە يېتىشىنىڭ قورالى، دەپ پايدىلىنىدىغان مەلۇم ئالاھىدە
سالاھىيەت ئەمەس . تارىخ ـ ئۆزىنىڭ مەقسىتىگە ئىزدىنىۋاتقان ئادەمنىڭ پائالىيىتى
خالاس"دەپ، دەل جايىدا كۆرسەتكەن .يەنە شۇ ماركىس ":تارىخى ۋەقەلەر بەزىدە
كومېدىيىلىك تۈستە تە كرارلانسا، بەزىدە تراگېدىيىلىك تۈستە تەكرارلىنىدۇ "دەپمۇ
كۆرسەتكەن.شۇڭا كىچىك مىللى دۆلەتلەرنىڭ ، چوڭ دولەتلەرنىڭ قولىدا قولدىن-
قولغا ئۆتۈپ تۇرۇشى ، قولدىن- قولغا سېتىلىپ تۇرۇشى دۇنيا ۋەزىيىتىنى
يىرىكلەشتۈرىدىغان ، ئۆز نۆۋىتىدە دۇنيانىڭ ۋەزىيىتى ئاجىز مىللەتلەرنىڭ تەقدىرىنى
بەلگىلەيدىغان ئىش- چوڭ دۆلەتلەر ئارا ھوقۇق ئۈچۈن كۈرەشنىڭ ئالاھىدە شەكلى
بولۇپ كەلگەن .بۇنداق ئالاھىدە شەكىل يەنە ئۆز نۆۋىتىدە شۇ چوڭ دولەتلەرنىڭ ئىچكى
سىياسىتىگىمۇ بە لگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ.
مەسىلەن ، مانجۇ-توڭغۇسلارنىڭ جۇڭگودىكى مىللى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ،
گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ چىققان جياڭ جېشى ،) ئامېرىكىنىڭ قوللىشىغا
ئېرىشكەن (، تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسىنى دەۋىر قىلغان ھالدا جۇڭگونىڭ ئىچكى
قىسمىدا قانات يايدۇرۇلغان ئىچكى كۆرەشتە ، ئىككىنچى بىر خىل كۈچ كوممۇنىست
خىتايلاردىن) سابىق سوۋېتلەر ستالىنىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن (يېڭىلىپ ، جياڭ
جېشى،- 1949 يىلى ئامېرىكىلىقلار بوشتىپ بەرگەن
تەيۋەنگەكېلىۋالدى.جياڭجېشىنىڭ تارىخى پائالىيىتى باشتا كومېدىيىلىك رەۋىشتە
باشلانغان بولسا، ئاخىرلاشقاندا تراگېدىك رەۋىشتە ئاخىرلاشتى .ئەينى يىللاردا
"ھوقۇقنىڭ ئۈستىدە گۈلپەرى "بولۇپ ئولتۇرغان، ماۋزېدۇڭنىڭ خوتۇنى جياڭچىڭ،
تۈرمىدە ئۆلۈۋېلىپ ھاياتىنى تراگېدىيىلىك رەۋشتە ئاخىرلاشتۇردى.
دۇنيا ،ئەنە شۇنداق بىرىدىن ـبىرىگە ئۆتۈپ تۇرىدىغان، بىرىدىن-بىرى پايدىلىنىدىغان،
بىرىدىن ـبىرى ياردەم ئالىدىغان، بىرى ـبىرىنى بوزەك قىلىدىغان ، بىرى-بىرىنى
ئۇلۇغلايدىغان، بىرى ـبىرىنى ھالاك قىلىدىغان، بىرى ـبىرىنى ئالقىشلايدىغان
دۇنيادۇر .بىر تامچە ياش بىر يەردە تۆكۈلمىسە، ئىككىنچى بىرسىنىڭ كۈلكىسى كۈلكە
بولمايدۇ، ئىككىنچى بىرسى كۈلۈپ تۇرمىسا ئۈچۈنچى بىرسىنىڭ كۆزىدىن ياش
تۆكۈلمەيدۇ .ياكى ئاللاھ دۇنياۋى مۇناسىۋەتلەرنى شۇنداق رەھىمسىز ياراتتىمۇ ياكى

ئادەملەر ياكى بەندىلەر خۇدانىڭ ئالدىدا گۇناھكار بولدى ، ۋاپاسىزلىق قىلدىمۇ.
ئۇيغۇر مىللىتى ، ئۇيغۇرنىڭ ئوغلى) ياقۇپبەگنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى تارىخچى
سابىت ئۇيغۇرى ئىسپاتلىدى(بۈيۈك سەركەردە ياقۇپبەگ دەۋرىدە ئاكوپقا چۈشۈپ ،
مانجۇ-خىتاي چېرىكلىرىنى ئۇيغۇر دۆلىتىدىن ئۈزۈل-كېسىل قوغلاپ چىقىرىپ،
مۇستەقىل بەدۆۋلەت ياقوپبەگ ھاكىمىيتىنى قۇرغان ئىدى).بۇ ھاكىمىيەت12 يىل
مەۋجۇت بولۇپ تۇردى (ئۇيغۇرلار يەنە ئاكوپقا چۈشۈپ قوراللىق قوزغىلاڭ ئارقىلىق
-1933يىلى قەشقەردە مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرغان بولسا، ئۇيغۇرلا يەنە بىر قېتىم
ئاكوپقا چۈشۈپ، قوراللىق قوزغىلاڭ ئارقىلىق-1944 يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىلى
ئۆلكىسىدە، غۇلجا شەھرىنى مەركەز قىلىپ مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرغان ئىدى . بىراق
خەلقئارا بېسىم، ئامېرىكا، روسىيە، ئەنگلىيە، خىتاي قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ
سىياسى سودىسى، چوڭ دۆلەتلەرنىڭ دىپلوماتىك مەنپەئەتلىرى ، چوڭ دۆلەتلەرنىڭ
تەسىر دائىر بۆلۈ شۈۋېلىشى ئالدىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قۇرغان دۆلەتلىرى مۇنقەرز قىلىندى .
قوراللىق كۈرەش - ئۇيغۇرلار ئۇرۇش ئارقىلىق غەلىبە قىلىپ ، يەنە قولىدىكى قورالنى
تاشلاپ گومىنداڭ خىتايلىرىغا تەسلىم بولغان بۇ تارىخ - كومېدىيىلىك تۇستە
ئاخىرلاشقان تارىخ بولۇپ ھېسابلىنامدۇ ياكى تراگېدىيەلىك رەۋىشتە يەنە باشلىنىدىغان
تارىخ بولۇپ ھېسابلىنامدۇ؟ ئادەملەر دىققەت !تارىخى ۋەقە،تارىخى شەيھى ۋە تارىخى
ھادىسىلەر ئاخىرلاشقان ، تۈگۈگەن يەردە ، ئىككىنچى بىر خىل تارىخى ۋەقە، تارىخى
شەيھى، تارىخى ھادىسە يەنە باشلىنىدۇ، يەنە تۇغۇلىدۇ .شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرنىڭ
تارىختا قۇرۇلغان لېكىن، خەلقئارا جاھانگېر كۈچلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان ، چار
روسىيە ئىمپېراتورلىقى، ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى، مانجۇ-مەنچىڭ خاندانلىقى
قاتارلىق ئۈچ دۆلەت ئوتتۇرىسىدا مۇنقەرز قىلىنغان ياقۇپبەگ بە دۆۋلەت ھاكىمىيتىنى
ۋە ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت قۇرۇش ھوقۇقىنى،-1933 يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان شۇ ھامان
ستالىنىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ باستۇرۇشى ئارقىلىق مۇنقەرز قىلىنغان ئۇيغۇر دۆلىتىنى،
ئاۋۋىلى سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى ياردەم قىلىپ-1944 يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىلى
ئۆلكىسىدە قۇرۇلغان لېكىن، خەلقئارادا تۇرغۇزۇلغان" يالتا سىستېمىسى "نىڭ رامكىسى
(1945)ئىچىدە سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى بىلەن خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتى
"موسكۋا شەرتنامىسى"نى (1945) ئىمزالاپ ئۇنىڭدىن كېيىن سابىق سوۋېتلەر
ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبىرى ستالىن بىلەن خىتاي كوممۇنىست ھۆكۈمىتىنىڭ دائىسى
ماۋزېدۇڭ-1950 يىلى موسكۋادا ئىمزالىغان ، ئىككىنچى قېتىملىق"جۇڭگو -سوۋېت
شەرتنامىسى "ئارقىلىق يوقىتىلغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش

،ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت قۇرۇش هوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان خىلمۇ-خىل كۈرەشلەردە پايدىلىنىش ئۈچۈن كېرەك بولىدىغان ، خەلقئارا ستىراتېگىيىلىك سىياسەتلەرگە ئاللاقىدار ، ئۇيغۇرنىڭ سىياسى قوللانمىسىنى تۈزۈپ چىقىش ۋەزىپىسى بۈگۈن ،20 مىليون ئۇيغۇرنىڭ ئىرادىسى تەرىپىدىن كۈن تەرتىپكە قويۇلدى.

4

مىسال سۈپىتىدە تۆۋەندە كەلتۈرىدىغان نەقىلىمىزدىن بۈيۈك سەركەردە ياقۇپبەگ قۇرۇپ چىققان بەدۆۋلەت، دۆلەت سەلتەنەتىنىڭ چوڭ دولەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك ۋە مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرىگە باغلىق هالدا قانداق مۇنقەرز قىلىنغانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيسلەر.

ئەنگىلىيىلىك چارلىز بولگېر هېكايىسىنى مۇنداق باشلايدۇ:

...."لېكىن بىزنىڭ قولىمىز ئوتتۇرا ئاسىيادا بوغۇچلىنىپ قالغىنى بىلەن، بېيجىڭدا بوغۇچلىنىپ قالمىدى .جۇڭگولۇقلارنىڭ غەلبىسىنى تەبرىكلىمەكچى بولساق، چوقۇم ئۇلارنىڭ تەڭرىتاغلىرى ئەتراپىدىكى ئۇلۇغ غەلبىلىرىنى تەبرىكلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ .بۇنىڭدىن بەلكىم، بەزى پايدىلىق نەتىجىلەر چىقىپ قالار .بىزنىڭ هەم يېڭى خوشنىمىز، هەم كونا خوشنىمىز بولغان جۇڭگولۇقلار بىلەن دوستانە باردى-كەلدى قىلىش ئارزويىمىز ئۇلارنىڭ قىزغىن ئالقىشلىشىغا مۇيەسسەر بولىشى مۇمكىن .

جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى هۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىز پۈكۈپ بىز بىلەن ياراشمايدۇ؛)ئاپتور بۇ جۈملىدە سىياسى مەقسىتىنى يۇشۇرۇۋاتىدۇ (ئەمما ئۇلار روسلار بىلەن ئازارلىشىپ قالغاندا ، بىز بىلەنمۇ ئازارلىشىدۇ، دەپ قاراش ئەقىلغا سىغمايدۇ .بىز تەنتەكلىك قىلمىساقلا، جۇڭگولۇقلارنىڭ بىر تارماق قوشۇنىنى يېڭىپتۇمىش دېگەن هېلىقى يېرىم مۇستەقىل خوتەن ئاقساقالى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىمىز دەپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ چىشىغا تېگىپ قويمىساقلا، جۇڭگولۇقلارنىڭ غۇلجا مەسلىسى-1871)يىلى چار روسىيىنىڭ گېنېرالى كولپاكوۋىسكى ئىلى سۇلتانلىقىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، خەلقئارادا پەيدا بولغان ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئىلى ئۆلكىسى - غۇلجا مەسلىسىنى كۆزدە تۇتىدۇ (تۆپەيلىدىن بىز تەرەپكە ئېغىشى تۇرغان گەپ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، قەشقەرىيە هۆكۈمرانى بىلەن سۆهبەت ئۆتكۈزگەندە شۇنى ئەستە ساقلاش زۆرۈركى، سودا-سېتىقتىن كېلىدىغان پايدىغۇ مۇهىم، لېكىن سىياسى پايدا ئۇنىڭدىنمۇ چەكسىز مۇهىم .قىسقىسى بىزنىڭ ياقۇ پبەگكە هامىلىق

قىلىشىمىزدىن مەقسەت پەقەت كانگىرا(1)نىڭ چىيى ئۆچۈن بازار تېپىپ بېرىشتىنلا ئىبارەت .ئەمما بىزنىڭ سودا جەھەتتە ئېرىشكەن بۇ كىچىككىنە ئەرزىمەس پايدىمىز بىزنىڭ ئاتىلىق غازىنى ئېتراپ قىلىپ قويۇپ،) دېمەك بۇ يەردە ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى بە دۆلەت ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئېتراپ قىلغان دېگەن سۆزمۇ يالغان بولۇپ چىقىدۇ (سىياسى جەھەتتە تارتىدىغان زىيىنىمىزنى مەڭگۈ قاپلىيالمايدۇ...بىزنىڭ مەقستىمىز ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ تۇرغان جۇڭگو بىلەن دوستانە بېرىش-كېلىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىشتۇر .ئۇلار) جۇڭگولۇقلار (،)ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسى- غۇلجا شەھرىنى چار روسىيىنىڭ قولىدىن (غۇلجىنى قايتۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن،ئۆزلىرى ئېرىشمەكچى بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئېرىشىدۇ-دە، روسىيىنىڭ ھەددىدىن ئاشقان كېڭەيمىچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇشتا چوقۇم بىزگە مايىل بولىدۇ ۋە بىز تەرەپتە تۇرىدۇ .بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىن كېيىن، جۇڭگو بىلەن ئەنگىلىيىنىڭ يارىششىدىن كېلىدىغان مەنپەئەتتۇر"..."ئافغانىستان مەسىلىسى نۇرغۇن جەھەتلەردە) ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھرى بىلەن (غۇلجا بىلەن ئالاقىدار بولغان مەسىلە، ھازىر بۇ ئىشنى ھەل قىلىش توغرىسىدىكى سادالار بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتىدۇ") "ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمھالى " ئۇيغۇرچە نەشرى .ئاپتورى چارلىز بولگېر، ئەنگىلىيە . (

)ئاپتور بۇيەردە نېمە دېمەكچى؟ جۇڭگونى قوللاپ، جۇڭگوغا بۇلۇشۋاتقان ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھرى مەسىلىسى بويىچە چار روسىيە ئىمپېراتورلىقىغا بېسىم ئىشلىتىپ غۇلجىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىپ ، غۇلجىنى مانجۇ-مەنچىڭ خاندانىغا بوشۇتۇپ بېرىشكە مەجبۇرلايدۇ .ئەگەر چار روسىيە ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھرىدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتمەيدىغان بولسا، ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ئافغانىستان ئىشلىرىغا ئارىلىشىدۇ.شۇڭا ئافغانىستان مەسىلىسى نۇرغۇن جەھەتلەردە ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھرى بىلەن ئالاقىدار بولغان مەسىلە، غۇلجا شەھرى مەسىلىسىمۇ نۇرغۇن جەھەتلەردە ئافغانىستان مەسىلىسىگە ئالاقىدار مەسىلە بولۇپ قالىدۇ .چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا سىياسى سودا قانداق بولىدىكەن ۋەتەنداشلىرىم؟(

..."ئافغانىستان مەسىلىسىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى ھېچ بولمىغاندىمۇ ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھەر مەسىلىسىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزەتتى.

ئەگەر روسىيە شىر ئەلىنى) (2) ... شىر ئەلىخان ئافغانىستاندا ئۆتكەن ئەمىرلەرنىڭ بىرى).(بۇ توغرىدا بىزنىڭ پىكرىمىز مۇنداق :سېلىشتۇرساق ئېھتىمال شۇ دەۋردە ئەمىر

شىر ئەلىخان ئەنگىلىيىگە قارشى تۇرۇپ چار روسىيىگە گۇماشتى بولۇشىنىڭ يولىنى تاللاپ ئالغان بولسا كېرەك (ساقلاپ قالىمەن دەپ ئۇرۇش قىلماقچى بولىدىكەن، كېيىپ ئېيتالايمىزكى، زورۇڭتاڭ ئارمىيىسى ھەرگىز قاراپ تۇرمايدۇ، گېنېرال كولپاكوۋىسكى ئالمۇتىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ، يا ئەسكىرى كۈچىگە تايىنىپ قىلچىمۇ ئەھمىيتى يوق ئۇرۇشنى قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ .ئەگەر روسىيە شىر ئەلىنى قوغداش ئۈچۈن ئافغانىستانغا ئۇچۇقتىن ـ ئوچۇق ئارىلىشىدىغان بولسا، ئۇيغۇرىستانىنىڭ غۇلجا شەھرىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشى شەرت، بولمىسا چار روسىيە يان تەرەپتىن قاقشاتقۇچ زەربىگە ئۇچرايدۇ).بۇ نېمە دېگەنلىك...؟ چار روسىيە يان تەرەپتىن كىمنىڭ زەربىسىگە ئۇچرايدۇ ، ئەنگىلىيىنىڭمۇ ؟ (جۇڭگولۇقلار بۇنداق پۇرسەتنى ھەرگىز قولدىن بەرمەيدۇ.شۇڭا ھازىر) ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئۆلكىسى (ئىلىدىكى ۋەقەمۇ، كابولدىكى ۋەقەمۇ چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زومىگەرلىك ئورنىنىڭ تىكلىنىشىگە ياكى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تەھدىت سېلىۋاتىدۇ .ئەنگىلىيە ئافغانىستاننى ياكى ئېھتىمالغا يېقىنراقى ئافغانىستانىنىڭ بىر قىسمىنى ئىشغال قىلىۋالسا، چار روسىيىنىڭ غەربى تۈركىستاندىكى نوپۇزى ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلايدۇ . جۇڭگو ئەگەر)ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئىلى ئۆلكىسى (غۇلجىنى ئىشغال قىلسا، چار روسىيىنىڭ ئالمۇتا، نارىن شۇنىڭدەك قىرغىزلار ئارىسىدىكى ئورنىغا تەھلىكە يېتىدۇ")"...ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالى"ئاپتورى چارلىز بولگېر. ئەنگىلىيە(كۆرۈپ ئۆتتۇق . دۆلىتىمىز ئۇيغۇرىستانىنىڭ ھەتتا ئىلى ئۆلكىسىنىڭ شۇ ۋاقىتتا چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدا قانداق سودىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق .بۇ كىتاپنى يازغان ئاپتور چارلىز بور گېر، ئادەتتىكى يازغۇچى ئەمەس بەلكى شۇ چاغدا ئافغانىستان ۋەقەلىرىگە، ئۇيغۇرىستان ۋەقەلىرىگە باغلىق ئىستىراتېگىيىلىك مەسلىلەر بويىچە، ھەربى ئارىلىشىش مەسلىلىرى بويىچە، چار روسىيە بىلەن ئەنگىلىيە ئوتتۇرىسىدىكى تالاش تارتىشلارغا ئەنگىلىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ بىۋاستە قاتناشقان ئادەمدۇر .ئۇنىڭ ئۈستىگە مانجۇ ـ خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشنى قوللاپ، ئۇيغۇرنىڭ دولەت قۇرۇشىغا قارشى تۇرۇش، بە دۆلەت ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇش ، بۇ مۇناپىق يازغۇچىنىڭ ئاساسلىق مەيدانى ئىكەن .يۇقىرىقى تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا زورۇڭتاڭنى چار روسىيىگە قارشى كۈشكۈرتكەنمۇ ئەنگىلىيە ئىكەن، زورۇڭتاڭنى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشقا كۈشكۈرتكەنمۇ ئەنگىلىيە ئىكەن، چار روسىينى غۇلجىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە زورلىغانمۇ ھەتتا غۇلجا مەسىلىسىنى ئافغانىستان مەسىلىسىگە باغلاپ، ئەنگىلىيە بىلەن

چار روسىيە تالىشىدىغان مەسىلىگە ئايلاندۇرغانمۇ ئەنگلىيە ئىكەن.تۆۋەندىكى
ئابزاسلارغا نەزەر ئاغدۇرساق يۇقىرىدىكى پىكىرلىرىمىز تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.
..."ئۇنىڭدىن باشقا يۈز بىرىش ئالدىدا تۇرغان ۋەقەلەر ، شەكىللىنىۋاتقان ئەنگلىيە-
جۇڭگو ئىتتىپاقىنىڭ ئىستىقبالى، ئۇمۇمەن ئېيتقاندا، ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقى
ئۇچۇن ئەڭ پايدىلىق، ئەلۋەتتە .ئەمما ئىنگلىزلار جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇيەردە
)ئۇيغۇرىستاندا (ئوتتۇرىغا چىقىشنى> ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسىدىكى پايدىلىق
ئامىل <دەيدىغان قاراشقا كېلىشتىن بۇرۇن، بىزنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتىمىز مىسلىسىز دەرىجىدە مۇستەھكەم ، دوستانە ئاساسقا ئورنىتىلىشى لازىم .
بىز بۇنى قىلىشقا قادىرمىز .روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا كۈندىن -كۈنگە
كېڭىيىۋاتقان چاك بىزنىڭ ۋەزىپىمىزنى بىر مۇنچە ئاسانلاشتۇرۇپ بەردى .كۈنلەرنىڭ
بىرىدە ، روسىيە غۇلجا مەسىلىسىنىڭ ھەرگىز كىچىك مەسىلە ئەمەسلىكىنى چۈشىنىدۇ،
ئەنگلىيىمۇ روسىيە بىلەن ئۇزۇن مۇددەت كۈچ سىنىشىش جەريانىدا غۇلجا
مەسىلىسىنىڭ ئەڭ پايدىلىق ئەھۋاللار نىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئۆزى ئۇچۇن مىسلى
كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە رول ئوينايدىغانلىقىنى)مۇبادا ئەنگلىيە غۇلجىنى دىپلوماتىك
بېسىم ئارقىلىق چار روسىيىنىڭ قولىدىن ئېلىپ مانجۇ-خىتايلارنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ
بېرەلىسە يىراق شەرقتە جۇڭگودىن ئىنتايىن كۆپ نەپ ئالالايدىغانلىقىنى، ئاپتوردىن (
چۈشىنىدۇ .دۆلىتىمىزنىڭ چېگرىسىدا جىددى ۋەزىيەت شەكىللەنگەن چاغدا،كابۇللۇق
ئەمىرنى)شىر ئەلىنى دېمەكچى بۇ يەردە مىنىڭ يۇقىرىقى تەھلىلىم توغرا بولۇپ
چىقتى (جازالاش ئۈستىدە ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئويلىنىۋاتقان چېغىمىزدا، روسىيە ئۆز
ئورنىنىڭ جۇڭگو بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولغانلىقى تۈپەيلىدىن
ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ دىققەت نەزەرىنى يەنە با شقا تەرەپكە قاراتمىسا
بولمايدىغانلىقىنى سەزگەندى .ئۇلارنىڭ) چار روسىينىڭ (جۇڭگولۇقلار تەلەپ قىلغان
نەرسىگە ماقۇل دىگۈسى كەلمەيدۇ، لېكىن ئۇنى رەت قىلىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايدۇ؛
جۇڭگولۇقلار روسىيە تاكى باشقا بىر ئورۇندا قىيىنچىلىققا بوغۇلۇپ قالغىچە كۈتۈپ
تۇرالايدۇ .جۇڭگولۇقلار غۇلجىنى كېلەرىيىلىنىڭ ئاخىرى-1881) يىلى (ياكى ئۇنىڭغا
قالماي تىنچ يول بىلەن ياكى قورال كۈچى بىلەن قايتۇرۇپ ئالىدۇ دېسەك، ھەرگىزمۇ
قارىسىغا ھۆكۈم قىلغان بولمايمىز.شۇ چاغدا ئاسىيادىكى ئۈچ چوڭ دۆلەتنىڭ ئىككىسى
ئاسىيانىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىتتىپاق تۈزىدۇ.
)مانجۇ -مەنچىڭ بىلەن ئەنگلىيە دېمەكچى (بۇ ئىتتىپاق ئالدىدا ،ئۈچۈنچى دۆلەت
)چار روسىيە دېمەكچى (قوينىڭ قۇزىسىدەك باش ئىگىپ تەقدىرىگە تەن بېرىشكە

مەجبۇر بولىدۇ .شۇ كۈنلەر يېتىپ كەلگەندە، بۇرۇنقى ساۋاقلىرىمىزنى تەلتۆكۈس ، ئۆز ۋاقتىدا قۇبۇل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ).ھەي ، ئەنگلىيە، ئۇيغۇرنى مانجۇ -مەنچىڭغا سېتىپ بەرگەن ئەنگلىيە ! ئۇيغۇرلار ھازىرغىچە ئۇيغۇرنى كىمنىڭ قانداق ساتقانلىقى توغرىسىدا تېخى تولۇق پاكىتقا ئېرىشمىگەن ئىكەن .ئەمدى بۈگۈن ئاز بولسىمۇ دەسلەپكى چاغلاردا ياكى-19 ئەسىردە ئەنگلىيە بىلەن چار روسىيىنىڭ تۈنجى بولۇپ ئۇيغۇرىستاننى مەنچىڭ - مانجۇ خانىدانلىقىغا ساتقانلىقىنى بىلىۋالدۇق .ئەگەر چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ، مەنچىڭ-مانجۇ خانىدانلىقىغا يان تاياق بولمىغاندا ئىدى، مانجۇ -مەنچىڭ ئۇيغۇرىستانغا قانچە قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن بولسا ، ئۇيغۇرلار تاجاۋۇزچىلارنى يەنە شۇنچە قېتىم ئۇرۇش بىلەن قوغلاپ چىقارالىغان بولاتتى(.
ياقۇپبەگ دۆلەت قۇرغان دەۋىردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىقىدەك ئىدى.
" روسىيە ، مانجۇ -مەنچىڭ سولالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن مەزگىلدە، يەنە ئەنگلىيە بىلەنمۇ مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇيغۇر دۆلىتىگە تەئەللۇق) كىتابتا جۇڭگوغا تەۋە دېيىلگەن (پامىر رايونىنى مەخپىي بۆلۈشۈۋالغان-1895 .يىلى-3 ئاينىڭ -11كۈنى ئىككى تەرەپ> ئەنگلىيە-روسىيە كېلىشىمى<نى ئىمزالىغان .كېلىشىمدە ئەنگلىيە) ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق (ۋە روسىيىنىڭ پامىردىكى" چېگرا سىزىقى " بەلگىلىنىپ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پامىر رايونى ئىككى قىسمغا ئايرىلىپ، جەنۇپتىكى ۋاھان پامىر ئەنگلىيىنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسىگە ئايرىپ بېرىلگەن، قالغان لانكۆل پامىر، ئالچۇر پامىر، چوڭ پامىر، كىچىك پامىر، سالىز پامىرنىڭ بىر قىسمى روسىيىگە ئايرىپ بېرىلگەن> . ئەنگلىيە-روسىيە كېلىشىمى <ئەينى چاغدا ئىككى جاھانگىر دۆلەتنىڭ ئۇيغۇرلاردىن يۇشۇرۇن ھالدا ئىمزالىغان ئۇيغۇرلارنىڭ پامىر رايونىنى بۆلۈشۈۋېلىش كېلىشىمى " بولۇپ) ھېسابلانغان(
")جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى "ئاپتورى لى شېڭ ئۇيغۇرچە نەشرى ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى-2006 يىلى(

بىرىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلار مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ تارىخ ئاساسلىرى

ئەجدىھا بىلەن بۆرە

"....هۆكۈمدارلارنىڭ ئېيتىشىغا قارايدىغان بولساق، شىنجاڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60-يىلدىن باشلاپلا جۇڭگونىڭ بىر قىسمى، ئەمما ئەڭ توغرىسى ئۇنى ئىككى مىڭ يىل ئىچىدە جۇڭگونىڭ 6- ياكى 70- قېتىملىق تاجاۋۇزى ئارقىلىق بېسىۋېلىنغان بىر دۆلەت دېگەن تۈزۈك.

بىرىنچى قېتىملىق خىتاينىڭ تاجاۋۇزى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 102-يىلى پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولغان . ئىككىنچى قېتىم مىلادى 1-ئەسىردە خىتاينىڭ تاجاۋۇزچى ئەسكىرى بەن چاۋنىڭ قۇماندانلىقىدا ۋاقىتلىق غەلبە قىلغان. 7-ئەسىرنىڭ بېشىدا تاڭ سولالىسى قىسقا ۋاقىت هۆكۈمرانلىق قىلغان. 13-ئەسىردە بۇ زېمىننى مۇڭغۇللار ئىگەللىۋېلىپ ئىشغال قىلىۋالغان.ئەمما 19-ئەسىردە ياقۇپبەگ مانجۇلارنى قوغلاپ چىقىرىپ (بە دۆلەت- ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىققان) زوزۇڭتاڭنىڭ قايتا ئىشغال قىلىشى (1884-يىلى) بولسا ئەسىر ئاخىرىدا پادىشاھلىقنىڭ ئاغدۇرۇلىشى (مانجۇ- خىتاي هۆكۈمىتىنىڭ ئاغدۇرۇلىشى) بىلەن تەڭلا كۈچىنى يوقاتقان.

پەقەت 1949-يىلدىن كېيىنلا (شىنجاڭ) نىڭ ئىگىلىك هوقۇقى (قىزىل خىتاي) جۇڭگو هۆكۈمىتىنىڭ قولىغا ئۆتكەن.

مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىر قىلىشىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ «يېڭى زېمىن» (شىنجاڭ) نىڭ ئىگىلىك هوقۇقى غەرب بىلەن شەرىق ئارىسىدا قولدىن-قولغا ئۆتۈپ تۇرغان. مىلادىدىن كېيىنكى 2000يىللىق تارىخ ئىچىدە جۇڭگونىڭ شىنجاڭنى ھەقىقى كونتۇرول قىلغان ۋاقتى

500يىل ئەتراپىدا دېيىشكىمۇ پەقەت بولمايدۇ. (بۇ يەردە ئاپتور كىرىستىن تەيلېر ، خىتايچە يېزىلغان تارىخى مەنبەئەلەرگە ئاساسلىنىپ ، غەربچە يېزىلغان تارىخى كىتابلاردىن پايدىلانغان بولۇشى مەمكىن. خىتاي يازغان ئۇيغۇرغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق تارىخنى يالغان دېيىشكە ھەقلىقمەن . بۇنىڭ پاكىتىنى تۆۋەندە كەلتۈرۈمەن) پەقەت بۇنىڭدىن 250 يىل ئىلگىرى، چيەنلۇڭ خان غەرب تەرەپتىن (پادىشاھ ئوردىسىغا بىر كېلىن -ئىپارخاننى ئېلىپ كەلگەن) ئۇنى تاكى بۇنىڭدىن 50يىل بۇرۇن يەنە بىر قاسقان شەپكىلىك، قىزىل يۇلتۇز تاقىغان خىتاي خان كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا (ئەسلا) بوي سۇندۇرالمىغان. يېڭى كەلگەن كوممۇنىست خان ،بۇ نازىنىننىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا تىرىشقان بولسىمۇ،(كۆڭلىنى) ئالالماي ، بوي سۇنۇشقا قاتتىق مەجبۇرلىغان بولسىمۇ، ئاخىرى (بوي سۇندۇرالمىغان) بۈگۈن بۇ نازىنىن(بۇ يەردە ئاپتور خىتاي هۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار دېمەكچى) جەمئىيەتنىڭ بۇلۇڭ- پۇشقاقلىرىغا

هەيدەلمەكتە.<هەقىقى ئىتتىپاقلىشىمىز> دەپ ئۇيغۇرلارغا بەرگەن يالغان ۋەدىلەرمۇ بۇگۈن پۈتۈنلەي ئۇنتۇلدى.

ماۋزېدۇڭ مىللى مەسىلىنى هەل قىلىش ئۇچۈن ماركسىزىم- لېنىنىزىم ئىدىيسىنىڭ سېھىرلىك پورمۇلىسىنى قوللانغان بولسىمۇ، ئاخىرى بۇ پورمۇلا مەغلۇپ بولدى.ئەمما بۇنىڭلىق بىلەنلا قالماستىن ، ماۋزېدۇڭنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئىجتىمائىي ئىدارە قىلىشىغا ئىنتايىن زىيانلىق بولدى ۋە ئۇنىڭ ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى بۇگۈن هەممە يەردە ئەۋج ئالغان مىللى كەمسىتىش ۋە ئىرقى ئايرىمچىلىققا يول ئېچىپ بەردى. بۇ رايوننىڭ ئەسرلەردىن بېرى قولدىن-قولغا ئۆتۈپ تۇرغان هالىتىگە خاتىمە بېرىپ، ئەبدى (ئۆزىنىڭ كونتۇروللىقى ئاستىغا ئېلىشنى) نىيەت قىلغان ماۋزېدۇڭنىڭ ۋارىسلىرى، بۇ رايوننى خىتايلاشتۇرۇش ئۇچۈن «غەربى رايوننى ئېچىش » دەيدىغان سياسەتنى بەلگىلەپ، غەرپكە قاراپ يۈرۈش قىلىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۆچمەنلەرنى كۆچۈرۈپ ئىش باشلىۋەتتى.

ئۇيغۇرىستاندا (شىنجاڭ) دا مىللەتچىلىك يەر ئاستىدا هەرىكەت قىلىۋاتىدۇ-يۇ، ئەمما يەر يۈزىگە چىقىشتىن يىراق ئەمەس. ئەگەر جۇڭگونىڭ مەقستى (ئۇيغۇرلارنى) تولۇق ئاسسىملياتسىيە قىلىش بولسا، ياتلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان ياكى ئىدارە قىلىنغان باشقا ئەللەرنىڭ ئاچچىق تەجربە- ساۋاقلىرى ئۇنىڭغا (جۇڭگوغا) خوش ياقمايدۇ.

مەسلەن: نەچچە يۈز يىل ئىنگلىز هاكىمىيتى ئاستىدا تۇرغان بولسىمۇ، ئېرلاندىيلىكلەر كۈچلۈك بىر دۆلەتتىن مۇستەقىللىقنى تارتىپ ئالغان چاغدا، ۋېلىشلەر يەنىلا ۋېلىش، شوتلاندىيلىكلەر يەنىلا شوتلاندىيلىك پېتى قالدى.

ئۇيغۇرلار، مانا مۇشۇنىڭدەك قېلىشى مۇمكىن. گەرچە تۇرمۇش ئۇسۇلى جەهەتتە بىر ئاز ئۆزگەرسىمۇ، ئەمما زۇلۇمغا ئۇچرىغان بىر ئۇيغۇر مىللىتى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر ئوبرازىنى ئىلگىركىدىن تېخىمۇ كۈچلۈك هېس قىلالىشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار بىلەن خىتايلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت پەرقى يەنە چوڭايمايدۇ. رىمنىڭ قۇرغۇچىسى رومۇلۇس بىلەن رېمۇسقا ئوخشاش ئۇيغۇرلار، ئۆزىنىڭ ئاتا-بوۋىسىنىڭ ئۆتمۈشتە بۆرە تەرىپىدىن ئېمىتىلگەنلىكىنى سۆزلەيدىغان ئەپسانىلەرگە قولاق سالىدۇ. خىتايلاردا بولسا ئەجدىها خاقانغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ ئىككى مىللەت ئۆز ئالدىغا پەخىرلەنگەن جانۋارلار بىر زېمىندا بىللە ياشيالمايدۇ" («تىنجىماس ئۇيغۇر دىيارى»ئۇيغۇرچە نەشرى.كىرستېن تايلېر . ئەنگلىيە)

بىرىنچى باب   ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى

قايسى مىللەتنىڭ قانداق كېلىپ چىقىشى يەر شارىنىڭ يارىلىشىغا ، يەر شارىدا ھاياتلىقنىڭ پەيدا بولىشىغا باغلىق بولغاندەك ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنى يەر شارىدا ھاياتلىقنىڭ ، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولىشىغا باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. ھەرگىز خىتايلارغا ئوخشاش "بېيجىڭ ئادىمى"، "جۇكۇدىيەن ئادىمى" پەيدا بولغاندىن كېيىن ، يەر شارىدا باشقا ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر توپى پەيدا بولغان ، يەنى يەر شارىدا ياشىغۇچى ئىنسانىيەت پەقەت "جۇكۇدىيەن ئادىمى"دىن تارالغان،" بېيجىڭ ئادىمى" ئىنسانلارنىڭ ئاتا- بوۋىسىدۇر، (ئوتتۇرا مەكتەپتە شۇنداق ئوقىغان ئىدىم) دېگەندەك ، ئادەملەر بىر ئۇرۇقتىن تارالغان ياكى بىرلا قەبىلىدىن تارالغان دەيدىغان سەپسەتەلەرگە ئىشەنمەسلىك كېرەك.
ئۇيغۇرلار ئۇرۇقتىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن مىللەتكە تەرەققى قىلغۇچە زامان-زامانلار ئىچىدە تىل تەرەققىياتىنىڭ ، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ، ئىقتىسادقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى ئۆز گىرىشىنىڭ، ئاڭ ئۆزگىرشىنىڭ مەسلەن ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوزگىرىشى ھەم ماددى ئېھتىياجىنىڭ ئۆزگىرىشگە ھەم ئاڭ قاتلىمىدا پىكىر، تەپەككۇرنىڭ ئۆزگىرىشگە باغلىق ھالدا بارلىق ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن مىللەتتۇر. تارىختا تالاى-تالاي قېتىم تاجاۋۇزچىلارنى ئۇرۇش بىلەن چېكىندۈرگەن بۇ مىللەت ئۇيغۇرلار، بۈگۈنكىدەك مۇستەملىكە بولۇپ قالغىچە ياكى تىلىنى يۇقاتماي، ياكى مەدەنىيتىنى يۇقاتماي، ياكى ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۇسۇلىنى يۇقاتماي ياشاپ كېلىۋاتقان مىللەت ئىدى . ئەمدى ھازىر بۇ مىللەتنىڭ يەر شارىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئىنتايىن زور تەھدىتكە دۇچ كەلدى.
مىللەتنىڭ دىنى ئېتىقادى، مىللەتنىڭ سىياسى ئېتىقادى، سايىسى تەجرىبىلىرى (تارىختا جامائە بولۇپ ئۇيۇشمىغان، جەمئىيەت تەشكىللىمىگەن، خانلىق، سولالە ، پادىشاھلىق دۆلەت ۋە ھازىرقى زامان دۆلىتى قۇرمىغان بىرمۇ مىللەت بولمىسا كېرەك)ئىقتىسادى، بەدىئى سەنئەت ، ئىلىم -پەن، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، تېخنىكا، يەرلىك تېخنىكا، مائارىپ، تىل ، دىن، ئۆرپ-ئادەت، تۇرمۇشنى تەشكىللەشكە مۇناسىۋەتلىك يۇسۇن-قائىدىلەر نىڭ ھەممىسى نۆۋەتتە زامانىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ مىللى مەدەنىيتىنى تەسۋىرلەپ ئانالىز قىلىپ ، بۇ مىللەتنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشغا ئىزدىنىشتە ئېتنوگرافىيلىك مەنبەئە بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىرخىل مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى شۇ

مەدەنىيەتنى ياراتقان مىللەتنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىغا باغلىق بولىدىكەن، پەقەت شۇ خىل مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىقلا يەنە شۇ مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىلىشنىڭ يىلتىزىغا يەتكىلى بولىدۇ.
ئەگەر بىزنىڭ يىتىپ بارىدىغىنىمىز يۇقىرىقى ئالىملارنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى ئەمەلىيەت بولىدىغان بولسا بىز شۇ نەرسىنى ئېنىق كۆرۈپ ئالالايمىزكى، دېمەك، بىزنىڭ يىتىپ بارىدىغىنىمىز مۇھىمى- بىر مىللەت ھەرىكىتىنىڭ ئەندىزىسى يەنى بىر مىللەت ھەددى-ھەرىكىتىنىڭ شەكلىدۇر.ئىدىيىۋى پىكىرلەرنىڭ ئەندىزىسى ۋە ھېسياتنىڭ ئەندىزىسى ئىچكى دۇنيا -روھىيەتنىڭ ھەرىكەت ئالاھىدىلىكىدۇر . بىر مىللەتنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان ماددى بەدەن بىلەن روھنىڭ بىرلىكىدىن ۋە مىللى روھ-ئىجات قىلغان شۇ مىللەتكە تەئەللۇق بولغان مەدەنىيەت ئامىللىرنى تەكشۈرۈشتىن ، تەتقىق قىلىشتىن باشقا يەنە نېمىنى پاكىت قىلغىلى بولىدۇ؟

1- ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىغا ئائىت رىۋايەتلەر ۋە ھەقىقەتلەر.
ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق ھەرخىل مەنبەلەردە ھەر خىل رىۋايەتلەر ئېيتىلىدۇ ...بىرىنچى رىۋايەت" تارىخ تەبەرى"دە ئېيتىلىدۇ.
رىۋايەت قىلىنىشچە ، قەدىمقى زاماندا يەر يۈزىدە تۇپان بالاسى بولۇپ، نۇرغۇن ئەللەرنى سۇ بېسىپ كەتكەن ئىكەن. نوھ پەيغەمبەر كېمە ياسىتىپ ، ھەر بىر جانلىقلاردىن بىر جۈپ جانلىقنى كېمىگە چىقىرىپ ئالغان ئىكەن... بۇ رىۋايەت بويىچە ئۇيغۇرلار نوھ پەيغەمبەرنىڭ ئۈچۈنچى ئوغلى ياپەسنىڭ ئەۋلادى بولۇپ چىقىدۇ.
"ئوغۇزنامە داستانى" دا ئېيتىلىشىچە : كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇزخان ئوۋغا چىقتى ...ئۇ بىر جايدا تەڭرىگە سىغىنىۋاتاتتى...ئالەم قاراڭغۇلىشىپ
ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى .ئوغۇزخان قېشىغا بېرىپ بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىزنىڭ تەنھا ئولتۇرغانلىقىنى كۆردى...بۇ رىۋايەت بويىچە
ئۇيغۇرلارنىڭ دادىسى ھەم خاقانى ئوغۇزخان، ئانىسى بولسا، كۆكتىن چۈشكەن ئىككى نەپەر ھۆر پەرى قىزلار بولۇپ چىقىدۇ.
" ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق ھەقىقەت شۇكى، خىتاي مەنبەلىرىگە، ياۋرۇپا تارىخچىلىرىنىڭ ئىلمى ئەمگەكلىرىگە، ئالىملار قېزىپ چىققان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار بىلەن يازما يادىكارلىقلارغا ۋە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى ئەجدادلىرىنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى مۇنۇ ئىككى

رايوندا ياشىغان قوۋۋملەردىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى تەڭرىتاغنىڭ
شىمالدىكى رايونلار بولۇپ، كاسپى دېڭىزىدىن بايقال كۆلىگىچە سوزۇلغان كەڭ
زېمىندا ياشىغان، دى، دىلى،دىڭلىڭ،گاۋجوي،تىلى، ئوغۇز،
قۇمان،داغار،قامىق، هازار، هون، ئاۋار، ئۇيغۇر، قاز، پېچىنەك ۋە باشقا قوۋۋملاردۇر. يەنە
بىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بولۇپ هازىرقى چىڭخەي «كۆكنۇر» دىن
تارتىپ تارىم ۋادىسى ئارقىلىق قاراقۇرۇم تېغىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا ياشىغان : ئېۋۇ،
جۇشى، يۆجى، دى، چاڭ ۋە باشقا قوۋۋملاردۇر. مۇشۇ ئىككى جۇغراپىيىلىك دائىرىدە
ياشىغان تۇرلۇك- تۇرلۇك قەۋملەرنىڭ ئوز ئارا قوشۇلىشىدىن هازىرقى ئۇيغۇر مىللىتى
شەكىللىنىپ چىققان . بىز مۇشۇ مەلۇماتنى هەقىقەتكە يېقىن بولسا كېرەك دەپ
ئويلايمىز. چۈنكى قەدىمقى زاماندا مۇشۇ رايوندا مۇشۇنداق نام بىلەن ئاتىلىدىغان
قەبىلىلەر ياشىغانلىقى راست. بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىۋاستە، بەزىلىرى ۋاستىلىك هالدا
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان بولىشى تەبىئىي"(ئۇيغۇر ئالىمى ئىمىن تۇرسۇن) .
")ئۇيغۇرنامە "دىن ئېلىندى .ئاپتورى : سابىت ئۇيغۇرى(
مەلۇمكى خىتاينىڭ تارىخ مەنبەلىرىدە ئەڭ قەدىمقى زاماندىكى «توققۇز ئۇيغۇر»،
قەبىلىلىرىنى «دىڭلىڭ» دەپ، «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنى بولسا، «دىلى» دەپ ئاتىغان.
بۇ قەبىلىلەر ئۆز ئارا قوشۇلۇپ «تۇرا» دېگەن ئورتاق نامغا ئىگە بولغاندىن كېيىن
خىتاي تارىخچىلىرى ئۇلارنى "تىلى" دەپ ئاتىغان. «تىلى»لارنى جايلاشقان ماكانلىرىغا
قاراپ «شەرقى تىللار» ، «غەربى تىللار» دەپ ئاتاشقان .مىلادى-5ئەسىردە» تىلى «
قەبىلىلىرىدىن ئۇيغۇر، بۆكە، توڭرا، بايىرقۇ قەبىلىلىرى بىر ئىتتىپاق تۈزۈپ ،» ئۇ
يغۇر «دېگەن ئورتاق نام ئورتىغا چىققان. مىلادى 6-ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇرلار
چوڭ قاغانلىق بولۇپ تارىخ سەهنىسىگە چىققان . (يۇقىرىقى كىتابتىن) (2)
تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماسمۇ «ئۇيغۇرلار» ماۋزۇلۇق تارىخ ئەسىرىنىڭ (34-35-
بەتلىرىدە) ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشىغا ئائىت يۇقىرىقى رىۋايەت ۋە
هەقىقەتلەر توغرىسىدا ئوخشاش توختۇلۇپ ئۆتكەن .(3)

2-ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى ئۇزاق ۋە مۇرەككەپ جەريانلارنى بېسىپ
ئۆتكەن .ئەڭ قەدىمى زامانلاردا تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغار دالاسىدا، ئىلى ۋادىسى
بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدا، پەرغانە ۋادىسى بىلەن ئىسسىقكۆل بويلىرىدا يەتتە سۇ
بىلەن ئالتاي تېغى ئارىسىدىكى ئوتلاقلاردا چارۋىچىلىق كەسپى بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان،«توققۇز ئۇيغۇر»، «ئون ئۇيغۇر » قەبىلىلىرى ياشايتى. ئەنە شۇ ئۇيغۇر

قەبىلىلىرى مۇشۇ زېمىنلارنىڭ تۇپلۇك ئاھالىسى، ھەقىقى ئىگىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ يەرلىك ئۇيغۇرلارغا مىلادىيىدىن 1000يىل ئاۋۋال(ھازىردىن 3000يىل ئاۋۋال) شىمالى تەرەپتىن ساك قەبىلىلىرى كېلىپ قوشۇلغان. مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا (ھازىردىن 2000 يىل ئاۋۋال) شەرق تەرەپتىن هون قەبىلىلىرى كېلىپ قوشۇلغان...شۇنىڭدەك تۇرلۇك دەۋرلەردە تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن غەرب تەرەپتىن ئارىيانلار،سوغدىلار، توخارلار ۋە باشقىلار كۆچۈپ كېلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى قىسمىغا ئورۇنلاشقان ۋە ئاستا-ئاستا يەرلىك ئۇيغۇرلارغا ئاسسىملىياتسىيە بولۇپ سىڭىپ كەتكەن. يېڭىدىن كېلىپ قوشۇلغان بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۇدەك ئەسلى ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەردىن كېلىپ چىققان بولغانلىقتىن، يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن ئاسانلا ئۆزلىشىپ سىڭىپ كېتىشكەن.

3-ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقى ئالاھىدىلىكى

...ئەندى، ئۇيغۇرلار دۇنيادىكى ئىرقى تىپلارنىڭ قايسىغا كىرىدۇ، دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، شۈبھىسىزكى، ئۇيغۇرلار مەنسۇپ بولغان ئانتروپولوگىيىلىك تۈركۈمىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئى شارايىتلىرىدىن كېلىپ چىققان. يېقىنقى زاماندىكى ئانتروپولوگىيە ئالىملىرى مەركىزى ئاسىيانىڭ يەر ئاستىدىن تېپىلغان قەدىمكى زامانغا ئائىت ئىنسانلارنىڭ باش سۆڭەكلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ ، تەتقىق قىلغاندىن كېيىن قەدىمقى زاماندا بۇ تەۋەدە ياشىغان ئىنسانلارغا «ئارىيان- تۇران ئىرقى تىپى» دەپ نام بېرىشتى.

بىز ياخشى بىلىمىزكى تۇرانلار- شەرقي ئۇيغۇرلار؛ ئارىيانلار -غەربي ئۇيغۇرلاردۇر. ئۇنداق بولغاندىن كېيىن «ئارىيان- تۇران ئىرقى تىپى» دېگەنلىك، ئۇيغۇر ئىرقى تىپى دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇلار (يەنى تەتقىقا تچىلار) « ئارىيان-تۇران ئىرىق تىپىدىكى بۇ ئىنسانلار شەرقى ئاسىيادىكى سېرىق تەنلىكلەر جىنسىغا ئەمەس، بەلكى ياۋرۇپادىكى ئاق تەنلىكلەر جىنسىغا كىرىدۇ" دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى.

يەنە بىر پاكىت .1984-يىلدىن كېيىن خىتاينىڭ ئىنسانشۇناس ئالىملىرىدىن خەن كاڭ شىڭ، زۇ چۇڭ شىن قاتارلىق ئالىملار، خۇتەننىڭ سامپۇل قەدىمى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان، ۋاختى ئىرامىزدىن ئاۋۋالقى 3-ئەسىرگە توغرا كېلىدىغان باش سۆڭەكلەرنى تەكشۈرۈپ، تەھلىل قىلغاندىن كېيىن بۇ قەدىمى ئىنسانلار ئانتروپولوگىيىلىك تۈزۈلۈش جەھەتتە قازاقىستاندا تېپىلغان ئاندىرۇنوۋ تىپىدىكى ئىنسانلار بىلەن تامامەن بىردەك ئىكەنلىكىنى، يەنى تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئىنسانلار ، ياۋروپا ئىرقىنىڭ يەر ئوتتۇرا دېڭىز تارمىقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. بۇ يولدا بىزنىڭ

"ئۇيغۇرلار ھىندى- ياۋرۇپا تىپىدىكى ئاق تەنلىك ئىنسانلار بولۇپ، شەرقى ئاسىيادىكى سېرىق تەنلىك ئىنسانلارغا قايىناتسا قېنى قوشۇلمايدۇ » ، دېگەن پىكرىمىزنى تەستىقلايدۇ.

ئامېرىكا تارىخ شۇناسى ماك گوۋرىننىڭ كۆرستىشچە: «ئارىيانلار بۇ ھىندى- ياۋرۇپا تىپىدىكى دىڭلىڭلار يەنى توققۇز ئۇيغۇرلاردۇر»

يەنە بىر تارىخچىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن بولسا، «ئارىيان-تۇران » بۇ ئىسىم ئانتىپرپولوگ ئالىملىرى تەرىپىدىن قويۇلغان ئىرقى كاتوگۇرىيىنىڭ نامى. ئەسلى بولسا ، ئارىيانلارنىڭ تىلى كېيىنكى تۇران- ساكلارنىڭ ئاتا بوۋىلىرىنىڭ تىلى ئىدى»، دەيدۇ.(« قەدىمقى مەركىزى ئاسىيا»، 77-بەت) قىسقىسى ئۇيغۇر ئاتالغۇسى يالغۇز مىللەتنىڭلا نامى بولۇپ قالماستىن، ئوتتۇرا ئاسىيا تىپىدىكى ئىنسانلار تۇركۈمىنىڭ يەنى ئىرىقنىڭ نامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.("ئۇيغۇرنامە" ئاپتورى : سابىت ئۇيغۇرى)

 ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى توغرىسىدا تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرنىڭ يېزىشچە، پىروفېسسور ئا.ن. بېرنىشتام ، قولىدىكى ئىشەشلىك دەلىل ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىپ تۆۋەندىكىدەك جاۋاب بەرگەن:« مەركىزى ئاسىيانىڭ كەڭ فازاسىغا(قوينىغا) تارقىلىپ ياشىغان ئۇيغۇرلار ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا سىياسى، ئىقتىسادى، مەدەنىي، تىل، پىسخىكا جەھەتلەردە ئۇر تاقلىقا ئېرىشىپ، بۇقاخان (ئەپراسىياپ) دەۋرىدىلا مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن، ھونلارنىڭ دەۋرىدە بۇ جەريان تاماملاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش تارىخى، كام دېگەندە ھونلارنىڭ قەبىلىۋى ئىتتىپاقى دەۋرىدىن باشلىنىشى كېرەك. شە رقى تۈركىستان دەپ (ئاتىلىشمۇ شۇ چاغدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ) بۇ زېمىننىڭ ئىسمى ئۇيغۇرىستان دەپ ئاتالغان. يازما مەنبەلەردە بولسا، شەرقى تۈركىستان (دەپ ئاتالماي) ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ نامى بىلەن ئۇيغۇرىستان دەپ ئاتىلىشى مىلادى 5-ئەسىردىن باشلىنىدۇ» ،(ئا. ن. بېرنىشتام كىتابى 33-بەت) . باتۇر تەڭرىقۇت مۇدەخان تەشكىل قىلغان ھون ئىمپېرىيىسى 500 يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈردى. مۇشۇ 5 ئەسىرلىك بىرلىشىپ ياشاش جەريانىدا كۆپلىگە ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر ئۆز ئارا يۇغۇرۇلۇپ (قوشۇلۇپ) بىر مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەنلىكى ئەينى ھەقىقەت.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە ، ئاساس بولغان ھونلار ئىتتىپاقىدىن ، ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى باتۇر تەڭرىقۇت مودەخان (ئوغۇزخاندىن) مىننەتدار بولىشى كېرەك.(نەقىل "ئۇيغۇرنامە"دىن ئېلىندى)

ئەندى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى توغرىلىق مەسىلىگە كېلەيلى، هازىرقى دۇنيا ئالىملىرى ئارخېلوگىيىلىك دەلىل ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىپ، تارىم ۋادىسىدا بۇنىڭدىن 6ـ7مىڭ يىللار بۇرۇنلا ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغان شەهەر دۆلەتلىرى بار ئىدى دەپ، هېسابلىماقتا. دەسلەپكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغىمۇ سەل كام 5000يىل بولدى، ئەگەر بىز، دۆلەت مىللەتنىڭ مەهسۇلى دەيدىكەنمىز ، ئۇ چاغدا شەرقى ئۇيغۇرىستاندا ئۇيغۇر مىللتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىگە كام دېگەندە 3000 يىل بولىدۇ.(4)
("ئۇيغۇرنامە"دىن ئېلىندى)

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇش تارىخى

"دۆلەت مەنتىقى ، ئەقىدە ـ ئېتىقادنىڭ رىياللىقى بولۇپ ئاشكارىلانغاندا ، ئۆزىنى بىلگۈچى هەقىقى ئىرادىنىڭ قائىدىلەشكەن روهى سۈپىتىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ، بۇنداق قائىدىلەشكەن روه ئۆزىنى تەپەككۇر قىلىدۇ ۋە ئۆزىنى بىلىدۇ، هەمدە ئۇ بىلگەن بارلىقنى بەلكى ئۇ بىلىدىغان بارلىقنى تاماملايدۇ. دۆلەت بىۋاستە ئۆرپ ـئادەتلەرنىڭ ئىچىدە بولىدۇ، بەلكى ۋاستىلىق هالدا شە خسنىڭ ، ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ ، ئۇنىڭ بىلىم ـ ئەقلىنىڭ،
هەددى ـ هەرىكىتىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ.ئوخشاشلا شەخسنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى، سىياسى كەيپىياتقا ئىگە بولغانلىقتىن دۆلەت ئىچىدە بولىدۇ، يەنى ئۇ ، (شەخسنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى) ئۆزىنىڭ ماهىيتى ئىچىدە بولىدۇ، ئۆزىنىڭ هەرىكەت قىلىش مەقستى ۋە نەتىجىلىرىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ، ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى (دۆلەت ئارقىلىق) ئەركىنلىكىگە ئىگە بولىدۇ.
قوشۇمچە شەرهى: ئائىلىۋى روه، ئىچكى ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك روهتۇر؛ مىللى روه ئۆزىنى بىلگۈچى ۋە ئۆزىگە تەلەپچان، ئۆزىگە ئېهتىياجلىق مۇقەددەس نەرسىدۇر. ئائىلىۋى قائىدە يوسۇنلارغا ئەمەل قىلىش سەزگۈ ـ سەزگۈ لەردە ئىپادىلەنگەن قائىدە ـ يوسۇنلار؛ سىياسى ئەخلاقىقا كەلسەك، ئۆزىدە ئۆزى ئۇچۇن مەۋجۇدىيەت تەپەككۇر قىلىنغان مەقسەتنىڭ تەلەپلىرىدۇر" ("قانۇن پەلسەپەسىنىڭ قائىدىلىرى"ئاپتورى : گېگىل)
يۇقىرىدىكى نەقىلدە كۆرۈپ ئۆتكەن دۆلەت، ئەقىدە، ئەقىل، قائىدىلەشكەن روه

،ئۆزلۈك ئېڭى، سىياسى كەيپىيات دەيدىغان ئۇقۇملاشقان ئاڭ شەكىللىرىنىڭ
ھەممىسىنى باشقا مىللەتلەر قاتارىدا ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ۋۇجۇدىدىن تاپقىلى
بولىدىغانلىقىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بېرىكى دۆلەت قۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ
پاكىتلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.

1- ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتلەر

ئوتتۇرا ئاسىيا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن قەدىمى ئانا يۇرتى-
ۋەتىنىدۇر.ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ھەمدە قېرىنداشلىرى بولغان تۇرالار، ھونلار، ساكلار،
ئۆزاق تارىختىن بېرى ئوتتۇرا ئاسىيادا دۆلەت قۇرۇپ ياشا پ كەلگەن:

1) ئۇلۇغ ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 204- يىلىدىن مىلادى 216-
يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

2) ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادى 375-يىلىدىن 468 -يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن)

3) ئاق ھون (ئېفتالىت)ئىمپېرىيىسى(مىلادى 420-يىلىدىن 565-يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن)

4) ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى(مىلادى 551-يىلىدىن 745-يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن)

5) ئۇيغۇر- ئورخۇن قاغانلىقى (مىلادى 646-يىلىدىن 845-يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن)

6) ئۇيغۇر- ئىدىقۇت دۆلىتى(مىلادى 850-يىلىدىن 1335-يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن)

7) ئۇيغۇر قارا خانىلار دۆلىتى (مىلادى 850-يىلىدىن 1212 -يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن)

8) غەزنىۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادى 960-يىلىدىن 1187-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

9) ئۇلۇغ سالجۇقلار سۇلتانلىقى (مىلادى1040-يىلىدىن 1157-يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن)

10) خارەزىم دۆلىتى (مىلادى 1172-يىلىدىن 1231-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

11) ئالاھىدىن ئەرتۇغا سۇلتانلىقى (مىلادى 1341-يىلىدىن 1381-يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن)

12) سەئىدىيە ئۇيغۇر قاغانلىقى (مىلادى 1504-يىلىدىن 1678-يىلىغىچە ھۆكۈم
سۈرگەن).(ئابدۇلھەكىم باقى «شەرقى تۈركىستان قوللانمىسى»،«شەرقى تۈركىستان

ۋەخپى تەتقىقات مەركىزى تۈركىيە- ئىستانبۇل . 1999).(5)
13) غوجا جاھان - با تۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتى 1753-يىلىدىن 1759-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)
14) ياقۇپبەگ يەتتە شەھەر دۆلىتى بە دۆلەت (1865-يىلىدىن 1877-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)
15) شە رقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى (1933-يىلىدىن 1934-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ دۆلەتنى 1934-يىلى ستالىن ئارمىيە ئەۋەتىپ باستۇرغان)
16)غۇلجا شەھىرىدە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان خەلق جۇمھۇرىيىتى (1944-يىلىدىن 1949-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)
ئىچىدىن چىققان خائىنلارنىڭ يۈزسىزلىكى تۈپەيلىدىن ، ئۇيغۇر خەلقى قۇدرەت تاپقان سەئىدىيە خانلىقىدىن 1678-يىلى ئايرىلىپ قېلىپ، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. 1759-يىلىغا كەلگەندە مانجۇ - توڭغۇسلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى.
17) دانىيال خۇجا 1698-يىلى قەشقە ردە ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ 37يىل قورچاق خان بولۇپ، 1735-يىلى ئۆلگەندىن كېيىن ، جۇڭغار خانىنىڭ ئەمرى بىلەن دانىيال خۇجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى غوجا جاھان ئەرشى قەشقەرىيە خانلىقىنىڭ پادىشاھى بولدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنىڭ يوللىرىنى داۋاملىق ئىزدىدى. 1753-يىلىغا كەلگەندە خۇجا جاھان ئەرشى قەشقەردە مۇستەقىللىق جاكارلاپ باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقتى. خوجا جاھان ئەرشى بۇ دۆلەتنىڭ تۇنجى پادىشاھى بولدى.
فرانسۇز تارىخچىسى رېنى گىروسىس مۇشۇ تارىخنى قەلەمگە ئېلىپ:« جۇڭغارلار بىلەن مانجۇ-خىتايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، بورھانىدىن بىلەن خوجا جاھانلار مىللى مۇستەقىللىقىغا قول يەتكۈزگەن ، بىراق بۇ كۈنلەر ئۇزاققا بارالمىدى، مانجۇ -مەنچىڭ جۇڭغارىيىنى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن، مۇستەقىل بولغان قەشقەرىيىگىمۇ ئەسكەر ماڭغۇزدى» دەيدۇ. («ئۇيغۇر ئاۋازى گېزىتى» 2003-يىلى 29- نويابىر،ئالمۇتا) باتۇرخان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ دۇنياغا كېلىشى قەشقەرىيەدە قالماقلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدىغان تارىخى بەلگە ۋە تارىخنىڭ بۇرۇلۇش پەيتى بولۇپ قالدى.(6)(نەقىل "ئۇيغۇرنامە"دىن ئېلىندى)

ئۈچۈنچى باب ئۇيغۇر مەدەنىيتى

<جەمئىيەت> دېگەن بۇ ئىسىم ياكى ئۇقۇم قارىغاندا كىلىشتۈرگۈچىلىك رولىنى ئوينىشى مۇمكىن. لېكىن بەك ئاددى ئېيتقاندا <جەمئىيەت> بىر توپ ئادەمگە قارىتىلغان بولىدۇ. بۇ ئادەملەر مۇئەييەن زامان مۇئەييەن ماكان ئىچىدە يەنە مۇئەييەن تەرەپتىن تاشقى، يات ئادەملەر توپىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا كۆپ هاللاردا بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا بۇنداق تەسىر كۆرسىتىش هەرخىل-هەر شەكىللىك ، چوڭ ياكى كىچىك، ئادەملەر پائالىيىتىنى- قەبىلىلەردىن مىللەتكىچە، مىللەت توپلىرىدىن ئىجتىمائى سىنىپلارغىچە ، ئاممىۋى ئورگانلار، گۇرۇپپىلار، قۇرۇلغان جەمئىيەتلەر ، ئاددى هۆجەيرە ئائىلىلەرگىچە ، هەتتا كوچىنىڭ دوقمۇشىدا تۇرۇپ پاراڭلىشىدىغان ئاددى ئىككى- ئۈچ ئادەمگىچە پاكىتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر جەمئىيەت ئادەملەردىن تەشكىللەنگەن بولىدۇ ، بۇ ئادەملەرنىڭ هەددى -هەرىكەتلىرى يەنى هەرىكەت شەكىللىرى - بۇ دېمەك، مەدەنىيەتتۇر(" مەدەنىيەت ۋە تارىخ" ئاپتورى: فىلىپ بەيجىبى ، ئامېرىكا . "مەدەنىيەت -تارىخنىڭ كۆلەڭگۈسى" ماۋزۇسىدا خىتاي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان)

1- ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاهىدىلىكلىرى

دۇنيانىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسگە ئۆچمەس تۆهپىلەرنى قوشقان، قەدىمى شەرقتە ياشىغان ئۇيغۇرلار،ئۆزلىرى ياشىغان زېمىن- تېررتورىيىدە

ئارقا-ئارقىدىن كۈچلۈك سىياسى هاكىمىيەتلەرنى قۇرۇپ، پارلاق ۋە شانلىق "يايلاق مەدەنىيتى"، ۋە"شەهەر مەدەنىيتى" ، "دېهقانچىلىق مەدەنىيتى"،"مىمارچىلىق مەدەنىيتى" (ئارخىتوكتۇرلۇق) نى ياراتقان. ئاسىيا، ياۋرۇپانى تۇتاشتۇرغان يىپەك يولىنى ئېچىپ ، "سودا- تىجارەت مەدەنىيتى"نى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇيغۇرلار ئوۋچىلىق ،چارۋىچىلىق ، دېهقانچىلىق، قول سانائىتى ، سودا -تىجارەت بىلەنمۇ شۇغىللىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيتىنى يارىتىش بىلەن بىرگە، ئەجداتلىرى تۇرالار ، هونلار، ساكلار، سوغدىلار دەۋرىدىن باشلاپ شەكىللەنگەن شانلىق

تارىخ ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيتىگە ۋارىسلىق قىلىپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار تارىختا 500قېتىمدىن ئارتۇق ، يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچرىغان، 56 قېتىم بۈيۈك كۆچ -كۆچنى باشتىن كەچۈرگەن،

5خىل دىنغا ئېتىقاد قىلغان ، 26 خىل يېزىق ئىشلەتكەن. بۇ جەرياندا تاكى بۈگۈنگە

قەدەر ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئانا تىلىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى يوقاتماي قوغداپ ۋە بېيىتىپ كېلىۋاتقان مىللەتتۇر.

2- ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىغى

ئۇيغۇر تىلى -ئالتاي تىل سىستېمىسى ، تۈرك تىل ئائىلىسى،غەربىي ھون تىل تارمىقى، ئۇيغۇر-قارلۇق تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ۋەتەن ئىچى ۋە تەن سىرتىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار قوللىنىۋاتقان تىلدۇر. مىلادى 5- ئەسىردىلا تاۋۇشلارنى يېزىق بىلەن خاتىرلەشكە باشلىغان ئۇيغۇر تىلى،ھون ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن باشلاپلا ئورخۇن، قاراخانىلار ، ئىدىقۇت، كەڭسۇ ئۇيغۇر دۆلەتلىرىدە دۆلەت تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان،قارا خانىلار دەۋرىدە خاقانىيە تىلى، قەشقەرىيە تىلى دەپ ئاتالغان بولسا ، سەئىدىيە دەۋرىدە سەئىدىيە تىلى دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇر تىلى پۈتكۈل تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىنىڭ مۇكەممەل فونىتىكا ، گىرامماتىكا ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان بۈگۈنكى ئۇيغۇر تىلى بولۇپ قالدى.

بۈگۈنكى ئۇيغۇر تىلى قەشقەر، ئاتۇش، ئاقسۇ، قۇمۇل، تۇرپان، ئىلى ۋە ئۈرۈمچى شېۋىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەركىزى دىئالېكىت ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۈرۈمچى تەلەپپۇزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى تەلەپپۇزى ھېسابلىنىدۇ. ھازىر بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان "ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لوغىتى"،" ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى" يېقىندا نەشىردىن چىقتى.

ئۇيغۇر يېزىقى-ئارخېئولوگىيىلىك يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا مىلادى 5-ئەسىردە ئىشلىتىلگەنلىكى خاتىرلەنگەن. ئەمما بەزى رىۋايەتلەردە كۆرە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بۇرۇن ئىجات قىلىنغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. چۈنكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 49-يىلى ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن دۇنيادا تۇنجى قېتىم (سەيلۇن بېگىم قەغىزىدىن 150يىل بۇرۇن) لوپنۇر- چىگە تالالىق ياپراق قەغەز توغرىسىدا توختالغاندا ،ئەلۋەتتە يېزىقىمىزنى، تاۋۇشلىرىمىزنى خاتىرلەش ئېھتىياجىدىن قەغەزنىڭ كەشىپ قىلىنغانلىقىنى ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار تارىختا، براھمى يېزىقى، قۇچۇ يېزىقى، كاروشتى يېزىقى، ئەرەپ يېزىقى، فارىس يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى، مانى يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى سوغدى يېزىقى، ئورخۇن يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى، سانسىكرىت يېزىقى، تۇخرى يېزىقى، ساك يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللانغان.

1960-يىللاردىن 1980-يىللارغىچە لاتىن ئېلىپبەسىنى قوللانغان. ئۇيغۇرلار ئۇنىڭدىن بۇرۇن ۋە كېيىن ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئۆزگەرتىلگەن مۇكەممەل

ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانماقتا.

3- ئۇيغۇر ئەدەبىيات- سەنئىتى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كىلاسسىك ئەدەبىياتى دۇ نياغا مەشھۇر دېسەك ئاشۇرۋۇەتكەن بولمايمىز. ساقلىنىپ قالغان قەدىمقى زامانغا ئائىت كىلاسسىك قوشاقلار، بوز قۇرت توتېمى، ئوغۇزنامە داستانى،باتۇر تەڭرىقۇت، بۇكە خان رىۋايەتلىرى، دەدە قور قۇت، ئالىپ ئەرتۇڭا داستانلىرى، مەڭگۇ تاش ئەدەبى يادىكارلىقلىرى، ئىدىقۇت ئەدەبىياتى -ئىرىق پۈتۈك، ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى، چېستانى ئىلىك بەگ داستانى، ئالتۇن ياراق، قاراخانىيلار ئەدەبىياتى- فارابى ئەسەرلىرى،دىۋانى لۇغەتىت تۇرك، قۇتاتقۇ بىلىگ، دىۋانى ھېكمەت، ئەتەبۇتۇلھەقايىق، چاغاتاي ئەدەبىياتى، قىساسۇل ئەنبىيا، دىۋان غەزەلىيات، سەككاكى، ناۋايى ئەسەرلىرى... يېقىنقى زامان ئەدەبىياتى، ئابدۇرېھىم نىزارى، غېرىبى،

مۆللا بىلال، مۆجىزى،قاراقاشى، مۆللا ئىمىن، دىلبەر دورغا، خەستە،سايرامى، سەبۇري، زىيائى، نىيازى، گۇمنام، خىسلەتى، نازۇگۇم، مۆللا شاكىر،

سادىر پالۋان، ناقىس ، تەجەللى قاتارلىق ئەدىپلەرنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا ۋە دۇنيا ئەدەبىياتىدا قىممەتلىك مەدەنى مىراسلار قاتارىدا تەتقىق قىلىنماقتا.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئابدۇلقادىر دامۇللام،ئابدۇ خالىق ئۇيغۇرى ، (ھەم ئەدىب ھەم ئىنقىلابچى)قۇتلۇق ھاجى شەۋقى، مەھەممەت ئىمىن بۇغرا، مەمتىلى توختاجى تەۋپىق، (ھەم ئەدىب ھەم ئىنقىلابچى) لوتپۇللا مۇتەللىپ (ھەم ئەدىپ ھەم ئىنقىلابچى) نىم شېھت ئارمىيە دامۇللا قاتارلىق ۋەتەنپەرۋەر ھەم يازار شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى، زۇنۇن قادىرى، ئەخمەت زىيائى، ئىبىرايىم تۇردى، ساتتار بۇلبۇل، چوپان، زىيا سەمەدى، تۇرغۇن ئالماس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، زوردۇن سابىر، ئىمىن ھۇسەيىن قارى، مەھەممەت ئىمىن ئىسلامى، تورىدى سامساق، تېيىپجان ئېلىيۇپ قاتارلىق يازغۇچى شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى.

ئۇيغۇرىستان (شىنجاڭ)دا ئەۋلاتتىن- ئەۋلادقا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ناقشا مۇزىكىلار بولۇپمۇ ئۇيغۇرنىڭ ئەنئەنىۋى تارىخى مۇزىكىلىق داستانى "ئون ئىككى مۇقام"، دەۋر خۇسۇسىيتى قەدىمى، مىللى پۇراق، مىللى روھنى ئىپادىلەش جەھەتتە ئۆزگىچە ،تېكىست- سۆزلىرى باي مەزمۇنغا ئىگە، مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى مۇ كەممەل ۋە مۇرەككەپ ئىنسان ھېسياتىنى رام قىلغۇچى بۇ مۇزىكىلىق داستان دۇنيا سەنئەت سەھنىسىدە ئالاھىدە باھاغا ئېرىشىپ 2005-يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى

ئالاھىدە مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىدا تىزىمغا ئالدى.
"نورۇز بايرىمى"، ۋە "مەشرەپ" ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممۋى سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقى دوستلۇق ۋە سەممىيىتنى ، دەرت-ئەلەم ، قايغۇ ھەسرەتلىرىنى، ئارزو-ئىستەكلىرىنى بۇ بايرام پائالىيەتلەردە ناخشا ، مۇزىكا، ئۇسسۇل بىلەن ئىپادىلەيدۇ.
ئۇيغۇرلارنىڭ داپ،دۇمباق، غىجەك، نەي، قالۇن، ساتار، دۇتار ، تەمبۇر، راۋاپ، چاڭ، قوبۇز ، ساپايى، تاش ئۇد، سوناي قاتارلىق 27خىل قەدىمى چالغۇ- مۇزىكا ئەسبابلىرى بار. دۇتار، تەمبۇر، راۋاپ ھەر بىر ئۇيغۇر ئائىلىسىگىچە ئومۇملاشقان.
4-ئۇيغۇر ئۆرپى-ئادەتلىرى
ئا) توي مۇراسىمى:
ئىسلام دىنى شە رىئىتى بويىچە نىكاھ ئوقۇش، توي زىياپىتى، توي پائالىيىتى، قىز-يىگىت ئولتۇرۇشى، قىز كۆچۈرۈش، رازىلىق ئېلىش، ئۇزۇتۇش، يول توسۇش، يۈز ئاچقۇ، سالام بېرىش، چىللاق چىللاش قاتارلىق جەريانلاردا داۋام قىلىدۇ. يىگىت بىلەن قىزنى ئۇچراشتۇرۇشتىن ئاۋۋال قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىش، كىچىك تازىم (قىز تەرەپكە تازىم قىلىشقا بېرىش) ، چوڭ تازىم(قىز تەرەپكە تويلۇق تەقدىم قىلىشقا بېرىش)، توققۇز تازىم رەسمىيەتلىرى بىجىرىلىدۇ.
ب) تۇغۇت مۇراسىمى :
ئىسرىق سېلىش، (تازىلىق تەييارلىقى)، ياغ پۇرۇتۇش،(پوشكال سېلىش)، كىندىك ئانىسىنى تەكلىپ قىلىش ، قىرىق سۈيى ، ئات قويۇش ، بۆشۈك توي ، يۈز ئاچقۇ پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزىلىدۇ.
س) سۈننەت مۇراسىمى:
بالا يەتتە ياشقا كىرىشتىن ئاۋۋال، ئوغۇل بالىلار ئىسلام دىنى قائىدىلىرى بويىچە سۈننەت قىلىنىدۇ. بۇ خەتنە توي ياكى ئوغۇل بالىنىڭ خەتنىسىنى قىلىش دېيىلىدۇ، مېھمان چاقىرىپ زىياپەتتىن كېيىن ئوغۇل بالىنىڭ خەتنىسى قىلىنىدۇ. ھال ئوقتى ياخشى ئائىلىلەر ئوغلاق تارتىدۇ. (بىر تۆياق ئۆچكىنى ئۆلتۈرۈپ بويۇن تەرەپنى تىكۋېتىپ ئاتلىق چەۋەنداز يىگىتلەرگە تاشلاپ بېرىلىدۇ ، ئۇلار ئات چاپتۇرۇپ بۇ ئوغلاقنى تارتىشىپ ئوينايدۇ. بۇ ئوغلاق تارتىشىشى ئويۇنى دېيىلىدۇ)
د) ئۇستاز تۇتۇش مۇراسىمى:
يىگى ھۈنەر ئۆگەنگۈچىنىڭ ئاتا-ئانىسى ، مەھەللە جامائەتنى ۋە ھۈنەر ئۆگەتكۈچى ئۇستامنى ئۆيگە چاقىرىپ داستقان تارتىپ،ئۇستازغا تون كەيدۈرۈپ ، بالىسىنى (ياكى ياغاچچىلىق ياكى مۇزدوزلۇق ۋە ياكى تۇماقچىلىق ھۈنىرىنى ئۆگىنىشكە) تاپشۇرىدۇ.

ئې) شاگىرت چىقىرىش مۇراسىمى:
شاگىرت بولغان كىشى ھۈنەر ئۆگىنىپ كامالەتكە يەتكەندە ئۇستازى مېھمان چاقىرىپ ، مېھمانلارنىڭ ئالدىدا ئۇستازى شاگىرتىغا بىر يۈرۈش ئەسۋاب- سايمان تەقدىم قىلىدۇ ۋە شاگىرتنىڭ مۇستەقىل ئىشلەش ھوقۇقى بارلىقىنى جاكارلايدۇ.
ف) سۇ، يامغۇر تىلەش مۇراسىمى:
ھەر يىلى 22-مارت كۈنى مەھەللىدىكى جامائەت دەريا بويى ياكى تاغ باغرىدا قوي-كالا سويۇپ، قاننى دەرياغا ئېقىتىپ ، كۆك تەڭرىسى، سۇ ،ئىلاھىدىن ، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئاللاھتىن سۇ ، يامغۇر تىلەپ دۇئا تىلاۋەت قىلىدۇ.
گ) سودا تىجارەت باشلاش مۇراسىمى:
سودا- تىجارەت، دۇكان ئېچىشتىن ئاۋۋال يۇرت ئاقساقاللىرى ، مەھەللە جامائىتى، كەسىپ ئەھلىلىرىگە چاي- زىياپەت بېرىپ ، كەسىپ رىسالىسى ئوقۇلىدۇ، دۇئا ئوقۇلىدۇ.
خى)ئۆي سېلىش مۇراسىمى:
ئۆي سالغۇچى تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈپ، جامائەتنى چايغا چاقىرىپ ، قىبلىنى بەلگىلەپ ئۇستامغا قوزۇق قاققۇزىدۇ.مەھەللە ئادەملىرى قولمۇ-قول ھەمكارلىشىپ ھەقسىز ياردەم قىلىپ ئىشلەيدۇ. ھەقسىز ئىشلىشىپ بېرەلمىگەنلەر ، ياغاچ، تاش، يېمەك ئەۋەتىپ ياردەملىشىدۇ.ئۆي پۈتكەندە جامائەتكە چاي بېرىلىدۇ. مېھمانلار سوغا بىلەن تەبرىكلەيدۇ.
ج) دەپنە مۇراسىمى :
ئادەم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھازىدارلار بىلىگە ئاق باغلاپ، يىغا-زارە قىلىدۇ.ئۇرۇق-تۇغقان ، خۇلۇم-خوشنا، تۇنۇش- بىلىشلىرى كېلىپ ھازىدارلاردىن ھال سورايدۇ.
مېيىت(جەسەت) ئىسلام قائىدىلىرىگە يارىشا نامىزى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن يەرلىككە دەپنە قىلىنىدۇ. ھازىدارلارنىڭ بىلگە باغلانغان ئاق يەتتە نەزىرىگىچە يېشىلمەيدۇ.
قىرىق نەزىرىگىچە ھازىدارلارنىڭ چاچ-ساقىلى ئېلىنمايدۇ. يىل نەزىرىگىچە ھازىدارلار تويغا ، تاماشاغا بارمايدۇ. تۇپراق بېشىدا بىر نەچچە كۈن خەتمە قۇرئان ئوقۇلىدۇ.
ئۆلۈمدىن ئاۋۋال ئۆلگۈرەلىگەنلەر ۋەسىيەت قىلىش ، قۇرئان ئوقۇپ رازىلىق بېرىش ، ياسىن ئوقۇپ دەمدە ئېچكۈزۈش ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈۋالسا،
ئۆلۈمدىن كېيىن يەتتە كۈن تولغاندا، قىرىق كۈن ۋە يىل تولغاندا جامائەتكە نەزرە بېرىپ، دۇئا ئوقۇلىدۇ. جۈمە كۈنى ، ھېيت-ئايەم كۈنلىرى
تۇپراق بېشىغا چىقىپ ، رەھمەتلىككە دۇئا ئوقۇلىدۇ.

ك)ئۇيغۇرلارنىڭ بايرام پائالىيەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ نورۇز بايرىمى، روزى ھېيت بايرىمى،قۇربان ھېيت بايرىمى قاتارلىق بايراملىرى بار.ئۇنىڭدىن باشقا مەشرەپ، باراۋەت، بەزمە، باھار سەيلىسى، مايسا سەيلىسى،گۈل سەيلىسى، دالا سەيلىسى، باغ سەيلىسى، چېلىشىش، دارۋازلىق، جانبازلىق، ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى، چەۋگەن ئويۇنى، چاقپىلەك ئويۇنى، ئىلەڭگۈچ ئويۇنى، چۆكچۆك، لىڭگىر تاخ-تاخ ، گۇمپا كۆرستىش، ئوردىكام ئويۇنى، مالاي توپ، ياڭاق ئويۇنى، تەپكۈچ، قوشماق ئاداش ، توققۇز قاتار، مۇز تېيىلىش، ئاق سۆڭەك ،سۇ ئۈزۈش قاتارلىق ئويۇن ۋە پائالىيەتلىرى بار.

ل) ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەكلىكلىرى

ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 3000يىللار ئىلگىرىلا سۇ،سۈت،ماي، تۇخۇم بىلەن يۇغۇرىلغان بۇغداي نېنىنى چەككۈچ(تۈكچە) بىلەن زىنىنەتلەپ تونوردا پىشۇرۇپ يېگەن. گۆشنى ياغاچ زىققا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلىپ يېگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك تۈرلىرى تۆۋەندىكىچە:

نان تۈرلىرى: نان، گىردە، توقاچ، گۆش نان، قاتلىما، خو يلىما، كۆمەچ، ھەمەك،ياغ نان، قايماق نان، قاتلىما نان، ھونان...

گۆش تۈرلىرى: قوي گۆشى، كالا،ئات گۆشى ، تۆگە، بېلىق، توخۇ،غاز، ئۆدەك گۆشى،جەرەن كېيىك، بوغا، مارال، ئارقار بۆكەن،كەكلىك، قىرغاۋۇل، بۆدۈنە گۆشى، چىل ئولار، توشقان، كىرپە، كەپتەر، قۇشقاچ گۆشلىرى...

كۆكتات تۈرلىرى: سەۋزە،چامغۇر،پىياز،سامساق،كاۋا،پۇرچاق، تۇرۇپ،، شوخلا،پىدىگەن، مۇچ، قىزىلمۇچ،كۈدە، ماش، بىدە (بىخلىغاندا) يېسۋىلەك، يۇملاق يېسۋىلەك

قوشۇمچە يېمەكلىكلەر : تۇخۇم، شېكەر، مۇرابا، قۇرۇت، سېرىقماي، مېغىز، قۇرۇق ئۈزۈم

ق)ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىم- كېچەكلىرى:

باش كىيىملىرى: دوپپا، گىلەم دوپپا،چىمەن دوپپا، ئۈنچە دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا، تاجلىق دوپپا، قالپاق، كولا، قاسقان تۇماق، سەرپۇش تۇماق،

قۇلاقچا، پاپاق، ئاياللارنىڭ داكا ياغلىق، يىپ ياغلىق، شايى ياغلىق،پەرەڭ ياغلىق، تىۋىت شال،غىجىم رومال، لىچەك، چۈمبەل، پەرەنجە قاتارلىق مىللى ئالاھىدىلىككە ئىگە باش كىيىملىرى بار.

تۆتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ مىمارچىلىق ۋە ئولتۇراق ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا ئوردۇ بالىق كەبى چوڭ شەھەرلەرنى بىنا قىلغان.
ئۇيغۇرلار قەدىمدە ئىككى ئاچىغا بىر لىم ياغاچ قويۇپ، ئىككى يېنىغا قومۇچ يۆلەپ چېدىر شەكلىدە، كېيىن ئۆڭكۈر ئۆي ، سوقما تاملىق ئۆي ياساپ ، ئىشىك، تۈڭلۈك ، بېكىتىپ ياشىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىلا هۇل قويۇپ تامنى قېلىن ، ئېگىز قىلىپ ، ئىككى ئۈچ ئېغىز قىلىپ، ئويۇق، تەكچە، لىمتاق چىقىرىپ ، مۇرا، ئوچاق چىقىرىپ، تۈڭلۈك دېرىزە ئورنىتىپ، تۈرۈس ۋە تۈۋرۈكلەرگە نەقىش چىقىرىپ، تاملارنى ئاقارتىپ ئۆي ياسىغان. ئۆينىڭ سىلىنىشىنى ئېھتىياجغا ماسلاشتۇرۇپ ، كۆركەملىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن. كېيىنچە ئۆينىڭ ئىچى-تېشى سۇۋىلىدىغان ، سۇۋاقىقا هاك،قۇم، سېغىز توپا، توزغاق،
ئۈن، تۇخۇم، ناۋات شەربىتى ئىشلىتىپ ئالى سىمۇنت ياسىلىدىغان بولدى.ئىشىك دېرىزىلەر ياغاچتىن ياسىلىدىغان ، ئۆي ئۈستى ۋاسىجۇپ ۋە تاختايلىق قىلىنىدىغان، يازلىق، قىشلىق،مېهمانخانا، ئاشخانە ئۆيلەر ئايرىپ سېلىنىدىغان ، تۈز ۋە ئەگمە پېشايۋان ياسىلىدىغان، دەرىزىگە قەغەز چاپلىنىدىغان كېينكى ۋاقىتلاردا ئەينەك سېلىنىدىغان كۆتۈرمە، ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەر (مەنزەرلەر) سېلىنىدىغان بولدى.
كىمىر ئۆي شەكلىمۇ(تولاراق تۈرپان، توقسۇن تەرەپلەردە) تەڭلا بارلىققا كەلدى.باغ-ۋارانلىق، هويلا -ئاراملىق ئۆيلەر ئومۇملاشتى.
ئۇ زامانلاردا ئۇيغۇرلاردا مېمارچىلىق، بىناكارلىق ، تامچىلىق، ياغاچچىلىق، هاكچىلىق، تاشچىلىق، نە ققاشچىلىق سەنئەتلىرى بارلىققا كېلىپ ۋە تېخىمۇ بېيىپ ئەتراپلارغا تارقىلىشقا باشلىغان.
ئۇيغۇرلاردا ئۆي ئىشىگىنى جەنۇپقا قارىتىش ئادىتى ئومۇملاشقان ، ئۆيلەرگە بورا ئۈستىگە پالاز ياكى كىگىز، گىلەم سالىدۇ. تامغا نەفىس گىلەم ئاسىدۇ. يېزىلاردا ئوچاق ئالدىغا ئېيىق تېرىسى، ئىت تېرىسى سېلىنىدۇ.ئەستەرلىك يوتقان كۆرپىلەر، كەشتىلىك ياستۇقلار ئىشلىتىلىدۇ.
مېهمانلار ئۈچۈن مەخسۇس ئالاھىدە يوتقان- كۆرپە، ياستۇقلار زاپاس هازىرلىنىدۇ. بۇلار ئويۇققا ياكى كارۋاتقا قاتلاپ تىزىلىپ، ئۈستىگە ئەدىيال يېپىلىدۇ. ("شەرقى تۈركستان قوللانمىسى")

بەشىنچى باب ساياھەت رايونلىرى ۋە ئاسارە ئەتىقىلىرى

1ـ ساياھەت رايونلىرى

بوغدا كۆلى- تەڭرىتاغنىڭ ۋە ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدىكى بوغدا چوققىسى ئۈستىگە ،
دېڭىز يۈزىدىن 1980 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان.سۇ
يۈزى 5كۋادرات كىلو مېتىر كېلىدۇ. چوڭقۇرلىقى 105 مېتىر بولۇپ، ئاپپاق قارلىق
چوققىلار ، قاتار-قاتار قارىغايلىق تاغ گۈللىرىگە ئورالغان
بۇ چىرايلىق كۆل، رىۋايەتلەردىكى ئوماي ئانىنىڭ گىرىم ئۈستىلىدىكى خاسىيەتلىك
ئەينەك دەپ تەسۋىرلەنگەن. تۇرپان تېكىستلىرىگە يېزىلغان رىۋايەتلەردە، بۇ كۆلنىڭ
ئوغۇز خاننىڭ شىكار سە يىلگاھى ئىكەنلىكى ، ئىسمىنىڭ بوغدا كۆلى ئىكەنلىكى قەيت
قىلىنغان.

سايرام كۆلى- تەڭرىتاغنىڭ غەربىدىكى ئارشاڭ ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، ئىلى
ۋادىسىغا ئۆتىدىغان كەڭساي تاغلىرىنىڭ كىرىش ئېغىزىغا ،
دېڭىز يۈزىدىن 2070 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. كۆلىمى 454 كۋادرات كىلومېتىر
كېلىدۇ. ساياھەت مەنزىرىسى ئالاھىدە گۈزەل بولغان بۇ كۆل- قېلىن ئورمانلار ۋە
چەكسىز يايلاقلار ئارىسىدا كۆپ-كۆك كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

بايىن بۇلاق يايلىقى- تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يۇلتۇز ئويمانلىقىنىڭ بىر قىسمى
ھېسابلىنىدۇ.مىلادى 9-ئەسىردە ئەجدادلىرىمىز بۇ يەردە پايتەخت بەرپا قىلغان ئىدى.
قارا شەھەر دەرياسى بايىن بۇلاق يايلىقىدىن باشلىنىدۇ. كۆللىرىدە ئاققۇلار ياشايدۇ،
گۈل-چېچەكلەرگە تولۇپ تۇرىدىغان بۇ گۈزەل يايلاقتا ھەر يىلى چارۋىچىلارنىڭ
ئەنئەنىۋى يايلاق يەرمەنكىسى ئۆتكۈزىلىدۇ.

2ـ ئاسارە ئەتىقىلىرى

كىرو رەن شەھىرى- تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقى- شىمالىغا، لوپنۇر (خىتاي ئاتوم سىناق
مەيدا نىغا ئايلاندۇرۇۋالغان) كۆلىنىڭ غەربى -شىمالىغا
جايلاشقان. مىلادىيىدىن4 مىڭ يىللار ئىلگىرى ، ئەجدادلىرىمىز بەرپا قىلغان بۇ
قەدىمى شەھەرنىڭ سېپىل ئىزلىرى ، ئوردا خارابىلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان.
مەركىزى كۆلىمى 330كۋادرات مېتىر. مىلادى 108-يىلى تارىخلاردا خاتىرىلىنىشىچە
بۇشەھەر ئەڭ ئاۋات سودا شەھەرلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىكەن. مىلادى 4-ئەسىرنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدا قۇم- بوران ئاپىتى يۈز بېرىپ ئاھالىسى ئەتراپلارغا كۆچۈپ كەتكەن.
خارابىلىكتىن قەدىمى جەسەتلەر قېزىۋېلىنغان بولۇپ، خارابىلىققا ئايلانغان بۇ شەھەر
دۇنيانىڭ قەدىمى مەدەنىيەت تەتقىقات مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.("شەرقى

تۇركىستان قوللانمىسى")

3- ئىدىقۇت شەھرى- تۇرپاننىڭ 45 كىلومېتىر شەرقىدە، مىلادىيىدىن ئىلگىركى 1- ئەسىردە ياسالغان ، ئەسلى ئىسمى قارا خوجا بولۇپ ، شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 5كىلومېتىر. ئوردا شەھرى ، تاشقارقى شەھەر ۋە مەركىزى شەھەردىن ئىبارەت ئۈچ قىسمدىن شەكىللەنگەن. شەھەر سېپىلى، ئىبادەتخانە. شەھەر خارابىلىرى ھازىرغىچە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان.

تۇرپان -يارغول شەھرى- تۇرپان ناھىيىسى بازىرىنىڭ شەرقىدىكى ئىككى دەريا ئېقىننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز ئارالغا جايلاشقان. ئۇزۇنلىقى مىڭ مېتىر، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەركىزى شەھەرلىرىنىڭ بىرى. شەھەر يوللىرى زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ خارابىلىرى ھازىرغىچە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان.

نىيە خارابىسى- خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نىيە ناھىيىسىنىڭ 150 كىلومېتىر شىمالىدا ، نىيە دەرياسىنىڭ ئايىقىغا جايلاشقان.شەھەرنىڭ كەڭلىكى 2كىلومېتىر ، ئۇزۇنلىقى 10كىلومېتىر. مىلادىيەنىڭ بېشىدا ياسالغان بۇ شەھەرنىڭ يەرلىك ۋە مىللى ئۇسلۇبقا ئىگە قۇرۇلۇشلىرى شەھەرنى كېسىپ ئۆتكەن دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان.

قەدىمى تاش قوراللار- پامىر، تۇرپان، مورى، نىيە، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىن تاش قورال، ساپال، ياغاچ قاچىلار، چۇشەك ، چۇلۇك،ھايۋان سۆڭەكلىرى تېپىلغان. بېيجىڭ، ئۈرۈمچى مۇزىلىرىغا قويۇلغان كاربون 14ئوكسىدلىق خىمىيۋى ئانالىز ئارقىلىق 6-7مىڭ يىلدىن ئاۋۋالقى بۇيۇملار ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان.

تاشقورغان تىزناپ يېزا جىرغال مەھەللىسى ئەڭ قەدىمى ئىزلاردۇر.

تاش گەمە سەنئىتى- ئۇيغۇرىستاننىڭ تاش گەمە سەنئىتى دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ ، ھەر يىلى مىڭلارچە چەتئەللىك مەقسۇس تاش گەمە سەنئىتنى تەتقىق قىلىش ياكى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش مەقسىتىدە ئۇيغۇرىستانغا زىيارەتكە كېلىدۇ. تارىم، قارا شەھەر تۇرپان ئويمانلىقلىرىدا 17 ئورۇندا 700 نەچچە تاش گەمە بار، بۇ گەمىلەردىكى سەنئەت ئەسەرلىرى ئاساسەن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان.

قىزىل مىڭ ئۆي-باي ناھىيىسىنىڭ ئۆگەن دەرياسى بويىدا. مىڭ ئۆدەك تېغىدىكى ھاڭ ئۇستىدە. قەۋەت-قەۋەت جايلاشقان پەللەمپەيسىمان 236 تاش گەمگە نومۇر قويۇلغان. 10مىڭ كۋادرات مېتىرغا يېقىن جايدا ساقلىنىپ قالغان تام سۈرەتلىرى مىلادى 5- ئەسىردە تەرەققى قىلغان ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ نامايەندىلىرى ئىدى.

4- بېزەكلىك مىڭ ئۆي

تۇرپان ناھىيە بازىرىدىن 25 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يالقۇنتاغ ئېتىكىدە. سىڭگىم

ئېغىزىغا يېقىن مۇرتۇقتىكى ھاڭغا جايلاشقان.ھازىرغىچە 57 گەمە رەتلەنگەن بولۇپ، مىلادى 7-ئەسىرگە تەئەللۇق ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى زامانلارغا ئائىت بولغان ئۇيغۇر بۇددا سەنئىتى رەسىملىرى ۋە يېزىقلىرى بار.

تەڭرىتاغ سۈرەلمە ھايۋان سىكلىتى:- 1934-يىلى ئۈرۈمچىنىڭ بوغدا كۆلى يانباغرىدىن قېزىۋېلىنغان، بۈيۈك سۈرەلمە ھايۋان سىكلىتى ئۇيغۇرىستاندىن ئېلىپ كېتىلىپ(ھازىر خىتاينىڭ بېيجىڭ شەھرىدە مۇزىدا ساقلانماقتا) ئىنسانلار دەسلەپتە ياشىغان زېمىنلاردىن تېپىلدىغان

بۇ سىكلىت دۇنيادا زور مۆجىزىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئاتۇش ئادىمى باش سۆڭىكى:-قەشقەرنىڭ ئاتۇش رايونىدىن تېپىلغان ئادەمنىڭ باش سۆڭىكى ھازىر ئۈرۈمچى مۇزىدا ساقلانماقتا . بۇ باش سۆڭەكنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇنىڭدىن 30مىڭ يىللار ئىلگىرى بۇ رايونلاردا قانداق ئىنسانلارنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) ياشىغانلىقى ئىسپاتلاندى.

كىرورەن گۈزىلى- ئۇيغۇرىستاننىڭ كورلا رايونىدىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئىلكەل مازارلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئايال كىشىنىڭ جەستى ، نەنجىن ئۇنىۋېرسىتىتى جۇغراپىيە پاكولتىتىنىڭ كاربۇن 14 تەجرىبە خانىسىدا تەھلىل قىلىنغاندىن كېيىن 6412يىل بۇرۇنقى ئادەمنىڭ جەستى ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇپ ئىلان قىلدى.يۇڭ توقۇلما، كىيىم ۋە سېۋەت ئىچىدە بۇغداي دانلىرى سۆەت بىلەن بىللە قەۋرىدىن قېزىۋېلىندى. بۇ جەسەت ، ئارىيانلار ئۇيغۇرىستانغا كېلىشتىن 4مىڭ يىللار ئىلگىرىلا بۇ زېمىندا ئاق تەنلىك ئىرىقتا مەنسۇپ

ئەجدادلىرىمىزنىڭ دېھقانچىلىق ۋە سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ياشىغانلىقىنى پۈتۈن دۇنياغا جاكارلىدى.جەسەت ھازىر ئۈرۈمچى مۇزىيدا ساقلانماقتا.

تۇنجى مەتبەئە ھەرپلىرى:- بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەدەنىيەت مائارىپ يىغىنىدا ، دۇنخۇاڭدىن (دەشت ئاتا) دىن تېپىلغان 6دانە ياغاچ مەتبەئە ھەرپلىرى ھەممىسى ئۇيغۇرچە بولۇپ ، ياۋرۇپادىن 400يىل بۇرۇن ئۇيغۇرلا تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغانلىقى قەيت قىلىندى.

قىيا تاش رەسىملىرى:-

ئۇيغۇرىستاننىڭ تەڭرىتاغ،ئالتاي، قاراقۇرۇم تاغلىرى،كوئىنلۇن ۋە چۆلتاغ قاتارلىق تاغلىرىدا بىر نەچچە 10مىڭ پارچە قىياتاش رەسىملىرى بار.

رەسىملەردە ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئوبرازى، ھەر خىل قىياپەتتىكى ئادەملەر(غەلتە نىقابلانغان) ئۇسسۇلچىلار ، سېرىكچىلار، ئوۋچىلار، مال پادىلىرى ۋە چوپانلار، ئېتىدائى

ئېتىقادقا دائىر رەسىملەر، قەدىمى قەبىلە- ئۇرۇقلارنىڭ جەڭدە ئېلىشىشلىرى، ئەجدادلىرىمىز ئىشلەتكەن بەلگە، تامغىلار قاتارلىقلار ئويۇلغان بولۇپ، يىل دەۋرىدىن ئېيتساق ئەڭ قەدىملىرى 8000يىللار غا قەدەر بارىدۇ.كۆكتوقايدىكى "تامغىلىق تاش" ، چاغانتوقايدىكى "قىزىل تاش بۇلاق"، قورغاستىكى"قولۇستۇ"، ئۈرۈمچىدىكى "دىڭگەك"، چەرچەندىكى"ئالتۇنتاغ "،قۇمۇلدىكى "تاشۋېلىق"، پىچاندىكى "سىركىپ"، توخسۇندىكى "پەنجىرتاغ"، "توغراق بۇلاق " قاتارلىق قىياتاش رەسىملىرى جاي-جايلاردا مەشھۇردۇر.
نوراساي مىس كان:- ئىلى ۋىلايىتى نىلقا ناھىيىسىنىڭ شەرقى جەنۇبىدىن 3كىلومېتىر يىراقلىقتىكى نوراساي جىلغىسىدا 10نەچچە جايدا تېپىلغان مىس كانلىرىنىڭ ، كاربۇن 4ئوكسىدى ئانالىزى ئارقىلىق 3000 يىل بۇرۇنقى زاماندا ئېچىلغانلىقى ئىسپاتلاندى.(يۇقىرىقى نەقىللەر " شەرقى تۈركىستان قوللانمىسى" دىن ئېلىندى. ئاپتورى : ئابلىكىم باقى ئىلتەبىر 1999-يىلى ئىستانبۇل نەشرى)
تاش ھەيكەل (بالبال) سىنتاش قەبرە تاشلىرى:- ئىلى ۋىلايىتىنىڭ موڭغۇلكۈرە ناھىيىسى تېكەس يايلاقلىرىدا نىلقا، قورغاس، توققۇز تارا ناھىيىلىرىدە ، كىچىك خونۇقاي، سىنتاش، بۆرتالا ئارشاڭ، مىلچىك،شوتا، قوڭۇر بۇلاق قاتارلىق جايلاردا زور بىر تۈركۈم تاش ھەيكەللەر ، قەبرە تاشلىرى تېپىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئالتاي، تارباغاتاي، بۆرتالا، ئاراتۈرك ،بارىكۆل، ئۈرۈمچى، خۇتۇنسۇمبۇل قاتارلىق جايلاردىنمۇ بۇخىل سىنتاشلار كۆپلەپ تېپىلدى. يىل دەۋرىنى مىلادى6- ئەسىردىن 10-ئەسىرگىچە ئىزدەشكە بولىدىغان بۇ خىل تاش ھەيكەل ۋە سىنتاشلار ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك تارىخى مەنبەلەر بىلەن تەمىنلىدى.
قەدىمقى شەھەر ئالمىلىق:- ئىلى ۋىلايىتى كونا قورغاس ناھىيىسىنىڭ شەرقى - شىمالىدىن 15كىلومېتىر يىراقتىكى مازار يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، 5-ئەسىرلەردىن باشلاپ، ئەجدادلىرىمىز پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەركىزى شەھەرلەرنىڭ بىرى،بۇ شەھەر چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ، بولۇپمۇ چاغاتاي خان ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ دەۋرىدە تېخىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. 1363-يىلى ۋاپات بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قەبرىسى بۇ شە ھەرنىڭ شىمالىدا بولۇپ ، 1262-يىلى قۇبلەيخاننىڭ ئىنىسى ئارىغ بۇقا، قوشۇنلىرى بىلەن بۇ شە ھەرگە بېسىپ كىرىپ، شەھەر خەلقىنى تارقىتىۋەتكەن ، شەھەر 16- ئەسىرلەردە ئۈزۈل-كېسىل ۋەيران بولغان.("شە رقى تۈركىستان قوللانمىسى")

ئالتىنچى باب ئۇيغۇرلار ياشىغان زېمىن ـ تۇپراقلار

1ـئۇيغۇرلار ياشىغان زېمىن ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدا چۈشەنچە
ـقەتئىي ئۆزۈپ ئېيتىش كېرەككى، دەپ باشلايدۇ رەھمەتلىك تارىخچىمىز تۇرغۇن ئالماس ـئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ـئوتتۇرا ئاسىيا.
 بۇ مەسىلىنى تەپسىلىرەك بايان قىلىشتىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنى كۆر سىتىپ ئۆتۈش كېرەك.
ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن بۇ نام توغرىسىدا ھېلىغىچە غەرب ۋە شەرىق ئالىملىرىنىڭ كۆز قاراشلىرى بىردەك بولمىسىمۇ،لېكىن بىر قەدەر ھەقىقەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان كۆز قاراش بويىچە ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنىڭ كۆلىمىنى بەلگىلەش مۇمكىن.
جۇغراپىيە ئالىملىرى ئاسىيا قىتئەسىنى شەرقى ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىياۋە غەربى ئاسىيا قاتارلىق قىسىملارغا بۆلىدۇ.
مېنىڭچە ،ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە كاسپى دېڭىزغىچە، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا ھىمالايا تاغلىرىغىچە بولغان جايلار ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدۇ. مانا شۇ ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدىغان چەكسىز زېمىننىڭ مەركىزى قىسمى ـئۇيغۇرىستان ، (مۇستەملىكە) يەتتە سۇ، ئۆزبېكىستان،قىرغىزىستان، تاجىكىستان قاتارلىق دۆلەتلەر نى باغرىغا ئالغان.
ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا تەڭرىتاغلىرى بىلەن قاراقۇرۇم تاغلىرى ئارىلىقىدىكى تارىم ۋادىسىدا، تەڭرىتاغلىرى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى جايلاردا، جەنۇبى سىبىرىيىدە، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋسىدىكى سېلىنگا، ئۇرخۇن، تۇغلا، قۇرۇلۇن دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا ، كەڭسۇ(خىتاي تىلىدا گەنسۇ)دا، ياشاپ كەلگەن.(تۇرغۇن ئالماس "ئۇيغۇرلار"2010ـيىلى ئىستانبۇل قايتا نەشرى. 1ـبەت)

يەتتىنچى باب ئۇيغۇرىستاننىڭ جۇغراپىيەلىك تېررتورىيىسى

ياۋرۇپا- ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ئۇيغۇرىستان ئۇيغۇرلارنىڭ

ئانا ماكانى بولۇپ سياسى ۋە ستېراتىگىيىلىك ئورنى، تەبىئى جۇغراپىيىسى،شانلىق تارىخى،ئېتنىك تەركىبى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى يەرئاستى ۋە يەر ئۇستى بايلىقلىرى شۇنىڭدەك بۇگۇنكى مۇستەملىكە ھالىتى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان بىر دۆلەتتۇر.

1-ئۇيغۇرىستانىنىڭ جۇغراپىيىۋى ئورنى ئۇيغۇرىستان ئورتا ئاسىيانىڭ شەرىق تەرىپىگىرەك، ختاي دۆلىتىنىڭ غەربى-شىمالىغا جايلاشقان. شەرىق ۋە جەنۇپ تەرىپى كەڭسۇ(ختاي تىلىدا گەنسۇ) ، كۆكنۇر (ختاي تىلىدا چىڭخەي) ، تىبەت قاتارلىق ئۆلكىلەر بىلەن ؛شەرقى-شىمالدىن، غەربى -جەنۇبىغىچە ، موغۇلىستان(تاشقى موڭغۇلىيە)،روسيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، ئافغانىستان، پاكىستان،كەشمىر، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن 5700 كىلومېتىرلىق مۇساپىدا چېگرىلىنىدۇ.شەرىقتىن -غەرپكە قەدەر 1900كىلومېتىر، جەنۇبتىن -شىمالغا قەدەر1500 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ھەيۋەتلىك ئېگىز تاغلار، ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ تۆۋەن ئويمانلىقلار، ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى دەريا، ئەڭ چوڭ قۇملۇق ۋە قەدىمى تارىخى شەھەرلەردىن شەكىللەنگەن.يەر مەيدانى 1مىليۇن 828مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ ھازىر ختايلار 1مىليون 650مىڭ كۋادرات كىلومېتىر دەپ ئېلان قىلماقتا.

2- دەريا ۋە كۆللىرى

ئۇيغۇرىستاندا قېلىن قار- مۇز بىلەن قاپلانغان تاغلاردىن ئېرىپ ئېقىپ چۈشكەن سۇلاردىن ھاسىل بولىدىغان 570تىن ئارتۇق چوڭ-كىچىك دەريا بار. تارىم دەرياسى،قەشقەر دەرياسى(تۈمەن دەريا)، يەركەن دەرياسى(زەرەپشان)،ئاقسۇ دەرياسى، ئۆگەن دەرياسى، يۇرۇڭقاش دەرياسى،چەرچەن دەرياسى، قايدۇ دەرياسى، كۆنچى دەرياسى،ئىلى دەرياسى، ئېرتىش دەرياسى،ئۇلۇنغۇر دەرياسى، ماناس دەرياسى، ئۇرۇمچى دەرياسى قاتارلىق چوڭ دەريالار بولۇپ ، ئۇرۇمچى دەرياسىنىڭ سۇيى تارتىلىپ كەتكەن.

تارىم دەرياسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالى چېتىنى بويلاپ غەربتىن -شەرىققە قاراپ ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.ئومۇمي ئۇزۇنلىقى 2300كىلومېتىر، ئېقىن مىقدارى 5مىليارد كىلومېتىردىن ئارتۇق.

ئىلى دەرياسى -تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىلى ۋادىسىنى ئايلىنىپ ئېقىپ، دەريا سۇيى ئەڭ كۆپ بولۇپ، سۇ ئېقىن مىقدارى يىلىغا 15مىليارد 800مىليون كۇپ مېترغا يېتىپ بارىدۇ.ئەمما 12مىليارد كۇپمېتىر سۇ قازاقىستانغا ئېقىپ چىكىتىدۇ.

ئېرتىش دەرياسى -شىمالى مۇز ئوكيان ستېمىسىغا مەنسۇپ. ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى باغرىدىن باشلىنىدۇ.ئېقىن سۇ مىقدارى يىلىغا 12مىليارد 600مىليون كۇپ مېتىر بولۇپ، 10مىليارد كۇپ مېتىر سۇيى قازاقىستان ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ. جەنۇبى

ئۇيغۇرىستاندا بىر قانچە دەريالارنىڭ سۇيى تاجىكىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ.(دېمەكچىمەنكى، دەرياسى كۆپ سۇيى كەمچىل ئۇيغۇرىستان كۆچمەن خىتايلارنى باقالمايدۇ. شۇڭا بۇ ۋەتەندە ئېكولوگىيىلىك ئاپەت يۈشۈرۈپ تۇرۇپتۇ. تۈزگۈچىدىن)
ئۇيغۇرىستاندا يۈزدىن ئارتۇق كۆل بار ، كۆپىنچىسى دەريالارنىڭ چۈشۈرگىسىگە جايلاشقان.ئەڭ چوڭ لوپنۇر كۆلى (ئاتوم سىناق قىلىش رايونىدا) ھازىر قۇرۇپ كەتكەن.ئېبنۇر كۆلى (خىتاي كۆچمەنلىرى كۆچۈپ كېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ قۇرۇپ كەتكەن)،ئايدىڭكۆل، باغراش كۆلى قاتارلىق كۆللەرنىڭ سۇ يۈزى 1000كۋادرات كىلومېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇلۇنغۇر كۆلى، ماناس كۆلى، سايرام كۆلى،بوغدا كۆلى، قاناس كۆلى،بۇرۇلتۇقاي كۆلى، بارىكۆل، ئوتتۇنكوزا كۆلى(خىتاي كۆچمەنلىرى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ قۇرۇپ كەتكەن) ،قاتارلىق كۆللەر گۈزەل مەنزىرىلىك ساياھەت رايونلىرىنى ۋە سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش مەيدانىنى ھاسىل قىلغان.

3- ھاۋا كىلىماتى

ئۇيغۇرىستان دېڭىزدىن يىراق،ئېگىز تاغلار ئارىسىدا بولغانلىقى ئۈچۈن ھاۋا كىلىماتى تىپىك قۇرغاق ھاۋا خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. يامغۇر ئاز ياغىدۇ. نەملىك نىسبىتى تۆۋەن قىش ئۇزۇن، ئەتىياز، كۈز كۈنلىرى قىسقا، كۈن نۇرى چۈشىدىغان ۋاقىت ئۇزۇن، يۇقىرى- تۆۋەن تىمپىراتورا پەرقى چوڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. يىللىق ئوتتۇرىچە يۆل-يېغىن مىقدارى 145مىللىمېتىر بولۇپ ، ھۆل-يېغىن غەربتىن شەرىققە، شىمالدىن جەنۇپقا قاراپ ئازىيىپ بارىدۇ. ئىلى رايونىدا يىللىق يېغىن مىقداري 1000مىللىمېتىر بولسا، توخسۇن ناھىيىسى تەرەپلەردە ئاران 7مىللىمېتىر يامغۇر ياغىدۇ. ياققان قارنىڭ قېلىنلىقى25.5سانتىمېتىر بولۇپ ، تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ نەملىكىنى ساقلاشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.دەريا سۇلىرىنىڭ ئاساسى مەنبەسى يازدا ئېرىيدىغان تاغدىكى مۇز- قارلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدىغان سۇنىڭ 80% نى ئىگىلەيدۇ.
ئۇيغۇرىستاننىڭ شىمالى سوغاق مۆتىدىل بەلۋاغقا، جەنۇبى ئىسسىق مۆتىدىل بەلۋاغقا مەنسۇپ بولۇپ، شىمالدا يىللىق تىمپىراتورا سىلسىيە 7گىرادوس، ئەڭ تۆۋەن تىمپىراتورا 0دىن تۆۋەن 20.15 گىرادوس بولىدۇ.ئومۇمەن ئۇيغۇرىستاننىڭ ھاۋا كىلىماتى ياز پەسلى ئىسسىق، قىش پەسلى سوغاق ، كۈندۈزى ئىسسىق،كېچىسى سوغاق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.)"شەرقى تۈركىستان"قوللانمىسى)

سەككىزىنچى باب ئۇيغۇرلار تارىختا ئېتىقاد قىلغان دىنلار

ئۇيغۇرىستاندا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن، ھەرخىل توتېملارغا ، شامان، زەردوشت(ئاتەشپەرەستلىك)، مانى، خىرىستىيان ،بۇددا قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان ئىدى.ئەسىرلەر بويى داۋاملىشىپ خەلقىنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە قەدەر سىڭىپ كەتكەن بەزى دىنى قائىدىلەر ياكى دىنى ئادەتلەر ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئالا بۇگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەسلەپكى چوقۇنۇشى"ئالەم -تۇپراق، سۇ ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆرت مەنزىلدىن تەركىپ تاپقان"لىقتەك رېئاللىق ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرىستاندىكى ئەڭ چوڭ تاغنىڭ "تەڭرىتاغ" دەپ ئاتىلىپ ،ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇنىڭغا چوقۇنۇشى، ئاسمانغا، ئايغا ، ئوتقا چوقۇنۇشلار ئەنە شۇنداق ئاساسلارنى پاكىت قىلغان.ئەجدادلىرىمىز ئۇنىڭدىن باشقا ئوخشىمىغان تارىخى دەۋرلەردە كۆك بۆرە، بۇغرا، يولۋاس، شىر، ئارقار، تاغ تېكىسى، قارچىغا ، شۇڭقارلارنى تۇتېم قىلغان، ئۇيغۇرىستاندا تېپىلغان 3مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە بىر ساقال تاغىقىنىڭ سېپىغا چۈشۈرۈلگەن بۆرىنىڭ سۈرىتى بىزگە كۆك بۆرە تۇتېمىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

1-زەردوشت(ئاتەشپەرەسلىك) دىنى: ئەجدادلىرىمىز قەدىمقى زامانلاردا زەردۇشت دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ئوتقا چوقۇنغان ئىدى. قورقۇنۇچلۇق تەبىئەت ھادىسىلىرى، چاقماق چېقىنلىرى، يانار تاغ لاۋىللىرى قاتارلىقلار شۇنىڭدەك يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇپ يېيىش ئادەتلىرى بىرلىشىپ ئوتنى ئۇلۇغلاش ، ئوتتىن مەدەت تىلەش ئەقىدىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئوت بىلەن ئۇچۇغداش، توي قىلغان قىزنى ئوت گۈلخانىدىن ئايلاندۇرۇش قاتارلىق ئادەتلەر ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىن قالغان ئادەتلەر ئىدى.

2- شامان دىنى:

ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئىدى."كۆن تەڭرى"شۇ ۋاقىتلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ خۇداسى ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۇرۇشقا ماڭغاندا ئاق بوز ئاتنى قوشۇنىنىڭ ئالدىدا يېتىلەپ ماڭاتتى. ئاق بوز ئاتقا ئالتۇندىن جىيەك تۇتۇلغان قىزىل دۇخاۋا يۇپۇق ئارتىلاتتى. يازما خاتىرىلەردە شامان دىنى ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا 2000يىل داۋاملاشقان. ئىسرىق سېلىش، پېرىخونلۇق، داخانلىق، ئۇخلاۋاتقان بوۋاقنىڭ بېشىغا پىچاق

قويۇپ قويۇش قاتارلىق ئادەتلەر شامان دىنىدىن قالغان دىنى مۇراسىم ئادەتلىرى ئىدى.
3- مانى دىنى:
ئۇيغۇرلار 4-5-ئەسىرلەردە دىنىنى مانى دىنىغا ئۆزگەرتكەن.ئۇيغۇرلاردا يورۇقلۇقنى ئۇلۇغلاش،كۈن، ئاي، يۇلتۇز قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرىنى مۇقەددەس بىلىش ئادىتى مانى دىنىدىن قالغان.خىتاي تارىخ مەنبەلىرىدە "...هون تەڭرىقۇتى ھەر كۈنى ئەتىگەندە يېڭى چىققان قوياشقا ، كەچتە ئايغا چوقۇنىدۇ، ئايغا چوقۇنۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزىلىدۇ" دەپ خاتىرىلەر قالدۇرغان.
4- خىرىستىيان- نېستورىيان دىنى:
مىلادى 1-ئەسىردە ئوتتۇرا شەرقتە دۇنياغا كەلگەن خىرستىيان دىنى داۋاملىق كېڭىيىپ شەرىققە تەسىر كۆرسەتكەن. مىلادىيەنىڭ 334-يىلى
خۇراساندىكى مەرۋە، تۇس دېگەن جايلاردا چېركاۋلار بارلىقى خاتىرلەنگەن. 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شەرقى رىم پادىشاھسى مائۇرىك بىلەن پارىس پادىشاھسى خىسراۋ بىرلىشىپ، ئۇيغۇرىستاننىڭ قارا شەھەر- يۇلتۇزدا خانلىق تىكلىگەن ئۇيغۇر خاقانى بەھرام بىلەن سوقۇشقاندا ، ئەسىر چۈشكەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى كونستانتىپۇلغا ئېلىپ كەتكەن. ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى رىم پادىشاھسى مائۇرىك بىلەن ئىران پادىشاھسى خىسراۋغائەسىر چۈشكەندە ئۇلارنىڭ پېشانىسىدىكى كىرست بەلگىسىگە قاراپ ھەيران قالغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ خىرستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى رىم تارىخچىلىرى خاتىرلىگەن. شىۋېدسىيىلىك ئېكىسپلودىيىچى ستەيىن ۋە لىكوكلار مىرەن، خوتەن، باي، تۇرپان قاتارلىق
جايلاردىن خىرىستىيان دىنىنىڭ چوڭ مەزھەپلىرىدىن بىرى بولغان نېستورىيان دىنىغا ئائىت رەسىملەر، فىراگمېتلار، ئىنجىل پارچىلىرى، ئىزوپ مەسەللىرى ، كىرىست قەبرە تاشلىرىنى تاپقان.
5- بۇددا دىنى:
غەربى ئۇيغۇرلار مىلادى 1-ئەسىردىن باشلاپلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . 4-ئەسىرلەردە بۇددا دىنى ئومۇملىشىپ ، خوتەن ،كۇچار، تۇرپانلار بۇددا دىنىنىڭ دۇنياۋى مەركەزلىرىگە ئايلانغان.بۇددىزىم نوملىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.ئۇيغۇرىستاندا بۇددا دىنى بىلەن مانى دىنى
ئۆزئۇنغىچە تەڭ ياكى ئارىلىشىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.ئۇيغۇرلار 10-ئەسىرلەردە بۇددا دىنىنى تەرك ئېتىشكە باشلىغان بولۇپ، بۇ دەۋرلەردە
ئۇيغۇرلار ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە مەدەنىيەت تۆھپىلىرىنى ياراتقان.

6- ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى

مىلادى 914-يىللىرىدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. ئىران سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ شاھزادىسى سامانى ئوردا قالايمىقانچىلىقتا ئوڭۇشسىزلىقتا ئۇچراپ قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن. ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قاغانى ئوغۇلچاق قاغان ئۇنى قارشى ئېلىپ ئاتۇشقا ئورۇنلاشتۇرغان.شۇ كۈنلەردە ئاتۇشتىكى تاغقا ئوۋغا بىللە چىققان شاھزادە سۇتۇق بۇغراخان، ئەبۇ نەسر ساما نى بىلەن تونۇشۇپ ، ئىسلام دىنىنى ئۇنىڭدىن قوبۇل قىلغان .920-يىلى سۇتۇق بوغراخان تاغىسى ئوغۇلچاقنى ئوردا ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئاغدۇرۇپ تاشلاپ شاھلىق تەختىگە چىقىپ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ ئىلان قىلغان.("شەرقى تۈركىستان قوللانمىسى")

توققۇزىنچى باب ئۇيغۇرىستانىنىڭ قىسقىچە 19-ئەسىر تارىخى

نېمىشقا ئۇيغۇرىستانىنىڭ 19-ئەسىر تارىخىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە مەجبۇر بولدۇق. 18-ئە سىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مانجۇ- خىتايلار ئۇيغۇرىستانغا بىر، ئىككى قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن بولسىمۇ لېكىن ھەر قېتىمدا ئۇزۇن مۇددەت تۇرالمىدى. 19-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىن كېيىنكى يېرىمىغىچە ئەنگلىيە بىلەن چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاۋۋال ئافغانىستانغا قاراتقان سىياسى ھەرىكەتلىرى، ھەربى ھەرىكەتلىرى ، دىپلوماتىك ئېلىشىشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرىستانىنىڭ كېيىنكى تەقدىرىنىڭ نېمە بولىشىنى بەلگىلەپ قويغان ئىدى.شۇڭا بىز ئۇيغۇرلارنىڭ 19-20- ئەسىر تارىخىنى نوختىلىق تەتقىق قىلىشنى لايىق تاپتۇق.

روسىيلىك تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى 19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى 25يىلىدا باشلاندى. چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى شۇنىڭ ئۈچۈن كېچىكىپ قالدىكى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، شىمال تەرەپتە پايدا مەنپەئەتكە ئېرىشتۈرىدىغان يۇڭ -تېرە سودىسىغا سېلىشتۇرغاندا ،ئىقتىسادى غىدىغلاش، مەنپەئەتكە ئېرىشىش ئوتتۇرا ئاسىيادا كام بولغانلىقتىن، چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى بىر مەزگىل كېچىكىپ قالدى.تاجاۋۇز قىلىشتا كېچىكىپ قېلىشقا سەۋەب بولغان ئىككىنچى سەۋەپ شۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھاۋا كىلىماتى ۋە تەبىئەتتە ئۆسكەن ئۆسۈملۈكلىرى روسىيلىك موژىكلار ياشىغان، ئادەتلەنگەن تەبىئەت

ۋە ھاۋاكىلىماتىغا ئوخشمايتى. ئۇرۇسلار ياشىغان تەبئى مۇھىتقا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبئى مۇھىتى ئوخشمايتى.(" دۇنيانىڭ ئومۇمى تارىخى" 15-ئەسردىن كېيىنكى دۇنيا ،ختايچە نەشرى)

1- چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى

بۇرنىنىڭ ئالدىدا قوزىچاقىقا ھاياتلىق يولى يوق بولغاندەك، بىر تاجاۋۇزچى دۆلەتنىڭ ئالدىدا ئاجىز، مەھكۇم مىللەتلەرگىمۇ ھاياتلىق يولى يوق ئىدى. تاجاۋۇزچى چار پادىشاھنىڭ ئەسكەرلىرىگە سىبىرىيىنىڭ جەنۇپ تەرىپىدە پايانسىز قازاق دالاسى سوزۇلۇپ ياتاتتى. توختىماي جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرلىگەندە قۇملۇقلار، چۆللۈكلەر، بۇخارا، خىۋە، قوقان قاتارلىق قەدىمى مۇسۇلمان خانلىقلىرىنى بېقىپ تۇرغان مۇنبەت بوستانلىقلار يېيىلىپ ياتاتتى. لېكىن ،19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇرۇن بۇ خانلىقلار سېلىشتۇرغاندا ھەربى جەھەتتە چېچىلىپ كەتكەن سىبىريە قەبىلىلىرىدىن كۈچلۈك ھېسابلىناتتى.شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ تەرىپى چار روسىيىگە يېقىنلىشىشتىن ساقلىنىپ قالالايتى.

19-ئەسىرنىڭ 1824-يىلىدىن 1854--يىلىغىچە 30يىل ئىچىدە چار روسىيە قازاق دالاسىنى بوي سۇندۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. گاھى-گاھىدا پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان ياكى دائىمى خاراكتېرلىك پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان ئەتراپتىكى مىللەتلەرنىڭ تەھدىتى ياكى روسىيىلىكلەرنىڭ ۋە پېتىر بورگىنىڭ ئەندىشىلىرىگە ياكى ئەنگلىيىنىڭ نارازىلىق بىلدۈرۈشلىرىگە قارىماي، چار پادىشاھنىڭ

....

....

تاجاۋۇزچى ئارمىيىسى جەنۇپقا يۈزلىنىپ بار كۈچ بىلەن ئىلگىرلىدى.ھەتتا ئەنگلىيە سىياسىئونلىرى شۇ ۋاقىتتا" ئەمەلى توسقۇنلۇق بولمىغانلىقتىن، دۇچ كەلگەن دۈشمەننىڭ ھاياتلىققا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇسۇلى پەقەت، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنىڭ مەنىسىگە تەڭ بولغانلىقتىن،ئەنگلىيىلىكلەر مەغلۇبىيەتتىن باشقا دىپلوماتىيە مەنتەقىسىنى چۈشەنمىگەنلىكتىن... خۇددى يەر شارى قوياشنى ئايلانغاندەك ئايلىنىپ چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيىسى، ئىلگىرلىمىسە بولمايدىغان تەخىرسىز ھالەتكە كەلگەن ئىدى" دېيىشكەن.

ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى شەھەرلىرى ، يېزا-قىشلاق دالالىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئىلگىرلەش ئىچىدىكى چار روسىيە ئارمىيىسىنىڭ قولىغا

چۈشتى.1865-يىلى تاشكەنت قولغا چۈشتى، 1868-يىلى بۇخارا بوي سۇندۇرۇلدى، 1873-يىلى خىۋە خانلىقى بوي سۇندۇرۇلدى.
شىددەتلىك تاجاۋۇزچىلىق ھىندىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئەنگلىيىنى چۆچىتىۋەتتى. چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا ئەگىشىپ
كوچا خەۋەرلىرىمۇ تارقىلىشقا باشلىدى ، مەسىلەن، چار روسىيە تىبەتكە تاجاۋۇز قىلىدىكەن دېگەندەك. لېكىن بۇ ئەسىر (19-ئەسىر) ئەنگلىيە بىلەن چار روسىيە ئاشكارە توقۇنۇشمىغان بىر ئەسىر بولۇپ ئۆتۈپ كەتتى. چۈنكى ، ئەنگلىيە (ھىندىستاندا) بىلەن چار روسىيىنىڭ ئارىلىقى ئىنتايىن يىراق بولۇپ،قاتناش قوراللىرى يەنە ئىنتايىن چەكلىك ئىدى. چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىششى قورال كۈچىنى سىناق قىلىش ئۈچۈن ئەمەس بەلكى بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ياشاۋاتقان كىچىك دۆلەتلەرنى كىم تىزگىنلەيدۇ دېگەن ،مەقسەتلەر بويىچە
....
....
كەسكىنلىشىپ كەتكەن ئېلىشىش ئىدى.
....
....
بولۇپمۇ ئىران بىلەن ئافغانىستاننى قايسى دۆلەت قانداق تىزگىنلەش مەسىلىسىنى دەۋىر قىلغان ، ستىراتېگىيىلىك مەقسەتنىڭ ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرغان ھالدا ئېلىپ بېرىلغان كۆرەش ۋە قانات يايدۇرۇلغان ئېلىششلار ئىدى.(" دۇنيانىڭ ئومۇمي تارىخى" 15-ئەسىردىن كېيىنكى دۇنيا ختايچە نەشرى ، شاڭخەي ئىجتىمائى پەنلەر نەشرىياتى 1995-يىل)
ئەجەپلەنمەڭ كىتابخانلىرىم، تېگى- تەكتىدىن ئېيتقاندا چار روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە بوي سۇندۇرۇشى ئۇيغۇرىستاننىڭ مانجۇ- توڭغۇسلارغا مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بىردىن بىر سەۋەب ئىدى. غەربلىك دىۋە چار روسىيىنىڭ بىر پۇتى ، لېكىن دىپلوماتىك رەۋىشتە ،شەرقنىڭ دىۋىسى مانجۇ- توڭغۇسنىڭ بىر پۇتى ھەربى كۈچ بىلەن شۇ كۈنلەردىن باشلاپ ئۇيغۇرىستانغا قويۇلدى. ھىندىستاننى بوي سۇندۇرغان بۈيۈك بېرتانىيە ، يۇقىرىقى ئىككى جاھانگېرنىڭ ئۇيغۇرىستاننى ئارىلىق رايونغا ئايلاندۇرۇشىغا سۈكۈت قىلدى. سۈكۈت قىلدىلا ئەمەس ھەتتا ئۇيغۇرلارغا پايدىسىز ئەھۋالدا ئارىلاشتى.
"چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا 1882 -يىلى تۈزۈلگەن ئىككى دۆلەت

كېلىشمىنىڭ بىر ماددىسىدا:< ئەنگىلىيە ئافغانىستانغا

....

....

قول ئۇزا رتماسلىق؛ چار روسىيە ئۇيغۇرىستانغا قول ئۇزارتماسلىق مەجبۇرىيەتلىرىنى دىپلوماتىك يوللار بىلەن كېلىشكەنلىكتىن روسىيە، ئىلى

....

....

ئۆلكىسىنى ھەتتا پۈتۈن ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋېلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ئىدى>
("ئۇيغۇرنامە" 336بەت. سابىت ئۇيغۇرى)
ئىككى جاھانگىر دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان كېلىشىم ئۇيغۇرىستاننىڭ كېيىنكى تەقدىرىگە قانداق تەسىر كۆرسەتتى؟
ئەمدى كېلەيلۇق ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىگە، ئۇنداقتا مانجۇ ھاكىمىيتىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭ ئارقىلىق مانجۇلارنى ۋەتىنى ئۇيغۇرىستاندىن قوغلاپ چىقارغانلىقى توغرىسىدا، مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا يەنە تاجاۋۇز قىلغانلىقى ئاقىۋەتلىرىدە 1884-يىلىدا ئۇ تەرەپتىن چار روسىيىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق بۇ تەرەپتىن ئەنگىلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق زوزۇڭتاڭ ئەسكەر چىقىرىپ ، ئۇيغۇرىستاننىڭ مانجۇ لارغا مۇستەملىكە بولۇپ قالغانلىقى توغرىسىدا ،يۇقىرىقى پارچىلارغا مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندە توختۇلۇپ ئۆتىمىز.
ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ تۆۋەندە "ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمھالى " ماۋزۇلۇق كىتابتىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن بىر ئابزاس سۆزنىڭ مەنىسىگە تېخىمۇ چوڭقۇر دىققەت قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.
" بۇ كىتابنىڭ ئاخىرقى بىر بابىدا ، ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ياقۇپ بەگ ھاكىمىيتىنى يۆلەپ ، تۇرغۇزۇش جەھەتتىكى تەجرىبە -ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ كېلىپ ئاپتور ، ئەنگىلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە ئەقىل ۋە يول كۆرسىتىدۇ. چارلىز بولگېر ئەنگىلىيىنىڭ ياقۇپ بەگ ھاكىمىيتىنى قوللاپ سودا جەھەتتە ئالغان پايدىسى، ياقۇپ بەگ ھاكىمىيتىنى ئېتىراپ قىلىپ سىياسى جەھەتتە تارتقان زىيىننى قاپلىيالمايدۇ، دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇ ئە نگىلىيە ھۆكۈمىتىگە "روسىيىنىڭ ھەدىدىن ئېشىپ كەتكەن كېڭەيمىچىلىكىنى (جوڭگو بىلەن بىرلىكتە) چەكلەپ
" (ئەنگىلىزچە نوسخىسىنىڭ 299- بېتىگە قارالسۇن) ئاندىن جوڭگودىن نەپ ئېلىش ئۈچۈن، روسىيە جوڭگونىڭ ئىلى رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ ، جوڭگو روسىيە

مۇناسىۋىتىنى جىددىلەشتۈرۈپ قويغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭگو بىلەن ئۆزئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن.("ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمھالى" ئەنگلىيە، ئاپتورى چارلىز بولگېر ، 4-بەت)

2- مانجۇ لارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا بىرىنچى قېتىم تاجاۋۇز قىلىشى

" 1038يىل ھەر قانداق تاجاۋۇزچىلىقتىن خاتىرجەم ،خالى ياشىغان ئۇيغۇرىستان خەلقى ، دەپ باشلايدۇ رەھمەتلىك تارىخچى مەتىمىن بۇغرا ، 1758-يىلى مانجۇ لارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى.

1758-يىلى مانجۇ لارنىڭ قۇماندانى جاۋخۇي قەشقەرگە يېقىنلاپ كېلىپ، قەشقەر-يەكەن خەلقىنى ئېغىر دەرىجىدە مەغلۇپ قىلىپ، بۇ خەلقنىڭ تولىسى ئۆلتۈرۈلدى.

1815-يىلى(ئۇيغۇرىستان)نىڭ ھەرقايىسى جايلىرىدا مانجۇ لارغا قارشى قوراللىق ئىنقىلاب قوزغالدى. جاھانگېر خوجا ئۆزىنى پادىشا ئېلان قىلدى.1824-يىلى مانجۇلار(ئۇيغۇرىستان) غا يەنە تاجاۋۇز قىلىپ، جاھانگېر خوجىنى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئېلىپ كېتىپ ۋەھشىلەرچە شېھىت قىلىندى.

خىتايدا توپىلاڭلار داۋام قىلىۋاتقان بىر چاغدا 1839-يىلى ئەنگلىيە بىلەن مانجۇ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا " ئەفيۇن ئۇرۇشى" پارتلىدى.شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرىستاندا مانجۇ ئەسكەرلىرى ئازلاپ كەتتى . ئۇيغۇرلار تەرەپ-تەرەپتىن قوزغۇلۇپ چىقىپ،ئۇرۇمچى ۋە ئىلى شەھرىدىن باشقا پۈتۈن جايلارنى مانجۇلارنىڭ ئىشغالىدىن پۈتۈنلەي تازىلىدى. لېكىن ئۇيغۇرىستان خەلقى يەنە پۈتۈنلەي بىرلىشىپ كېتەلمىدى.

< ئەپيۇن ئۇرۇشى> ئاياقلىشىپ مانجۇلار بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن 1846-يىلى مانجۇنىڭ ئىمپېراتورى ئۇيغۇرىستانغا يەنە 100مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ تاجاۋۇز قىلدى. دېمەك 36يىلدىن كېيىن، ئۇيغۇرىستان مانجۇلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى.(" شەرقى تۈركىستان تارىخى") ، (جاھانگېر خوجىنى تۇتۇۋېلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەن 1824-يىلدىن ھېسابلىغاندا 22 يىل بولىدۇ، جاھانگېر خوجا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغان 1815-يىلدىن ھېسابلىغاندا31 يىل بولىدۇ.

(تۆنۈگۈنلا ئەنگلىيە بىلەن مانجۇلار ئوتتۇرىسىدا پارتلىغان ئەفيۇن ئۇرۇشىدا شۇنچە تالاپەت تارتقان مانجۇ ھۆكۈمىتى ئارىدىن 6يىل ئۆتە -ئۆتمەيلا يەنى مەسىلەن، 1842-يىلى ئەفيۇن ئۇرۇشى توختاپ ئەنگلىيە جاھانگېرلىكى بىلەن مانجۇ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا "نەنجىڭ شەرتنامىسى" ئىمزالاندى. ئۇنداق بولغاندا ئارىدىن 4يىل ئۆتە- ئۆتمەيلا يەنە 100مىڭ كىشىلىك ھەربى قوشۇننى 1846-يىلى

ئۇيغۇرىستانغا قانداق ئەۋەتەلدى؟ تارىخنى خاتىرلەشتە خاتالىق كۆرۈلگەنمۇ ياكى راستىنلا مانجۇ ھۆكۈمىتى 100مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغانمۇ؟ بۇ، 100مىڭ كىشىلىك ھەربى قوشۇننى ئەنگىلىيە تەشكىللەپ بەرگەن، ئەنگىلىيە تەربىيەلەپ بەرگەن، ئەنگىلىيە ما ددى ئىقتىساد بىلەن تەمىنلىگەنمۇ يا؟! شۇنىڭ ئۈچۈن مانجۇ ھۆكۈمىتى ئەنگىلىيە بىلەن "نەنجىڭ شەرتنامىسى"نى ئىمزالاپ خوڭكوڭنى ئەنگىلىيگە كېسىپ بەرگەنمۇ يا؟!)،تارىخنىڭ مەخپى تەرەپلىرى پەقەت تارىخقا تەۋە بولىدۇ.

1853-يىلى پۈتۈن (ئۇيغۇرىستان)مىقياسىدا قوراللىق ئىنقىلاب قوزغالدى .تۆت يىل داۋام قىلغان ئۇرۇشتىن كېيىن ، ئاخىرى (ئۇيغۇرىستان) ئىنقىلابچىلىرى غەلبە قىلىپ ، خوتەندىن تۇرپانغىچە بولغان جايلاردا مانجۇ لارنى ئۈزۈل-كېسىل يۇقۇتۇپ خاتىرجەم بولدى . ئەمما ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلار بۇ قېتىممۇ بىر كۈچ ئاستىغا بىرلىشەلمىدى.شۇڭا دۈشمەن 5يىل قالمايلا يەنە ھۇجۇم قىلدى.

1872-يىلى ئۇيغۇرلار يەنە بىر قېتىم قوراللىق ئىقلاب قوزغىدى.باشتا ئۇيغۇرلار تاغ ئارىسىدىكى مۇداپىئە قىلغىلى بولىدىغان جايلارغا يەرلىشىۋېلىپ پارتىزانلىق ئۇرۇش تاكتىكىسى بىلەن مانجۇ ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئېغىر زەبە بەردى.(بۇگۈنلەردە يەر نامى چەيلەڭزە دەپ ئاتىلىدىغان بۇ شە ھەرنى) تارىختا پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىپ ، ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلارنىڭ 80000دىن ئارتۇق مانجۇ-خىتاينى ئۆلتۈرگەنلىكى ھازىرغىچە رىۋايەت قىلىنىپ كەلمەكتە.("شەرقى تۈركىستان تارىخى")

ئونىنچى باب بەدۆۋلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ياقۇ پ بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

تارىخ شۇنداق قىزىقارلىق ھادىسىكى ، شۇ ھادىسىلەرنىڭ مەسىلەن ،يۈز بەرگەن ۋە يۈز بېرىۋاتقان ياكى كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ھادىسىلارنىڭ بەلكى شۇ ھادىسىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى ھادىسىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئامەت ۋە ئاپەتتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئامىل يۇشۇرۇنغان بولىدىكەن . تارىخنى ياراتقۇچى ياكى تارىخنى ئۇيان- بۇ يان قىلغۇچى شەخسلەر نىڭ ئايرىملىرى تارىخى پۇرسە ت ۋە ئامەتنىڭ يىتىپ كېلىشىنى سەزگۈرلۈك بىلەن كۆرۈپ يىتىپ ، تارىخى تەرەققىياتنىڭ تەلەپلىرىگە ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىپ غەلبىگە ئېرىشىدىكەن. تارىخى شەخسلەرنىڭ ئايرىملىرى بولسا ،

تارىخى تەرەققىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى كۆرۈپ يېتەلمەيدىكەن بەلكى تەرەققىياتقا قارشى تەتۈر ئېقىم پەيدا قىلىپ مەقسەتلىرىگە يەتمەي تۈرۈپ مەغلۇپ بولىدىكەن.

تا رىختا ئۇيغۇرنىڭ ۋەتىنى تاجاۋۇزچىلىقتا دۇچار بولغان چاغلاردا ، تاجاۋۇزچىلارنى كەينى-كەيندىن ئۇرۇش بىلەن قوغلاپ چىقىرىپ ئۆزلىرىنىڭ شانلىق تارىخىنى ياراتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ چوڭ كەمچىلكى شۇكى ،بۇ خەلق- ئۇيغۇر خەلقىنى ، ھەتتا ھازىرغىچە تارختىن ئىبرەت ئالغان خەلق دېيىشكە بولمايدۇ.

گەرچە تارىخى ماتېرىياللار كەمچىل بولغان ياكى تارىخى ماتېرىياللار تولۇق بولغان ئەھۋالدا يېزىلغان تارىخ ئەسەرلىرى بولسۇن بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتۇرلىرىنىڭ تارىخى ۋەقەلەرنى يورۇتقاندا سىڭدۈرۈدىغان كۆز قاراشلىرى خىلمۇ-خىل بولغانلىقتىن، تارىخى ۋەقەلەردىن چىقىرىدىغان نەتىجىلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى .

ياقۇپ بەگ ،ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئەڭ بۈيۈك شەخس ئىدى.زامان ياقۇپ بەگنىڭ ئۇلۇغلىقى، دەنالىقىنى يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن بولسا ، ماكان جەھەتتە ئۇيغۇرستان شۇ زامان ئىچىدە غەرب تەرەپتىن چار روسىيە موۋىكلىرىنىڭ تەھدىتكە دۇچ كەلگەندەك ، شەرىق تەرەپتىن مانجۇلارنىڭ يەنە بىر قېتىملىق تاجاۋۇزىغا دۇچ كەلگەن. شۇنداق ئېغىر بىر ۋەزىيەت ئاستىدا ياقۇپ بەگ ، ئىككى جاھانگىر دۆلەت، چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن مانجۇ-خىتاي ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدا قەشقەرىيىدە مۇستەقىللىق جاكارلاپ(1865-1877-يىللىرىدا) بەدۆۋلەت ئۇيغۇر دۆلتىنى قۇرۇپ چىققان .

تارىخنىڭ بۇ ۋەقەلىرى توغرىسىدا بىزنىڭ ئىككى نەپەر تارىخچىمىزنىڭ كۆز قاراشلىرى قانداق بولدى؟

"شەرقى تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) دا ،< بەدەۋلەت> لەقىمى بىلەن تونۇلغان ۋە< ئاتىلىق غازى> دەپمۇ ئاتالغان ياقۇپ بەگ دەۋرىدىكى ۋەقەلەرنى ئۆزاقتىن كۆزۈتۈپ تەتقىق قىلغان چەتئەل تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ، ياقۇپبەگنى خاتا تەخمىن قىلىپ، ئۇنى شەرقى تۈركىستان (ئۇيغۇرىستان) ئىنقىلابچىسى ۋە مىللى ھۆكۈمدارى دەپ كۆرسىتىدۇ. ياقۇپ بەگ ئەسلىدە پەرغانىلىك بولۇپ، قوقەنت خانى خۇدايارخاننىڭ قۇش بىگى(ۋەزىرى ياكى قۇماندانى) ئىدى. خانغا خىيانەت قىلغانلىقى ئۈچۈن جازالىنىپ، تۈرمىگە تاشلانغان، بۇزرۇكخان تۆرە بىلەن كونا بىر دوستلۇق مۇناسىۋىتى يۈزىسىدىن بۇزرۇكخان تۆرە ،خانغا ئىلتىماس قىلىپ، ئۇنى تۈرمىدىن چىقىرىپ، خىزمەتكە تەيىنلەپ بىللە قەشقەرگە ئېلىپ كەلگەن" (" شەرقى تۈركىستان تارىخى" 328 بەت مەمتىمىن بۇغرا)

" ياقۇپ بەگنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق ئەنگىلىز تارىخ تەتقىقاتچىسى چارلىز بولگېر <ياقوپبەگنىڭ تەرجىمە ھالى > ماۋزۇلۇق كىتابىدا
-ياقۇپ بەگ تەخمىنەن1820-يىلى قوقەنتتىكى پىسكەنت دېگەن يۇرتتا پىر مۇھەممەت دېگەن بىر تاجىكنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، دەپ يازغان...1876-يىلى روسىيىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ يەتتە شەھەر دۆلىتىنى زىيارەت قىلغان روس گېنېرالى ئا.ن كىروپاتكىن بولسا<قەشقەرىيە> ماۋزۇلۇق كىتابىدا ياقۇپ بەگ تەخمىنەن   182 6 - يىلى خۇجەنتتە تۇغۇلغان ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسمىتۇللا دېھقان كىشى ئىدى دەپ يازغان.ئۇنىڭ مىللى تەۋەلىكى توغرىلىق ھېچ نەرسە دېمىگەن.(ئېھتىمال مىللى تەۋەلىكى توغرۇلۇق ھېچ نېمە دېمەيدىغان ئورتا ئاسىيالىقلارنىڭ ئادىتىگە ماسلاشقان بولسا كېرەك) نۇرغۇنلىغان كىشىلەر چارلىز بولگېرنىڭ يۇقىرىقى مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ <ياقۇپبەگ تاجىك ئىكەن دەپ قاراپ كەلگەن >
 يېقىندا تارىخچىمىز ، ئارخېئولوگ ئابدۇكېرىم سابىت <ئۇيغۇر ئاۋازى گېزىتى>نىڭ 2003-يىللىق 23-سانىدا ئېلان قىلغان ، ئۇزۇن يىللار ئىزدىنىپ، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق يازغان <ياقۇپبەگ زادى كىم؟>ماۋزۇلۇق ماقالىسىدا: ياقۇپ بەگنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى تاجىك ئەمەس قەشقەرلىق ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ چىقتى.ئالىمنىڭ يېزىشىچە ، ياقۇپبەگنىڭ دادىسى قەشقەرلىق يۇسۇپ تاشچى دېگەن كىشى بولۇپ، ياش ۋاقتىدا مىللى ئازادلىق كۆرەشلەرگە قاتنىشىپ،قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن،ئۆزىنىڭ يۇرتداشلىرى بىلەن بىللە پاناھلىق ئىزدەپ قوقەنت خانلىقى تەۋەسىگە ئۆتۈپ كەتكەن ئىكەن... دەپ كۆرسەتتى. دېمەك ياقۇپ بەگ، ئۇيغۇر پەرزەندى بولۇپ چىقتى.("ئۇيغۇرنامە"330-بەت)
"ئەسكىرى قىسىملارنىڭ ۋە غەربى ئورتا ئاسىيالىق مۇھاجىرلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن(ياقۇپبەگ)ھەرخىل باج ۋە ئالۋاڭ- سېلىق
ئېلىشنى يولغا قويدى. مەسىلەن: يەر بېجى،تىجارەت بېجى،چارۋا مال بېجى ۋە باشقا ھەر خىل ئىسمىلار بىلەن خەلقتىن ئالىدىغان باج ۋە ئالۋاڭ سېلىقلار، خەلق كۆتۈرەلمەيدىغان دەرىجىدە ئېغىرلاشتى. دېھقانلار يەرلىرىنى تاشلاپ تەرەپ-تەرەپكە قېچىپ كەتتى.بازار كاساتلىشىپ تىجارەت ئازلىدى، خەلق قىممەتچىلىك ۋە ئاچارچىلىق ئاپەتلىرىگە دۇچار بولدى" ("شەرقى تۈركىستان تارىخى" 335-بەت)
"بەزى تارىخچىلار ياقۇپ بەگنىڭ مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا خۇسۇسەن يەكەن، خوتەن، كۇچا خانلىقلىرىنى ئۆزىگە بىقىندۇرۇشتا ھيلى -مىكىر ئىشلىتىپ ، < ئالدامچىلىق> ئۇسۇللىرىنى قوللانغانلىقىنى، قارشىلىق قىلغان ئاممىنى

ئاياۋسىز قىرغانلىقىنى، دېھقانلاردىن ئېلىنىدىغان باج سېلىقنىڭ ئېغىر بولغانلىقىنى ۋە باشقا دەلىللەرنى كەلتۈرۈپ، ئۇنى تارىختىكى سەلبى شەخىس دەپ باھالايدۇ. يەنە بەزى تارىخچىلار ياقۇپ بەگ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا شەرىقتىن بېسىپ كېلىۋاتقان زوزۇڭ تاڭنىڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىگە قارشى ئاكتىپ جەڭ قىلماي، ئەسكەرلىرىنى تۇرپاندىن كورلىغا چېكىندۇرۇپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھە ربى سىياسى خاتالىقى دەپ باھالايدۇ.("ئۇيغۇرنامە" 330-بەت)

ياقۇپ بەگكە مۇشۇ نوختىدا قانداق باھا بىرىش كېرەك؟

ياقوپ بەك ئۇيغۇر ئوغلى ئىدى ،شۇنداقلا تارىخنىڭ ئوغلى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنداق دەيمىزكى ،ياقۇپ بەگنى تارىخنىڭ تاسادىپ ۋە زۆرۈرى تەلەپ- ئېھتىياجى ياراتتى. ياقۇپ بەگنى تارىخى زامان ياراتتى . ياقۇپ بەگ ياشىغان دەۋىر، 15-ئەسىردە باشلانغان مۇستەملىكىچىلىك 19-ئەسىرگە كەلگەندە تېخىمۇ ۋەھشىلىشىپ ئەۋزەيلىگەن بىر دەۋىر ، ياۋرۇپادىن مۇستەملىكە قىلىش كۈچى ۋە مۇستەملىكىچىلىك سىياستى ئاسىياغا يۆتكەلگەن ۋە بۇ سىياسەتنى بۇ دەۋرلەردە سىبىرىيىنى ئەمدىلا بوي سۇندۇرۇپ قايتقان چار روسىيە ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭەيمچىلىك قىلىش ھەربى ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرغان بىر دەۋىردە ياشىغان ئىدى. ھىندىستاننى بوي سۇندۇرغان ئەنگىلىيە ،ئافغانىستان ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز تىكىپ تۇراتتى ، دەل مۇشۇنداق پەيتتە، روسىيىنىڭ ئۇزۇق -تۈلۈك ياردىمىگە تايىنىپ ، ئەنگىلىيە بۇستۇن بانكىسىنىڭ پۇلىنى خەجلەپ ، يىراققا -ئۆزىنىڭ تېررىتورىيىسى بىلەن ھەر قانداق ئالاقىسى بولمىغان پەقەت تاجاۋۇزچىلارغا ئوبېيكىت بولۇپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا يۈرۈش قىلغان مانجۇ - خىتاي خاندانلىقىنىڭ ياللانما ،خىتاي ئەسكىرى قۇماندانى زوزۇڭ تاڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلدى. بۇنداق نازۇك بىر ۋەزىيەتتە ياقۇپ بەگ، بۇ پاسبانىنىڭ قىلىدىغان ئىشى-قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇش ۋە قۇرغان دۆلەتنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن قايتا-قايتا تىرىشچانلىق كۆرستىش ئىدى خالاس.

ئارمىيە قۇماندانى ياقۇپ بەگ، شۇ ۋاقىتتا قانداق ئويلىدى، بىز ئۆزىمىزنى شۇ ۋاقىتتىكى ياقۇ پ بەگنىڭ ئورنىغا قويالمايمىز ، ھەمدە ئۆزىمىزنى شۇ ۋاقىتتىكى ماكان زامانىنىڭ ئىچىگە قويالمايمىز.شۇنداقلا سوبېيكتىپ ئىدىيلىرىمىزنى، ئارزۇلىرىمىزنى تارىخنىڭ شۇدەۋىر ئەمەلىيىتىگە مەجبۇرلاپ تاڭالمايمىز. ئەمما شۇ نەرسە ئوقۇغۇچىلارغا ئېنىق بولىشى كېرەككى، ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغان مانجۇلارنىڭ تاجاۋۇزىغا خاتىمە بېرىلىشى كېرەك ئىدى، ئۇيغۇرىستاندا قۇدرەتلىك ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى، بۇنىڭ ئۈچۈن جاي-جايلاردا ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بو لىۋالغان ھازىرقى

زامانىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا مىللىتارىست ھاكىمىيەتلەرگە قارشى ئۇرۇش ئېچىپ باستۇرۇپ ئۇيغۇرىستاندا ھاكىمىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىلا ئاندىن قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇش غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولاتتى.

1758-يىلىدىن 1865 -يىلىغىچە ھەر قېتىم ئۇرۇشتا يېڭىلىپ تۇرسىمۇ، ئۇيغۇرىستانغا ھەر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە بىر نەچچە قېتىم قوغلاپ چىقىرىلغان بولسىمۇ، يەنە توختىماي تاجاۋۇز قىلىپ تۇرغان مانجۇ تاجاۋۇزچىلىرىنى ئاخىرقى قېتىم تارمار قىلىپ ئۇيغۇرىستاندا بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك بىر دۆلەتنى قۇرۇپ چىققان كىشى - ياقۇپ بەگ "تە ڭرىنىڭ قامچىسى" ئىدى.

بۇ توغرىدا سابىت ئۇيغۇرى "ئۇيغۇرنامە" دە :" بۇ مەسىلىگىمۇ تارىخچى- ئارخېئولوگ ئابدۇكېرىم سابىتنىڭ <يېڭى ھايات گېزىت>نىڭ 2003-يىللىق 4-سانىدا ئېلان قىلغان <ياقۇپ خوجام نېمىشكە چېكىندى؟>ماۋزۇلۇق ماقالىسىدىن نەقىل كەلتۇرۇپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى:"< زوزۇڭتاڭ قوشۇنلىرى ياقۇپ بەگكە قارشى جىددى ئۇرۇش باشلاش ئالدىدا تۇرغاندا ، چار روسىيە ئىمپېرىيىسى ئۆزى

....

بېسىۋالغان قوقەنت تېررتورىيىسىدىن قەشقەرىيەگە بېسىپ كىرىشكە تەييارلىنىپ قويغان . مانا مۇشۇ ئەھۋال ياقۇپ بەگنى قايمۇقتۇرۇپ، ئىككىلەندۇرۇپ قويدى.ئەگەر چار روسىيىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا بېسىپ كىرىش ئېھتىمالى بولمىغاندا، ياقۇپ بەگ شەرقتىن كېلىۋاتقان مانجۇ

....

ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش ئاچقان، ئۇرۇشتا ختاي ئەسكەرلىرى ئۇستىدىن چوقۇم غەلىبە قىلغان بولاتتى>

("ئۇيغۇرنامە" 330-بەت)

1-"ياقۇپ بەگنىڭ چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى

" مىلادى 1870-يىلى ياقۇپ بەگ، تۈركىيە سۇلتانى ۋە شۇ چاغدىكى ئىسلام خەلپىسى ئابدۇلئەزىز خاننىڭ ئالدىغا ھەيئەت ئەۋەتىپ ، ئۆزىنىڭ ئىسلام خەلپىلىكىگە تەۋە بولىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىپ ، ئۇيغۇرىستاننى مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى دەپ ئېتىراپ قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى.

سۇلتان ئابدۇلئەزىز، بۇ ھەيئەت بىلەن كۆرۈشتى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ ئىلتىماسىنى

خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ ، ئۇنىڭغا <ئەمرئىلمۇسلىمىن> يەنى مۇسۇلمانلار ئەمرى دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى.خۇتبىنى مۇسۇلمانلارنىڭ خەلپىسى نامىدا ئوقۇشنى ۋە پۇلغا خەلپىنىڭ ئىسمىنى چۈشۈرۈشنى
بۇيرىدى. ياقۇپ بەگ، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، خۇتبىنى سۇلتان ئابدۇلئەزىز نامىدا ئوقۇتتى ۋە قۇيدۇرغان كۈمۈش تەڭگىگە خەلپىنىڭ
ئىسمىنى چۈشۈردى.ئۇستىدە <سۇلتان ئابدۇلئەزىز > ئىبارىسى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش تەڭگىلەر ھازىرمۇ خەلقىنىڭ قولىدا بار.
ئۇندىن كېيىن ياقۇپ بەگ، ھىندىستان ۋە روسىيىگە بىردىن ئەلچى ئەۋەتتى .ئەنگلىيە ۋە روسىيە ئۇيغۇرىستانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تونۇدى(ئېتىراپ قىلدى). ھىندىستان ھۆكۈمىتى بىلەن تىجارەت كېلىشىمى ئىمزالاندى.ئىككىنچى يىلى ، چار روسىيە ۋە ھىندىستاندىن ياقۇپ بەگكە رەسمى ئەلچى كەلدى. ھىندىستاندىن تۆت مىڭدىن كۆپرەك كارتوشلۇق ۋە يىگىرمە مىڭ ، پىستانلىق مىلتىق ۋە باشقا نۇرغۇن مىقداردا ھەربى لاۋازىمات بويۇملىرى سېتىۋېلىندى. بىراق، مانجۇ ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ جاھىللىقىدا چىڭ تۇرۇپ ، (ئۇيغۇرىستان) نىڭ مۇستەقىللىقىنى تونۇمىدى.
لېكىن گۇدەك ياشىكى ئىمپېراتور تۇڭشى غا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىۋاتقان كۇڭ، ئوسمانلى ئىمپېراتورلىقى، ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى، چار روسىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ ئېتىراپ قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇيغۇرىستانغا ئەسكەر يوللىمايدىغانلىقىنى رەسمى ئېلان قىلدى. ئۇچاغدا مانجۇ-ختايدا ئىچكى ئىنقىلاب ۋە ئەنسىزلىك سەۋەبىدىن ۋە چەتئەللەرنىڭ سەۋەبىدىن (بولسىمۇ) مەنچىڭ سولالىسى ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا (شۇ دەرىجىدە) يول قويۇشقا مەجبۇر ئىدى. (مانجۇ مەنچىڭ) ھۆكۈمىتىنىڭ بۇنداق قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان چاغلىرىدا ئىككى يۈزلىمە سياسەت قوللىنىدىغانلىقىدىن، ياقۇپ بەگ خەۋەرسىز ئىدى. دۇنيانىڭ ئۈچ چوڭ دۆلىتى مۇستەقىللىقىمىزنى ئېتىراپ قىلدى، (گۇمان بىلەن قارايمەن ، تۈزگۈچى) چىن (مانجۇ) دۆلىتىنىڭمۇ تونۇماقتىن (ئېتىراپ قىلماقتىن) باشقا چارىسى يوق دېگەن چۈشەنچە بىلەن (ئۇيغۇرچە) بىپەرۋالىق قىلماقتا ئىدى" ("شەرقى تۈركىستان تارىخى" 336-بەت)
1876-يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇرنىڭ قولىدىكى ئامەت ئۇيغۇرنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى. چۈنكى ئامەت ئاۋۋال بۈيۈك سەركەردە ياقۇپ بەگنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتكەن ئىدى.مەنچىڭ (مانجۇ) دۆلىتىنىڭ ياللانما گېنېرالى زوزۇڭتاڭ 70مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ ، "بىر مىليۇنغا يېقىن ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈپ"
1884-يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسى تەھسىس قىلدى . شىنجاڭ دېگەن ختايچە سۆزنىڭ

مەنسى= يېڭى يەر، يېڭى مۇستەملىكە دېگەنلىك بولاتتى.
ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان بەدۆۋلەت ، سەركەردە ياقۇپ بەگ دۆلىتى ئاغدۇرۇلدى.نېمىشقا ،چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى، ئوسمانلى ئىمپېراتورلىقى، ھىندىستاننى بېسىپ ياتقان ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ، ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان ياقۇپبەگ دۆلىتىنى" ئېتىراپ قىلغان" بۈيۈك ئىپېراتورلۇقلار بولۇپ تۇرۇقلۇق ، مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى توغرىسىدا ، ئوچۇق ئاشكارە نارازىلىقىنى ئىپادە قىلمىدى؟ گۇمانىمىزغا پاكىت تېپىپ بەرسەك ، دەل شۇ كۈنلەردە غەربى ئوتتۇرا ئاسىيانى زەپتە قىلىپ چار روسىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرغان چار روسىيە ، شەرقى ئورتا ئاسىيادا بىر مۇسۇلمان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ھەرگىز خالىمىغاندەك ؛ھىندىستاننى مۇستەملىكە قىلىپ ياتقان ئەنگلىيىمۇ ھىندىستانغا خوشنا شەرقى ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر مۇسۇلمان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ھەرگىز خالىمايتى. چۈنكى، ئۇيغۇرىستانغا خوشنا ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىپ، ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندىكى مىللى مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتەتتى.چار روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋە ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ،مانجۇ-ختاي خاندانلىقى ئۇيغۇرىستانى قوراللىق بېسىۋالغاندا سۈكۈت قىلغانلىقىنىڭ تارىخى ئارقا كۆرۈنىشىنى يەنە باشقا سەۋەبلەردىنمۇ ئىزدەشكە توغرا كېلەتتى.

2- چار روسىيىنىڭ يىراق شەرىقنى بۇ يسۇندۇرۇش ھەرىكىتى بىلەن ،

مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستاننى بۇ يسۇندۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتى "...كېنەز گوبېرناتۇر مۇراۋىيۇپنىڭ ھوقۇقى چوڭ بولسىمۇ ،ئۇ يەنىلا ھوقۇق دائىرىسىدىن ئالقىپ، يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى ئەۋەتىپ چار روسىيىنىڭ بايرىقىنى باشقىلارنىڭ تۇپرىقىغا تىكلىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئوفتىسېر نېۋىرىسكى (كېيىن دېڭىز ئارمىيە گېنېرالى بولغان)، كامچاتكا يېرىم ئارىلىدا پېتىر پاۋلوۋىسكى قورۇقىنى قۇرۇپ، ساخالىن ئارىلىدا ئولتۇرۇشلۇق ياپۇنىيە پۇقرالىرىنى قوغلىۋېتىپ بۇ ئارالنى ئىگىلىدى.يەل پاراخۇتقا ئولتۇرۇپ ، (ئامۇر دەرياسى ۋە يەنە بىر ئامۇ دەرياسى، بۇنىڭ ئىچىدە ئامۇر دەرياسى يىراق شەرقتە كورىيىگە ۋە ھازىرقى ختاينىڭ چېگرالىرىغا تۇتۇشىدىغان تۇپراقلاردىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريا بولۇپ ، ئامۇ دەرياسى تاجىكىستاندىن جۇملىدىن ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرىستاننىڭ تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ تاغلىرىدىن باشلىنىپ كاسپى دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان دەريانىڭ ئىسمىدۇ ر . بۇ ئىككى دەريانىڭ ئىسمىنى پەرقلەندۈرۈپ چۈشىنىشىمىز كېرەك) ئامۇر دەرياسىدا ئۈزۈپ،مۇستەملىكچى روسىيە پۇقرالىرىنى ئامۇ ر دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىدا ماكانلىشىپ

ئولتۇراقلىششقا رىغبەتلەندۈردى. ئامۇر دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزى بىلەن كورىيە چېگراسى ئارلىقىدا نۇرغۇنلىغان سودا تىجارەت پونكىتلىرىنى قۇردى.ناھا يىتى ئاز بىر قىسىم كىشىلەرنىلا ئىشلىتىپ بىپايان تېرتورىيىنى ئىگىلەش بۇ، مۇراۋيىۇپنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. مەسىلەن ، نېۋىرىسكى پاراخۇتتىكى ئادەملەرنىلا تىزگىنلىيەلەيتى.شۇڭلاشقا ئۇ(6)ئادەمنى ئەۋەتىپ بىر سودا پونكىتىنى قوغداشقا سالاتتى، يەنە (8)ئادەمنى ئەۋەتىپ يەنە بىر سودا پونكىتىنى قوغداشقا سالاتتى. پۇتكۇل بىپايان رايون (ئامۇر دەرياسىنىڭ بويلىرى) جۇڭگولۇقلارغا نىسبەتەن مۇجىمەل، مىترو پولوگىيىلىك كۆلەڭگۈدە تۇراتتى.(بۇ جۈملىنى ئېھتىمال خىتاي تەرجىمان قوشقان بۇلۇشى مۇمكىن. ئۇنداق بولمىسا مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىنىڭ بۇ چېگرالار ۋە زېمىنلار بىلەن نېمە ئالاقىسى بار؟) بۇ رايونلار ئادەم ياشمايدىغان رايون بولغاچقا ، مۇراۋيىۇپنىڭ ئۇسۇلىدەك، كىچىك كۆلەملىك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش مۇمكىن بولىدىغان ئىش ئىدى.ئەمەلىيەتتە بولسا مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىنىڭ ئوردىسى ، چار روسىينىڭ بۇ رايونلاردا قىلىۋاتقان ئىشلىرىدىن بىخەۋەر بولۇپ، 1851-يىلى5-ئايغا كەلگەندە ئاندىن چار روسىيە بۇ رايوندا قىلغان ئىشلىرنى جۇڭگو تەرەپكە ئۇختۇرۇپ قويىدى.("دۇنيانىڭ ئۇمۇمى تارىخى" ئون بەشىنجى ئەسىردىن كېيىنكى دۇنيا ،خىتايچە نەشرى 291-بەت)

تەھلىل: بىر جاھانگىر دۆلەت بىر رايونغا ياكى بىر تېرتورىيىگە كېڭىيمىچىلىك قىلىۋاتقاندا، ئىككىنچى بىر جاھانگىر دۆلەتكە ئۇختۇرۇپ قويۇش خەلقئارا قائىدە بولسا كېرەك. يۇقىرىقى رايونلار ياكى چار روسىينىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئەمەس ياكى مانجۇ-خىتا ي ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئەمەس پەقەت بۇ قېتىم چار روسىيە تاجاۋۇز قىلىدىغان ئوبيېكتقا ئايلىنىپ قالغان بۇ زېمىن ، خىتاينىڭ دۆلەت چېگراسىغا تۇتاش رايون بولغاچقا چار روسىيە ، مەن بۇ ئىگىسىز رايونلارنى ئىگىلىدىم دەپ خىتاي تەرەپكە ئۇختۇرۇپ قويغان بولسا كېرەك.

بەش يىلدىن كېيىن 1856-يىلى جۇڭگو بىلەن ئەنگىلىيە ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى.ئۇرۇشتا جۇڭگولۇقلار يېڭىلىپ، 1858-يىلى ئىمزالانغان" تيەنجىن شەرتنامىسى" بويىچە ، مانجۇ خاندانلىقى غەربلىك سودىگەرلەرگە تېخىمۇ كۆپ پورت، قولتۇقلارنى ئېچىپ بېرىپ يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

مۇراۋيىۇپ بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇۋېلىپ مانجۇ ئوردىسىغا ئاگاھلاندۇرۇش بىرىپ: جۇڭگولۇقلار ، ئەنگىلىيلىكلەرنىڭ ئامۇر دەرياسىنى تىزگىنلىۋېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىشى كېرەك، دىدى. ھەمدە چار روسىيلىكلەر تەكلىپ بىرىپ: جۇڭگو ،روسىيە

ئىككى دۆلەت بۇ رايوننى ئورتاق مۇئاپىزەت قىلىشمىز كېرەك دىدى.نەتىجە شۇ بولدىكى 1858-يىلى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا <ئەيخۈي شەرتنامىسى> ئىمزالاندى. بۇ شەرتنامىگە ئاساسلىنىپ چار روسيە ئامۇر دەرياسىدىن ئۇسسۇرى دەرياسىغىچە سول قىرغاق تەرەپكە ئېرىشتى.ئۇنىڭدىن باشقا چار روسيە بىلەن جۇڭگو،ئامۇر دەرياسىدىن تاكى شەرقى دېڭىزغىچە ئىككى قىرغاقتا ئورتاق ئىگىلىك هوقۇق يۈرگۈزىدىغان بولدى.

مۇراۋيېۋ بۇ كۈنلەردە يېڭى ئېرىشكەن تېررتورىيىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۈزۈتۈپ،ئا مۇر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىنى تىزگىنلەشنىڭ دەريا قاتنىشى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتتى.ئۇ كورىيىگە يېقىن دېڭىزدا ئەپچىل بىر قولتۇقنى بايقاپ، 1860 -يىلى بۇ يەردە بىر شەھەر قۇردى. بۇ شەھەرگە <ۋىلادى ۋوستوك> يەنى< شەرقنىڭ خانىشى >دەپ ئىسىم قويدى. بۇ چاغدا جۇڭگو غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر بىلەن تالاش-تارتىش ئىچىگە كىرىپ قېلىپ،1860-يىلى فرانسيە، ئەنگىلىيىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى بېيجىڭنى بېسىۋالدى. چار روسيىنىڭ بېيجىڭدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى، كېنەز نېكولاي رىگادىنىپ ياراشتۇرغۇچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، مانجۇ-خىتاي ئوردىسىغا ياردەم قىلىپ،ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر ئارمىيىسىنى غەلبىلىك هالدا بېيجىڭدىن چېكىندۈردى. تەسىرلىنىپ كەتكەن جۇڭگو ياخشىلىققا، ياخشىلىق قىلىشقا رازى بولۇپ،1860-يىلى< بېيجىڭ شەرتنامىسى>نى ئىمزالاپ، ئامۇر دەرياسىدىن ئۇسسۇرى دەرياسىغىچە تاكى شەرقى دېڭىزغىچە ئىككى قىرغاقنى هەتتا ئامۇر دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىدىن كورىيە چېگراسىغىچە ئارىلىقتىكى زېمىنلارنى چار روسيىگە "ئۆتۈنۈپ " بەردى.يېڭى زېمىنلارغا ئېرىششكە ئەگىشىپ چار روسيە يىراق شەرىقتە كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى توختاتتى. تاجاۋۇزچىلىق هەرىكىتىنى يەنە بىر قېتىم باشلاپ چار روسيىنىڭ پادىشاهى نېكولاي (2-) 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جەنۇپقا، كورىيىگەۋە مانجۇرىيىگە تاجاۋۇز قىلىشقا ئۇرۇنغاندا ياپۇنىيە بىلەن چار روسيە ئوتتۇرىسىدا 1904-يىلى ئاپەت خاراكتېرلىك دېڭىز ئۇرۇشى پارتلىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن " ئۆتۈنۈپ بېرىش" مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۆزىگە ئەسلا تەۋە بولمىغان زېمىن تېررتورىيىنى يەنە باشقا بىر تاجاۋۇزچى جاهانگىر دۆلەتكە "ئۆتۈنۈپ بېرىش" قالتىس ئىش ئىكەن...هەي، تارىخ! دۇنيا چوڭ دۆلەتلەر ئارا بۆلۈشۈۋېلىشقا بولىدىغان دۇنيا، خۇدانىڭ تەقسىماتىنىمۇ كۆزگە ئىلمەيدىغان دۇنيا ، يەنە تېخى بىر-بىرىگە تەۋە بولمىغان زېمىنلارنى بىر-بىرىگە ئۆتۈنۈپ بېرىپ، جاهانگىر دۆلەتلەر بىر-بىرىنى قوللايدىغان دۇنيا ئىكەن ، بۇ دۇنيانىڭ ماهىيىتى ئەسلى شۇنداق دۇنيا ئىكەن.

3ـ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بىلەن مانجۇ خاندانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى

... جۇڭگولۇقلار تاشقى دۇنياغا ھەرگىز قىزىقمايتتى.ئۇلارنىڭ ياۋروپا ۋە ياۋرۇپا لىقلار توغرىسىدا ھېچ قانداق بىلىمىنىڭ يوقلىقى بۇ نوختىنى تۇلۇق چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.ياۋرۇپانىڭ جۇغراپىيىۋى ئورنىنىڭ قەيەردىلىكىنىمۇ بىلمەيتتى. بۇ توغرىدا سوراپ-ئۇقۇشنىمۇ خالىمايتتى. ياۋرۇپادىكى ھەر قايسى مىللەتلە رنىمۇ پەرقلەندۈرمەي، قارا-قويۇقلا <قاڭشارلىق ياۋايىلار >دەپ ئاتايتتى.

ئىشىك تاقىۋېلىپ ، ئۆزلىرى ئۆزىگە كۆرەڭلەپ بېرىپ، 3 قېتىملىق ئاپەتلىك ئۇرۇشقا دۇچ كەلگەندىن كېيىن جۇڭگولۇقلار بېشى قايغان ئادەمدەك سىلكىنىشكە باشلىدى.1839-يىلدىن 1942-يىلغىچە ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش؛1895-يىلى جۇڭگو بىلەن ياپۇنىيە ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇش؛ 1856-يىلدىن 1858-يىلغىچە ئەنگلىيە، فرانسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۈچۈنچى قېتىملىق ئۇرۇش؛ بۇ ئۇرۇشلاردا جۇڭگونىڭ ئېغىر دەرىجىدە مەغلۇپ بولۇشى جۇڭگونى ئىشىكنى ئېچىۋېتىشكە مەجبۇرلىدى.

ئەنگلىيە شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگونىڭ ئىشىكىنى ئاۋۋال ئېچىۋەتتىكى، چۈنكى ھىندىستاندا ئەنگلىيىنىڭ كۈچلۈك ھەربى بازىسى بار ئىدى، دېڭىز ئوكيانىنى ئىزگىنلەپ تۇراتتى.ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگوغا زوراۋانلىق بىلەن ئىغۋاگەرچىلىك قىلىشى، سودا-تىجارەت يولىدا جۇڭگونىڭ توسقۇنلۇق قىلىشىنى كۆزدىن يىراق قىلىشنى مەقسەت قىلاتتى.

ئەفيۇن سودىسى مەسىلىسى ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگونى بىۋاستە ئۇرۇشقا ئېلىپ كىردى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەفيۇنغا چۈشكەن ئېھتىياجى، ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگو تاۋارلىرىغا تۆلەيدىغان نەخ پۇلنىڭ ئورنىنى ئالاتتى. بۇنىڭدىن بۇرۇن ئەنگلىيە ، جۇڭگودىن سېتىپ ئالغان تاۋارغا ئا لتۇن ۋە كۆمۈچ بىلەن پۇل تۆلەيتتى. نۆۋەتتە ئە فيۇن بازىرى سودا-تىجارەتتىكى تەتۈر بالانسنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ، ئەنگلىيىگە پايدا ياراتتى. مانجۇ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى، 1729-ۋە1799-يىللىرى بۇيرۇق چىقىرىپ، ئەفيۇن ئىمپورت قىلىشنى چەكلىدى. لېكىن، 1833-يىلىغا كەلگەندە ئەفيۇن سودىسى 1مىليارد 5يۈز مىليۇن دوللارغا يەتتى.

جۇڭگولۇقلار زوراۋانلىق بىلەن ئە فيۇن سودىسىنى توختىتىشقا ئۇرۇنغاندا ، بىرىنچى قېتىملىق ئەفيۇن ئۇرۇشى پارتلىدى. ئۇرۇشنىڭ كېيىنكى جەرياني" جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۈمىدسىز ھەربى ئاجىزلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدى " ئەنگلىيىلىكلەر بىر نەچچە تارماق

ئەتىرەتنى ياكى بىر نەچچە مىڭ ئادەمنى ئىشقا سېلىپ، پورتلارنى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ئىگىلىدى.

1842-يىلى مانجۇ خاندانلىقى ئەنگلىيىگە تەسلىم بولۇپ "نەنجىڭ شەرتنامىسى"نى قوبۇل قىلدى.

"نەنجىڭ شەرتنامىسى" غا ئاساسلىنىپ، جۇڭگولۇقلار شاڭگاڭنى ئەنگلىيىلىكلەرگە كېسىپ بەردى. گۇۋاڭجۇ، فۇجۇ، نىڭپو، شاڭخەي قاتارلىق سودا پورتلىرىنى ئەنگلىيىگە ئېچىپ بەردى.ئىمزالانغان شەرتنامىلار جۈملىدىن سودىدا ئېتىبار بېرىش ماددىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ھەتتا ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ باشقا دولەتلەر ئېرىشەلمەيدىغان ئىمتىيازلاردىن تولۇق بەھرىمەن بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. بۇ شەرتنامىلارنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا مۇرەككەپ بىر ۋەزىيەتكە- چەتئەللىكلەرگە ئايرىپ بېرىلگەن ئولتۇراق رايونلار، ئىجارە بېرىلگەن يەرلەر نىڭ ھەممىسى چەتئەل ھۆكۈمەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى چەتئەل شەھەرلىرىگە ئايلىنىپ كېتىدىغان بىر مۇرەككەپ ۋەزىيەتكە ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ھېچ كىم ئويلىمىغان ئىدى.

"نەنجىڭ شەرتنامىسى" جۇڭگولۇقلار بىلەن ياۋرۇپالىقلار ئوتتۇرىسىدىكى سۈركۈلۈشنى تۈگۈتەلمىدى.شۇ چاغدا "مانچېستىر سودا جەمئىيىتى " بايانات ئېلان قىلىپ" بىزنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان سودىمىز، ئېلىپ -سېتىش ھوقۇقىمىز كېڭىيىپ ، بىزنى چەكلە پ تۇرغان پورتلارنىڭ تاشقىرىسىغا يەتكەندە ئاندىن تولۇق تەرەققى قىلغان ھېسابلىنىدۇ" دېگەن.

ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدا ئۆرلەپ تۇرغان بىر-بىرىگە قارشى ئېغىر كەيپىياتتىن 1856-يىلى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇش پارتلىغانلىقىغا ئەجەپلىنىپ كەتمىسەكمۇ بولۇدۇ.ئەنگلىيىلىكلەر گۇۋاڭدۇڭنى توپقا تۇتتى.فرانسىيىلىكلەر ئەنگلىيىلىكلەرگە بولۇشۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى.بىرىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىغا ئوخشاشلا جۇڭگولۇقلار بۇ ئۇرۇشتىمۇ ئارتۇقچە قارشىلىق كۆرستەلمىدى.1858-يىلى جۇڭگولۇقلار "تيەنجىن شەرتنامىسى"نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى ، لېكىن شەرتنامىنىڭ ماددىلىرىنى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلىپ، تەستىقلاش ۋا قتىنى كەينىگە سۈرۈۋەتتى.فرانسىيە، ئەنگلىيە ئارمىيىسى شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ 1860-يىلى مانجۇ خاندانلىقىنىڭ پايتەختى بېيجىڭنى ئىگىلىدى.جۇڭگو" بېيجىڭ شەرتنامىسى" نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى." بېيجىڭ شەرتنامىسى"، "تيەنجىن شەرتنامىسى" بويىچە ، مانجۇ-ختاي خاندانلىقى يەنە بىر قانچە سودا پورتىنى ئېچىۋېتىپ،"باشقۇرۇشنىڭ سىرتىدىكى قانۇنلۇق ھوقۇق "نىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ،

بېيجىڭدا چەتئەل ئەلچىخانىلىرىنى قۇرۇشقا ، دىن تارقاتقۇچى دىنى تە شكىلاتلارنى قۇرۇشقا رۇخسەت قىلدى.
كىشلەر ئويلاپ يىتەلەيدۇكى، دەل مۇشۇ ۋاقىتتا روسىيىلىكلەر پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ جۇڭگونىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دىپلوماتىك يوللار ئارقىلىق ئامۇر دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرى ۋە تىنىچ ئوكيان قىرغاقلىرىدا ھەرىكەت قىلىپ ئىنتايىن زور تېررتورىيىگە ئېرىشتى.(بۇ ئىككى جۈملە خىتاي تىلىغا شۇنداق تەرجىمە قىلىنغان ئىكەن. ئەسلى كىتابتىمۇ شۇنداق يېزىلغانمىدى ، بۇ تەرىپى ماڭا قاراڭغۇ. ئامۇر دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرى، تىنىچ ئوكيان قىرغاقلىرى جۇڭگوغا تەۋە
تېررتورىيىلەرمىدى،جۇڭگونىڭ زېمىنىمىدى ياكى تەرجىمان تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق بۇ زېمىنلار جۇڭگونىڭ زېمىنى ئىدى دېمەكچىمۇ؟)
4-ياپۇنىيە پادىشاھلىق دۆلىتى بىلەن مانجۇ خاندانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى
جۇڭگو دۈچ كەلگەن ئۈچىنچى قېتىملىق مەغلۇبىيەت ئىنتايىن ھاقارەتلىك بولدى.چۈنكى بۇ قېتىم خوشنىسى ياپۇنىيىگە يېڭىلىپ قالدى. 1894-يىلى كورىيە خاندانلىقى قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇپ بىرىش توغرىسىدا ، مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىغا ئىلتىماس قىلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگو كورىيىگە ئاز بىر گۇرۇپپا ئەسكىرى قىسىم ئەۋەتكەندە،ياپۇنىيە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇقتا جەڭ قىلغۇچى بىر تارماق قىسمى كورىيەدە قۇرۇقلۇققا چىقتى. ياپۇنىيە ،مانجۇ خاندانلىقى ئەسكىرى قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا ، كورىيە زېمىنىدا توقۇنۇش يۈز بىرىپ، 1894-يىلى 8-ئايدا ئىككى دۆلەت بىر-بىرىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى.مانجۇ خاندانلىقىنىڭ ئەسكىرى قىسىملىرى ئوڭايلا تىرە-پىرەن بولدى.1895-يىلى 4-ئايدا ، مانجۇ خاندانلىقى-بېيجىڭ "ماگۋەن شەرتنامىسى"نى قۇبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شەرتنامىنىڭ ماددىلىرىدا جۇڭگودىن ئۇرۇش چىقىمىنى تۆلەش ، كورىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش، تەيۋەن ئارىلى، پىڭخو تاقىم ئاراللىرى، ۋە لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى ياپۇنىيىگە كېسىپ بېرىش يەنە باشقا تۆت سودا پورتىنى ئېچىۋېتىش تەلەپ قىلىندى. قاراپ تۇرۇڭ بۇ ھېكمەتكە !
ياۋرۇپادا بەزى كۈچلۈك دۆلەتلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ جۇڭگۇدا ئىجا رە ئالغۇچى ئىككىنچى دۆلەت بىلەن رىقابەت قىلالايدىغان يېڭى بىر كۈچنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىدىن نارازى بولدى.شۇنىڭدىن كېيىن چار روسىيە، فرانسىيە، ۋە گېرمانىيە بىرلىشىپ، ستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى.(ھەيرانمەن.ھازىر بۇ دۆلەتلەر نېمىشقا تاجاۋۇز قىلىپ بېسىپ ئېلىنغان ئۇيغۇرىستاننى ئۇيغۇرغا قايتۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا خىتايغا

بېسىم ئىشلەتمەيدۇ؟) ياپونىيە ئىلاجسىز بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

ياپونىيىلىكلەر ئېلان قىلغان ئۇرۇش ،كۆرەڭ ، ھاكاۋۇر مانجۇ-خىتايلارغا ئەجەللىك زەربە بەردى.كەمسىتىشكە ئۇچرىغان مانجۇ خاندانلىقى، غەربنىڭ تېخنىكىسىغا لايىق ئۇرۇش قوراللىرى بىلەن قوراللانغان خوشنىسى ياپونىيىنىڭ ئالدىدا ئىنتايىن ئىقتىدارسىز ئىدى.بەلكى بۇنىڭدىن بىر نەچچە يىللار ئىلگىرى ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر مانجۇ خاندانلىقىنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئەنئەنە جەھەتتە بېيجىڭنىڭ مىتروپولوگىيىلىك ھوقۇقى ئېتىراپ قىلىنغان يىراق چېگرالارنى يۇتۇپ كەتتى.فرانسىيە ۋە ئەنگلىيە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ھىندىچىنى تاقىم ئاراللىرى ۋە بېرمانى يۇتۇپ كەتتى (توۋا، بۇ دۆلەتلەرمۇ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ كەلگەنمىدى؟ خىتاي تىلىغا تەرجىمە قىلغۇچى تەرجىما ن ئەپەندى ،تارىخنى ئۆزگەرتىۋاتامسىز ياكى تەرجىمە قىلىۋاتامسىز؟) چار روسىيە ئامۇر دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىنى، دېڭىز بويىدىكى ئۆلكىلەرنى يۇتۇۋېلىپ ،ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلى دەرياسىنىڭ ۋادىلىرىنى بىر مەزگىل ھەربى ئىشغالىيەت ئاستىغا ئالغان ئىدى. (توۋا ، ئىلى دەرياسىنىڭ ۋادىللىرىمۇ يەنە كېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىلى دەرياسىنىڭ" ئۇيغۇرىستاننىڭ بىر ئۆلكىسى" ئىلى ئۆلكىسىنىڭ، ئىلى دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىمۇ مانجۇ-خىتاينىڭ تېررتورىيىسىمىدى ، تېخى يېقىندىلا بۇ زېمىنلاردا "تەڭرىنىڭ قامچىسى" ياقۇپ بەگ ،بە دۆلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرغان ئەمەسمىدى، بۇ دۆلەت نەگە كەتتى، كىم-قايسى دۆلەتلەرنىڭ سۈيى قەستى بىلەن مۇنقەرز بولدى ؟)

ياپونىيە كورىيىدە جۇڭگونى مەغلۇپ قىلىپ، ياپون دۆلىتىنىڭ ئۈستۈنلىكىنى تىكلىگەندىن كېيىن،1910-يىلى كورىيىنى يۇتۇۋېلىپ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇردى. يۇقىرىقىدەك تېررتورىيىلەرگە ئېرىشكەندىن باشقا ، غەرب دۆلەتلىرى جۇڭگونىڭ ئۆزىنى بىر قانچە تەسىر دائىرىگە ئايرىۋالدى. بۇ تەسىر دائىرىلەردە جاھانگېر دۆلەتلەرنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ،ئەڭ ئالى ھوقۇقلىرى ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشتى. يۇننەن، ۋە ھىندىچىنى تاقىم ئاراللىرى چېگرالىرىغا يېقىن رايونلار فرانسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى، گۇاڭدۇڭ، چاڭ جياڭ بويلىرى ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ، مانجۇرىيە، سەندۇڭ ، فۇجيەن ئايرىم-ئايرىم ھالدا چار روسىيە، گېرمانىيە، ياپونىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىپ بېرىلدى.

ئىلى دەريا ۋادىسى تىلغا ئېلىنغاندا ، بىر پاكىتنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنىلا سابىت ئۇيغۇرىنىڭ تارىخ ئەسەرى "ئۇيغۇرنامە"گە مۇراجىئەت قىلىمىز.يۇقىرىقى دۆلەتلەر ئارا ئۇرۇش، دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر گە، بىر-بىرىگە

بېسىم ئىشلىتىشلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيادا چار روسىيە يەنىلا ئۇيغۇرىستاننى تەسىر دائىرىسىگە ئېلىپ، خالىغاندا سىياسى جەھەتتە سىڭىپ كىرەلەيدىغان ، خالىغاندا ئىقتىسادى جەھەتتە سىڭىپ كىرەلەيدىغان ئىگىسىز، ئىگىسى بولسىمۇ قارشىلىق كۆرسىتەلمەيدىغان، گەپ قىلالمايدىغان رايونغا ئايلاندۇرۇۋالدى.

ئونبىرىنچى باب ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

جەنۇبى ئۇيغۇرىستاندا دەپ باشلايدۇ، تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرى: كۆتۈرۈلگەن مىللى ئازادلىق كۆرەشلىرىنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامى ئاستىدا 1864-يىلى غۇلجا شە ھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ،ئىلى ۋىلايىتىدىمۇ مانجۇ-ختايلارنىڭ مىللى زۇلۇملىرىغا قارشى مىللى ئازادلىق قوزغىلىڭى باشلىنىپ كەتتى. ئىلى ئۇيغۇرلىرىدىن ئابدۇروسۇل ھېكىم،سادىر پالۋان ،ئەلا پالۋان ۋە نەسرىدىن ئەلەم ئاخۇنلار، تۇڭگانلاردىن ياگور ئاخۇن بىلەن خەنجە ئاخۇنلار بۇ قوزغىلاڭغا باشلامچى بولغان. مانجۇ خاندانلىقىنىڭ تۇڭگانلارنى ئاممۋى يوسۇندا قىرىپ تاشلاش توغرىلىق پەرمان چىقارغانلىقى، تۇڭگانلارنىڭ مىللى ئازادلىق ھەرىكىتىگە قاتنىششىغا مۇھىم سەۋەب بولغان ئىدى. قىرىلىپ كېتىشتىن قورققان تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرى ئابدۇرۇسۇل ھېكىمنىڭ ئالدىغا كېلىپ يالۋۇرۇشتى."ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىمىز ، بۇ دوستلۇققا ھېچ قاچان خىيانەت قىلمايمىز!" دەپ قەسەم قىلىشتى...مانجۇ-ختايلارنى يۇقتىپ ئىلى ۋىلايىتى تامام ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن 1865-يىلى ھەرقايسى يۇرتنىڭ ئاقساقاللىرى يىغىلىپ ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى . بۇ سۇلتانلىق مانجۇ خاندانلىقىدىن بارلىق مۇستەملىكە ئالاقە -مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزدى...1867-يىلى ئىلى خەلقىنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان ئەلا پالۋان بۇ دۆلەتنىڭ سۇلتانى بولۇپ سايلاندى.

ئىلى ۋادىسى -تەبىئىتى گۈزەل، تۇپرىقى مۇنبەت، سۇيى ئەلۋەك، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرى مول، ياشاشقا ئىنتايىن قولايلىق بىر تۇپراق بولۇپ يەر يۈزىدىكى8 جەننەتنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى... سۇلتانلىقنىڭ يەر مەيدانى 180مىڭ كىۋادرات كىلومېتىر، ئاھالىسى 8يۈزمىڭدىن ئوشۇق بولۇپ...ئىلى سۇلتانلىقى 1865-يىلىدىن 1871-يىلىغىچە 6يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى.

ئىلى سۇلتانلىقى شۇ ۋاقىتتىكى سۇلتانلىقلار ئىچىدە (مىللىتارىستلىق شەكلىدە) نىسبەتەن كۈچلۈكرەك سۇلتانلىق بولسىمۇ ياقۇپ بەگ، بۇ سۇلتانلىق بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش غايىسىنى غەلبىلىك تاماملىغان. بۇ چاغدا مانجۇ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى خىتاينىڭ ئىچكى قىسىمدىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولۇپ،(ئەمەلىيەتتە مۇشۇ مەزگىللەردە مانجۇ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى، چار روسىيە، ياپۇنىيە، ئەنگلىيە، فىرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ زېمىن تەلەپ قىلىش بېسىمى ئالدىدا پاراكەندە بولۇپ،ئىلى ئۆلكىسىنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا ئامالسىز ئىدى) شۇنداق سەۋەبلەردىن مانجۇ-خىتاي خاندانلىقى يەنە بىر ئىمپېرىيە چار روسىيە ئىمپېرىيىسىگە يالۋۇرۇپ ئىلتىماس قىلىپ،ئىلى ئۆلكىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ مانجۇ خاندانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ توغرىدا مانجۇخاندانلىقىنىڭ خانى گۇۋاڭ شۈخان 1870-يىلىنىڭ بېشىدا چار روسىيە پادىشاھىغا مۇراجىئەت قىلىپ بىر مەكتۇپ ئەۋەتتى. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

....

....

<...بىزنىڭ غەربى تەرىپىمىزدىكى ئۇيغۇرلار باش كۆتۈرۈپ، بىزگە (خانغا) قارشى چىقىپ، قەشقەرىيىدە ۋە ئىلىدا مۇستەقىل دۆلەتلەرنى

....

....

قۇرۇۋېلىشتى .ئەندى بىزنىڭ بىيېجىڭدىن ئەسكەر تارتىپ بېرىپ،ئۇ يۇرتلارنى قايتات بېسۋېلىشىمىز قيىن.يول يىراق، چۆل جەزىرە ۋە باشقا

....

....

قيىنچىلىقلىرىمىز بار.شۇنىڭ ئۈچۈن روس پادىشا ھىنىڭ چېگرا ئەسكەرلىرىنى كىرگۈزۈپ، ئىلىنى بىزگە ئېلىپ بىرىشنى سورايمىز.

....

....

مەرھەمەتلىك پادىشا ھـ جانابلىرىنىڭ بۇ خىزمىتى ئۈچۈن بىز مىننەتدارلىق بىلدۈرەتتۇق ھەم جانابلىرىنى رازى قىلغان بولاتتۇق.

....

....

مەنچېڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى گۋاڭ شۈخان >
بۇ ستاتا 1962-يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان (" كولونىزاتورىسكايا پولىتىكا روسسىكوگۇ ئىمپېرىيالىزىما ناۋوستوكى" ماۋزۇلۇق كىتابتىن ئېلىندى.("ئۇيغۇرنامە") ئىككى ئىمپېرىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق سۆزلىشىشلەردىن كېيىن،چار روسىيە ئېمپېراتورلىقى ئىلى ئۆلكىسىنى بېسىۋېلىشنى ماقۇل كۆردى.

....

....

ئەسلىدە چار روسىيە ،ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسگە خېلى بۇرۇنلا كۆز تىككەن .
بىراق روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا 1882-

....

....

يىلى تۈزۈلگەن كېلىشىمنىڭ بىر ماددىسىدا <ئەنگلىيە ئافغانىستانغا قول سالماسلىق، چار روسىيە ئۇيغۇرىستانغا قول سالماسلىق >

....

....

مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغانلىقتىن، چار روسىيە ئىلى ئۆلكىسىنى بېسىۋېلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان. (بۇ جۈملىنى بىر ئاز تۈزۈتىشكە توغرا كەلدى ، شۇڭا رەھمەتلىك ئاپتورىمىزنىڭ روھىدىن ئەپۇ سورايمەن.كېلىشىم چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدا 1882-يىلى تۈزۈلگەن.ئەمما ، چار روسىيە چېگرا رايون ئارمىيىسىنىڭ گېنېرالى كولپا كوۋىسكى1871 -يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسگە تاجاۋۇز قىلغان.ئەسلىدە ئىككى جاھانگىر دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئورتا ئا سىيانى پارچىلاپ بۆلۈۋېلىش ملادىنىڭ 1830-يىللىرى باشلانغان ، چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىش شۇ ۋاقىتتا ئافغانىستانغا مەركەزلەشكەن.
ئەنگلىيە ، ئوتتۇرا ئاسىيادا كېڭەيمىچىلىك قىلىۋاتقان چار روسىيىدىن ئېھتىيات قىلىپ، مۇستەملىكىسى ھىندىستاننىڭ ئەتراپىدا قوغدىنىشقا بولىدىغان ئارىلىق رايون قۇرۇپ چىقىشقا ئۇرۇناتتى. بۇنداق ئۇرۇنۇش 1839-يىلى ۋە 1879-يىلى ئىككى قېتىم ئەنگلىيىنىڭ نېمىشقا ئافغانىستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.كېيىن ئەنگلىيە ئافغانىستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، بۇ دۆلەتكە پۇل ياردەم قىلىپ ، ئافغانىستاننىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرىنى تىزگىنلىمەكچى

بولدى)
چار روسىيەنىڭ "ئۇيغۇرىستانغا قول سالماسلىقى، ئەنگلىيەنىڭ ئافغانىستانغا قول سالماسلىقى"توغرىسىدىكى دىپلوماتىك تەھدىتلەر ۋە ئۆزئارا ھەربى تەھدىتلەر شۇ ۋاقىتتا باشلىنىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلماقچى بولغان چار روسىيەنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى چەكلەپ قويغانلىقى بىرىنچىدىن ، ئەنگلىيەنىڭ قەشقەرىيىدە بىر مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇش توغرىسىدا مانجۇ خاندانلىقىغا تەكلىپ بەرگەنلىكىگە،(بۇ جۈملىنى بىر كىتاپتىن ئوقۇغان ئىدىم هازىر ئېسىمدىن چىقىپ قالدى . ئەسلەشكە قىينالدىم) ئىككىنچىدىن، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىنىڭ ياللانما ھەربى سەركەردىسى زوزۇڭ تاڭنى ئۇيغۇرىستان ئۆلكىسىگە باشلاپ كىرمەكچى بولغانلىقىغا باغلىق بولسا كېرەك. نېمىشقا ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى قەشقەرىيىدە بىر دۆلەت قۇرۇش توغرىسىدا مانجۇ خاندانلىقىغا تەكلىپ بەرگەن، يەنە نېمىشقا زوزۇڭ تاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشىغا يول تۈزلەپ بەرگەن؟) تۆۋەندە مۇشۇ قۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك تارىختىن خۇلاس چىقارغاندا توختىلۇپ ئۆتىمىز.
مانا ئەمدى دەپ، يەنە داۋاملاشتۇرىدۇ رەھمەتلىك تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرى، "ئۇيغۇرنامە" ماۋزۇلۇق كىتابىدا : مانجۇ-خىتاي ئىمپېراتورىنىڭ رەسمى ئىلتىماس قىلغانلىقى ، چار روسىيەنىڭ ئىلى ئۆلكىسىگە ئەسكەر كىرگۈزۈشكە بىر سەۋەب بولغان بولسا،ئەسكەر كىرگۈزۈشكە يەنە بىر باھانىمۇ تېپىلدى. 1871-يىلى چار روسىيەنىڭ مۇستەملىكىسى قازاقىستان قازاقلىرىنىڭ قىزاي قەبىلىسى- جان سېرىكى دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا ئىلى ئۆلكىسىگە كۆچۈپ بېرىپ سۇلتان ئەلاخاندىن سىياسى پاناھلىق تىلىگەن. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئالبان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تازابېك بوسۇرمانوپ، 1000دىن ئۇشۇق ئائىلىنى باشلاپ ئىلى ئۆلكىسىگە كىرىپ ئۇمۇ، ئەلاخان سۇلتاندىن سىياسى پاناھلىق تىلىدى. ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىنى بېسىۋېلىشقا باھا نە تاپالماي تۇرغان چار روسىيەنىڭ گېنېرالى كولپاكوۋسكى ، سۇلتان ئەلاخانغا بىر پارچە مەكتۇپ يوللاپ مەقسەتلىرىنى بايان قىلدى:
"ئىلى سۇلتانى ئەلا ئابىل ئوغلىغا!
مەن 7يىلدىن بېرى شوھرەتلىك پادىشا ھىمىز ئالېكساندىر 11نىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىغا سادىق بولۇپ، ئۇلۇغ چار روسىيە دۆلىتى بىلەن مانجۇ-مەنچىڭ دۆلىتى چېگراسىدا خالىس خىزمەت قىلىپ كەلدىم. بۇ جەرياندا ئىككى چوڭ دۆلەت خوشنىدارچىلىقىغا نوقسان يەتكۈزمەسلىككە تىرىشتىم. بىراق ، سىلەرنىڭ

توپىلاڭچىلىرىڭلا بىزنىڭ چېگرا رايونلىرىمىزدا قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ،
ئاھالىمىزنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالاپ كۆپ زىيان يەتكۈزدى. بۇ خۇسۇستا سىزنى
ئاگاھلاندۇرغان بولساممۇ، قوپال جاۋاب قايتۇردىڭىز. بۇنداق كۆڭۈلسىزلىك يەنە
تەكرارلانسا ،
ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش كېلىپ چىقىشى شۈبھىسىز. ئۇچاغدا بۇ ئىشقا بىز
ئەمەس سىز جاۋابكار بولىدىغانلىقىڭىزنى قەتئىي ئەسكەرتىمەن.
ئىككىنچى مەسىلە ، يېقىندا تازابېك دېگەن بىر جىنايەتچى بىزدىن سىلەر تەرەپكە
قېچىپ بېرىپ ، سىلەردىن پاناھلىق ئالغىنى ۋە ئۇنى سىلەرنىڭ ئۆز ھىمايەڭلارغا
ئالغىنىڭلار ئېنىقلاندى. ئەشۇ تازابېكنى ئۆزىنىڭ قەبىلىسى بىلەن قوشۇپ، بىزگە
ئەۋەتىپ بېرىشىڭلارنى تەلەپ قىلىمەن.
يەتتە سۇ گوبىرىياسىنىڭ گوبېرناتورى گېنېرال مايۇر : كولپاكوۋىسكى 1871-يىل ،
15-ماي"
مانا بۇلار گېنېرال كولپاكوۋىسكىنىڭ ئىلى ئۆلكىسىنى بېسىۋېلىش ئالدىدىكى
دىپلوماتىك پوپۇزىسى ئىدى، ئارخىۋ ماتېرىياللاردا كۆرستىلىشچە
ئىلى سۇلتانلىقى چار روسىيە گېنېرالىنىڭ بۇ نوتىسىغا مۇنداق جاۋاب بەرگەن:
"يەتتە سۇ گوبېرنىياسىنىڭ گوبېرناتورى ۋ. كولپاكوۋىسكى جانابلىرىغا!
سىز بىزگە ئەۋەتكەن مەكتۇبىڭىزدە : تازابېك بوسۇرمانوۋ ۋە ئۇنىڭ خەلقىنى تۇتۇپ 7
كۈن ئىچىدە ئۆتكۈزۈپ بىرىشىمىزنى تەلەپ قىلىپسىز. جاۋابىم شۇكى، مىنىڭ دۆلىتىم
ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان قازاق قېرىنداشلىرىنى تۇتۇپ سىزگە ئۆتكۈزۈپ بەرمەيدۇ.
ئىلى سۇلتا نلىقىنىڭ سۇلتانى ئەلا ئۇبۇل ئوغلى. 1871-يىل 18-ماي"
قوشۇمچە ماتېرىيال
چار روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىلى سۇلتانلىقىنى بېسىۋېلىش جەريانىنى ئېنىقراق
تەساۋۋۇر قىلىشىڭىز ئۈچۈن، يازغۇچى مەسمجان زۇلپىخاروۋنىڭ
<19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا بىر نەزەر> ماۋزۇلۇق
ماقالىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى ئەينەن كەلتۇرۇمىز.
<1871-يىلى يانۋاردا ئالېكساندىر 11غەربى خىتايغا نىسبەتەن ئەھۋالنى ئۆزگەرتىش
ۋە ئېنىق چارىلارنى كۆرۈشنى ھەربى مىنىستىرلىككە تاپشۇرغان. مۇشۇ كۆرسەتمىگە
بىنائەن ئا مىليۇتىن 29-يانۋار ۋە 20 - ئا پرېل كۈنلىرى ھەربى كېڭېشمە يىغنى
ئۆتكۈزۈپ بۇ مەسىلە ئۈستىدە توختىلىدۇ:
1-ئىلگىركىدەك ئاربلاشماسلىق سىياستىنى داۋاملاشتۇرۇش كېرەكمۇ ياكى بوغدىخان

- مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ قوزغىلاڭچىلارنى ئۆز قولى بىلەن باستۇرۇشنى كۈتۈش كېرەكمۇ؟
2-ۋەزىيەتنىڭ تەلپى بويىچە قوراللىق ئارىلىششنى ئۆز ئۈستىمىزگە ئالساق قانداق؟

....

....

ئۇيغۇرىستاندا مىللى قوزغىلاڭلار يۈز بەرگەن 7يىل جەريانىدا سودا ئالاقىلىرى ئۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن، چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادي

....

....

جەھەتتە تارتقان زىيانلىرى تىلغا ئېلىنىپ <يېقىن ۋاقىتتا قەتئى ئارىلىشش لازىم> دېگەن قارار قۇبۇل قىلىندى. بۇ قارارنى ئەمەلگە

....

....

ئاشۇرۇش ۋەزىپىسى غە ربى سىبىر ۋە تۈركىستان گېنېرال گوبېرناتۇرلىرىغا تاپشۇرۇلدى. مۇشۇ كېڭەشمىدە يەنە چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ

....

....

 بېيجىڭدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئارقىلىق مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئىلى ئۆلكىسىگە ئىككى تەرە پتىن بىرلا ۋاقىتتا

....

....

 ھۇجۇم قىلىشنى(چار روسىيىنىڭ ۋە مانجۇ- ئەسكەرلىرىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىشى) تەكلىپ قىلىشمۇ كۆزدە تۇتۇلدى.

....

ئۇنىڭدىن تاشقىرى چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ 1871-يىلى 10- فېۋرالدا ۋە 22-مايدا مانجۇ خانىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدە ھازىرچە بوغدىخانغا ياردەملىشىپ ، ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇپ، ئىلى ئۆلكىسىنى ئىگەللەپ تۇرۇپ ، كېلەچەكتە بۇ رايوندا ،بوغدىخانىنىڭ ھاكىمىيتى تىكلىنىپ، مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن ھەربى قىسملىرى يىتىپ كەلگەندە ، چار روسىيە قوشۇنلىرى بۇ رايوندىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشى تەكىتلەنگەن. مانجۇ-خىتاي ھۆكۈمىتى چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ مەكتۇبىگە

قايتۇرغان جاۋابىدا غەربى رايوندىكى قوزغىلاڭلارنى

....

....

باستۇرۇشقا ھازىرچە ئىمكانىيىتى يوق ئىكەنلىكىنى يەنى چامى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن .

....

....

1871-يىلى 22-مايدا چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ غەربى كېڭەشمە يىغىنىدا، ئىلى رايونىدا مانجۇ-خىتاي ھاكىمىيىتىنى قايتا تىكلەشنىڭ ھاجىتى يوق، دېگەن خۇلاسىگە كېلىپ، غەربى يۇرۇش ئارقىلىق ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ مەركىزى غۇلجا شە ھرىنى بېسىۋېلىش ۋەزىپىسى گېنېرال كولپاكوۋىسكىغا تاپشۇرۇلدى. ("ئۇيغۇرنامە")

....

....

ئاجىزلىق دېگەن نېمە؟مەھكۇملۇق دېگەن نېمە؟ مەزلۇملۇق دېگەن نېمە؟ بىچارىلىك دېگەن نېمە؟ نىيەتىنىڭ خالىس بولماسلىقى،ئادەملەردە بىردەكلىك، ئۆز ئارا ياردەم، ئۆز ئارا ئىشەنچ، ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىقىنىڭ بولماسلىقى،شەقسىيەتچىلىكنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەسلىك، كوللېكتىپ مىللى مەنپەئەتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشە نمەسلىك، ھەرۋا قىت ھۇشىيارلىقنى ئۆستۈرۈپ دۈشمەن كۆز قارىشى ئېڭىنى بىر دەقىقمۇ بۇشاشتۇرماسلىق روھىنى تىكلەشنى بىلمىگەندە ، ئادەملەر ئادەملەرگە بوزەك بولىدۇ، مىللەت يات مىللەتلەرگە بوزەك بولىدۇ.

ئون ئىككىنچى باب جاھانگىر دۆلەت چار روسىيىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن يىراق شەرىققە يۆتكەلدى.

19-ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىغا كەلگەندە ،چار روسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قىزىقىشى

ئوتتۇرا ئاسىيادىن يىراق شەرىققە يۆتكەلدى.سىبىرىيىنى كېسىپ ئۆتكەن تۆمۈر يولنىڭ ياتقۇزۇلۇشى تاماملىنىپ، چار روسىيىنىڭ ئىقتىسادى، سىياسى كېڭەيمىچىلىكىگە يېڭى پۇرسەتلەر يارىتىپ بەردى.

يېڭى تەيىنلەنگەن مالىيە ۋەزىرى كېنەز سەيىچ ۋىتېر 1892-يىلى 11-ئاينىڭ 6-كۈنى پادىشاھ ئالېكساندىر111 گە دوكلات يوللاپ: " سىبىرىيىنى كېسىپ ئۆتكەن تۆمۈر يول، سۇۋەيىش قانىلىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، جۇڭگوغا يېتىپ بارىدىغان سودىگەرلەرنىڭ مۇھىم يولى بولۇپ قالىدۇ. ئۇ ، چار روسىيىنىڭ كەلگۈسىدە ئاسىيا بىلەن غەرب دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىگۈچى ھەكەمگە ئايلىنىپ قالىدىغانلىقىنى

....

....

كۆرۈپ يېتىپ،چار روسىيە بىلەن مانجۇ-خىتاي ئىتتىپاقى قۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپ ، بۇ خىل ئىتتىپاقنىڭ يۇقىرىقى مەرتىۋىلىك ئورۇنغا

....

....

ئىگە بولۇشتا بىردىن-بىر ياخشى ئۇسۇل ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن "

1905 -يىلى پارتىلىغان روس،ياپون ئۇرۇشى ۋىتېر تەكىتلىگەن چار روسىيە بىلەن مانجۇ-خىتاي ئىتتىپاقى قۇرۇشنىڭ مۇمكىنلىكىگە يول تۇزلەپ

....

....

بەردى.

1895 -يىلى جۇڭگو ئۇرۇشتا ئاساسانلا مەغلۇپ بولغانلىقتىن قايتا-قايتا يالۋۇرۇپ ، ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ، جۇڭگو بىلەن ياپونىيىنى ياراشتۇرۇپ قويۇشنى ئۆتۈندى. لېكىن ئۆتۈنۈش ئىككى دۆلەتنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن ، مانجۇ -خىتاي ھۆكۈمتى 1895-يىلى 4-ئاينىڭ 17-كۈنى "ماگۇەن شەرتنامىسى" نى قۇبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. (بۇ شەرتنامە توغرىسىدا يۇقىرىدا توختۇلۇپ ئۆتكەن ئىدۇق) بۇ چاغدا چار روسىيە ، فىرانسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بىرلىكتە ئارىلىشىپ ، ياپونىيىگە بېسىم ئىشلىتىپ، لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى ياپونىيىنىڭ قولىدىن جۇڭگوغا ئېلىپ بەرگەن.

چار روسىيىنىڭ ياردىمى جۇڭگولۇقتا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقتىن، ئىككىنچى يىلى

جۇڭگو ئۆزى ئىختىيار قىلغان ھالدا، چار روسىيە بىلەن بىر پارچە مەخپىي شەرتنامە ئىمزالىدى.(بۇ شەرتنامە ھازىرغىچە ئاشكارە ئېلان قىلىنغانمۇ-يوق؟ ھېچ كىم بىلمەيدۇ)   شەرتنامىدا ، يا پۇنىيە

..

..

تاجاۋۇز قىلغان ئەھۋالدا ،ئۆزئارا ياردەملىشىش بەلكى مانجۇرىيىنى كېسىپ ئۆتۈپ ۋىلادى ۋوستوكقا يېتىپ بارىدىغان ئوتتۇرا-شەرق تۆمۈر

..

..

يولىنىڭ ئالاھىدە باشقۇرۇش ھوقۇقىنى جۇڭگو، روسىيە ئورتاق باشقۇرىدىغان بانكىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش بەلگىلەندى.

..

..

بۇ بانكا قارىماققا خۇسۇسى شىركەت ئاتىلاتتى،لېكىن بانكىنى چار روسىيىلىكلەر باشقۇراتتى. 1904-يىلى روس، ياپۇن ئۇرۇشى پارتلىغان چاغدا
بانكا مانجۇرىيىدە 1596 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا تۆمۈر يول ياتقۇزۇپ بولغان.
1898-يىلى چار روسىيە لۈيشۇن پورتىدەك، ستىراتېگىيلىك سودا پورتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى 25يىللىق

..

..

ئىجارىگە ئېلىپ، يەنە جۇڭگو بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ، چار روسىيىنىڭ يىراق شەرقتە يېڭى ئىلگىرلىشىنى باشلىغان. ئىككى يىلدىن كېيىن،

..

..

تەيپىڭ تيەنگو قوزغىلىڭىغا ئەگىشىپ يېتىپ كەلگەن جۇڭگودىكى ،
قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، چار روسىيە 1900-يىلى پۈتكۈل

..

..

مانجۇرىيە قۇرۇقلۇقىنى ھەربى ئىشغالىيەت ئاستىغا ئالدى. ئاسىيادا بىرخىل ئوي بىلەن

مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ياپۇنىيە، چار روسىيىنىڭ

....

....

يۇقىرىقىدەك مەزمۇت قەدەم بىلەن بېسىپ كېلىشىدىن چۆچۈپ كەتتى. ياپۇنىيە ئۆز ئالدىغا چار روسىينى توسۇپ قالالمايتى.شۇڭا ئىتتىپاقداشلارنى قولغا كەلتۈرۈپ ،شۇلارنىڭ كۈچى ئارقىلىق چار روسىيىنىڭ ئىلگىرلىشىنى چەكلىمەكچى بولۇپ، 1902-يىلى 1-ئاينىڭ 30-كۈنى ئەنگلىيە بىلەن ھەربى ئىتتىپاق قۇرۇپ ، جۇڭگو بىلەن كورىيىنىڭ مۇستەقىللىقنى ئېتىراپ قىلىشنى، ئەنگلىيىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگودىكى

....

....

مە نپەئەتنى ۋە ياپۇنىيىنىڭ كورىيەدىكى ئالاھىدە مەنپەئەتنى ئوزئارا ئېتىراپ قىلىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ياپۇنىيە دۆلەت كۈچىنى كۈچەيتىپ ، چار روسىيە بىلەن ھېسابلىششقا باشلىدى.1903-يىلى 7-ئايدا ، تەكلىپ بېرىپ ، كورىيىدە ياپۇنىيىنىڭ ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن كۈچىنى چار روسىيىنىڭ ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى.جاۋابەن ياپۇنىيە، مانجۇرىيىدە چار روسىيىنىڭ تۆمۈر يول ئىشلىرى جەھەتتىكى "ئالاھىدە مەنپەئەتنى " ئېتىراپ قىلدى.

ئون ئۈچۈنچى باب زوزۇڭتاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى

مەنچىڭ ئىمپېراتورلىقى دەپ ، باشلايدۇ مەرھۇم تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇري : كۈچلۈك كاپىتالىست دۆلەتلەرنىڭ كۈچلۈك ئىقتىسادى، ھەربى ياردىمىگە تايىنىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تەيپىڭ تيەنگوچىلارنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى، گەنسۇ، يۈننەن ئۆلكىلىرىدە كۆتۈرۈلگەن تۇڭگانلارنىڭ مىللى ئازادلىق قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، مۇشۇ قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشتا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن ياللانما ئەسكىرى قۇماندان زوزۇڭتاڭنى 70000كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋېلىشقا ئەۋەتكەن ئىدى.
زوزۇڭتاڭ ئۆز ئەسكەرلىرىنى زامانىۋى قوراللار بىلەن قۇراللاندۇرۇپ، چەتئەللىك ھەربى مۇتەخەسسىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئەسكەرلىرىگە ھەربى ماھارەت ئۆگىتىپ ، چار

روسىيىنىڭ ئىقتىسادى ياردىمىنى ئېلىپ 1876-يىلى ئۇيغۇرىستان چېگراسىغا بېسىپ كەلدى. ئۇ ئالدى بىلەن قۇمۇل ۋىلايىتىنى بېسىۋېلىپ ياقۇپ بەگ دۆلىتىنىڭ باشقا تەرەپلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئالدىرىمىدى. ئۆزىنىڭ جاسۇسلىرىنى سودىگەر قىياپىتى بىلەن ئىشقا سېلىپ،ئوردا غەزىنىدارى ھۆشۇر بەگ بىلەن خوتەننىڭ ھاكىمى نىياز بەگلەرنى سېتىپ ئالدى. مۇشۇ خائىنلارنىڭ قولى بىلەن ياقۇپ بەگنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى.ياقوپبەگنىڭ ئىككى ئو غلى ھەققۇلى بەگ بىلەن بەگقۇلى بەگلەرنى بىر- بىرىگە قارشى قويۇپ، بىر-بىرىنى ئۆلتۈرگۈزدى. زوزۇڭتاڭ مۇشۇنداق ئىچكى زىددىيەت ۋە قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئۈستۈن ئەسكىرى كۈچىنى ئىشلىتىپ، ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى بىر-بىرلەپ بېسىۋالدى. ئاخىرىدا بە دۆلەت -ياقۇپ بەگ دۆلىتىنىڭ مەركىزى قەشقەر شەھرىنى، دۆلەتنىڭ ئارقا سېپى بولغان يەكەن ۋە خوتەن شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. تارىخچىلار بەرگەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا زوزۇڭتاڭ 1مىلىيۇنغا يېقىن ئۇيغۇرلارنى ئۆلتۈرگەن.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، زوزۇڭتاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋېلىشىغا چار روسىيە ئىمپېراتورلىقىمۇ "ئاجايىپ" چوڭ ياردەم بەرگەن. شۇنداق قىلىپ زوزۇڭتاڭ 12يىل ھۆكۈم سۈرگەن بەدۆلەت ياقۇپ بەگ دۆلىتىنى ئاغدۇردى ، مۇستەقىللىقا ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقى قايتىدىن مانجۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇلدى. مانجۇ خانى گۇۋاڭشۇ زوزۇڭتاڭنىڭ تەكلىپى بويىچە 1884-يىلى 11-ئايغا

كەلگەندە مەقسۇس پەرمان چىقىرىپ، ۋەتىمىزنىڭ ئۇيغۇرىستان دېگەن ئەسلى نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، "شىنجاڭ" يېڭى بېسىۋېلىنغان زېمىن دەپ ئات قويدى. ھەم خىتاي دۆلىتىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلاندۇردى.

زوزۇڭتاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشىنى مەرھۇم تارىخچىمىز مەتىمىن بۇغرا بۇنداق شەرھىلىگەن:

ئۇيغۇرىستانغا تۆتىنچى قېتىملىق مانجۇ ئىستىلاسى- يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، مانجۇ-مەنچىڭ سولالىسىنىڭ قوماندانى زوزۇڭتاڭ مىلادى 1877-يىلى ئالتىشەھەر، تۇرپان ۋە ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئىشغالىيەت تامامىلانغاندىن كېيىن چىنلىقلار ئۇيغۇرىستانغا چىنچە "يېڭى ئابات"

يەنى يېڭى مۇستەملىكە ، دېگەن مەنىدىكى "شىنجاڭ" دېگەن ئىسمىنى قويدى. ياۋرۇپالىقلار تەلەپپۇزىنى بۇزۇپ" سىڭكياڭ "دەيدۇ.

مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى تۆتىنچى قېتىملىق ئىشغالىيىتى مىلادى 1876-

يىلىدىكى زوزۇڭتاڭنىڭ تاجاۋۇزىدىن باشلاپ، مىلادى 1932-يىلى پارتلىغان ئۇمۇمى خەلق ئىنقىلابىغىچە داۋام قىلىدۇ. بۇ دەۋىر مانجۇ ئىمپېراتورلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋە خىتايدا جۇمھۇرىيەت دەۋرى باشلانغان ئىككى دەۋىرگە بۆلۈنىدۇ.

ئون تۆتىنچى باب ئۇيغۇرىستانىنىڭ مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبلىرى

1-ئۇيغۇرىستانىنىڭ مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىدا ئەنگىلىيە بىلەن چار روسىيىنىڭ ئوينىغان رولى

"چار روسىيە ئۇيغۇرىستانغا قول سالماسلىق، ئەنگىلىيە ئافغانىستانغا قول سالماسلىق " توغرىسىدا ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنى كۆرۈپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئۇنداقتا ئىككى چوڭ دۆلەت دىپلوماتىيە ساھەسىدە ھەمكارلىشىپ ئۇيغۇرىستاننى ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان ئۈچۈنچى دۆلەت قايسى دۆلەت ئىدى؟

مەن ھەرقانداق كىشىنىڭ تارىخى ۋەقەلەر ۋە تارىخى ھادىسلار توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ھۆ رمەت قىلىمەن .ئە مما ھەرقانداق كۆز قاراش تارىخى پاكىتلارنى ئاساس قىلىشى لازىم، تارىخى پاكىتلارنىڭ ئوبيېكتىپلىقى ، تارىخ پاكىتلارنىڭ چىنلىقى مۇئەييەن كۆز قاراشلارنىڭ ياكى مۇئەييەن ئىدىيىلەرنىڭ بۇرمىلىشىغا ئۇچرىماستىن، تارىخنىڭ چىنلىقى ۋە ئوبيېكتىپلىقى ئەينەن خاتىرلەنگەندە تارىخ كۆز ئالدىمىزدا ئەسلى قىياپىتى بويىچە ھازىر بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار خانىقالاردا ساپايى چېلىپ، مەدەرىسلەردە ھەپتىيەك ئوقۇپ ئولتۇرغان ئوتتا ئەسىرلەردە دۇنيانىڭ يەنە باشقا بىر بۇرجىكىدە ، ئوتتا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ، ياۋرۇ-ئاسىيادا ئادەتتىن تاشقىرى بىر تەرەقىيات ۋە بىر ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن . بىر تەرەپتىن ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە رايىشلار دۆلىتى(جۇڭگو) ئىشىك تاقىۋېلىپ ئۆزىنى قوغداپ، بارغانسېرى قاتماللىشىپ كەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ياۋرۇ-ئاسىيانىڭ غەربى بۇرجىكىدە تارىختا ئەسلا كۆرۈلمىگەن بىر ئىنقىلاب يۈز بەرگەن ، يەنى غەربى ياۋرۇپالىقلار تۇرمۇشىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە گويا دېڭىزدەك ناھايىتى چوڭقۇر ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن . دېڭىز سىرتىغا زور كۆلەمدە كېڭەيمىچىلىك قىلىش -غەربى ياۋرۇپالىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بەلكى يېڭى بىر كۈچنىڭ ئىپادىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

بۇ كېڭەيمىچىلىك پۈتكۈل دۇنيانىڭ كېيىنكى تارىخىغا ئىنتايىن مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. بۇ تەسىر غەربى ياۋرۇپالىقلارغا دېڭىز-ئوكيان يوللىرىنى تىزگىنلەتتى.شىمالى ئامېرىكا، ئاۋستىرالىيە قاتارلىق ئادەملەر شالاڭ ياشايدىغان قىتئەلەرگە يىتىپ بېرىپ، بوي سۇندۇردى ۋە شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشتى.شۇنداق قىلىپ دۇنيانىڭ ھەر قايسى ئىرىقلار بويىچە ئولتۇراقلىشىش ئەنئەنىسىنى ئۆزگەرتىۋەتتى.ئەڭ ئاخىرىدا كېڭەيمىچىلىك ئارقىلىق غەربى ياۋرۇپانىڭ بايلىقى ھەسسىلەپ ئېشىشقا باشلىدى. كۈچ- مادارى زورۇيىشقا باشلىدى. 19-ئەسىرگە يىتىپ كەلگەندە ئورتا شەرىققە سىڭىپ كىرىپ تىزگىنلىدى،ھىندىستان ۋە جۇڭگوغا سىڭىپ كىردى تىزگىنلىدى،قەدىمى ياۋرۇ-ئاسىيا مەرىپەت مەركىزىنىمۇ تىزگىنلىدى.
بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانىيەت تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىشلار ئىدى. دۇنيانىڭ بىر بۆر جىكىنىڭ ئىككىنچى بۆرجىكىنى تىزگىنلىشى
ئىلگىرىكى تارىختا ھېچ قاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان بىرئىش ئىدى. شۇڭا بۇ ئىشنىڭ تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر بولدى. دۇنيا يېڭى ،ئۆزىگە خاس
بىرلىككە يىتىپ كەلدى. دۇنيا تارىخىدىكى يا ۋرۇ-ئاسىيا باسقۇچى ئاخىرلىشىپ ئەمدى دۇنياۋى خاراكتېرلىك ياۋرۇ ئاسيا دەۋرى باشلاندى.
رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشلار بىر كېچىدە دېگۈدەك شەكىللەندى.
ياۋرۇپانىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى بىر مەنىدىن ئېيتقاندا، ياۋرۇپا خىرىستىيان دىنىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى دەپ ،چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولاتتى. خىرىس تىيان دىنىنىڭ ياۋرۇپادا باشقا دىنلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى-خىرىستىيان دىنىغا، " بارلىق ئا دەملەر ئەڭ ئاخىرىدا قۇتقۇزۇۋېلىنىدۇ "، دەيدىغان ئىلاھىيەتچىلىك ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن .
ئەنگلىيە ،ھىندىستان قۇرۇقلىقىغا يىتىپ كەلدى.18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ 19-ئەسىر ئىچىدە ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى پۈتكۈل ھىندىستاننى بوي سۇندۇرۇپ بولدى. باشتا ئېيتقاندەك ، ئوتتۇرا ئاسىيادا كېڭەيمىچىلىك قىلىۋاتقان چار روسىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، ئەنگلىيە،
مۇستەملىكىسى ھىندىستاننىڭ ئەتراپىدا قوغدىنىش خاراكتېرلىك ئارىلىق- بەلۋاغ پەيدا قىلىشقا ئۇرۇناتتى. بۇ نوختىنا ، باشتا كۆرۈپ ئۆتكەندەك، ئەنگلىيىنىڭ 1839-يىلى ۋە1879-يىلى ئىپمە ئۈچۈن ئىككى قېتىم ئافغا نىستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. ئاخىرىدا ئەنگلىيە، ئافغانىستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ۋە بۇ دۆلەتكە پۇل بىرىپ ياردەم قىلىپ ئافغانىستاننىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋەت باغلاش ھوقۇقلىرىنى تىزگىنلىمەكچى بولدى. ئوخشاش بىر ۋاقىتتا چار

روسيه تىبەتكە تاجاۋۇز قىلىدىغان دەيدىغان كوچا گەپلىرىنىڭ ئېقىپ يۈرۈشىگە ئاساسلىنىپ ، ئەنگىلىيىلىكلەر 1904-يىلى تىبەتكە يىراقتا يۈرۈش قىلىش ئارمىيىسى ئەۋەتتى.(مۇشۇ يىلى شەرقى دېڭىزدا ياپونىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى بىلەن چار روسيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى ئۇرۇشقا كىرگەن بىر يىل ئىدى) نەتىجىدە تىبەتلىكلەر ، ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن شۇ كۈندىن باشلاپ ھەر قانداق بىر چەتئەللىككە گۇماشتا بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا كېلىشىم تۈزدى.

يەنىمۇ غەربكە ئىلگىرىلىگەندە ئەنگىلىيىلىكلەر پېرسىيە ئەتراپىدا (ئىران) تەسىر دائىرىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئوتتۇرىدا چار روسيە بىلەن توقونۇش يۈز بەردى. توقونۇشنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى سۈپىتىدە 1907-يىلى چار روسيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىم بويىچە، پېرسىيىنىڭ جەنۇپ تەرىپى ئەنگىلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە، پېرسىيىنىڭ شىمال تەرىپى -ئوتتۇرا ئاسىيا - چار روسيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىېۋىلىندى. دىققەت كىتاپخانلىرىم، تۆۋەندىكى بىر ئابزاس سۆزگە تېخىمۇ دىققەت قىلىڭلار!

1899-يىلدىن 1905-يىلغىچە ھىندىستانغا گوبېر ناتور بولغان كېنەز جورجى ناتانېل كورزۇن

ئەنگىلىيىنىڭ پېرسىيە ئەتراپىدا ۋە ھىندىستاندا ھەربى ھەرىكىتىنىڭ ۋە دىپلوماتىك ئورۇنلاشتۇرۇشىنىڭ

نەزەرىيىۋى ئاساسلىرىنى مۇنداق شەرھىلىگەن:"

ھىندىستان گويا بىر مۇھىم ئۆتكەلگە ئوخشايدۇ. بىپايان دېڭىز ھىندىستانىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بۈيۈك ئىككى

ئاكوپقا ئوخشايدۇ. تاغ تىزمىلىرى ھىندىستاننى ئوراپ تۇرغان قورغانغا ئوخشايدۇ. لېكىن بۇ قورغان -تاغ

تىزمىلىرى ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغ تىزمىلىرى ئەمەس. تاغدىن ئۆتۈپ ئۇ تەرەپكە بارغىلى بولىدۇ، (ئۇ تەرەپتىن

بۇ تەرەپكە كەلگىلى بولىدۇ.) بۇ تاغ تىزمىلىرى- قورغاننىڭ ئۇ تەرىپىدە بىپايان سوزۇلۇپ ياتقان كەڭلىكى ۋە

ئۇزۇنلىقى ئوخشاش بولمىغان تۈزلەڭلىك ۋە تۆپىلىكلەر بار. بىز ئۆتەرەپلەرنى ئىشغال قىلىشنى ھەرگىز خالىمايمىز.

لېكىن ، ئۆتەرەپلەرنى بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىزنىڭ ھەربى ئىشغال قىلىۋېلىشنىمۇ كۆرۈشنى خالىمايمىز .ئۇ تەرەپلەرنىڭ

بىزنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىمىزنىڭ ياكى دوستلىرىمىزنىڭ قولىدا قېلىشىنى تولۇمۇ ئارزو قىلىمىز. بىراق، مۇبادا
رىقابەتچىلەر ۋە دۈشمەن كۈچلار ئوغۇرلۇقچە ئۇ تەرەپلەرگە يېقىنلىشىپ كىلىپ ، بىزنىڭ قورغانلىرىمىزنىڭ
هۆلىغا كۈچ ئورۇنلاشتۇرىدىغان بولسا، بىز ئارىلاشماي تۇرالمايمىز. چۈنكى، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىزنىڭ بىخەتەر
لىكىمىزگە تەهدىت سالىدىغان تەهدىت مۇشۇ تەرەپلەردە پەيدا بولۇشى مۇمكىن.
يۇقىرىقىلار ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ، پېرسىيە(ئىران) ، ئافغانىستان (هەم ئۇيغۇرىستان) تىبەت ۋە شەرقىتىن شيەن لو
(هازىرقى تايلانت دۆلىتىنىڭ كونا ئىسمى) غىچە بولغان يەرلەر توغرىسىدىكى مەيدانىمىزنىڭ مەخپىيەتلىكىدۇر"
قوشۇمچە قىلىشقا تىگىشلىك بىر تەرىپى شۇكى، ئەنگلىيە ۋە چار روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ يول قويىشى ياكى باشلاپ كىرىشى ئارقىلىق مانجۇ- خانىدانلىقى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى ۋە بە دۆۋلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنى يۇقاتتى. مۇنداق سوئال قوياتتىم.نېمشقا مانجۇ خانىدانلىقى ئۆزىنىڭ ئەتىراپىدىكى يېقىن خوشنىللىرى هىندىچىنى ئاراللىرىغا تاجاۋۇز قىلماي ، سەددىچىنىنىڭ تېشىدىكى ئىنتاين يىراق بىر ئەل- ئۇيغۇرىستانغا ئارقىمۇ- ئارقا تاجاۋۇز قىلدى ، دەپ سوئال قوياتتىم ئۆزۈمگە . بۇ سوئالنى هازىرغىچە تەكرالىغانىدىم. مەلۇم بولدىكى:
ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى هىندىستان ۋە هىندىستانىنىڭ ئەتىراپىدا ئولتۇراقلاشقان ۋاقىتتا ، فىرانسىيە ئىمپېراتورلىقى هىندىچىنى دولەتلىرىنى بوي سۇندۇرۇشقا كىرىشىپ كەتكەن. **1883**-يىلى فىرانسىيە ئىمپېراتورلىقى مانجۇ-خىتاي خانىدانلىقى هۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىپ ، هىندىچىنى ئاراللىرىغا ئىگىلىك هوقۇق تەلپى قويۇشتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇرلىدى . ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ بوي سۇندۇرۇلغان بېرما بىلەن فىرانسىيە ئىمپېراتورلىقىغا قارام بولغان هىندىچىنى ئاراللىرى ئوتتۇرىسىدا مۆتىدىل ئارىلىق دۆلىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئېهتىياجى چۈشكەنلىكتىن ، شيەن لو-تايلانت دۆلىتى چەتئەللىكلەرگە قارام بۇلۇشتىن ۋە چەتئەللىكلەرنىڭ هۆكۈمرانلىق قىلىشىدىن ساقلىنىپ قالدى. شۇ چاغدا شەرقى هىندى ئوكيان ئاراللىرى يەنلە پورتۇگالىيىلىكلەرنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇراتتى.**1883**-يىلى دەپ ،تىلغا ئېلىنغاندا بۇ ئىش يەنىلا كېيىنكى ئىش ئىكەنغۇ دەپ قېلىشڭلار

مۇمكىن. باشتا كۆرۈپ ئۆتكەندەك، ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ۋە فىرانسىيە ئىمپېراتورلىقى بىرلىكتە 1858-1860 يىللاردىلا مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىنى "بېيجىڭ شەرتنامىسى" ۋە "تيەنجىن شەرتنامىسى" نى ئىمزالاشقا مەجبۇرلىغان ئەمەسمىدى؟

دېمەك ، ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ۋە فىرانسىيە ئىمپېراتورلىقى ھىندىچىنى ئاراللىرىنى تامام كونتۇروللىقى ئاستىغا ئېلىپ بولۇپ، مانجۇخاندانلىقىنى ھىندىچىنى ئاراللىرىغا ئىگىلىك ھوقۇق تەلىپى قويۇشتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇرلاپ ، مانجۇ خاندانلىقىنىڭ تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىنى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشقا يولغا سېلىپ قويغاندا، 1871-يىلى چار روسىيىنىڭ گېنرالى كولپاكوۋىسكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىلى ئۆلكىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ، 1876-يىلى مانجۇ خاندانلىقى شەرقتىن ئۇيغۇر دۆلىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مانجۇلارغا مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىدىن ئىبارەت تارىخى پاجىئەنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى.

1907-يىلى چار روسىيە ئىپېراتورلىقى بىلەن ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن يۇقىرىقىدەك كېلىشىم بويىچە پېرسىيىنىڭ شەرقى-جەنۇبى، ھىندىستان ۋە ھىندى ئوكيان ئەنگىلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىپ بېرىلدى؛ پېرسىيىنىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا قىسىملار يەنى ئۇيغۇرىستاندىن باشقا پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ،چار روسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1865-يىلدىن 1877-يىلغىچە قۇرۇلغان بە دۆۋلەت ياقۇپ بەگ دۆلىتىنى 1876-يىلى ئېتىراپ قىلغان (ئېتىراپ قىلغانلىقىدىن گۇمان قىلمەن)3ئىمپېراتورلىقىنىڭ بىرى- ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ئىدى، ھىندىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن كېنەزنىڭ يۇقىرىقى دىپلوماتىك سىياسىتىدە ئۇيغۇرىستان ئېغىزغا ئېلىنمىدى، لېكىن "ئۇ تەرەپ"، " بۇتەرەپ" دەپ ئىشارە قىلىندى. ياقۇپ بەگ دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلغان ئەنگىلىيە نېمىشقا بۇنداق يۇشۇرۇن سىياسى مەقسەتكە يول قويىدى؟ "ئۇتەرەپلەرنى بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىزنىڭ ھەربى ئىشغال قىلىۋېلىشىنىمۇ كۆرۈشنى خالىمايمىز" دېگەن ئىبارىنىڭ مەنىسى نېمە؟ ئەنگىلىيىلىك گوبېرناتور "دۈشمەن" دەپ تىلغا ئالغاندا قايسى دۆلەتنى كۆزدە تۇتتى؟

چار روسىيە بىلەن ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇرىسىدىكى توقونۇشلار "كېلىشىم" ئارقىلىق ھەل قىلىندى . ئۇنداقتا ئېشىپ قالغان قايسى دۆلەت ،"دۈشمەن" دۆلەتكە ئايرىپ قويۇلدى؟"ياقۇپ بەگنىڭ چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى " ماۋزۇلۇق بايانامىسىدا تارىخچىمىز مەتمىن بۇغرا قەلەم تەۋرىتىپ " ياقۇپ بەگنىڭ

تۈركىيىنىڭ خەلپىسى ئابدۇلئەزىزگە ۋەكىللەر ئۇمىكى ئەۋەتىپ ياقۇپ بەگ دۆلىتىنى ئېتراپ قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىقى ۋە تۈركىيە خەلپىسىنىڭ ھامىلقىدىكى بىر دۆلەتكە ئايلىنىشنى خالايدىغانلىقى توغرىسىدا ئىپادە بىلدۈرۈپ" ئىلتىماس قىلغانلىقى توغرىسىدا يېزىپ قالدۇرغان تارىخى پاكىتلارنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن ئىدۇق.
ياقۇپ بەگنىڭ ئۇنداق "خاتالىقى" ۋە بۇنداق" خاتالىقى " توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتكەن تارىخچىلار ، ياقۇپ بەگنىڭ دىپلوماتىيە ساھەسىدىكى ئىگىزلىك خاتالىقى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتمىگەن تارىخچىلار ئىدى. كولپاكوۋىسكىنىڭ قوقەنت تەرەپتىن قەشقەرىيىگە قىستاپ كېلىشى، 1871-يىلى كولپاكوۋىسكىنىڭ ئىلى سولتانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشى ، 1876-يىلى زوزۇڭتاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى ھەممە، ھەممىسى چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەربى يۈرۈشلەر، ياۋروپا دۆلەتلىرى ئەنگلىيە، چار روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك باردى-كەلدى مۇناسىۋەتلەرنىڭ مېغىزى - ئۇيغۇرىستاننى تۈركىيەدىن يىراق قىلىش، ئورتا ئاسىيانى تۈركىيەدىن يىراق قىلىشتىن ئىبارەت دىپلوماتىك سىياسەت ، ئۈچ دۆلەت ئەنگلىيە، چار روسىيە، مانجۇ-خىتاي ئىمپىراتورلىقى دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەركىزىگە قويۇلغان ئىدى. بە دۆلەت بۈيۈك سەركەردە ياقۇپبەگنىڭ دەل دىپلوماتىيە مەسىلىسىدە قىلتاققا چۈشۈپ ، تۈركىيىنىڭ خەلپىسىگە مەكتۇپ يوللاپ تۈركىيىنىڭ ، ئۇيغۇرىستان بە دۆلىتىگە ھامى دۆلەت بولۇشنى تەلەپ قىلغانلىقى، قۇيۇلغان كومۇش پۇلغا خەلپە ئابدۇلئەزىزنىڭ سۈرىتىنى چۈشۈرگەنلىكى ، بۇ سەلتەنەت ئىگىسى- ياقۇپبەگنىڭ كېچىرگىلى بولمايدىغان ئىگىزلىك دىپلوماتىك سىياسەت خاتالىقى بولۇپ قالدى . ياۋرۇپادا ئوسمانلى تۈركىيىسى چار روسىيىنىڭمۇھەم ئەنگلىيە ئىمپىراتورلىقىنىڭمۇ ھەم ئەشەددى دۈشمىنى بولۇپ قالغا نلىقتىن، چار روسىيمۇ، تۈركىيە كۈچلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولۇشنى خالىمىغاندەك ھىندىستاندا قونداققا چىققان ئەنگلىيمۇ، تۈركىيە كۈچلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا جۈملىدىن ئۇيغۇرىستاندا پەيدا بولۇشنى خالىمايتتى ، ھەر گىز خالىمايتى...ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ بۈيۈك سەركەردىسى ياقۇپبەگ ئارقىلىق تۇنجى قېتىم دىپلوماتىك سىياسەت خاتالىقى ئۆتكۈزۈپ ، چار روسىيە ئىمپىراتورلىقى بىلەن ئەنگلىيە ئىمپىراتورلىقىنىڭ ئۇيغۇرىستاننى مانجۇ خاندانلىقىغا مۇستەملىكە قىلىپ بىرىشدە ، سەركەردىمىز ياقۇپبەگ ئۆتكۈزگەن بۇ خاتالىق ، تۇنجى قېتىم كەچۈرگىلى بولمايدىغان خاتالىق بولۇپ قالدى.
مەسلەن، "1841-يىلى بەش چوڭ كۈچلۈك دۆلەت بوغۇز شەرتنامىسىنى ئىمزالايدۇ، بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن ، فوسفۇر بۆغۇزى بىلەن داردانىل بوغۇزى تاقاپ قويۇلىدۇ.1844-

يىلى چار پادىشاھ نىكولاي ئەنگلىيىنى زىيارەت قىلىپ، ئەنگلىيە بىلەن "ئالىجانابلار كېلىشىمى " ئىمزالاپ مۇبادا تۈرك ئىمپېرىيىسى يىمىرىلسە، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە ئىككى تەرەپ كېڭەش ئۆتكۈزۈشنى بەلگىلەيدۇ.شۇنىڭدىن كېيىن ئەھۋال ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدە يىمىرىلىش پەيدا قىلىدىغان تەرەپكە قاراپ راۋاجلىنىدۇ" ،"1853-يىلى چار پادىشاھ نىكولاي ئەنگلىيىنىڭ روسىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى لورد سىمۇر بىلەن كۆرۈشۈپ "ياۋروپانىڭ كېسەل كۆرپىسى" تۈركىيىنىڭ ئۆلۈمى ۋە تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشى مەسىلىسى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىدۇ"،"...1876-يىلى ...روسىيە بولسا ئېتىراز بىلدۈرۈشكە باشلايدۇ. روسىيە سۇلتاننىڭ ھەرقانداق لاھىيىسىگە-ئۇنىڭ قانداق تەرقىقپەرۋەر لاھىيە بولىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇ پەقەت بالقاندىكى كىچىك كېنەزلىكلەرنى مەڭگۈ ئوسمانلار ئىمپېرىيىسىگە تەۋە قىلىدىغان لاھىيلا بولىدىكەن، ئۇنىڭغا سۈكۈت قىلىپ تۇرمايتى" ("ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى" ئاپتورى سەيىد فەييياز مەھمۇد، پاكىستان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى)

كۆرگەنلىرىمىزدىن مەلۇم بولىدىكى، شۇ ۋاقىتتا خەلىپە بولۇپ 1861-يىلدىن 1876-يىلىغىچە تۈركىيىدە تەختكە ئولتۇرغان ئابدۇل ئەزىز

1865-يىلدىن 1876-يىلىغىچە قەشقەرىيىدە بە دۆلەت قۇرۇپ تەختكە ئولتۇرغان ياقۇپبەگ ئوخشاش دەۋىردە تەختكە ئولتۇرغان پادىشاھلار ئىدى. ئەمما تۈركىيىنىڭ ئەھۋالى باشقىچىرەك بولۇپ ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى يىمىرىلىشكە يۈزلەنگەن ئاخىرقى دەۋىرلەر ئىدى.ياقۇپبەگ مۇشۇنداق چاغدا ، مۇشۇنداق ئەھۋالدا ، چار روسىيە تۈركىيىگە تەرەپ-تەرەپتىن بېسىم ئىشلىتىۋاتقان مۇشۇنداق ئەھۋالدا ، ئۆزىنىڭ ۋەكىلىنى تۈركىيىگە ئەۋەتىپ ، تۈركىيە خەلىپىسى ئابدۇل ئەزىزنىڭ قەشقىرىيە دە قۇرۇلغان ئۇيغۇر بە دۆلىتىگە ھامى بولىشىنى تەلەپ قىلامدۇ؟!

تۆۋەندىكى نەقىلگە قاراپ باقايلى:

"...جۇڭگولۇقلار كۆپ يىللاردىن بويان روسىيىلىكلەرنىڭ ياخشى دوستى بولۇپ كەلدى، ياقۇپ بەگ ئۆمۈر بويى روسىيىنىڭ ئەشەددى دۈشمىنى بولۇپ كەلدى. ئۇرۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپ (تاجاۋۇزچى زوزۇڭتاڭ ئارمىيىسى بىلەن ئۇيغۇر سەركەردە ياقۇپ بەگ ئارمىيىسى) ئوتتۇرىسىدا روسىيە ھۆكۈمىتى جەزمەن ئالدى بىلەن جۇڭگولۇقلارغا ھېسداشلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياقۇپ بەگ يېقىندىن بويان روسىيىگە ئانچە ئېتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كەتمىگەنىدى. ياقۇپ بەگنىڭ جىيەنى سېيىت ياقۇپخان ھاجى تۆرە ئۇنىڭ مەلۇم بىر مەقسىتى ئۈچۈن ئىستامبولدا تۇرۇۋاتقان مەشھۇر

گۇماشتىسى ئىدى. ئۇ يەنە روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەشەددى دۈشمىنى بۇخارا پادىشاھى ئابدۇل مەلىك
ياكى كاتتا تۆرە دېگەن زاتنقا ھامىلىق قىلغان . مۇشۇ ئىشلار روسىيىنى ياقۇپ بەگدىن
يىراقلاشتۇرۇش رولىنى ئوينىدى.("ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمھالى" 356-بەت ئاپتورو
چارلىز بولگېر ئەنگلىيە)
2-ئۇيغۇرىستاننى مۇستەملىكە قىلىپ بىرىش بەدىلىگە (بۇ جۇملىدە مانجۇ
خاندانلىقى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ زۇۋان
سۈرمىگەنلىكىنى ، ئەكسىچە زوزۇڭتاڭنىڭ تەڭرىتاغنى ئىشغال قىلغان غەلبىسىنى
تەبرىكلىگەنلىكىنى ۋە چار روسىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭمۇ بۇ تاجاۋۇزچىلىق تۆغرىسىدا
زۇۋان سۈرمىگەنلىكىنى نەزەردە تۇتتۇق) چار روسىيە ۋەئەنگلىيە ، مانجۇ -ختاي
خاندانلىقىدىن قانداق ماددى مەنپەئەتكە ئېرىشتى؟
يۇقىرىدىكى تارىخى ماتېرىياللاردىن شۇ نەرسىنى ھېس قىلىپ يەتتۇقكى، 1870-
يىللارنىڭ ئالدى-كەينىدە ئەنگلىيىنىڭمۇ، چار روسىيىنىڭمۇ
ئۇيغۇرىستانغا قاراتقان سىياستى ئۆزگىرىپ كەتتى. بۈيۈك سەركەردە ياقۇپبەگ
ئۇيغۇرىستان ئىچىدىكى بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەن كۈنلەردە ، ياقۇپبەگنى
ئۆزىگە تەھدىت دەپ مۆلچەرلىگەن كولپاكوۋىسكى ئىلى سولتانلىقىغا تاجاۋۇز قىلدى.
ئىككى قېتىملىق ئەفيۇن ئۇرۇشى ئارقىلىق ئەنگلىيە مانجۇ خاندانلىقى بىلەن،
"نەنجىڭ شەرتنامىسى"، "تيەنجىن شەرتنامىسى"، "بېيجىڭ شەرتنامىسى" نى ئىمزالاپ ،
ئەنگلىيە 1842-يىلى خوڭكوڭ (شاڭگاڭ) پورتىغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا
شاڭخەي قاتارلىق ئىچكى سودا پورتلىرىغا ئىگە بولدى، ئەنگلىيلىكلەر ھىندىستاندا ۋە
بۇ دۆلەتنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلىششقا باشلىغاندا ، فىرانسىيە 1883-يىلى مانجۇ
خاندانلىقىغا بېسىم ئىشلىتىپ ، ھىندىچىنى تاقىم ئاراللىرىغا متروپولوگىيىلىك
ھوقۇق يۈرگۈزۈشتىن ۋاز كېچىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ ئارقىلىق مانجۇ-ختاي
خاندانلىقىنىڭ ياللانما سەركەردىسى زوزۇڭتاڭنىڭ ئۇيغۇرىستانغا يۈرۈش قىلىشىغا
سەۋەپ تېپىپ بەردى ۋە يول ئېچىپ بەردى. ھىندىچىنى دۆلەتلىرى ، مانجۇ-ختايلارنىڭ
تاجاۋۇزىدىن قۇتۇلۇپ ،ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيىنىڭ قولىدا قالدى. 1883-1884-
يىللىرى 1يىل ئارىلىقىدا ئەنگلىيە ۋە فىرانسىيىنىڭ ھەربى تەھدىتىگە دۇچ كەلگەن
مانجۇ خاندانلىقى ، بە دۆۋلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىسمىنى "شىنجاڭ"غا ئۆزگەرتىپ
قانداق ئۆلكە تەھسىس قىلالىدى دەپ سوئال قويۇلسا ئارقىدىنلا ،ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز
قىلىشتا زوزۇڭتاڭغا كىم، قايسى دۆلەتلەر دىپلوماتىيە ۋە باشقا تەرەپلەردىن ياردەم

قىلدى دېگەن سوئالمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلىشى كېرەك.
بۇ توغرىدا ، "روزۇۋاتاۋنى ئۇيغۇرىستانغا كىم ئېلىپ چىققان " ماۋزۇلۇق ماقالىنىڭ
مۇئەللىپى ، ئەمىن ئا مىر بايېۋ ئوغلىنىڭ قەلىمىگە مۇراجىئەت قىلايلۇق.
1999-يىلى 10-ئاينىڭ 22-كۈنى "يېڭى هايات گېزىتى" دە " ئۇيغۇرىستان تارىخىنىڭ بەزى بىر مەسىلىلىرى " ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى.
مۇئەللىپ ماقالىسىنى مۇنداق باشلايدۇ: سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1933-يىلى قۇرۇلغان "شەرقى تۈركىستان جۇمهۇرىيىتى"نى قانلىق باستۇرغانلىقىنى 1944-يىلى قۇرۇلغان يەنە بىر شەرقى "تۈركىستان جۇمهۇرىيىتى"نى مەسلەكداش خىتاي كومىنىستلىرىغا تۇتۇپ بېرىش ئارقىلىق يۇقاتقانلىقىنى كۆپچىلىك ياخشى بىلىدۇ.
بىراق چار روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆتكەن ئەسىردە خىتاي هۆكۈمىتىنى قوللاپ ، ئۇيغۇرلارنى مۇستەقىللىقتىن قانداق مەهرۇم قىلغانلىقىنى، 19-ئەسىردىكى باسقۇنچى ، جاللات زوزۇۋاتاۋنى ئۇيغۇرىستانغا ئېلىپ چىقىشقا قانداق كۈچ چىقارغانلىقىنى نۇرغۇنلىغان زاماندا شلار بىلمەيدۇ. دىققىتىڭلارغا هاۋالە قىلىنۇۋاتقان مەزكۇر ماقالىدا تارىخىمىزدىكى ئەنە شۇ پاجىئەلىك. پىنهان ۋەقەلەر يورۇتىلىدۇ.
1- ئۇيغۇرىستان ئەزەلدىن تارتىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىق ۋە مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۆرەش قىلىدىغان مەيدانى بولۇپ كەلگەن.
بۇ كۆرەش بۇرۇن ئۆتتۇش قىيىن بولغان قۇملۇق ۋە باياۋانلار ۋە ئېگىز تاغلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغان مەزكۇر زېمىننىڭ تاشقى دۇنيادىن بۆلىنىپ، ئايرىلىپ قالغانلىقى تۈپەيلى مۇرەككەپلەشكەن بولسا، 19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بىر قانچە روس ئېكسپېدىيچىلىرى ئۇيغۇرىستانغا كېلىپ كەتتى. ئۇلارغا هەربى مەنسەپدارلار رەهبەرلىك قىلدى .ئەنە شۇلارنىڭ بىرى پرېژېۋا لىسكىنىڭ ئېكسپېدىيىسى بولۇپ تىبەتكىچە يىتىپ بارغان بۇ ئېكسپېدىيچىنى پەقەت روسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىلا ئەمەس هەربى باش شتاپمۇ مالىيە بىلەن تەمىنلىگەن. يەتتە سۇ ۋىلايەتلىرى روسىيە تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغاندىن كېيىن چار روسىينىڭ ئۇيغۇرىستان چېگراسىغا بىۋاستە يېقىنلىشىپ قېلىشى بىلەن مەزكۇر رايون ئەنگلىيە بىلەن چار روسىينىڭ مەركىزى ئاسيادا رىقابەتلىشىدىغان رايونىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ دۆلەتلەرنى (چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقىنى يەرلىك خەلقلەرنىڭ مۇستەقىل دۆلەتكە ئىگە بولۇش مەسلىسى قىلچىمۇ قىزىقتۇرمايتى. ئەكسىچە بۇ دۆلەتلەر بۇ ئۆلكىنى يېرىم مۇستەملىكە ۋە "يۇۋاش" خىتاينىڭ تەركىبى قىسمىدا قالدۇرۇشقا

ئىنتىلەتتى.
شۇنىڭدىن سەل بۇرۇنراق، ئىنگىلىزلەر ھىندىستاندىكى سىپايىلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان بولسا، چار روسىيە كېنپسار قاسىمۇپ رەھبەرلىكىدىكى
قازاقلار قوزغىلىڭىنى يەنە شۇنداقلار قوقەنتلىكلەرنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرغان ئىدى.
19-ئەسرنىڭ 60-يىللىرىدا ئىلى ئۆلكىسى قوزغىلاڭ قىلىپ كۆتۈرۈلگەندە، ھەر ئىككى مۇستەملىكىچى چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى ۋە ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى مۇسۇلمانلارغا تەسىر يەتكۈزۈپ قالامدىكىن دېگەن ئەندىشە پەيدا بولدى. بۇنىڭغا بىرىنچى بولۇپ ئەنگىلىيە ئەكس سادا قايتۇردى.
2- بۇ توغرىلىق خىتايدا ئۇزاق ۋاقىتتىن بېرى دىن تارقىتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىنگىلىز دىندارى جۇن ماككوۋېن "خىتايلار ئۆز ئۆيىدە " ماۋزۇلۇق كىتابىدا مۇنداق يازىدۇ: "1873-يىلى ئۇيغۇرىستاندا ۋە خىتاينىڭ غەربى ئۆلكىلىرىدە مۇسۇلمانلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى باشلاندى. قانداق قىلىپ بولسۇن قوزغىلاڭنى باستۇرۇش كېرەك ئىدى. شۇڭلاشقا خىتاي ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭنى جازالىغۇچى ئەسكەرلەرگە باش قۇماندان قىلىپ تەيىنلىدى. ۋەزىپە ئېغىر ئىدى . چۈنكى قوزغىلاڭ يالغۇز غەربى ئۆلكىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، ناھايىتى كەڭ زېمىنگە قانات يايغان ئىدى. بۇ يەرلەرنىڭ تاغلىق يەرلەر ئىكەنلىكى، راۋان يوللارنىڭ يوق دېيەرلىكى ۋە يەرلىك ئاھالىنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرى ھۆكۈمەت ئارمىيىسىنىڭ قورال-ياراق توشۇپ كېلىشىگە يېقىپ بولمايدىغان توسقۇنلۇقلارنى پەيدا قىلاتتى. خىتاي ئارمىيىسى ئېغىر ئەھۋالدا قالغان ئىدى.
زوزۇڭتاڭ غەرپكە قاراپ ئىلگىرىلىگەنسېرى، ئىسيان بىلەن قارشى ئالغان ئۆلكىگە قەدەم باسقانسېرى ھەربى قورال-ياراقلارنى يەتكۈزۈپ بېرىش مۇمكىن بولماي قالدى..." ھەممىگە مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلى جۇن ماككوۋېن يۇقىرىقىلارنى يازغاندا ، خىتاينىڭ "جازالىغۇچى" ئارمىيىسىگە ئەنگىلىيىنىڭ سۈكۈت ئىچىدە رازىلىق بېرىشى، شاڭخەي ۋە شاڭگاڭدىكى ئىنگىلىز تىجارەت بانكىلىرى(بوستۇن بانكىسى) زوزۇڭتاڭنى مالىيە بىلەن تەمىنلىگەنلىكى ھەققىدە ھېچ نېمە دېمەيدۇ.ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرىستان ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇش جەھەتتە مەپەئەتكە ئىگە بولغانلىقى، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئۇيغۇرىستاندا مۇستەقىللىق ئۈچۈن پارتلىغان قوزغىلاڭ ۋە مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىغا قارشى غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنىڭ بىرىتانىيە پادىشاھلىقىنىڭ گۆھەر زېمىنى بولۇپ ھېسابلانغان ھىندىستان مۇسۇلمانلىرىغا تۇتۇشۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرىشى بىلەن چۈشەندۈرىلەتتى.

1884-يىلى "تۈركىستانسكى ۋېدۇمىستى" (تاشكەنت) گېزىتى مۇنداق يازىدۇ.
مەزكۇر گېزىت زورۇڭتاڭنىڭ مەركىزى خىتايدىن بۇ زېمىن ئۇيغۇرىستانغا يىتىپ
كېلىشى ئۈچۈن چەكسىز چۆل -باياۋانلارنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلگەنلىكىنى
خەۋەر قىلدى."ئۇ ئۇيغۇرىستان تەۋەسىگە يىتىپ كەلگەندە ئۇزۇق- تۈلۈك تۈگەيدۇ.
يۈرۈش قىلىۋاتقان خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن ئېغىرلىشىدۇ. زورۇڭتاڭ
سىبىرىيىدىكى روس ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ.
گەرچە چار روسىيە خوشنا ئۆلكىلەردىكى قوزغىلاڭچىلارنى
باستۇرغاندا مەنپەئەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن زورۇڭتاڭغا ئەمەلى ياردەم
بېرەلمەيتى.چۈنكى چار روسىيە شۇ چاغدا تۈركىيەگە قارشى
....
....
قانلىق ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتكەن . زورۇڭتاڭغا ياردىمى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى،
چار روسىيە ئۆزىنىڭ سىبىرىيىدىكى سودىگەرلىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ خىتاينىڭ
تاجاۋۇزچى ئارمىيىسىگە ئۇزۇق-تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرىشكە رۇخسەت قىلدى. بۇ
ياردەملەر ئۈچۈن زورۇڭتاڭ روسىيە سودىگەرلىرىگە كۆپ نەرسىلەرنى تۆلەشكە ۋەدە
بەردى.
3-زورۇڭتاڭنىڭ تاجاۋۇزچى ئەسكەرلىرى ئۇيغۇرىستان تە ۋەسىگە قەدەم بېسىش
بىلەنلا، ئۇزۇق-تۈلۈك جەھەتتىن قىينچىلىققا دۇچ كەلدى.
بۇ چاغلاردا تارباغا تاى ، ئىلى ۋادىسى دېھقانلىرىدا ئاشلىق دېگەن ئېشىپ-تېشىپ
تۇراتتى. ئۇلار بۇ ئاشلىقنى نېمە قىلىشنى ۋە قانداق بىر تەرەپ قىلىشنى بىلمەي تۇراتتى.
شۇنىڭدىن كېيىن دېھقانلار ئاشلىقلىرىنى چار روسىيە سودېگەرلىرىگە سېتىپ بېرىشكە
باشلىدى.شۇنداقلا بۇ ئاشلىقنى ئۇلارنىڭ قاتناش ۋاستىلىرى ھارۋىلارغا بېسىپ،
ئىشەكلەرگە ئارتىپ، زورۇڭتاڭنىڭ ھەربى لاگىرىغا -شىڭ-شىڭشاغىچە يەتكۈزۈپ
بەردى.
ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى (بۇ ئەقىللىق مىللەت) زورۇڭتاڭنىڭ جازا يۈرۈشى قىلىۋاتقان
ئەسكرى قىسىملىرىنى قارشى ئېلىپ ئاشلىق يەتكۈزۈپ بىرىپ تاجاۋۇزچى خىتاي
ئارمىيىسىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا ئىچكىرلەپ كىرىشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.
زورۇڭتاڭ بۇنىڭغا رەخمەت سۆيتىدە پۈتكۈل ئۇيغۇرىستان ئۆلكىسىنى قانغا بويىدى.
زورۇڭتاڭ روس ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىدى. ئۇ غۇلجىدا كۈچ
توپلىۋالغاندىن كېيىن 40مىڭ كىشلىك ئارمىيىنى زەربىدار كۈچكە ئايلاندۇرۇپ يەتتە

سۇغا بېسىپ كىرىمەن دەپ پوپۇزا قىلدى...

....

....

ئەمدى قايتىپ كېلەيلۇق ،ئەنگلىيە ھىندىستانغا تەيىنلىگەن گوبېرناتور جورجى ناتانېل كورزۇن يۇقىرىقى بىر ئابزاس سۆزىدە ئېيتتىغۇ:

"ئۇ تەرەپلەرنى بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىزنىڭ ئىشغال قىلىۋېلىشىنىمۇ كۆرۈشنى خالىمايمىز، ئۇ تەرەپلەرنىڭ بىزنىڭ ئىقتىپاقداشلىرىمىزنىڭ ياكى دوستلىرىمىزنىڭ قولىدا قېلىشىنى تولۇمۇ ئارزو قىلىمىز" دەپ ئېيتتىغۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرىستان ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ ئىقتىپاقدىشى ئوخشاشلا بىر ۋاقىتتا يەنە باشقا ستىراتېگىيىلىك مەقسەتلەر ۋەجىدىن چار وسىيىنىڭ ئىقتىپاقدىشى بولۇپ قالغان مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىنىڭ قولىدا قالدى.

چار روسىيىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تۇتقان مۇئامىلىسى ، ئەنگلىيىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تۇتقان مۇئامىلىسىدىن باشقىچە بولمىدى ئوخشاش بولدى.

چار روسىيە يىراق شەرىقتە ئامۇر دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغاقلىرىغا ھەتتا شەرقى دېڭىز بويلىرى تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە بىپايان زېمىنغا ئىگە بولۇپ ، مانجۇ-خىتاي خاندانلىقى بىلەن 1858-يىلى "ئەيخۇي شەرتنامىسى"نى ئىمزالاپ، چار روسىيىنىڭ زېمىن كېڭەيمىچىلىكنى مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈردى.چار روسيە ئىمپېراتورلىقى بىلەن مانجۇ-خىتاي ئىمپېراتورلىقىنىڭ بىرلىشىپ، " ...ئىلى ئۆلكىسىگە ئىككى تەرەپتىن بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىشنى تەكلىپ قىلىشمۇ(شۇ چاغدا) كۆزدە تۇتۇلدى..."،" چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ

....

....

1871-يىلى 10- فېۋرالدا، 22-ئىيۇندا مانجۇ خانغا ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدە ھازىرچە بوغدىخانغا ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇپ بېرىپ...چار روسىيىنىڭ مالىيە ۋەزىرى كېنەز سەيىچ ۋېتىر 1892-يىلى 11-ئاينىڭ 6-كۈنى پادىشاھ ئالېكساندىر 111گە دوكلات يوللاپ:

...چار روسىيىنىڭ كەلگۈسىدە ئاسيا بىلەن غەرب دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىگۈچى ھەكەمگە ئايلىنىپ قالىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يىتىپ

چار روسىيە بىلەن مانجۇ-خىتاي ئىتتىپا قى قوۋۇش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپ..." ۋە ھاكازا ، ۋە ھاكازالارنىڭ ھەممىسى ، چار روسىيىنىڭ ياكى قىزىل روسىيىنىڭ ئۇيغۇرلارنى

سېتىش، ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشغا يول قويماسلىق خائىنلىقىنىڭ بوگۈنلا
باشلانمىغانلىقىنى بەلگى بۇنداق
چا ررۋسىيىچە ۋە قىزىل روسىيىچە خائىنلىقىنىڭ بەك ئۇزۇندىن باشلانغانلىقىنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
18-ئەسىر ۋە 19-ئەسىر ئىككى ئەسىر ئىچىدە چار روسىيە شەرىق تەرەپكە، جەنۇپ
تەرەپكە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ ئامۇر دەرياسىنىڭ ئۇزاق قىرغاقلىرىغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا
ئېرىشىپ ئىمپېرىيە قۇرۇش ۋەزىپىسىنى تاماملىدى.ئامۇر دەريا قىرغاقلىرىغا
ئىلگىرلىگەندە چار روسىيە مانجۇ-خىتاي خاندانلىقىنى تاڭ قالدۇردى.ئوتتۇرا ئاسىيادا
بولسا، چار روسىيە ئۆزىنىڭ مىللى ھۆكۈمرانلىقىنى قەدىمى مۇسۇلمان خانلىقلىرىغا
تاڭدى.
غەرىپتىن ئۈگەنگەن تېخنىكىسىغا تايىنىپ چار روسىيە شەرقى ئاسىيادا جۇڭگولۇقلار
بىلەن ئالاقىدە بولغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇسۇلمانلار بىلەن ئالاقىدە بولغاندا ھەل قىلغۇچ
ئۈستۈنلۈكتە تۇراتتى. چۈشنى رىياللىقتا ئايلاندۇرغۇچى بىر قۇدرەتلىك دۆلەت چار
روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئافغانىستان، پاكىستان ئارقىلىق ھىندى ئوكيانغا چىقىشنى،
سىبىرىيە- شەرقى دېڭىز ئارقىلىق تىنچ ئوكيانغا چىقىشنى ۋە تىنچ ئوكياندا
توڭلىماس پورتقا ئېرىشىشنى كۆڭلىگە پۈككەن . بۈيۈك پېتىر دەۋرىدىن باشلاپ
شۇنداق چۈش كۆرۈشكە ئادەتلەنگەن چار روسىيە ، گەرچە ھازىرغىچە توڭلىماس
پورتقا ئىگە بولۇپ ئافغانىستان ئارقىلىق ھىندى ئوكيانغا چىقالمىغان بولسىمۇ لېكىن
تارىخنىڭ شۇ دەۋرىدە چار روسىيە ئىمپېرىيە قۇرۇش چۈشنى ئىشقا ئاشۇرغان ئىدى .
1763-يىلغىچە بولغان تارىخى دەۋىردە يەر شارى خاراكتېرلىك سىياسى مۇناسىۋەتلەر
خۇددى ئىقتىسادى مۇناسىۋەتلەرگە ئوخشاش نېگىزلىك ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل
قىلغانتى. غەربى ياۋرۇپالىقلار كېڭىيۋاتقان ئىسلام دىنى تەرىپىدىن ياۋرۇ-ئاسىيا
قۇرۇقلۇقىنىڭ غەربى بۇرجىكىگە قىستاپ قويۇلمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە ئۇلار ھىندى
ئوكيانى تىزگىنلەشكە تايىنىپ جەنۇپ تەرەپتىن مۇسۇلمان دۇنياسىنى قورشاۋغا
ئالدى. چار روسىيىلىكلەر بولسا ، سىبىرىينى (ئەسلى ئۇيغۇرلار ۋە تاتارلارنىڭ زىمىنى)
بوي سۇندۇرۇش ئارقىلىق شىمال تەرەپتىن ئىسلام دۇنياسىنى قورشاۋغا
ئالدى.ئۇيغۇرىستاننىڭ، چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ قولىدا پايدىلىنىشقا بولىدىغان
دىپلوماتىيىلىك يەمچۈككە ئايلىنىپ قېلىشى،
ۋە مانجۇ خاندانلىقىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قېلىشى يۇقۇرىقى يەر شارى
خاراكتېرلىك سىياسەتنىڭ، مۇستەملىكچىلىك ۋە كېڭىيمىچىلىكنىڭ تەسىرىدىن بولغان

ئىش ئىدى.

ئون بەشىنچى باب چار روسىيە بىلەن ئۇيغۇرىستان ئوتتۇرىسىدا چىگرا مۇناسىۋەتلىرى ۋە سودا مۇناسىۋەتلىرى

چار روسىيە، ئەنگلىيە، مانجۇ-ختاي خاندانلىقلىرى توغرىسىدا باشتىن باشلاپ يېزىپ كىلىۋاتىمىز. ئۈچ دۆلەتنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرى، دىپلوماتىك مەنپەئەتلىرىگە توغرا كەلگەندە ئۇيغۇرىستاننىڭ مانجۇ-ختايلارغا مۇستەملىكە قىلىپ بېرىلگەنلىكىنى يۇقىرىقى يازمىلاردا كۆرۈپ كەلدۇق. بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ياۋروپا دۆلىتى ئەنگلىيە، چار روسىيە قانداق قىلىپ ئۇيغۇرىستانغا بىۋاستە چىگرىلىنىدىغان دۆلەتلەرگە ئايلىنىپ قالدى؟ باشتا كۆرۈپ ئۆتكەندەك ئەنگلىيە ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن ، ئۇيغۇرىستانغا خوشنا بىر دۆلەتكە ئايلىنىپ قالغاندەك،چار روسىيمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن ، ئۇيغۇرىستانغا خوشنا بىر دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭ ئىچىدە چار روسىيە تارىختىن بىرى ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشىغا يول قويماي، ئۇيغۇرىستاننى مانجۇ-ختاي خاندانلىقىنىڭ مۇستەملىكە قىلىشىغا تۇتۇپ بەرگەندە ، چار روسىينىڭ ئىقتىسادى، ھەربى، سىياسى جەھەتتە ئۇيغۇرىستانغا تۇتقان پوزىتسىيىسى كېيىنكى، لېنىن -ستالىن روسىيىسىگە ئۇدۇم بولۇپ قالدى. شۇڭا چار روسىيە ۋە لېنىن- ستالىن روسىيىسى بىلەن ئۇيغۇرىستاننىڭ سودا، سىياسى مۇناسىۋەتلىرى ۋە ھەربى ، ئاغدۇرمىچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە ئەتراپلىق توختىلىپ ئۆتۈش ئۇيغۇرىستاننىڭ تەقدىرى يەنى ئۇيغۇرىستاننىڭ بۇ قېتىم مانجۇ خاندانلىقىغا، ئۇنىڭدىن كېيىن ختاي گومىنداڭى ۋە ختاي كوممۇنىستلىرىغا مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان بىردىن-بىر مۇئەممادۇر.

ئېھتىمال بەزىلەر مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشنىڭ سەۋەبلىرىنى مىللىتىڭنىڭ ئىچكى ئاجىزلىقلىرىدىن ئىزدىمەي، ھەدىسە، تاشقىرىدىن ئىزدەيدىكەنسىنا ۋەي، ئاداش! دېيىشى مۇمكىن.1941-يىلى 6-ئاينىڭ 22-كۈنى ئۈچ يېرىم مىليۇن ئەسكىرى كۈچ بىلەن سابىق سوۋېتلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن گىتلېر؛ ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فىرانسىيە، سابىق سوۋېتلەرنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمى ئالدىدا چارىسىز قالغاندەك، 1871-يىلى چار روسىينىڭ گېنېرالى كولپاكوۋىسكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ

ئىلى ئۆلكىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ تۆت يىلدىن كېيىن 1876-يىلى مانجۇ خىتاي خاندانلىقىنىڭ خىتاي ئەسكىرى قوماندا نى زوزوڭتاڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. فىزىكىلىق قۇدرەتلىك بىر كۈچ - ئوخشاش بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن چار روسىيە، مانجۇ-خىتاي خاندانلىقى ئالدىدا ئۇيغۇرنىڭ سەركەدىسى ياقۇپ بەگمۇ ئەلۋەتتە ئەنە شۇنداق چارىسىز قالدى...

كېيىن " ئۇيغۇرلار مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا سىياسەت ئاساسلىرى" دەيدىغان ماۋزۇ ئاستىدا يېزىلىدىغان يازمىللىرىمىزدا سۆزلىنىدىغان ۋەقەلەرنى تېخىمۇ تولۇق يۇرۇتۇپ بىرىش ئۈچۈن ، تارىخنىڭ قايسى چاغلىرىدا ئۇيغۇرىستان بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن سودا-تىجارەت مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىمۇ، توختىلىپ ئۆتۈش شۇڭا بىزگە بۇ يەردە زۆرۈر بولۇپ قالدى.

1- ئۇيغۇر دۆلتى بىلەن روسىيە سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى

" ئۇيغۇر دۆلتى بىلەن روسىيىنىڭ سودا- تىجارەت تارىخى" ماۋزۇلۇق كىتابىنىڭ ئاپتورى لى شىڭ ئەپەندى هە دېگەندىلا "خەن دەۋرى" دېگەن ئىبارىنى ئېغىزغا ئالىدۇ. ئەگەر مۇشۇ يەردە چاقچاق- هەزىل بولغاندىمۇ ياكى مەقسەتلىك بولغاندىمۇ، جانابى تارىخچى! - خىتاينىڭ تارىخىدا "خەن دەۋرى" دەيدىغان بىر دەۋىر بولغا نمىدى؟ دەپ سوئال قويسام كىمدۇ بىرسى ، نېمە دەيسەنوى - ئىدىيالىست دەپ ئوتتۇرىغا چىقارمۇ؟

ئاپتور مۇنداق باشلايدۇ: "خەن دەۋرىدىن تارتىپ چارۋىچى مىللەتلەر كۆپ ئولتۇراقلاشقان غەربى يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئولتۇراقلىشىپ دېهقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغا ن رايونلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادى بېرىپ -كېلىشلەر ئۆزلۈكسىز كۆپەيگەن، ئىككى تەرەپ بارى-يوقنى ئالماشتۇرۇشتا قويۇق ئىقتىسادى مۇناسىۋەت ئورناتقان. تارىخنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا غەر بى يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئىقتىسادى جەھەتتە تەدرىجى بىر گەۋدىگە ئايلانغان . تاكى 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا يىتىپ كەلگىچە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى- تۆۋەن ئېقىنلىرىدا ، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا جۇملىدىن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ياشايدىغان جۇڭگونىڭ ئويرات مۇڭغۇللار قەبىلىسى جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمى -ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن تەكرار ئىقتىسادى مۇناسىۋەتلەرنى ساقلاپ كەلگەن ئىدى"

تارىخچىمىز ئەنۋەر بايتۇر "شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى" ماۋزۇلۇق كىتابىدا " مىلادى 1636-يىلى مانجۇلار هازىرقى شىنياڭ شەهرىدە چىڭ سولالىسىنى قۇرغانلىقىنى

جاكارلىدى... مىلادى 1640-يىلى خۇنتەيجى تارباغا تايدا ئويرات ۋە قالقا مۇڭغۇل ئاق سۆڭەك كىلىرىنىڭ كېڭىشىنى چاقىرىپ جۇڭغار خانلىقىنى قۇرغانلىقىنى جاكارلىدى" ("شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى "1211-1212-بەت) دەپ كۆرسەتكەن تۇرسا، بۇ چاغدا خىتاينىڭ خەن دەۋرى دېگەن دەۋرى نەدە ئىدى، خىتاينىڭ نېمە سۇلالە ، نېمە خانلىقلىرى نەدە ئىدى؟ ئاڭلىمىغانلا بىر ئۇقۇم تارىخنىڭ بەتلىرىدە كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر ئۇقۇم " جۇڭگونىڭ ئويرات مۇڭغۇللار قەبىلىسى " دەيدىغان بىر ئۇقۇم ئوتتۇرىغا چىقىپ قالدىغۇ؟ تاكى 16-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ... دەيدىغان تەسۋىرى جۈملە ئىشلىتىلىپتىغۇ؟ قىزىق ئىش!بۇ" جۇڭگونىڭ ئويرات مۇڭغۇللىرى قەبىلىسى" ئەمەس ، ئەسلىدە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئويرات مۇڭغۇللىرى قەبىلىسى ئىدى.

ئېھتىمال ئاپتور لى شىڭ ئەپەندى . رايونلار ئارا سودا مۇناسىۋەت تارىخى، دولەتلەر ئارا سودا مۇناسىۋەت تارىخنى سۆزلەپ كېلىپ ، يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ ، "ئويرات مۇڭغۇللار بىلەن خىتايلار خەن دەۋرىدىن باشلاپ سودا تىجارەت قىلغان ئىدى" دەپ پاكىت ئويدۇرۇپ تارىخقا تېڭىپ، سىياسەت تارىخى ياساپ چىقماقچى بولغان بولسا كېرەك. شۇڭا" جۇڭگونىڭ ئويرات مۇڭغۇللار قەبىلىسى " دەيدىغان بىر ئۇقۇمنى ئويدۇرۇپ چىقىپ تارىخقا تاڭماقچى بولغان بولسا كېرەك. بۇ ئاپتور نەقىل كەلتۈرگەن تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا چار روسىيە بىلەن ئويرات مۇڭغۇللىرىنىڭ سودا مۇناسىۋەت تارىخنى باشقىچە شەرھىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

ئاپتور بۇنداق نەقىل كەلتۈرۈدۇ:< " ستىخانوف يىلنامىسى" نىڭ 1574-يىللىق مۇندەرىجىسىدە چار روسىينىڭ سىبىرىيىدە توسىۋ ، ئېرتىش دەرياسى ۋە ئوب دەرياسى قاتارلىق دەريا قىرغاقلىرىغا قورغان قۇرۇپ، بۇخارا، قارامۇق(ئويرات مۇڭغۇللار) ۋە قازاق قاتارلىق مىللەتلەر ئېلىپ كەلگەن تاۋارلارغا باج قويماي ئۇلارنىڭ سودا- تىجا رىتىگە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بىرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن >لىكىگە ئائىت خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان .مەيلى پەرغانە، قەشقەرىيە، جۇڭغارىيە، سىبىرىيە قىسقىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشاۋاتقان خەلقلەرنىڭ 15-ئەسىرلەردىن باشلاپلا روسىيە بىلەن سودا-تىجارەت مۇ ناسىۋىتى ئورناتقانلىقىنى يۇقىرىقى نەقىلدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.ئۇيغۇرلار يېزىپ چىققان ياكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدا چەتئەللەردە يېزىلىپ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەردە (ئۇيغۇر دۆلىتىدە ياشايدىغان چارۋىچى مىللەتلەر خەن دۆلىتى بىلەن سودا- تىجارەت قىلغان دېگەن بىر جۈملىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ)

19-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرى 1805-يىللىرىدا چار روسىيە ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن سودا- تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىنى كۈچەيتتى. (بۇ چاغدا ئۇيغۇر دۆلىتى مانجۇ

خاندانلىقنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى) چار روسىيە ھۆكۈمىتى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى كىروپىكىنگە بۇيرۇق بېرىپ:" مانجۇ-ختاي ھۆكۈمىتىگە خىزمەت ئىشلەپ ئىلى ئۆلكىسى، تارباغاتاي(چۆچەك) ۋىلايەتلىرىنى روسىيە سودىگەرلىرىگە ئېچىپ بېرىش" نى قولغا كەلتۈرۈش توغرىسىدا جىكىلىدى. كېيىن چار روسىيە ھۆكۈمىتى مانجۇ-ختاي خاندانلىقىنىڭ چەكلەشلىرىگە پەرۋامۇ قىلماي يەرلىك چارۋىدارلار، بايلار بىلەن ئۆزئارا سودا-تىجارەتنى قانات يايدۇردى. (لى شىڭ ئەپەندىگە شۇنى ئېيتىپ قويايكى تاكى گومىنداڭ 1943-يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا دۆلەت چېگراسى دەيدىغان بىر ئىش بولغان ئەمەس. پۈتۈن ئورتا ئاسىيالىقلار ئۆزئارا بېرىپ كېلەلەيتى ، ئۆز ئارا سودا- تىجارەتمۇ قىلالايتى ، چېگرا توسالغۇسى يوق ئىدى)

2- چار روسىيىنىڭ ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن سودا -تىجارەت قىلىشى ، چار روسىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى.چار روسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىدا ئىشلەنگەن سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئاپىقى ئۆزۈلمەستىن ئۇيغۇر دۆلىتىگە كىرىپ تۇراتتى بەلكى يەرلىك مەھسۇلات ، خام ئەشيالار ئۇيغۇر دۆلىتىدىن چار روسىيىنىڭ سانائەت مەركەزلەشكەن شەھەرلىرىگە توشۇلۇپ تۇراتتى. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چار روسىيىگە، چار روسىيىنىڭ ئۇيغۇر دۆلىتىگە قاراتقان سودا- تىجارەتلىرىدە ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىلىك ئورنى كۈنسايىن گەۋدىلىنىشكە باشلىغان .جەمئىيەت، سىياسەت ۋە يەرلىك ئىختىساد ساھەلىرىدە يېرىم مۇستەملىكە دۆلەت بولۇپ قېلىشىنىڭ دەرىجىسى كۈن سايىن چوڭقۇرلاشقان.(" شىنجاڭ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ روسىيە بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋەت تارىخى" ماۋزۇلۇق كىتابىدا ئاپتور لى شىڭ ئەپەندى "ئۇيغۇر دۆلىتى چار روسىيىگە يېرىم مۇستەملىكە بولۇپ قالغان ئىدى" دەپ كۆرسەتتى . بۇ سىياسى ئىبارە شۇ ۋاقىتلاردا چار روسىيە بىلەن ئۇيغۇر دۆ لىتىنىڭ مىتروپولوگىيىلىك دۆلەت مۇناسىۋەتلىرىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

3-19-ئەسىردىن باشلاپ چار روسىيە ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ، قازاق دالاسىنى، ئوتتۇرا ئاسىيادا خىۋە، قوقەنت، بۇخارا خاندانلىقىنى بېسىۋېلىپ،
ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسلىدە ئۇيغۇر دۆلىتىگە تەۋە بولغان تۆۋەنكى ئىلى، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنلارنى،(يەتتە سۇ ۋىلايەتلىرىنى)
كېسىۋالغان (1881-يىلى چار روسىيە بىلەن مانجۇ خاندانى ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان " مانجۇ، چار روسىيە- ئىلى شەرتنامىسى"دا ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى- زېمىنى چار

روسيه مۇستەملىكچىلىرى بىلەن مانجۇ -خىتاي مۇستەملىكچىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەرتنامە شەكلىدە بۆلۈۋېلىنغان) ئۇيغۇر دۆلىتىدىن بۆلۈۋېلىنغان، كېسىۋېلىنغان ، بېسىۋېلىنغان زېمىن، تېررىتورىيىلەر كېيىن چار روسىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيانى تەشكىللىدى. بۇ رايۇنلار ئادىمەتچىلىك، جۇغراپىيىۋى، مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك قۇرۇلمىسى، دىنى ئېتىقادى، تىل مەدەنىيىتى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپئادەتلىرى، پىسخىك- روھى ساپاسى، ئىستىمال قۇرۇلمىسى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇيغۇر دۆلىتدەياشىغۇچى قېرىنداشلىرى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە بولغانلىقى، چار روسىيە سودىگەرلىرىنى ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئىنتايىن ئوڭۇشلۇق سودا-تىجارەت شارائىتى بىلەن تەمىنلىگەن .

چار روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشقا تەيىنلىگەن تۇنجى نۆۋەتلىك ئەلچىسى پېتورىۋىسكى شۇ چاغدا: <چار روسىيە بىلەن ئۇيغۇ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سودا- تىجارەت قەبىلە- ئايماقلار ئوتتۇرىسىدىكى، تونۇگۈنكى تونۇش- بىلىشلەر ئوتتۇرىسىدىكى بەلكى ئائىلىۋى خاراكتېرلىك سودا-تىسجارەتتۇر > دەپ كۆرسەتكەن.

ئەسلىدىنلا ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدا سودا-تىجارەت مۇناسىۋەتلىرى خۇددى پېتورىۋىسكى ئېيتقاندەك راستىنلا ئائىلىۋى خاراكتېرلىك سودا-تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىگە ئوخشاپ كىتەتتى.

4-ئىككى تەرەپنىڭ سودا-تىجارىتىدە توشۇش- يۆتكەش شارائىتلىرىمۇ ئۆزگىرىشكە باشلىدى.1888-يىلى چار روسىيە -ئوتتۇرا ئاسىيا تۆمۈر يولى سەمەرقەنتكىچە ياتقۇزۇلدى. 1894-يىلى چار روسىيە . سىبىرىيە تۆمۈر يولىنىڭ غەبى بۆلەكلىرى ئورالدىن ئومىسكقىچە (ئورال-ئومىسك

تۆمۈر يولى) ياسالدى . ئۇنىڭدىن كېيىن تۆمۈر يول تىزلىك بىلەن ئۇيغۇرىستاننىڭ چېگرالىرىغا سوزۇلۇپ كېلىپ، چار روسىيىنىڭ ياۋرۇپا قىسمىدىكى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا كىرىشىنى ئىنتايىن راۋان توشۇش شارائىتى بىلەن تەمىنلىدى.چار روسىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا كىرىش چېگرا ئېغىزلىرى 1851-يىلى ئىمزالانغان شەرتنامىدا بەلگىلەنگەن 2جايدىكى چېگرا ئېغىزىدىن ، 1881-يىلى ئىمزالانغان شەرتنامىدا بەلگىلەنگەن 12 جايدىكى چېگرا ئېغىزىغا كۆپەيدى. بۇ چېگرا ئېغىزلىرى 3100كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئىچىدە ئىدى.

5- چار روسىيىلىك سودىگەرلەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىچكى بازىرى ۋە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چار روسىيىگە ئېكسپورت قىلىدىغان ۋە چار روسىيىدىن ئىمپورت قىلىدىغان سودىسىنى

كونتۇرول قىلىۋالدى.19-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدا چار روسىيىلىك سودىگەرلەر ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى ياقۇپبەگنىڭ رەھبەرلىكىدە مانجۇ-خىتايلارغاقارشى ئۇمۇمى يۈزلۈك قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىچكى بازىرىنى پۈتۈنلەي قول ئاستىغا ئېلىۋالدى.ھەتتا تاجاۋۇزچى زوزۇڭتاڭ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ نامىنى" شىنجاڭ" دېگەن ئىسمغا ئۆزگەرتىپ 1884-يىلى ئۆلكە تەھسىس قىلغاندىن كېيىنمۇ، چار روسىيە بۇرۇنقى شەرتنامىلار بويىچە سودا-تىجارەتنى يولغا قويۇپ،ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى سودا-تىجارەتنى ماناپولىيە قىلىۋالدى.ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بارلىق زېمىنى ئىچىدە سودا-تىجارەت تورلىرىنى قۇرۇپ چىقتى.

6- ئۇيغۇر دۆلىتى تاشقى سودىسىنىڭ خاراكتېرىدە نېگىزلىك ئۆزگىرىش يۈز بەردى.1881-يىلى مانجۇ خانىدانلىقى بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن <ئىلى شەرتنامىسى> ۋە<ئۆزگەرتىپ تۈزگەن قۇرۇقلۇق سودا-تىجارەت نىزامنامىسى> مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن چار روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى سودا-تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. چار روسىيە سودىگەرلىرى شەرتنامىلاردا بەلگىلەنگەن سودا-تىجارەت ئىمتىيازلىرى ئارقىلىق،ئۇيغۇر دۆلىتىگە تۈۋار ماللارنى تۆكمە قىلىپ ساتاتتى، خام ئەشيا ماتېرىيالارنى ئەرزان باھادا ئېلىپ كىتىپ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يېڭى زامان ئىقتىسادى تەرەققىياتىغا مۇستەملىكە دۆلەتلىك تامغىسىنى باسقان. مۇ شۇ مەزگىللەردە چار روسىينىڭ ئۇيغۇر دۆلىتىدىكى ئىقتىسادى، سىياسى كۈچلىرى مۆرىنى- مۆرىگە تېرەپ تەرەققى قىلىپ خۇددى شۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر دۆلىتىدە ياشاۋاتقان

....

....

ئەنگىلىيىلىكلەر كۆرسەتكەندەك" ئىقتىسادى جەھەتتە ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئېكسپۇلاتاتسىيە قىلىپ، سىياسى جەھەتتە ئۇيغۇر

....

....

دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر دۆلىتىنى تىزگىنلەش بۇ چار روسىينىڭ سىياستى ئىدى"

....

....

7ـ 1918ـيىلىدىن 1949ـيىلىغىچە 30يىل ئارىلىقىدا، سابىق سوۋېتلەر، ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن روسىيىنىڭ ئىككى تەرەپ سودا مۇناسىۋەتلىرىدە
تەشەببۇسكارلىقنى قولىغا ئېلىۋالدى.تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەت سۈپىتىدە سابىق سوۋېتلەر ئۇيغۇر دۆلىتىگە قاراتقان سودا-تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىدە باراۋەر، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش سىياستى بىلەن مۇئامىلە قىلدى. لېكىن ھەر قېتىم ئۇيغۇر دۆلىتىدە ۋەزىيەت تەۋرىنىشكە باشلىغان ھامان، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى قىيىنچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىقتىسادى بەھرىمەن بولۇشنىڭ پۇرسەتلىرىدىن تولۇق پايدىلاندى.سودا-تىجارەت قۇرۇلمىسىدىن ئېيتقاندا ئۇيغۇر دۆلىتى سوۋېتلەرگە خام ئەشيا ئېكسپورت قىلىدىغان، سوۋ ېتلەردىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت قىلىدىغان قۇرۇلما بولۇپ، بۇ قۇرۇلما يېقىنغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن چار روسىيىگە مۇستەملىكە ئۇيغۇر دۆلىتى ئىقتىسادى قۇرۇلمىسىنىڭ گومىنداڭ تاجاۋۇزچىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان قىسقا بىر مەزگىلدىمۇ ئۆزگەرمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى.
8ـ1944ـيىلى ئۇيغۇر دۆلىتىدە قوراللىق مىللى دېمۇكراتىك ئىنقىلاب پارتلىدى. شۇ يىلى 11ـئاينىڭ 12ـ كۈنى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىنىڭ غۇلجا شەھرىدە مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتى-"شەرقى تۈركىستان خەلق جۇمھۇرىيىتى " نامىدا قۇرۇلۇپ چىقتى.ئىنقىلاب ۋە بۇ دۆلەتنىڭ ئالى رەھبەرلىك ئورگىنى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شىمالى ئۆلكىللىرىنى تامام ئىزگىنلەش ئاساسىدا پۈتۈن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زېمىن تېررىتورىيىسىنى پۈتۈنلەي ئىزگىنلىگەن . تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ 100مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئارمىيىسى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ 60مىڭ كىشىلىك مىللى ئازادلىق ئارمىيىسى تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، شىمالدا سابىق سوۋېتلەر چېگرىسى بىلەن چېگرالىنىدىغان ئىلى، چۆچەك(تارباغاتاي) ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە ، جەنۇپ تەرەپتە ئۈركەشتام ، سىخانا، تورغات چېگرا ئېغىزلىرى ئارقىلىق قەشقەر ۋىلايەتلىرىدە گومىنداڭ خىتايلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئىچكىرى خىتاي بىلەن بارلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئۈزۈپ تاشلىنىپ، سوۋېتلەر ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئۆز ئالدىغا سودا-تىجارەتنى يولغا قويدى. ئۇيغۇر دۆلىتى روسىيىلىكلەر تەرىپىدىن سىياسى سودا ئارقىلىق خىتايغا يەنە بىر قېتىم سېتىلىپ 1946ـيىلى" بىرلەشمە ھۆكۈمەت" قۇرۇلغاندا (بۇ توغرىدا كېيىنكى باپلاردا تەپسىلى توختۇلىمىز) سابىق سوۋېتلەر بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتى ئىككى تەرەپنىڭ سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا سوھبەت ئۆتكۈزۈپ، "سوۋېتلەر

ئىتتىپاقى بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتى سودا-تىجارەت كېلىشىمى" لاھىيىسىنى تۈزۈپ چىققاندا، ئاغدۇرۇلۇش ئالدىدا تۇرغان خىتاينىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇ لاھىيىنى ئىنكار قىلدى.

ئون ئالتىنچى باب چار روسىيە بىلەن مانجۇ-خىتاي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا، لېنىن ، ستالىن روسىيىسى بىلەن خىتاي گۆمىنداڭى ۋە خىتا ي كوممۇنىستلىرى ئوتتۇرىسىدا، ئۇيغۇر دۆلىتىگە مۇناسىۋەتلىك تۈزۈلگەن سىياسى ۋە ئىقتىسادى شەرتنامىلار

شەرتنامە تۈزۈش- خۇددى شەخس بىلەن شەخس ئوتتۇرىسىدا ئالدى-بەردى قىلغاندا ھۆججەتلەشكەندەك ، شەرتنامە تۈزۈشمۇ دۆلەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدا زېمىن دائىرىسىنى ئايرىۋېلىش، باشقىلارنىڭ ۋەتىنىنى كۈچقا تايىنىپ پارچىلاپ بۆلۈشۋېلىش، باشقىلارنىڭ دولەت زېمىنىنى شەرتنامە ئارقىلىق تەسىر دائىرىگە ئېلىۋېلىش قاتارلىق دۆلەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەركەتلەر ۋە مۇناسىۋەتلەردە ، دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە ، ھەتتا خەلقئارا قائىدە قانۇنلارغا خىلاپ بولسىمۇ، مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسەتلىرىگە مۇخالىپ بولسىمۇ كۈچ ئارقىلىق بەزىدە كېلىشىش ئارقىلىق بەزىدە يەنە باشقا چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئارىلىشىشى ئارقىلىق ۋۇجۇتقا چىقىدىغان ،ئىككى تەرەپنىڭ مەنپەئەت تەلەپلىرىنى ھۆججەت ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرىدىغان بىر خىل دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ يېزىق شەكلىدۇر.
شەرتنامە، كېلىشىم ئىمزالاش 1- سىياسەت خاراكتېرلىك بولىدۇ، 2-ئىقتىساد، سودا-تىجارەت خاراكتېرلىك بولىدۇ،3-مەدەنىيەت -مائارىپ خاراكتېرلىك بولىدۇ، 4- ھەربى ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ،5- زېمىن تېررىتورىيىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. يەنە باشقا خىللىرىمۇ بولىدۇ ،لېكىن بۇ يەردە تەپسىلى توختىلىپ ئولتۇرمايمىز.
چار روسىيە 19-ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى 25يىلىدىن باشلاپ مۇستەملىكچى دۆلەت ئورنىدا ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مانجۇ-خىتايلارغا مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىدا چار روسىيە بىلەن ئەنگىلىيە ئىمپېراتورلىقىنىڭ قانداق رول ئوينىغانلىقى توغرىسىدا يۇقىرىقى بابلاردا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق."ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ روسىيە بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋەت تارىخى" ماۋزۇلۇق كىتابنىڭ ئاپتورى لى شىڭ ئەپەندىنىڭ " ئۇيغۇر دۆلتى چار روسىيىگە يېرىم مۇستەملىكە بولۇپ قالدى " دېگەن سىياسى سۆز- ئىبارىسىنىمۇ كۆرۈپ ئۆتكەن ئىدۇق.

شۇنداق ئەھۋالدا كېيىنكى بابلىرىمىزدا چار روسىيىگە يېرىم مۇستەملىكە بولۇپ قالغان "شىنجاڭ"- ئۇيغۇر دۆلىتى يەنە قانداق قىلىپ ، 1940-يىللارغا كەلگەندە يەنە بىر قېتىم خىتايغا مۇستەملىكە قىلىپ بېرىلدى، دەيدىغان چوڭ مەسىلىگە يەنە ئۇيغۇرىستاننىڭ چار روسىينىڭ قولىدىن مانجۇ-خىتايلارنىڭ قولىغا، لېنىن ،ستالىن روسىيىسىنىڭ قولىدىن گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ ۋە قىزىل كوممىنىست خىتايلارنىڭ قولىغا مۇكەدەك ئۆتۈپ تۇرغانلىقى توغرىسىدا جاۋاب تەييارلاشقا توغرا كەلگەندە ، چار روسىيىسى بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتىگە مۇناسىۋەتلىك مانجۇ-خانىدانلىقى ئوتتۇرىسىدا، لېنىن ، ستالىن روسىيىسى بىلەن ئۇ يغۇر دولىتىگە مۇناسىۋەتلىك خىتاي گومىنداڭى ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن شەرتنامىلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش روسيە بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا ، دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر دائىرىسىدە ئۇيغۇر دۆلىتى زادى قانداق ئورۇندا تۇتاتتى دېگەن مەسىلىگە جاۋاب تېپىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

1-"ئىلى، تارباغاتاى سودا-تىجارەت نىزامنامىسى" (1851-يىلى 8-ئاينىڭ 6-كۈنى غۇلجا)

2-" تۆلەم تۆلەش كېلىشىمى بويىچە تارباغاتاي شەرتنامىسى" (1858-يىلى 10-ئاينىڭ 16- كۈنى تارباغاتاى)

3-ئۆزگەرتىپ بېكىتىلگەن شەرتنامە" (1881-يىلى 2-ئاينىڭ 24- كۈنى پېتىر بورگ)

4- "ئۆزگەرتىپ تۈزۈلگەن قۇرۇقلۇق يولى سودا شەرتنامىسى" (1881-يىلى 2-ئاينىڭ 24- كۈنى پېتىر بورگ)

5-"روسيە سودىگەرلىرىنىڭ سودا ئادرىسى بويىچە كېلىشىم شەرتنامىسى" (1883-يىلى 4-ئاينىڭ 4- كۈنى تارباغاتاى)

6-"ئىككى نەپەر ئۇيغۇر سودىگەرنىڭ دەۋا-دەستۇرى توغرىسىدا كېلىشىم شەرتنامىسى" (1883-يىلى 4-ئاينىڭ 4- كۈنى تارباغاتاى)

7-" تارباغاتاى قازاقلىرىنىڭ تەۋەلىكى شەرتنامىسى" (1885-يىلى 1-ئاينىڭ 9-كۈنى)

8- "روسيە- ئەنگلىيە كېلىشىمى" 1895-يىلى 3-ئاينىڭ 11- كۈنى كېلىشىم ئىمزالىغان ئورۇن نامەلۇم"

9-"ئۈرۈمچى ۋاقىتلىق سودا شەرتنامىسى بويىچە كېلىشىم" 1896-يىلى 11- ئاي... ئۈرۈمچى)109-" روسيە سودىگەرلىرىنىڭ بىلەتلىك مال يۆتكەش نىزامنامىسى" (1906-يىلى 12-ئاى...ئۈرۈمچى)

10- " روسيه سودىگەرلىرىنىڭ كېلىشىم بويىچە تارباغاتاي، ئىلى ئارقىلىق روسىيىگە چاي يۆتكەش شەرتنامىسى" 1907-يىلى 10-ئاينىڭ   -كۈنى   تارباغاتاي)
11-"ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ روسيه سودىگەرلىرىگە ژۇڭ يۈيۈش مەيدانى بېرىش توغرىسىدا توختام"(1915-يىلى 6-ئاينىڭ 10- كۈنى)
12-" روسيه سودىگەرلىرىگە ژۇڭ يۈيۈش مەيدانى بېرىش توختامىنىڭ داۋامى"
(1917-يىلى 9-ئاينىڭ 1- كۈنى ئۈرۈمچى)
13-" ئىلى ئۈچرىششىدا تۈزۈلگەن لاھىيە"   (1920-يىلى 5-ئاينىڭ 27- كۈنى)
14-" توختام"   (1924-يىلى 2-ئاينىڭ 16-كۈنى)
15-"ۋاقىتلىق سودا تىجارەت كېلىشىمى"   (1931-يىلى 10-ئاينىڭ 1- كۈنى ئۈرۈمچى)
16-"شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا مال زاكاز قىلىش ھەمدە يەرلىك مەھسۇلاتلار ئارقىلىق تۆلەم تۆلەش تولۇقلىما كېلىشىمى"
(1932-يىلى 8-ئاي... ئۈرۈمچى)
17-"ئالتاي ئېرتىش دەرياسىدا پارخوت شىركىتىنىڭ پارخوتلىرىنى ئىجارىگە ئېلىش توختىمى" (1937-يىلى 6-ئاي...ئۈرۈمچى)
18-"34-نومۇرلۇق توختام" (1941-يىلى 6-ئاي ... موسكۋا)
19-"ئات سېتىۋېلىش توختىمى"   (1942-يىلى 3-ئاينىڭ 12- كۈنى ...ئۈرۈمچى)
20-" يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى ئىشلەپچىقارغۇچى زاۋۇتلارنى ئالدى-ساتتى قىلىش توختىمى" قوشۇمچە لاھىيە.(1944-يىلى 5-ئاي... ئۈرۈمچى)
21- " جۇڭگو سوۋېت شەرتنامىسى" 1937-يىلى ... ئاي كۈنى ، قەيەردە ئىمزالانغانلىقى بىزگە مەلۇم ئەمەس ، بىراق بۇ شەرتنامىدا ئۇيغۇر دۆلىتىگە مۇناسىۋەتلىك ماددىلار بار ئىكەن دەپ ، خەۋەر تاپتىم.
22-" جۇڭگو ،سوۋېت دوستلۇق ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسى" (1945-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى موسكۋا) بۇ شەرتنامە 1945-يىلى
2-ئاينىڭ 11- كۈنىدىن 14- كۈنىگىچە   يالتا شەھرىدە ئېچىلغان خەلقئارا " يالتا يىغىنى" بەلگىلەپ بەرگەن رامكا ئىچىدە ئىمزالانغان "موسكۋا شەرتنامىسى" ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلەتنى مۇنقەرىز قىلىپ خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قوشۇپ بېرىشكە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.
23- سوۋېتلەر بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا " خاربىن شەرتنامىسى" (1947-يىلى 5-ئاينىڭ 20-كۈنى)

24- سوۋېتلەر بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا " موسكۋا كېلىشىمى" (1948-يىلى ئاي-كۈنى ...ئېنىق ئەمەس)
25- "جۇڭگو، سوۋېت دوستلۇق، ئىتتىپاقداشلىق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى" (1950-يىلى 2-ئاينىڭ 14-كۈنى موسكۋا) بۇ شەرتنامە ئارقىلىق
ستالىن بۇ قېتىم ئۇيغۇر دۆلىتىنى خىتاينىڭ كوممۇنىستىك پارتىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان خىتاي دۆلىتىگە قوشۇپ بەرگەن. بۇ شەرتنامە ماۋزېدۇڭ بىلەن ستالىن ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان.بىراق، شەرتنامىنىڭ ئەسلى تېكىستىگە ئاساسلانغاندا ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭ بىرلىشىپ ، تىبەت، شىنجاڭ، ئىچكى مۇڭغۇلىيە مىللەتلىرىگە دۆلەت قۇرۇپ بەرمەكچى بولغان . تۆۋەندە بۇ پىكىرلەر بىلەن ئۇچرىشىسلەر.
يۇقىرىقى شەرتنامىلارنىڭ ئىمزالىنىشىدا كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدىغان بىر نوختا شۇكى، قايسى بىر شەرتنامە، قايسى بىر يىلدا ھېچ قاچان خىتاينىڭ قايسى بىر شەھرىدە ئىمزالانمىغان. شۇڭا دەيمىزكى خىتاي تىجىمەللەلىرىنىڭ زادى نېمە ھەققى بار ئۇيغۇر دۆلىتىدە؟!قولىمىزدىكى ماتېرىياللارغا ئا ساسلىنىپ روسىيە بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇر دۆلىتىگە مۇناسىۋەتلىك تۈزۈلگەن كېلىشىمنامىلارنى شۇنچىلىكلا تەييارلاپ چىقتۇق. يەنە ئاشكارە بولمىغان مەخپى شەرتنامىلار بولىشى مۇمكىن. يەنە باشقا ئاشكارىلانغان شەرتنامە خاراكتېرلىك ماتېرىياللار بولىشى مۇمكىن . تۇلۇقلاپ تاييارلاش ۋەزىپىسى ئۇيغۇرنىڭ كېينكى ئەۋلادىغا قالدۇرۇلدى.
22-23-24-25 - نومۇرلۇق شەرتنامىلارنىڭ مەزمۇنلىرىنى كېينكى بابلاردا تولۇق تونۇشتۇرىمىز. بۇ ماۋزۇدا ھازىرچە قولۇمدا بار ماتېرىيال بويىچە شۇنچىلىك يازدىم ، كەم يەرلىرىنى كېينكىلەر تولدۇرۇپ قويار دەپ ئويلىدىم.

ئون يەتتىنچى باب ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر دۆلىتى توغرىسىدا روسىيە ئالىملىرىنىڭ ئېيتقانلىرى

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر دۆلىتى توغرىسىدا ئەرەپلەر ،ئىرانلار، تۈركلەر، فىرانسوزلار، ئەنگلىز- ساكسونلار، گېرمانلار، شۋېتلەر، روسىيە ئالىملىرى ۋە ياپۇن ئالىملىرى يەنە

باشقا- باشقا مىللەت ئالىملىرى توختىلىپ ئۆتكەن ۋە كىتابلار يېزىپ قالدۇرۇشقان ئىدى.
خىتاي مىللىتىنىڭ ئالىملىرى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر دۆلەتلىرى توغرىسىدا توختالغاندا "شىنجاڭ خەن دەۋرىدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى" دەيدىغان مەنتەقسىز پىرىنسىپنى تارىخچىلىق ۋە تارىخشۇناسلىقتا قىبلەنامە قىلغانلىقتىن شۇڭا خىتاي ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا نېمىلەرنى دەپ، نېمىلەرنى قويغانلىقى ، نېمىلەرنى يېزىپ نېمىلەرنى يۇشۇرغانلىقى بىزنى قىزىقتۇرمايدۇ. ئەمما روسىيە ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا ، نېمىلەرنى دېگەنلىكى توغرىسىدا، نېمىلەرنى يازغانلىقى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتمىسەك ، 18-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ پۈتكۈل 19-ئەسىر ئىچىدە ياكى 20-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە چار روسىيە هۆكۈمىتىنىڭ ۋە سابىق سوۋېتلەر -ستالىن هۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇرلارغا قانداق مۇئامىلە قىلغانلىقىنى يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ.
1- 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىش گويا ئۈزۈلۈپ قالغاندەك بولدى، بۇ تېما ئۈستىدە نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر يوقنىڭ ئورنىدا بولدى. بۇنداق ئەهۋال قولدا بار هۆججەتلەرنى، مەسىلىلەرنى هەل قىلىشنى قانائەتلەندۈرگىدەك دەرىجىدە ئۆگىنىپ يېتىلمىگەنلىكىنىڭ ، شۇنىڭدەك يېڭى ماتېرىياللارنىڭ بەك كەملىكىنىڭ نەتىجىسىدىن بولدى. دۇنيادىكى شەرقشۇناسلىق ئىلمىنىڭ يېتەكچى مەركەزلىرىدىكى كۆتۈپ خانىلاردا تولۇقلىنىشقا باشلىغان يېڭى مەنبەئەلەرنىڭ ئىلىم-پەن ساھەسىدە يورۇشۇپ كېتىشى تەلەپ قىلىندى.
بۇنداق ماتېرىياللارنىڭ كېلىشكە باشلىشى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ بېشىدا مەركىزى ئاسىياغا بولغان تەكشۈرۈش پائالىيىتىنىڭ جانلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدىن بولدى. روسىيە، فىرانسىيە، ئەنگلىيە ۋە ياۋرۇپادىكى باشقا مەملىكەتلەرنىڭ ۋە شۇنىڭدەك ئامېرىكا ۋە ياپونىيىنىڭ ئىلمى مۇئەسسەسلىرى تەشكىل قىلغان ئۇرغۇنلىغان تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى ئىلمى مەركەزلەرنى ئۇرغۇنلىغان هەر خىل ماتېرىياللار بىلەن- قولىيازمىلار، ماددى مەدەنىيەت، گۈزەل سەنئەت بويۇملىرى قاتارلىقلار بىلەن بېيىتتى. بۇ بايلىقلار ئۈستىدە خىزمەت ئېلىپ بېرىش بىر نەچچە ئەۋلاد ئالىملارنىڭ كۈچ چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى. ھەتتا بۈگۈنكى كۈ ندىمۇ، بۇ نازۇك خىزمەتنى ئىشلىنىپ بولدى دېيىش تەس گەپ. ئۇيغۇرىستاندا ئۆيەردىكى ئاھالىنىڭ هىندى- ياۋرۇپا تىللىرىدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان كۆپ مىقداردىكى قول يازمىلارنىڭ تېپىلىشى ئادەمنى بەكمۇ ئەجەپلەندۈرىدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال

بولدى. ئىنقىلىنشلارغا قارىغاندا ، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا بەك قەدىمكى زامانلاردا تۈركى تىللاردا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلار ماكانلاشمىغانىكەن. مانا بۇ كەشپىيات ئۇيغۇرىستاندا ئەزەلدىن تارتىپلا تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ياشاپ كەلگەن ،دىگەننى ئۆزىگە مەزمۇن قىلغان كۆپلىگەن كۆز قاراشلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

("9-12-ئەسرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى" ئاپتورى :مالىياپكىن)

2-شۇنى كۆرستىپ ئۆتۇش زۆرۈركى، ئۇيغۇرلار تارىخىنى دەۋىرلەرگە بۆلۈشتە جۇڭگودا ئۆتكەن ئۇ ياكى بۇ سولالە ھۆكۈم سۈرگەن دەۋىرلەر ئاساسدا بۆلۈشكە بولمايدۇ. گاملتۇن بولسا ئۆزىنىڭ كىتابىدا مۇشۇ ئاساستا بۆلگەن. ھەر قانداق بىر خەلقنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخمۇ يالغۇز ئۇمۇمى قانۇنىيەتلەر تەرىپىدىنلا ئەمەس ، بەلكى كونكرىت جەمئىيەتكە مەنسۇپ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەر بىلەنمۇ بەلگىلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، تاشقى ئامىللارنىڭ تەسرىنى رەت قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق.لېكىن تاشقى ئامىللار كۆپ چاغلاردا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولمايدۇ.

9-12- ئەسرلەردە جۇڭگونىڭ مەركىزى ئاسيا ئىشلىرىغا بولغان تەسرى بەك چاغلىق ئىدى. ئۇيغۇرلار خانلىقلىرىنىڭ تىكلىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە قوشنىلىرى تاڭغۇتلار، قىتانلار، تىبەتلىكلەر، قارلۇقلار ۋە باشقا خەلقلەر جۇڭگوغا قارىغاندا سىلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى.

3- مانا مۇشۇ تىزىس خەنزۇنى مەركەز قىلىشنىڭ ئوچۇق چۈمپەردىسىنى كۆرستىدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاكتىكىسى ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرى بىلەن بولغان ھەر قانداق توقۇنۇشلارنى قوشنىلارنىڭ ئىتائەت قىلماسلىقىنىڭ ئىپادىسى، ئۇلارنىڭ بۆلاڭچىلىق ھەرىكىتى دەپ قاراپ كەلگەنلىكى بەكمۇ روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ۋە مۇشۇ تاكتىكىغا ھەممىلا ۋاقىتلاردا ئىغىشماي رىئايە قىلىپ كىلىندى. جاڭ يىچاۋ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى مانا مۇشۇنداق ھىلە- نەيرەڭلىك ئۇسۇللارنىڭ بىر يۇرۇشىنى تولۇق ئىگىلەپ ئىشلەتتى...("9-12-ئەسرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى" ئاپتورى : مالىياپكىن .

بىز بۇ ماۋزۇنى تېخمۇ چوڭقۇر يورۇتۇپ بېرىش توغرىسىدا كۆپ تىرىشچانلىق كۆرستىشىمىز كېرەك. چۈنكى، روس تارىخچىلىرىنىڭ تارىختىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ خىتايغا بېقىنمايدىغان مۇستەقىل مىللەت ئىكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلىگەن بايانلىرى، كېيىنكى چاغلاردا چار روسىيىنىڭ ۋە لېنىن -ستالىن روسىيىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنى خىتايغا سېتىۋەتكەن بەت-بەشىرە سىياسەتلىرىنىڭ جاھانگىرلىك سىياستى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتا يېتەرلىك تارىخى ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

...بۇنىڭ سىرتىدا ، ئەنگىلىيىنىڭ بۇ دۆلەتنى ئۆز يېنىغا تارتىپ، شۇنىڭ بىلەن

قەشقەرىيەنى روسىيە بىلەن ھىندىستاننى ئايرىپ تۇرىدىغان بىتەرەپ دۆلەت دائىرىسىگە كىر گۈزۈۋېلىشنى، ئىككىنچىدىن ، قەشقەرىيەدە ئۆزلىرىنىڭ تەييار مەھسۇلاتلىرىنى ساتىدىغان يېڭى بازارغا ئىگە بولۇشنى قەستلەۋاتقانلىقى ئۈچۈنمۇ، بىزنىڭ نەزەرىمىزدە قەشقەرىيەنىڭ مۇھىملىقى ئېشىپ كېتىۋاتاتتى. (قەشقەرىيە" ئاپتورى كوروپاتكىن)

...روسىيە باش شتابىنىڭ مەشھۇر ئوفتسېرى تەرىپىدىن يېزىلغان قەشقەرىيە ھەققىدىكى مۇھىم ئەسەرنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلىش ئىشى كۈتۈلمىگەن سەۋەبلەر يۈزىسىدىن ئۇزاققىچە كېچىكىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشۈش ئالدىدا تۇرىدۇ،شۇڭا ئۇنى كېچىكتى دېيىشكىمۇ بولماس. دەرۋەقە قەشقەرىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل دۆلەتلەر (ئامدىلىكتە ناھايىتى تىز ئازىيىۋاتقان دۆلەتلەر) ئىسمىلىكىدىن ئۆچۈرۈۋېتىلدى. ھالبوكى، پەلەكنىڭ چاقى يەنە بىر قېتىم چۆگىلەپ ، جۇڭگونى يەنە بىر قېتىم بۇ رايونغا ئىگە بولىدىغان ئورۇنغا چىقىرىپ قويدى. ئەمما شۇ نەرسە ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىنكى... (ئەنگلىيە ۋە ھىندىستان ناھايىتى دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان باشقا بىر كۈچلۈك دۆلەت ئانچە ئۇزاققا قالماي تېخىمۇ ئىلگىرلەپ ، ئۆزىنىڭ ھازىرقى ۋاقىتتا غۇلجا ۋە تۈركمەن بوستانلىقلىرىغا قاراتقان قىسمەن دىققەت ئېتىبارىنى قەشقەرىيەگە قارىتىشى مۇمكىن. پاكىت شۇنى چۈشەندۈرۈپ بەردىكى، روسىيىنىڭ يەركەن- قەشقەر دۆلىتىنى ھەر قانداق شەكىل بىلەن ئىشغال قىلىشى ئەنگلىيىنىڭ ھىمالايا تېغىنىڭ غەربى شىمال رايونىدا ئۇزاقتىن بويان تەھقىقلەنگەن ھوقۇق ۋە مەنپەئەتلىرىگە ئېغىر زىيان سالىدۇ. شۇنداقلا ئافغانىستاننىڭ شەرقى شىمال چېگرىسىغىمۇ تەسىر يەتكۈزىدۇ. ياۋرۇپا كۈچلىرىنىڭ يەكەن- قەشقەرغە مۇداخىلە قىلىشىغا نىسبەتەن ئەنگلىيىنىڭ ھەقلىق يوسۇندا ھەسەت قىلىدىغانلىقىنى روسىيە جەزمەن سېزىۋاتىدۇ.ئەمما بىزنىڭ قارىشىمىزچە ، ئەنگلىيە ئۆز نارازىلىقىنىڭ سالمىقىنى خاتا قىلماي، دەل روسىيە ھۆكۈمىتىگە قارىتىشى ئاقىلانە تەدبىردۇر....)روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ يېقىندا قوللانغان مۇھىم تەدبىرى- ئۆزىنىڭ بىر باش كونسۇلىنى قەشقەردە تۇرۇشقا ئەۋەتكەنلىكى ئانچىكى بىر ئىش بولمىسا كېرەك. شەك-شۈبھىسىزكى، بۇ ئىش ئوتتۇرا ئاسىيا سودىسىغا قىزىقىدىغان كىشىلەرنىڭلا ئەمەس ، بەلكى باشقا كىشىلەرنىڭمۇ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغايدۇ. ھىندىستاندىن 1880-يىلى رىچارد، بارۇن تىپلىر ، بات ۋە باشقىلار(قەشقەرىيە" ئاپتورى كورو پاتكىن، ئەنگلىز چىگە تەرجىمە قىلغۇچىدىن)

...كېيىنكى يىلى(1949-يىلى) 1-ئاينىڭ 31- كۈنى ، سوۋېت ئىتتىپاقى مىنىستىرلار

كېڭشىنىڭ مائاۋىن رەئىسى مىكويان مەخپى ھالدا بېيجىڭ شىبەيپونى زىيارەت قىلغان ، ئۇ جۇڭگو كومپارتىيىسى (ئەمەلىيەتتە ماۋزېدۇڭ بىلەن) سۆھبەتلەشكەندە ئېپادە بىلدۈرۈپ مۇنداق دېگەن:" شۇنى ئېنىق جاكارلايمەنكى، بىز شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە قوشۇلمايمىز، شىنجاڭ زېمىنىغا نىسبەتەن قارا نىيىتىمىز تېخىمۇ يوق. مېنىڭچە شىنجاڭ جۇڭگو تېررىتورىيىسىگە كىرىپ بولدى، شۇنداقلا كىرگۈزۈلۈشى كېرەك" (لېۋ داۋىسكى :

"ن.ئا مىكويانىنىڭ جۇڭگوغا بېرىشىدىكى مەخپى بۇرچى" 1949-يىلى 1-2-ئايلار "يىراق شەرىق مەسىلىسى" نىڭ روس تىلى نەشرى، 1995-يىللىق 2-سانىغا بېسىلغان. 106-بەت ("جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى" ئۇيغۇرچە نەشرى 338-بەت)

..."ئۆكتەبىر ئىنقىلابى" غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، كوممۇنىستىك ئىنتېر ناتسىئونال ۋە سوۋېت روسىيىسى شىنجاڭ مىللىتارىستلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ خاراكتېرىنى مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىقى دەپ بېكىتكەن. ئۇلار دۇنيا ئىنقىلابىغا بولغان ئەقىدىسى ۋەجىدىن ، جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىنى (ھەي، ختاي جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونى دېگۈچە ئۆزىڭنىڭ كۆتىگە ئىگە بولساڭچۇ ختاي) ئىنقىلاب تارقىتىدىغان ، دۇنيا ئىنقىلابى دولقۇنىنى كېڭەيتىدىغان مۇھىم رايون، دەپ قاراشقا باشلىغان.ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، ئىنقىلاب روسىيىنىڭ مەركىزى رايونى ۋە روسىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى قاپلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ كېيىنكى قەدەمدىكى سوتسىيا لىستىك ئىنقىلابنىڭ سەھنىسىگە ئايلىنىش ئېھتىماللىقى ناھايىتى زور ئىدى.بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، شىنجاڭ ، سوۋېت روسىيىسىنىڭ ئەنگلىيىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇستەملىكىسى بولغان ھىندىستانغا بېرىشىدىكى ئەڭ قىسقا يول، يەنە كېلىپ ھىندىستاندىكى ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكچىلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىنى نەزەردە تۇتقاندا ، ھىندىستاننى كەلگۈسىدىكى دۇنيانىڭ شەرقىدىكى ئىنقىلابى ھەرىكەتنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى دەپ، قاراش تامامەن مۇمكىن ئىدى. كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنىڭ رەھبىرى تروتىسكى 1919-يىلى8-ئايدا ئافغانىستان ۋە ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ ، "دۇنيا ئىنقىلابى"نىڭ ئوتنى ياقۇلىتىش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ تەخمىنى ئەقلى ھۆكمى شۇكى، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكچىلىكنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ھىندىستانغا ياردەملىشىپ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ھەمدە ئۇنى بولشېۋىكلاشتۇرۇش كېرەك. ھىندىستاندىكى ئىنقىلابى خىزمەتنى ئافغانىستان ۋە پېرسىيە ئارقىلىق ئېلىپ بېرىشقا

توغرا كېلىدۇ.ھالبۇكى ، ئافغانىستانغا كىرىش ئۈچۈن ، ئالدى بىلەن شىنجاڭدا تەجرىبە تۇپلاش كېرەك .
20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، سوۋېت كومپارتىيىسى(بولشېۋىكلار) مەركىزى كومىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا بيۇروسىنىڭ رەئىسى رۇد زۇتاق ھەتتا شىنجاڭدا" قەشقەر ۋە جۇڭغار جۇمھۇرىيىتى "قۇرۇش تەكلىپىنى بەرگەن. بۇ تەكلىپنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدىكى سەۋەب، "شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئىنقىلابى كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ (كۆرەش قىلىپ) مىللىتارىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن،"مۇستەقىل قەشقەر ۋە جۇڭغار جۇمھۇرىيىتى " قۇرۇش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىدىن ئىدى.
1921-يىلى 6-ئاينىڭ 4- كۈنى سوۋېت كومپارتىيىسى (بولشېۋىكلار) مەركىزى كومىتېتى سىياسى بيۇروسىنىڭ يىغىنىدا بۇ تەكلىپ مۇزاكىرە قىلىنغان. بەختكە يارىشا(دەيدۇ، ختاي) سىياسى بيۇرو يىغىنىدا ،گ،ۋ. چىچېرىن بۇ تەكلىپكە قەتئى قارشى تۇرغان. لېنىن قاتارلىق سىياسى بيۇرو ئەزالىرىمۇ چىچېرىننىڭ پىكرىنى قولالپ ، بۇ تەكلىپنى ئاخىرقى ھېسابتا رەت قىلغان.(ئا.ن. خېيفېس :" سوۋېت ئىتتىپاقى دىپلوماتىيىسى
ۋە شەرىقتىكى مىللەتلەر" 1921-1927-يىلى موسكۋا 1968-يىلى نەشرى 128-129- بەتلەر) ، ("جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى" ئۇيغۇرچە نەشرى 294-295-بەتلەر)
كۆرۈپ يەتتۇقكى، موسكۋادا ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىللىقى توغرىسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدىغان يىغىنغا لېنىنمۇ قاتنىشىپ ، ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىل بولىشىغا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ ئاۋاز بەرگەن ئىشلارمۇ بولغان ئىكەن!ھەي، خۇدا ! بىلمەسمۇ كىمنىڭ ئالدىدا نېمە گۇناھ قىلغان بولغىدىڭ ئۇيغۇرۇم!

ئون سەككىزىنچى باب روس-ياپۇن ئۇرۇشى ۋە بۇ ئۇرۇشنىڭ ئۇيغۇرلارغا كۆرسەتكەن تەسىرى

1904-يىلى2-ئاينىڭ 5-كۈنى ياپۇنىيە ، چار روسىيە بىلەن ئوتتۇرىدىكى سۆھبەتنى توختىتىپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن ئۇرۇش ئېلان قىلمايلا
چار روسىينىڭ لۈيشۈن پورتىدىكى دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ پاراخۇتلىرىغا ھۇجۇم قىلدى.كېيىنكى ئۇرۇش ئوپېراتسىيىلىرىدە ياپۇنىيىنىڭ دەيۋىدلىرى(دەيۋىد مىلادىدىن

بۇرۇن 960-1000-يىللاردا ياشىغان ، ئىسرايىل پادىشاھلىق دۆلىتىنىڭ پادىشاھسى ئىدى. دەسلىۋىدە ئىسرايىل قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ساۋۇلنىڭ ئىش ئىزلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، فىلىستىنلىكلەر بەلكى ھازىرقى پەلەستىنلەرنى ئۇرۇشتا يېڭىپ، شىمالى ئىسرايىلىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بىرلىككە كەلگەن ئىسرايىل- يەھۇدى دۆلىتىنى قۇرۇپ چىققان. ئىروسالىمنى بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى قىلغان، بۇ كىشى تارىختىن بېرى ئىسرايىلىيىنىڭ باتۇرى، مىللى قەھرىمانى ئاتىلىپ كەلمەكتە. دەيۋىد بىزنىڭ تىلىمىزدىكى داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى ئىدى . تۈزگۈچىدىن) شۇنداق قىلىپ ياپۇنىيىنىڭ دەيۋىدلىرى چار روسىيىنىڭ گېرويلىرىنى يېڭىپ ئاسىيادا شانلىق نەتىجە ياراتتى.
چار روسىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى ياۋروپادىكى روسىيىنىڭ سانائەت مەركەزلىرىدىن بىر قانچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا ئۇرۇش قىلغانلىقتىن،ئۇنىڭ ئۈستىگە سىبىرىيىنى كېسىپ ئۆتكەن تاق لىنىيىلىك تۆمۈر يولمۇ چار روسىيە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ تەلەپ-ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرالمىدى.
ئۇرۇشنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا ياپۇنىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى لۈيشۈن پورتىنى قورشىۋېلىپ 148 كۈندىن كېيىن 1904-يىلى12-ئاينىڭ 19-كۈنى بۇ مۇھىم ئۆتكەلنى ئىگىلىدى. ئىككىنچى باسقۇچ مانجۇرىيە تۈزلەڭلىكىدىكى ئۇرۇشتىمۇ ياپۇنىيە ئارمىيىسى غەلبە قىلىپ، بۇ غەلبە چار روسىيە ھۆكۈمىتىنى سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇرلايدىغان بىر غەلبە بولۇپ قالدى.
كىشى ئىشەنگىلى بولمايدىغان بىر ئىش شۇ بولدىكى، چار روسىيىلىكلەر ئالدىراپ-تېنەپ رەتكە سېلىنغان بالتىق دېڭىزى ئىسكادىرونىنى ياپون دېڭىزىغا ئەۋەتتى؛ بۇ ئىسكادىرون ، 1905-يىلى 5-ئاينىڭ 27-كۈنى ياپۇنىيە بىلەن كۆرىيە ئارىلىقىدىكى دېڭىزغا كىرىپ كەلدى. لېكىن شۇ ھامان سان جەھەتتە ۋە ئەمەلى كۈچ جەھەتتە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان ياپۇنىيە ئىسكادىرونىنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلدى. ئەمەلىيەتتە بىر قانچە سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، چار روسىيە ئىسكادىرونىنىڭ بارلىق پاراخۇتلىرى دېڭىزغا چۆكتۈرۈۋېتىلدى ۋە قولغا ئېلىندى. ياپۇنىيىلىكلەر بىر قانچە قوغلىغۇچى پاراخۇتنى زىيان تارتتى خالاس.
دېڭىزدا ئەجەللىك زەربىگە ئۇچرىغان ، مەملىكەت ئىچىدە پۇقرالارنىڭ ئۇرۇشتىن بىزار بولىشى ئۆرلىگەن بىر پەيتتە 1905-يىلى چار روسىيە مەملىكىتىدە ئېنقىلاب باشلىنىپ كەتتى. چار روسىيە ھۆكۈمىتى ئىچكى-تاشقى سىياسىتىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. روسىيىلىكلەر تىنچلىقنى مۇ ھاكىمە قىلىشقا باشلىدى. ئامېرىكا

ئارىلىشىپ 1905-يىلى 9-ئاينىڭ 5-كۈنى چار روسىيە بىلەن ياپۇنىيە ئوتتۇرىسىدا "پورستمۇز كېلىشىمى" ئىمزالاندى. كېلىشىمگە ئاساسلىنىپ چار روسىيە ، ياپۇنىيىنىڭ كورىيىدىكى سىياسى، ھەربى جەھەتتە ۋە ئىقتىسادى مەنپەئەت جەھەتتىكى بارلىق ئىمتىيازىنى ئېتىراپ قىلدى. چار روسىيە مانجۇرىيىدىكى بارلىق بەھرىمەن بولۇشلار ۋە چارروسىيىنىڭ ئۆز ئالدىغا تۇرغۇزىۋالغان ئىمتىيازلىرىدىن ۋاز كەچتى. ساخالىن ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاراللارنى (ئەسلىدىنلا ياپۇنىيىنىڭ ئاراللىرى) ياپۇنىيىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، لىياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىنىمۇ ياپۇنىيىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈپ يەتتۇقكى، ياپۇنىيە قۇدرەتلىك دۆلەت كۈچىغا تايىنىپ ،چار روسىيىنىڭ يىراق شەرققە يىتىپ كېلىپ ، تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك قىلىش ھەرىكەتلىرىنىڭ ئالدىنى ئالدى ۋە توسۇپ قالدى . 40يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە ياپۇنىيىلىكلەر ئاسىيا-تىنچ ئوكيان ئۇرۇشىدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، بۇ قېتىم ستالىن روسىيىسى ، "يالتا شەرتنامىسى "نى ئىمزالاپ چوڭ دولەتلەر بىلەن بىرلىشىپ بېسىم پەيدا قىلىش ئارقىلىق "پورستمۇز كېلىشىمى"دە "قولدىن كەتكەن" يەرلەرنى يا پۇنىيىنىڭ قولىدىن قايتۇرۇپ ئالدى.

روسىيە يەنىلا قۇدرەتلىك ئاسىيا دۆلىتى ھېسابلىناتتى. بۇ دولەت كەڭ كەتكەن سىبىرىيىنى ۋە قۇملۇق، چۆللۈكتىن تەشكىللەنگەن ئوتتا ئاسىيا بەلباغلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ دۆلەتنىڭ دۆلەت چېگرىسى ئاسىيانىڭ مەركىزىدىن ئۆتۈپ، سېرىق دېڭىز بۇيىدىكى كورىيىدىن ،قارا دېڭىز بۇيىدىكى تۈركىيە چېگرالىرىغىچە سوزۇلۇپ يەتكەن ئىدى. پەقەت روسىيىلا ئاسىيادا تۇرۇپ تاشقىرىغا قارىيالايتى. غەربىلىكلەر ئوخشاش جاھانگىرلىكنىڭ لاتقىسى ھېسابلانغان ئۇۋمىن ، شىياڭگاڭدىلا تۇرۇپ قالمايتى.

ئۆزىمىز تۇرۇۋاتقان دەۋىردە تۇرۇپ سۆز ئاچقاندا ، مانا بۇ ، ئېرماك تىموفىۋىچ (15-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدا سىبىرىيىنى بوي سۇندۇرغان كازاك ، روسىيىلىكنىڭ تىلىدا قەھرىمان .كېيىن سىبىرىيىدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ قولىدا ئۆلگەن. نېمشقا بۇرۇن ئۆلتۈرۈلمىگەن بولغىدى؟)

ئورال تاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ ، چار روسىيە بىلەن ياپۇنىيە ، مانجۇرىيە تۇزلەڭلىكىدە ئۇچرۇشۇپ ئۇرۇشقا كىرگەن چاغلارغىچە بولغان ئۈچ ئەسىر ئىچىدە چار روسىيە تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ ، قۇرۇقلۇقتا كېڭەيمىچىلىك قىلىش تارىخىنىڭ سىياسى ئەھمىيىتى ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك، ياپۇنىيە چار روسىيىگە قارشى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدى، بۇ غەلبىنى 10يىل بۇرۇن (1895-يىلى ياپۇنىيە بىلەن ختاي ، مانجۇ-ختاي خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدا پارتلىغان ختايچە ئاتىلىشىدا جىياۋۇ ئۇرۇشى. بۇ ئۇرۇشتا مانجۇ-ختاي خاندانلىقى يېڭىلگەن ئىدى) ياپۇنىيىنىڭ جۇڭگولۇقلار ئۇستىدىن قازانغان غەلبىسىگە سېلىشتۇرغاندا ئويلىمىغان بىر يەردىن چىقتى. "پورستمۇز كېلىشىمى"گە ئاساسلىنىپ ياپۇنىيە كورىيە تاقىم ئاراللىرىنى قايتۇرۇپ ئالغاندىن باشقا، روسىيە ئىجارىگە ئالغان لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنىمۇ ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ، ياپۇنىيىنىڭ كورىيىدىكى ئالاھىدە مەنپەئەتلىرىمۇ ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشتى.
ئويلاپ كۆرگەندە چار روسىيە بىلەن ياپۇنىيە ئوتتۇرىسىدا دېڭىزدا پارتلىغان ئۇرۇش يىراق شەرق تارىخىنىڭ ھەتتا دۇنيا تارىخىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بۇرۇلۇش نوختىسى بولۇپ قالدى.(ئەسلىدە ياپۇنىيە بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كېلىۋاتقان چار روسىيە ئۇرۇشتىن كېيىن ياپۇنىيىنى تاشلىۋېتىپ ختاي بىلەن بىرلىكسەپ قۇردى. روسىيە بىلەن ختاينىڭ بىرلىشىپ قېلىشى ئوتتۇرا ئاسىياغا بولۇپمۇ ئۇيغۇرىستانغا بالايى-ئاپەت ئېلىپ كەلدى)
شۇنداق. مۇھىم بۇرۇلۇش نوختىسى بولۇپ قالدى .شۈبھىسىزكى، بۇ ئۇرۇش ياپۇنىيىنىڭ قۇدرەتلىك بىر دۆلەتلىك ئورنىنى تۇرغۇزدى. يىراق شەرق كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ پەرقلىرىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر تەرىپى شۇ بولدىكى، تارىختا تۇنجى قېتىم بىر ئاسىيا دۆلىتى بىر ياۋروپا دۆلىتىنى ياۋروپادىكى چوڭ بىر ئىمپېرىيە-چار روسىيىنى ئۇرۇشتا يېڭىپ ، پۈتكۈل ئاسىيادا كىشىنى خۇشال قىلىدىغان بىر تەسرات بەلكى، چوڭقۇر تەسرات ياراتتى. بۇ ئۇرۇش مۇستەملىكە ئەللەردىكى مىلىيۇنلىغان كىشىلەرگە شۇنى ئۇختۇرۇپ قويدىكى ، ياۋروپانىڭ ھۆكۈمرانلىقى مۇقەددەس، تەقدىردە بەلگىلەنگەن ھۆكۈمرانلىق ئەمەس . بوي سۇندۇرۇش دەۋرىدىن باشلاپ تاكى ھازىرغىچە ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئاسىيادا تۇنجى قېتىم مەغلۇپ بولىشى يەر شارىدىكى بارلىق غەيرى ئاق تەنلىك مىللەتلەرگە كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان ئۈمىد ئاتا قىلدى. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا روس- ياپۇن ئۇرۇشى دۇنيانىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بىر نامايەندە، غەيرى ياۋروپالىق، غەيرى ئاق تەنلىك مىللەتلەرنىڭ ئويغىنىشىدا كۆتۈرۈلگەن تۆمۈر پەردە ، بۇنداق ئويغىنىش بۈگۈنمۇ ھەم پۈتۈن دۇنيانى زىلزىلىگە سالماقتا.("دۇنيانىڭ ئۇمۇمى تارىخى" 15-ئەسىردىن كېيىنكى دۇنيا)
بۇ ئۇرۇشنىڭ غەلبىسى ياكى ياپۇنىيىنىڭ غەلبىسى دۇنيادا ئاۋۋال قايسى ئۆلكىگە، قايسى رايونغا شۇنداق چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى؟ قەدىمى شەرقنى بىر ئۆزۈك دېسەك، ئۇنىڭ

ياقۇت كۆزى ئۇيغۇرىستان ھېسابلىناتتى .ئادەملىرى سەزگۈر ئەقىللىق ئىدى. شۇڭا ياپۇنىيىنىڭ غەلبىسى ئاۋۋال ئۇيغۇرىستانغا ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئويغىنىشىغا ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى." 1907-يىلى قۇمۇلدا ئىسمايىل تورپاق ۋە ياقۇپ تورپاقلار رەھبەرلىكىدە قوراللانغان 300دەك تاغ خەلقى مانجۇ-خىتايلار بەلگىلىگەن ۋاڭنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىگە، تۈرلۈك ئالۋاڭ-سېلىقلارنىڭ كۆپىيىپ كېتىشىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى"("شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى" 15-كىتاب)، (بۇ قوزغىلاڭ تارىختا تورپاقلار قوزغىلىڭى دەپ ئاتالدى) بۇ قوزغىلاڭچىلار چار روسىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ياڭ زىڭشىڭ ھاكىمىيىتىگە ئەجەللىك زەربە بەردى . داۋامى سۈپىتىدە قۇمۇلدا ،1911-يىلى تۆمۈر خەلفە رەھبەرلىكىدە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، پۈتۈن ئۇيغۇرىستاندا سىياسى داۋالغۇش كەلتۈرۈپ چىقارغاندا ، مىللەتارىست ياڭ زىڭ شىڭ چار روسىيىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ بۇ قوزغىلاڭنىمۇ قوراللىق باستۇردى . ئۇيغۇرلارغا بۇ قېتىم ئىنتايىن قولاي، ئىنتايىن ئەپلىك بىر سىياسى پۇرسەت يېتىپ كەلگەن . بۇ ۋاقىتتا جۇڭگودا شىنخەي ئىنقىلابى پارتلىدى. جۇڭگو تەلتۆكۈس قوراللىق قالايمىقانچىلىق، مىللىتارىستلار يېغىلىقى دەۋرىگە كىرىپ كەتتى. مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ باستۇرۇش ئۈچۈن ئۇيغۇرىستانغا ۋاقىت ئاجرىتقۇدەك، ئۇيغۇرىستانغا ھەربى كۈچ يوللىغىدەك مادارى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلقئارا ۋەزىيەتمۇ ئۇيغۇرلارغا پايدىلىق ئاجايىپ بىر دەۋردە تۇراتتى.1905-يىلى چار روسىيە زېمىنىدا پارتلىغان بۇرژۇئا ئىنقىلابى روسىيىلىك موژىكلارنى پۈت-قولى يەرگە تەگمەيدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان ، سىياسەتلىرىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىغان چاغلار بولغاچقا ، چار روسىيە ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا ، ياڭ زىڭشىڭغا ياردەملىشىپ ئۇيغۇرىستانغا ئەسكەر چىقىرىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن ، بۇنداق خۇپسەنلىكنى چار روسىيە داۋامالشتۇرالمايتى. چۈنكى، 1905-يىلدىن 1917-يىلغىچە چار روسىيە دۆلىتى بىر كۈنمۇ خاتىرجەم بولالمىدى. ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىل بولىشى، دۆلەت قۇرۇشى، دۆلەت قۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە دۇنيادا قەد كۆتۈرۈشى ، چار روسىيىنى ھەيرەتتە قالدۇرۇشى ۋە چار روسىيىنىڭ ئۇيغۇرىستاندا غەلبە قىلغان ئىنقىلابنى باستۇرۇشقا چارىسىز قېلىشى، ھىندىستان قۇرۇقلىقىنى بېسىپ ياتقان ئەنگلىيە جاھانگېرلىكىنى ھۇدۇقتۇرۇپ قويىشى ياكى دىپلوماتىيە ساھەسىدە ئىنگىلىزچە ھېلىگەرلىكنى ئىشقا سالالمايدىغان ياكى ھەربى كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئۇيغۇرلارنى باستۇرالمايدىغان بىر پۇرسەت ، ئۇيغۇرلارغا ئاللاھ يارىتىپ بەرگەن بىر ئۇلۇغ پۇرسەت يىتىپ كىلەگەندە ۋە بۇ پۇرسەت پالگان تۆمۈر خەلفە تەرىپىدىن بايقىلىپ يىتىپ ، مانجۇ-خىتايلارغا قارشى قارشىلىق

كۆرستىپ قوراللىق ئىنقىلابقا ئايلىنىپ ، مىللى ئازادلىق ئۇچۇن پۈتۈن ئۇيغۇرىستان خەلقى قوزغىلىپ، ئۇيغۇرىستاندا بۈيۈك بىر ئىنقىلاب دەۋرى يىتىپ كەلگەندە ، سادده دىنى ئېتىقاد، سادده ئەقىل، سادده ئادىمگەرچىلىك، سادده زۇلۇم-ستەم قارىشى ،سادده ئازادلىق تۇيغۇسى، سادده ئىشەنچ ، سادده ساۋاتسىزلىق ، سادده ئىنقىلاب قارىشى ، سادده خۇداگۈيلۇق كاللىسىغا قوغۇشۇندەك ئۇيۇپ كەتكەن تۇمۇر خەلقە ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدىكى دېھقان ئىنقىلابچىلار، تۇڭگان ئاتالغان ئەمەلىيەتتە ئىسلام دىنىنى ساقتا قۇبۇل قىلغان ختاي لى پۈشۈنىنىڭ ئالدامچىلىقلىرىغا ئالدىنىپ، قولىدىكى قورالنى تاشلاپ ئورنىغا قولغا قۇرئان ئېلىپ قەسەم قىلىپ ، لى پۈشۈنغا ئىشنىپ ئۇرۇمچىگە چىقىپ مىللىتارىست ياڭ زىڭشىڭنىڭ قولىدا ئۆلتۇرۇلدى. ئۇلۇغ پۇرسەتتە پارتىلىغان ئۇلۇغ ئىنقىلاب مەغلۇپ بولدى. بۇ توغرىدا كېيىنكى بابلاردا يەنە چۇڭقۇر توختىلىمىز، ئوقۇرمەنلىرىمىزگە بۇ يەردە خەيىر-خوش دەيمىز.

ئونتوققۇزىنچى باب ئۇيغۇر مىللى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ باش كۆتۇرۇشى

مىللەتنىڭ ھەر جەھەتتىن ئەتىراپلىق تەرەققى قىلىشى شۇ مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا مىللى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە ئوخشاشلا ۋاقتىتا مىللى بۇر ژۇئازىيىنىڭ سىياسى سەھنىگە چىقىشىغا باغلىقتۇر. ئەسلىدە يۇقىرى تەبەقىلىق دىنى ئەربابلار قاتلىمى، يېزا ئىگىلىك جەمئىيتى ئاساسىدا ھال-ئوقتى ياخشى تۆرىلەر قاتلىمى ۋە ئاددى پۇخرالاردىن تەشكىللەنگەن ئۇيغۇر كونا جەمئىيتى مۇئەييەن دەۋىرگە كىرگەندە بۇ جەمئىيەتتە ئىستخىيىلىك ھالدا ئاۋۋال قول سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى، ئاندىن شۇ ئاساستا تېخنىكىلىق سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى بۇ دېمەك ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە مىللى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىقتىساد ۋە باشقا جەھەتلەردە تەرەققىيات دەۋرىگە كىرىشى دېگەنلىكتۇر.

ھەر قانداق ئەنئەنىۋى مىللى جەمئىيەتتە 4خىل ئىدىيە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ياكى جەمئىيەت شۇ 4خىل ئىدىيىدىن تەشكىللەنگەن بولىدۇ.

1-دىنى مائارىپ : ئىسلام دىنى مائارىپى ناھائىيتى ئۇنۇملۇك ھالدا ئۇيغۇر مەدەنىيتىنى بىر گەۋدىلەشتۇرگەن. ختايلار ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قېلىشتىن ئىلگىرى، دىنى مائارىپ تەربىيىسى كۆرگەن ئاكابىرلىرىمىز، زىيالىلىرىمىز ئۇيغۇرىستاندا دۆلەت باشقۇرۇش ۋە ھۆكۈمەت باشقۇرۇش خىزمەتلىرىدە ئاكتىپ

ئىشلىگەن.سەممىيتى ۋە ساداقىتىنى ئۇشبۇ خىزمەتكە تاپشۇرغان ئىدى.
2-سىياسى ئىدىيىلەر: ئۇيغۇر جەمئىيتى مۇستەملىكچىلەر ۋە تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرۇشتا كېيىنكى چاغلاردا كۆپرەك ئىسلام دىنىنى بايراق قىلىپ كۆتۈرگەن . بىراق ئىنقىلاب ھەرگىز دىنى ئىنقىلاب ساھەسىدە توختاپ قالمىغان بەلكى ھەر قېتىملىق ئىنقىلاب دۆلەت قۇرۇش بىلەن ئاخىرلاشقان . ھەتتا غەلبە قىلالمىغان ئىنقىلابلار بولسىمۇ سىياسى غايىلارنى كۆڭلىگە پۈكۈپ تۇرۇپ مەغلۇپ بولغان ئىدى. ئۇيغۇرلار ھەر قېتىملىق ئىنقىلاب، ھەر قېتىم قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشنى سىياسەت بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ يوللۇق قائىدىسى قىلاتتى.ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش بىلەن مىللى مەنپەئەتنى قوغداشنى سىياسەتنىڭ ئاخىرقى مەنزىلى دەپ قارايتى.
3-ئىجتىمائى ئىدىيىلەر:ئىنسانىيەت جەمئىيتى ئادەملەرنى چېرىكلەشتۈرۈدىغان چاكىنا ئىدىيىلەرگىمۇ تولۇپ تاشقان بولىدۇ، گۈزەل ئەخلاق
ۋە گۈزەل ئەخلاقنى قوغلىشىش ، گۈزەل ئەخلاقنى جەمئىيەتتە ئومۇملاشتۇرۇش ، ئەركىنلىك ، كۆڭۈل ئازادىلىكنى قوغلىشىشتىن ئىبارەت جەمئىيەتنىڭ نېگىزلىك قۇرۇلمىسى ھەر قانداق چاغدا غالىپ ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇخىل ئەھۋال ئەنئەنىۋى جەمئىيەتنىڭ ئەخلاق قۇرۇلمىسىنى تەشكىللەيدۇ.
4- ئىقتىساد ۋە تەرەققىيات ئىدىيلىرى: بىر جەمئىيەت ئاۋۋال ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا، ئىقتىسادى تەرەققىياتلار ئاساسىدا جەمئىيەتنىڭ يەنە باشقا ساھەلىرىدە ئەتىراپلىق تەرەققى قىلىشقا مۇھتاج بولىدۇ.ھەر قانداق جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقارغۇچى ئۆزى ئۆچۈنمۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ ۋە باشقىلار ئۆچۈنمۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ. كېيىنكى كاپىتالىزىم دەۋرىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال تەكرارلاندى ، ئاۋۋالقى يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال تەكرارلاندى . ئىشلەپچىقىرىش-تاۋار- ئايرىۋاشلاش ياكى سېتىش ، يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىگىمۇ ئوخشاش خۇسۇسىيەت، كېيىنكى كاپىتالىزىم جەمئىيىتىگىمۇ ئوخشاش خۇسۇسىيەت بولىدى. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تاۋار ئايرىۋاشلاش بولىدغانلىكى جەمئىيەتتە كاپىتالىزىمنىڭ بېخلىنىشى ۋە مىللى بۇر ژۇئازىيىنىڭ باش كۆتۈرۈشى مۇقەررەردۇر. ئۇيغۇر جەمئىيەتلىك تارىخىنىڭ مۇئەييەن مەزگىلىدە باش كۆتۈرگەن ، ئۇيغۇر مىللى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ۋەكىلى مۇسابايى ئائىلىسى ۋە مۇسابايى جەمەتى ئەنە شۇنداق ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە پايدىلىق بايلىق، ئىقتىساد ياراتقان كاپىتالىستلار ئىدى. بىز تۆۋەندە ئاپتور ئېزىز ئابدۇللانىڭ مۇسابايلار جەمەتى توغرىسىدا يېزىپ چىققان تارىخى ئەسىرىدىن مىساللار كەلتۈرۈمىز.

1ـ مۇسابايلار سودا تىجارىتىنىڭ خەلقئاراغا يۈزلىنىشى.
19ـئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىن (1848ـيىلىدىن) باشلاپ بىر قىسىم ئۇيغۇرىستانلىق مىللى سودا-سانائەتچىلەر ئۇيغۇرىستانىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى سودا- تىجارەتتىن خەلقئاراغا يەنى روسيە، قازان، تاشكەنت، ئالمۇتا، ئەنجان، سىر ۋالىسكى، زەيسەن، موسكۋا، قاتارلىق 18 شەھەر ۋە چەتئەل ۋىلايەتلىرىگە كېڭىيىپ، شۇ جايلاردا سودا-سارايلارنى قۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي سودا -تىجارەتنىڭ خەلقئاراغا كېڭىيىشى، كاپىتالنىڭ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە ، فىنلاندىيە، گېرمانىيە ، تۈركىيە، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق رايون ، دۆلەتلەر بىلەن سودا-تىجارەت مۇناسىۋىتى ئورناتتى.
ئەينى چاغدىلا ياۋروپا مەدەنىيىتىنى كۆرگەن بۇ سودا-سانائەتچىلەر ھەر قايسى جايلاردىكى تىجارەت ،ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ماناپاكتور يەنى تالونلۇق ھېسابات ۋە مائاشلىق ئىشچى تۈزۈمى بىلەن باشقۇرغاندى.
ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىيات تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇر مىللى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ تىپىك ئۈلگىسى بولغان ئاكا-ئۇكا ھۇسەنباي ھاجى (1844ـ1926) باۋۇدۇنباي (1851ـ1928) مۇسابايلار سانائەت ئېھتىياجى ئىلىم- پەنگە مۇھتاج بولغاندا مائارىپ ئىسلاھاتىمۇ ئېلىپ بارغان .
2ـ مۇسابايلارنىڭ قىسقىچە ئائىلە تارىخى
مۇسابايلارنىڭ ئەسلى يۇرتى ئۇيغۇرىستان ئاتۇش ناھىيىسى ئىكساق كەنتى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ يەتتە ئاتىسى ئىكساق كەنتىدە تۇغۇلۇپ ئۆز يۇرتىدا دېھقانچىلىق ۋە تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان . مۇساباي دەۋرىگە كەلگەندە ، ئۇلارنىڭ تىجارىتى ئۇيغۇرىستانىنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت ناھىيىلىرىگىچە ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەرگىچە تارالغان.
مۇساباي بۇ كىشى ئاتىسى ئابدۇرۇ سۇلىنىڭ تىجارەت ئىشلىرىغا تولۇق ۋارىسلىق قىلىپ ، بارلىق كۈچى بىلەن تىجارەتنى رىۋاژلاندۇرۇدۇ. ئۆزى تونۇلغان دۇنياسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى قايتا ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىپ ،سودا -تىجارەت ، قول سانائەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ
ۋە ئۇنى تېخىمۇ رىۋاژلاندۇرۇپ كۆن ساين روناق تاپقان. مۇسابايي بۇخارادا ئوقۇيدۇ. چەتئەلنىڭ بولۇپمۇ ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ گۈللەنگەن سودا-سانائەت تەرەققىياتىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭ يەنى چەتئەللەردىكى سانائەت تەرەققىياتىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرايدۇ.ھەمدە ئۆز يۇرتىنىڭ سودا-سانائەت، پەن-تېخنىكا جەھەتتە ياۋروپا دۆلەتلىرىدەك تەرەققى قىلىشىنى ئويلايدۇ.

مۇسابای ئۆزىنىڭ تىجارەت ئىشلىرىغا ئىككى چوڭ ئوغلى -ھۈسەنباي بىلەن باۋۇدۇنبايىنى ۋارىس قىلدۇ. ئاكا-ئۇكا مۇسابايلار مەملىكەت ئۇيغۇرىستان ئىچىدىكى تىجارەتنى تەرەققى قىلدۇرۇپلا قالماي، 1895-يىلى غۇلجا شەھرىدە ئۆزلىرىنىڭ باش تىجارەت شىركىتى-"مۇسابای بۇرادەرلىرى شىركىتى"نى قۇرۇپ ، مۇسابايلار جەمەتى تىجارەت دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىدۇ. ئۇز ۋاختىدا ئىلى-غۇلجا ، روسىيە ئارقىلىق ياۋرۇپا دۆلەتلىرى بىلەن سودا قىلىشنىڭ بىر مۇھىم دەرۋازىسى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا دۆلەت سىرتىدا قازاقىستاندىكى قارا-قارا يەرمەنكىسى، سىمى پالاتىسكى يەرمەنكىسى، سىبىرىيىدىكى ئومىسكى، بارناۋول شەھەرلىرىدىكى يەرمەنكىلەرگە قاتنىشىپ تىجارەت قىلىپلا قالماستىن، يەنە روسىيىنىڭ نېژنى نوۋى گىرود ، موسكۋا، پېتىر بورگ، قازان، ئۇفا، تاشكەنت، ئالمۇتا، ئەنجان قاتارلىق شەھەرلەرگە بېرىپ تىجارەت قىلىدۇ. تىجارەت قىلىدىغان ماللار ۋە ماتېرىياللار:ئۈچەي، قوي تېرىسى، ئەل تېرە، كالا تېرىسى، ئات تېرىسى، مارىيە، سۆغۆر، بۆرسۇق، تۈلكە، بۆرە، سولەيسۈن تېرىسى، ھەمدە يۇڭ ، يايلا، ئات قۇيرۇقى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە قوي، ئات، كالا قاتارلىق جانلىق ماللارنى ئېكسپورت قىلىپ، ئۇ دۆلەتلەردىن ئۇيغۇرىستان پۇقرالىرىغا كېرەكلىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت قىلىپ ئەكىلەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ، سودا ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن روسىيىنىڭ ياركەنت، (پامپىلوپ) ئالمۇتا، بىشكەك، سىمپىلاتىنىسكى،تا شكەنت، ئەنجان ،ئوش، جالال ئابات، موسكۋا قاتارلىق
شەھەرلىرىدە، سودا-تىجارەت ئىش باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنى تەھسىس قىلغان. 1895-يىلدىن 1909-يىلغىچە "ئىلى تېرە زاۋۇتى"نى قۇرۇپ، ئۇيغۇرىستاندا تۇنجى زامانىۋى سانائەت بەرپا قىلىپ ، ئۇيغۇرىستاننىڭ چەتئەللەر بىلەن بولغان سودىسىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ رىۋاژلاندۇرغان.
ھۈسەنباي ھاجىنىڭ چوڭ ئايالى ماينۇرخاندىن بولغان چوڭ ئوغلى سابىت مۇسابای، ئىككىنچى ئايالى ئالتۇنخاندىن بولغان ئوغۇللىرى ئابلىز
مۇسابای(1984-يىلى ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى). مجىت مۇسابای(1973-يىلى سوۋېت ئالمۇتادا ۋاپات بولدى).ھۈسەنباي ھاجىنىڭ 3-ئايالى نورىمان خېنىمدىن بولغان ئابلەھەت مۇسابای (1987-يىلى غۇلجا شەھرىدە ۋاپات بولدى). تەلەت مۇسابای (ھازىر تۈركىيە تەۋەلىكىدە بولۇپ
چەتئەللەردە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ) .فىكرەت مۇسابای (1980-يىلى ياپۇنىيىدە ۋاپات بولدى). نېلۇپەر مۇسابای(1984-يىلى (لوندۇندا ۋاپات بولدى). بۇنىڭدىن مۇسابای ئەۋلادىنىڭ ۋەتەندىن باشقا چەتئەللەرگىمۇ تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى

كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
3-ھۈسەنباي تېرە زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇش جەرياني
مۇساباي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى 1895-يىلى ئىلىدا قۇرۇلغان باش تىجارەتخانىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەيدۇ. ھۈسەنباي بىلەن باۋۇدۇن بايلار ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىگە بېرىپ كۆزىتىش جەريانىدا، ياۋروپانىڭ سانائىتىدە زور گۈللىنىشلەر بولۇپ ، ئاجايىپ مۆجىزىلەر يارىتىلغانلىقىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ ، زور ئىلھام ۋە ئۈمىدلەر بىلەن قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار شۇنى بايقايدۇكى، يالغۇز ئۇيغۇرىستانلا ئەمەس پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى
پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان زامانىۋى زاۋۇت يوق، پەقەت ئادەم كۈچى ۋە سۇ كۈچى بىلەن ئىشلەيدىغان قول سانائەت كارخانىلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى ناچار، مىقدارى تۆۋەن بولۇش سەۋەبىدىن جەمئىيەت ۋە خەلقنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالمايدۇ.
ھۈسەنباي بىلەن باۋۇدۇنباي مۇشۇ شەرت-شارائىتلارنى بىلىپ يەتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرىستاندا ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇش تەييارلىقىنى باشلىۋېتىدۇ. 1903-يىلى ھۈسەنباي موسكۋادا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا يەرمەنكىگە قاتنىشىدۇ.ھۈسەنباي ئۆزبېكىستانلىق ئەرشاباي دېگەن سودىگەرنىڭ پاختىسىنى سېتىۋېلىپ ، بۇ پاختىنى ژاخارمارو ژۇپ دەيدىغان يەھۇدى سودىگەرگە سېتىپ بېرىپ بىر قېتىمدىلا 50مىڭ تىللا (500مىڭ سوم تىللا پۇلى) ساپ پايدا ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھۈسەنباي ئۆزى موسكۋا يەرمەنكىسىگە ئېلىپ بارغان ھەرخىل تېرە، ئۆچكە، يۇڭ،
جانلىق ماللار نى سېتىپ ناھايىتى كۆپ پايدا ئالىدۇ.شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرۇشنىڭ ئىقتىسادى ئاساسىنى تولۇق تىكلەپ ئالىدۇ.
1904-يىلى ھۈسەنباي ھاجى ئىنىسى باۋۇدۇنباينى نۇرغۇنلىغان يەرلىك ماللار بىلەن گېرمانىيىگە تىجارەت قىلىش ئۈچۈن ھەمدە زاۋۇت كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن يولغا سالىدۇ. باۋۇدۇنباي گېرمانىيىگە بېرىپ، نۇرغۇنلىغان ماشىناسازلىق شىركەتلىرىنىڭ خوجايىنلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، كۆپلىگەن سانائەت ئەسلىھە،زاۋۇتلارنى كۆرۈپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆن-خىرۇم زاۋۇتىنىڭ ئىلغار زامانىۋى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. ئۇيغۇرىستانغا يۆتكەپ بارغاندا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقىنى بايقايدۇ.باۋۇدۇنباي 500مىڭ سوم ئالتۇن پۇل زاكالەت بېرىپ،كۆن- خىرۇم زاۋۇتىنى زاكاز قىلىدۇ.
ھەر خىل ماشىنا- ستانوك، پارۋاي قازان، پارۋاي ماشىنا،ئېلېكتىر ئىشلەپچىقىرىدىغان

ماتور، دىنامىلارنى ھەمدە زاۋۇتنىڭ مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش ماشىنا- ئۈسكىنىلىرىنى رېمونت قىلىشقا كېرەكلىك بىر يۈرۈش ستانوك سايمانلار، بىر دانە چوڭ مېتال قىرىش ستانوكى، رەندىلەش ستانوكى، بۇرغۇلاش ستانوكى، چاقلاش ستانوكى، ئېلېكتىر كەپشەرلەش ماشىنىسى قاتارلىق بىر يۈرۈش مۇكەممەل زامانىۋى سايمانلارنى سېتىپ ئالىدۇ.
ئۇنىڭدىن باشقا باۋۇدۇن باي، يەنە گېرمانىيىنىڭ ئالاقىدار شىركەتلىرى بىلەن سۆزلىشىپ، بۇ زاۋۇتنى ئۆز ۋاقتىدا تېخنىكا ئۆلچەملىرىگە لايىق
قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن،تۇرمۇشىغا كېپىللىك قىلىش شەرتى بىلەن، يۇقىرى مائاش بېرىپ گېرمانىيىدىن بىر نەپەر ئېلېكتىر مىخانىك،
بىر نەپەر ماشىنا -ئۈسكىنە رېمونت قىلىدىغان تېخنىك ، بىر نەپەر قۇرۇلۇش ئىنژېنېر، تېلېفون ئالاقىسىنى ئورنىتىدىغان بىر نەپەر مانتىيور(بۇلارنىڭ ھەممىسى نېمىس مىللىتى بولۇپ ئائىلىسى بىلەن بىرلىكتە ئۇلارنى ئۇيغۇرستانغا كېلىدۇ)
4-مۇسابايلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلى
ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار چەت ئەللەرگە بېرىپ ، رېئاللىقنى بىۋاستە كۆزىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ تىجارەت باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى زاماننىڭ تەرەققىياتىغا لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىردىنبىر چارە- دادىسى مۇسا ھاجىم دېگەندەك"پۇلنىڭ خوجىسى بولماي، ئىلىمنىڭ خوجىسى بولۇش"نىڭ زۆرۈرلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىپ، بارلىق كۈچى بىلەن ئۆز ئەۋلاتلىرىنى چەتئەللەرگە ئوقۇشقا چىقىرىپ ئالى بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇتۇپ، ئالى مەلۇماتلىق كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيەلەيدۇ.
ھۈسەنباي ھاجى بىلەن باۋۇدۇنبايلار ياۋرۇپادىكى گۈللەنگەن دەۋرىنىڭ ئەمەلى ئەھۋالىنى كۆزىتىپ كەلگەن مەرىپەتپەرۋەر زاتلار بولۇپ،ئۆز تىجارىتىنى زاماننىڭ تەرەققىياتىغا لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىر قىسىم مەلىكىلىك ئىشچىلار قوشۇنىنىڭ بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى،شۇنداقلا بىر بۆلۈك مالىيە، سودا خادىملىرىنىڭ بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان.بۇنىڭ ئۈچۈن بىردىن-بىر چارە -مائارىپنى رىۋاژلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. تۇنجى بولۇپ 1885-يىلى ئۆز يۇرتى ئېكساقتا "ھۈسەينىيە مەكتىپى"نى قۇرۇپ چىقىدۇ......
ئالدىرىغانلىقىمىز ، 5-ئايدا ئېچىلىدىغان يىغىنغا ئۈلگەرتىشنى مەقسەت قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن داۋاملىق يېزىشقا تىگىشلىك ماۋزۇلار قېلىپ قالدى.

(2)

يەنە بىر قېتىم سۆز بېشى ئورنىدا

مېنىڭچە هازىر تىرىك ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ هەر قاندىقى ئەگەر خا ئىن بولۇپ خىتايغا سېتىلىپ كەتمىگەنلا بولسا، خىتاى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلدى دەپ، هۆكۈم قىلىدۇ. خىتاى ئۇيغۇرىستانغا نېمە ئۇچۈن تاجاۋۇز قىلدى، قانداق تاجاۋۇز قىلدى، نېمىشقا تاجاۋۇز قىلدى ، قاچان تاجاۋۇز قىلدى؟ خىتاي ئۆز تارىخىنىڭ هەر قانداق بىر دەۋرىدە ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغانمۇ ياكى قىلمىغانمۇ ، خىتاي قايسى دەۋىرگە يېتىپ كەلگەندە ئاندىن ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلدى؟ دەپ ئۆز ئارا سوئال قويۇپمۇ باقمىدۇق. خىتاي يېزىپ بەرگەن تارىخنى تارىخ دەپ، ئوقۇۋەردۇق. كىشىلەر، ئۇيغۇر توغرىسىدا خىتاي تۈزۈپ بەرگەن ئەپسانىۋى ، رىۋايەتلەشكەن، "شىنجاڭ خەن دەۋرىدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى"دەيدىغان جۈملىلەرنىمۇ چايناۋەردى. خىتاى بىلەن ئۇيغۇرنىڭ تارىخى مۇناسىۋىتى، مۇستەملىكە ۋە مۇستەملىكچىلىك مۇناسىۋىتى-بۇ تېما هازىرغىچە مۇهاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك مۇرەككەپ تېما بولۇپ كەلدى. خىتايلار يېزىپ كېلىۋاتقان تارىخ -" شىنجاڭ خەن دەۋرىدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى". دەيدىغان سەپسەتەلەشكەن تارىخ قاراشلىرىغا ، دۇنيادا تارىخ باشلانماستىن بۇرۇنمۇ سەپسەتە بارمىدى دېگەن مۇشۇنداق بىر مەسىلىگە جاۋاب بېرەلەيدىغان بىرەر تارىخچى بولىدىغانلا بولسا ، ئۇ تارىخچى " شىنجاڭ ئەزەلدىن تارتىپ جۇڭگۆ زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى". دەيدىغان سەپسە تىنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلايدىغان بىردىنبىر تارىخچى بولۇپ قالاتتى. خىتاي تارىخچىلىرى خەن دەۋرىدىن باشلاپ ئۇيغۇرىستانغا (ئاتالمىش غەربى يۇرتقا قانداق هۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى يېزىپ كېلىشتى) ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر تىللىق غالچا تارىخچىلارمۇ "تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا- ئۇسسۇل مەدەنىيىتى"، "سۇي-تاڭ سۇلالىلىرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى" دەيدىغان ماۋزۇلاردا ئەپسانىۋىلاشقان سەپسەتەلەرنى يېزىپ چىقىپ ، خىتاى بىلەن ئۇيغۇرنىڭ تارىخىنى بىر تارىخ قىلماقچى بولۇشتى.

موڭغۇللارنىڭ(1227 -يىلى خىتايدا يۈەن سولالىسىنى قۇرۇپ 1368-يىلى ئاغدۇرۇلغىچە، باشقا مىللەتلەر قاتارىدا ئۇيغۇرلارغا هۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى هېسابقا ئا لغاندا، مانجۇلار خىتاينى بېسىۋېلىپ ، 1644-يىلى مانجۇ-مەنچىڭ سولالىسىنى قۇرۇپ ، 1884-يىلى ئۇيغۇرىستاننى بېسىۋېلىپ ،" شىنجاڭ" دەپ ئىسىم قويۇپ ، هۆكۈمرانلىق قىلىپ ، بۇ سولالە 1911-يىلى خىتايلارنىڭ شىنخەي ئىنقىلابى ئارقىلىق

ئاغدۇرۇلغىچە ئۇيغۇرلارغا مانجۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا) موڭغۇللار بىلەن مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىنى، موڭغۇل بىلەن مانجۇلارنىڭ ئىستىلا قىلىش تارىخى ھېسابىغا يازغاندىن باشقا، خىتاينىڭ خىتاي بولۇپ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى 20-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدىكى بىر ئىش ئىكەنلىكىنى ئەيمەنمەستىن تىلغا ئېلىش كېرەك. ئۇنىڭدىن بۇرۇن خىتاي دېگەن مىللەتنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرەلمىگەنلىكىنى تارىخىلىق ۋە مەنتەقىلىق جەھەتتە قەيت قىلىش كېرەك. بىز نېمە ئۈچۈن شۇنداق دېيىشكە جۈرئەتلىك بولدۇق؟ بۇ بىزنىڭ خىيالپەرەستلىكىمىزمۇ، بۇ بىزنىڭ بىلمىسىزلىكىمىزمۇ، بۇ بىزنىڭ ھېسياتقا بېرىلگەنلىكىمىزمۇ ، بۇ بىزنىڭ پاكىتقا ھۆرمەت قىلمىغانلىقىمىزمۇ ؟ پاكىت دېگەن نېمە؟ تارىخنى تارىخ دەپ يېزىشنىڭ ئارخىلوگىيىلىك پاكىتى ماتېريال ئاساسلىرى نېمە؟ ئۇنداقتا خىتاي نېمىگە ئاساسلىنىپ ئۆزى قويىۋالغان ئىسىم "شىنجاڭ" ئۇيغۇرىستان خەن دەۋرىدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى" دەپ قارىسىغا ھۆكۈم قىلالىدى، پەقەت خىتاي زوراۋانلىقىقا، قورال كۈچىغا تايىنىپ، سىياسى زوراۋانلىقىقا تايىنىپ يۇقىرىقىدەك ھۆكۈم قىلالىدى. بىز بۈگۈن پەقەتلا تارىخچىمىز ئەنۋەر بايتۇرنىڭ " مىلادى 1763-1796 - يىللاردا چىڭ سۇلالىسى (مانجۇ- مەنچىڭ سۇلالىسى) ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىگە كىردى. دۆلىتىمىزنىڭ (ئۇ خىتاينى دۆلىتىمىز دېيىشكە مە جبۇر) بۈگۈنكى زېمىن دائىرىسى دەل مۇشۇ دەۋردە شەكىللەندى" ("شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى " 1000-بەت)دېگەن بىر جۈملە سۆزىنى پاكىت قىلىپ ، ئۇيغۇرىستاننى بوي سۇندۇرالغان خىتاي ئەمەس ، موڭغۇللار بىلەن مانجۇلار ئىكەن ، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇپ خىتاينىڭ ئۇيغۇرىستاننى بوي سۇندۇرغان ۋاقتى 20-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىغىلا توغرا كېلىدىكەن ، دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز.

ئۇنداقتا نېمىشقا خىتاى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلدى، دەيمىز؟ بۇ ھۆكۈمنى تارىخقا ئاساسلىنىپ قانداق ئىسپاتلايمىز، خىتاينىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى خەلقئارا قانۇنلارغا خىلاپمۇ ياكى ئۇيغۇنمۇ؟ خىتاينىڭ ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىنى، شۇ ۋاقىتتىكى تارىخى رېئاللىققا ئاساسلىنىپ قانداق ئىسپاتلايمىز، خەلقئارا سىياسەتكە ئاساسلىنىپ قانداق ئىسپاتلايمىز، ئۇيغۇرنىڭ ھېسياتىغا تايىنىپ، ئۇيغۇرنىڭ ئەقلىگە تايىنىپ، ئۇيغۇرنىڭ ئىرا دىسىگە تايىنىپ قانداق ئىسپاتلايمىز؟ مۇشۇ ماۋزۇلاردا قەلەم تەۋرىتىپ چوڭ ھەجىملىك بىر پارچە ئەسەر يېزىپ ،ئۇيغۇر جامائىتىگە تاپشۇرۇش ئالدىدا ، 5-ئايدا ئېچىلىدىغان ئۇيغۇر جامائىتى كونفىرىنسىگە ئۈلگۈرتىشكە جىددى

تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، يېزىشقا تىگىشلىك ، ستاتە ئېلىشقا، نەقىل كەلتۈرۈشكە تىگىشلىك تېما ۋە ماۋزۇلار كۆپىيىپ كېتىپ ، يازغانلىرىمىزنى پاكىتلىق ئىسپاتلاشقا كۆپلىگەن ماتېرىياللارغا هاجىتىمىز چۈشۈپ ، ئانىلىز قىلىشقا ۋە ماتېرىياللارنى تەرتىپلىك رەتلەشكە توغرا كەلگەنلىكتىن ، قولىمىزدىكى ئىشنى يېرىم يولدا توختىتىپ قويۇپ ، ئۇيغۇرلار زادى نېمە تەلەپ قىلىدۇ، مەيلى خەلقارا جەمئىيەتتىن ياكى خىتايدىن نېمە ياكى قانداق سىياسى مەمۇرى بىرلىك تەلەپ قىلىدۇ، دېگەن ماۋزۇنى بىرلىك قىلغان هالدا قىسقىچە هۆججەتلىك بىر پارچە ماتېريال تەييارلاشنى لايىق تاپتۇق .

ئىككىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا سىياسەت ئاساسلىرى

يىگىرمە بىرىنچى باب مۇستەملىكە خىتايدا شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى

1940-يىلى خىتاي بىلەن ئەنگىلىيە ئوتتۇرىسىدا ئەپيۇن ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ياۋرۇپا دۆلەتلىرىنىڭ ئاسىيادىكى نوپۇزى كۈندىن- كۈنگە كۈچىيىشكە باشلىدى.ئەنگىلىزلەر شاڭگاڭ پورتىنى، پورتىگالىيە ئوۋمىن پورتىنى زورلۇق بىلەن مانجۇ خاندانلىقىدىن تارتىۋلدى .بۇنىڭ بەدىلىگە ئەنگىلىيە مانجۇ خاندانلىقىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا كېڭەيمىچىلىك قىلىشىغا يول قويغانمۇ بولدى. مۇشۇ قاتاردا يەنە ئەنگىلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە ، ئىتالىيە، ئامېرىكا ۋە ياپۇنىيە قاتارلىق دۆلەتلەر مانجۇ خاندانلىقى هۆكۈمىتىدىن شاڭخەي، تيەنجىن، فۇجۇ،خاڭجۇ ۋە نەنجىڭ قاتارلىق چوڭ سودا-تىجارەت پورتلىرىدىن شۇ دۆلەتلەرگە مەخسۇس ئېمتىيازلىق رايون ئاجرىتىپ بېرىشكە زورلىدى.1885-يىللىرى ئارىلىقىدا فرانسىيە هىندىچىنى دۆلەتلىرىنى بېسىۋالدى.يەنە بىر تەرەپتىن ياپۇنىيە ،كورىيىنى تالىشىشقا باشلىدى. بۇ تالاش-تارتىشلار سەۋەبى بىلەن 1895-يىلى ياپۇنىيە بىلەن مانجۇ خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدا جاۋۇ دېڭىز ئۇرۇشى پارتلاپ، مانجۇ خاندانلىقى بۇ ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇپ بولدى.كورىيە ياپۇنىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى.شۇ يىلى چار روسىيە لۈيشۈن پورتىنى ۋە لىياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنى ئىشغال قىلىۋالدى. يەنە شۇ يىلى گېرمانىيە شىڭداۋ پورتىنى، ئەنگىلىيە ۋەيخەي پورتىنى مانجۇ خاندانلىقىدىن تارتىپ ئالدى. 1898-يىلى چار روسىيە مانجۇرىيىدە تۆمۈر يول تارتىپ، تۆمۈر يولنى مۇئاپىزەت

قىلىش ئۈچۈن مانجۇرىيىگە ئەسكەر كىرگۈزۈپ، 1900-يىلى پۈتۈن مانجۇرىيە ئۆلكىسىنى بېسىۋالدى.ئەسلىدە بۇ مانجۇرىيە خىتاينىڭمۇ مانجۇرىيىسى ئەمەس، چار روسىيىنىڭمۇ مانجۇرىيىسى ئەمەس، مانجۇلارنىڭ مانجۇرىيىسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ مانجۇ خاندانلىقى يىقىلىش ئالدىدا چەتئەل دۆلەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى.ئىمپېراتور گۇۋاڭ شىنىڭ چەتئەل دۆلەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلماقتىن باشقا چارىسى يوق ئىدى.("شەرقى تۈركىستان تارىخى")

ئۇنىڭ ئۈستىگە 1900-يىلى مانجۇ خاندانلىقىدا يىخىپتۇەن قوزغىلىڭى پارتلىدى. پادىشاھ بۇ ئىنقىلابنى باستۇرالمىدى.ئىنقىلابچىلار بېيجىڭدە تۇرۇشلۇق چەت دۆلەت ئەلچىخانىلىرىنى قورشاۋغا ئالدى. نەتىجىدە 8دۆلەت تاجاۋۇزى دەيدىغان چەتئەل دۆلەتلىرىنىڭ بېيجىڭغا تاجاۋۇز قىلىشى يۈز بىرىپ، ياۋرۇپالىقلار خىتايدا ئىمتىيازغا ئىگە بولدى .

چەتئەللەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى ، مانجۇ خاندانلىقىنىڭ تاقابىل تۇرالمىغانلىقى، خەلق نارازىلىقىنىڭ كۈچىيىشى نەتىجىسىدە 1891 -يىلى جەنۇبى جۇڭگودا سۇنجۇڭشەن رەھبەرلىكىدە گومىنداڭ پارتىيىسى قۇرۇلدى.("شەرقى تۈركىستان تارىخى")

1911-يىلى مانجۇ خاندانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا خىتايدا جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ رەئىسى سۇنجۇڭشەننىڭ ھۆكۈمىتى تېخى خەلقئارا ئېتىراپ قىلىشقا ئېرىشەلمىگەن . ئۇنىڭ يەنى جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئارمىيىسى مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستانغا يىتىپ كېلەلمىگەن. قۇرۇلۇش بىلەنلا جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنى دۇنيادا قايسى دۆلەت ئېتىراپ قىلدى؟ بۇ توغرىدا تارىخچىمىز مەتىمىن بۇغرا مۇنداق يازدى: مانجۇ خاندانلىقىنىڭ ئۇيغۇرىستاندا تۇرۇشلۇق ئۇمۇمى ئىشلار ۋالىسى (جاڭجۇڭى) مەركىزى ھۆكۈمەتتىن يۈز ئۆرىدى يەنى يېڭىلا قۇرۇلغان جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىدىن يۈز ئۆرىدى. شۇنىڭ بىلەن جاڭجۇڭنىڭ مۇستەبىتلىكى ئۇيغۇرىستاندا ھۆكۈم سۈرگەن بۇرۇنقى ھەر قانداق ھۆكۈمرانىنىڭ مۇستەبىتلىكىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى.

1- يۈەن شىكەي ئۆلگەندىن كېيىن، لى يۈەن خۇڭ پىرىزدېنت بولغان بولسىمۇ بىراق ،بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنى ھەقىقى تىزگىنلەپ تۇرغان كىشى دۈۋەن چىرۈي، ۋەزىر قوشۇمچە ئۆرۈش قىلىش مىنىستىر لىكىنىڭ مىنىستىرى ئىدى.دۈۋەن چىرۈي شىمالى مىللىتارىستلار گۇرۇھىنىڭ باشلىقى ۋە

ئۇنىڭ مىراسخورى ئىدى.ئۇ، 1914-يىلى يۈەن شىكەي تۈزگەن ئاساسى قانۇن بويىچە ئىش قىلىشنى ماقۇل كۆرەتتى. 1914-يىلى 6-ئاينىڭ

9- كۈنى سۈن جۇڭ سەن ئاۋارىچىلىق پەيدا قىلىپ، 1912-يىلى تۈزۈلگەن "ۋاقىتلىق ئەھدىنامە"نى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى.
دۈۋەن چىرۈي پارلامېنتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى.1916-يىلى 8-ئاينىڭ 1- كۈنى لى يۈەن خۇڭ قەسەم بېرىپ
رەسمى پىرېزىدېنتلىق ۋەزىپىسىگە ئولتۇردى. 10-ئاينىڭ 30- كۈنى فىڭ گوجاڭ مائاۋىن پىرېزىدېنت بولدى.
يۈەن شى كەي ئۆلگەندىن كېيىن، شىمالى مىللىتارىستلار گۇرۇھى باشسىز قېلىپ، فىن گوجاڭ گۇرۇھى بۆلۈنۈپ چىقىپ، (ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە قوللايدىغان مىللىتارىستقا ئايلاندى) ، دۈۋەن چىرۈينىڭ ئەنفۇ گۇروھى (ياپۇنىيە قوللايدىغان مىللىتارىستقا ئايلاندى).
مىللىتارىست يەن شىشەن، شە نشى ئۆلكىسىنى ئىگىلىدى.مىللىتارىست فىڭ يۇ شاڭ غەربى يۇنىلىش ئارمىيىسىگە قوماندانلىق قىلدى. مىللىتارىست جاڭ زۇڭ چاڭ شەندۇڭ ئۆلكىسىنى ئىگىلىدى. مىللىتارىست چىن تۇڭ مىڭ گۇۋاڭدۇڭ ئۆلكىسىنى ئىگىلىدى.
بۇ مىللىتارىستلارنىڭ ئىچىدە كۈچى چوڭراقى جاڭ زولىن ئىدى ، مىللىتارىستلار ئۆزلىرىنى كۈچلۈك، چوڭ دەپ سانىغانلىقتىن، ئۆز ئارا يەر تالىشىپ، ئۆزئارا مەركىزى ھۆكۈمەت قۇرۇش ھوقۇقىنى تالىشىپ، ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىپ تۇراتتى.مەقسەتلىرى ئۈچۈن ئۆز ئارا ئىتتىپاقداشلارنى
ئالماشتۇرۇپ تۇراتتى. يائۇنىڭغا قارشى تۇراتتى يا بۇنىڭغا قارشى تۇراتتى. ھەربىر مىللىتارىستنىڭ كەينىدە ھەربى جەھەتتە قوللايدىغان چەتئەل دۆلەتلىرى بار ئىدى.شىمالى مىللىتارىست جاڭ زولىن ياپۇنىيىگە تايىناتتى، مىللىتارىست ۋۇفىڭ فۇ ئەنگلىيىگە تايىناتتى، مىللىتارىست فىڭ يۇشاڭ چار روسىيىگە تايىناتتى.ئۇيغۇرىستاننى بېسىپ ياتقان ياڭ زىڭ شىڭ ، جىن شۇرىن ، كېيىنكى شىڭ شى سەي قاتارلىق خىتاي مىللىتارىستلىرى چار روسىيىگە، سوۋېتلەر روسىيىسىگە تايىناتتى. مىلىتارىست سۈن چۈەن فاڭ بولسا، ئامېرىكىغا تايىناتتى. جۇڭگودا مىللىتارىستلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىچكى يېغىلىق، ئىچكى ئۇرۇش ئەمەلىيەتتە چەتئەل دولەتلىرىگە گۇماشتا بولغان خىتاي گۇماشتىلار ئوتتۇرىسىدىكى يېغىلىق ۋە ئىچكى ئۇرۇش ئىدى.
مىللىتارىست جاڭ زولىن باشقۇرۇۋاتقان خىتايچە شەرقى شىمال دەپ ئاتىلىدىغان ئەسلىدىكى مانجۇرىيىدە، ئاران 3% ئەتىراپىدا كۆچمەن خىتاي بار ئىدى. ياپۇنىيىنىڭ مەبلەغ سېلىشىغا تايىنىپ مانجۇرىيىدە تەرەققى قىلغان ئېغىر سانائەتنىڭ سالمىقى 90%تىن ئېشىپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتا ئەسلى خىتاينىڭمۇ بۇنچىلىك سانائەت ئاساسى يوق

ئىدى. جاڭ زولىن سۈن جۇڭشەن بىلەن بىرلىشىپ بېيجىڭنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئەسكەر باشلاپ سوۋېتلەرنىڭ بېيجىڭدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچى خانىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئەلچىخانىغا قېچىپ كىرىۋالغان ، ئەسلىدە كوممۇنىستىك پارتىيىنى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان لى دا جاۋنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى.

ئۆلگىلىك ئۆلكە باشلىقى دەپ ئاتالغان مىللەتچى يەن شى شەن ياپۇنىيىدە ئوقۇغان، 1911-يىلى خىتاي مۇستەقىللىق جاكارلىغاندىن باشلاپ 1949-يىلى خىتاي ئىككىنچى قېتىم مۇستەقىللىق جاكارلىغىچە شەنشى ئۆلكىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى.مۇستەقىل پادىشاھلىقىدا نۇرغۇن ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى. يەن شى شەننىڭ شەنشى دۆلىتى ئۇنىۋېرسال مىللەتچىلىك دۆلەت بولۇپ ، مىللەتچىلىك، ھۆكۈمەتسىزلىك، دېموكراتىيە، كاپىتالىزىم،كومىنزىم، شەخسىيەتچىلىك، جاھانگىرلىك، ئائىلىۋى ھۆكۈمرانلىقتىن ئىبارەت داشقايناق ھالەتتىكى مىللەتچى ھاكىمىيەت ئىدى. ("بوشۇن" تور بېتى)

1928-يىلى 12-ئاينىڭ 29-كۈنى جياڭ جېشى سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى بۆلۈنمە ھالەتكە خاتىمە بېرىپ، سەددىچىننىڭ تېشىدىكى، ئۇيغۇرىستان، تىبەتتىن باشقا با رلىق ئۆلكىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە ، ئۆزىگە تەئەللۇق بولغان سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى مىللەتچى ھاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ھېسابلىناتتى.شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يەنى جياڭ جېشى سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە، تۈنجى بولۇپ ، جياڭ جېشىنىڭ گومىندا ڭ ھۆكۈمىتى ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ ئېتراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. بىراق، جياڭ جېشىنىڭ دۆ لەت ئارمىيىسى تېخى ئۇيغۇرىستان بۇ دۆلەتكە يېتىپ كېلەلمىگەن . جياڭ جېشىنىڭ ئارمىيىسى ھە دېگەندە بۇ ئۆلكىگە يېتىپ كېلەلمەيتى. چۈنكى بۇ ئۆلكىدە ئاتاقتا خىتاي مىللەتچى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى ، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرىستان دەسلىۋىدە چار روسىيىنىڭ كېيىنچە سوۋېتلەرنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ بولغان . بۇ ھال خەلقئارا سىياسەتتە تەسىر دائىرە بۆلۈۋېلىش دەپ، ئاتىلاتتى. بۇنداق ئۆلكىنى يەنە ئۇيغۇرىستاننى يەنە نېمىگە ئاساسلىنىپ خىتاينىڭ تېررىتورىيىسى دېگىلى بولىدۇ؟

ئۇيغۇرىستاننىڭ بۇ ۋاقىتتىكى مەۋجۇتلۇق ھالىتىنى تارىخچىمىز مەتمىن بۇغرا مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

2- مانجۇ ئىمپېراتورلىقى دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ۋە خىتاينىڭ جۇمھۇرىيەت دەۋرىدە ياۋرۇپا دولەتلىرىنىڭ خىتايدىكى ئېمتىياز ۋە ھوقۇقلىرى دۇنياغا ئايان بولغان بىر ھەقىقەتتۇر. لېكىن ئۇيغۇرىستاندا جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنىشتىن بىر قانچە يىل ئىلگىرى، چا ر

روسىيە ۋە ئەنگلىز كونسۇللىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستاندا ياشايدىغان پۇقرالىرى ئىگە بولغان ئىمتىياز كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك دەرىجىدە ئالاھىدە ئىدى.
ئەنگلىزلەر، چار روسىيىلىكلەر ئىمتىيازغا ئېرىشكەن دەۋرنى ئۇيغۇرىستاننىڭ زىيالىيلىرى " ئىككى يېرىم ھۆكۈمەت دەۋرى" دەپ ئاتىغان.
يەنى بىر ھۆكۈمەت چار روسىيە كونسۇللىقىنى كۆرسەتسە، ئىككىنچى ھۆكۈمەت ئەنگلىيە كونسلىستىۋالىقىنى كۆرسەتكەن. بۇ ئىككى ھۆكۈمەت ئۇيغۇرىستاندا ئوخشاش ھوقۇق ۋە ئىمتىيازغا ئىگە بولغان. ئەمدى بۇنىڭ ئىچىدىكى "يېرىم ھۆكۈمەت" مانجۇلارنىڭ ئۇيغۇرىستانغا تەيىنلىگەن قورچاق ۋالىسىنى كۆرسىتىدۇ. قورچاق ۋالى ئۇيغۇرىستاندا ھېچ قانداق ئىمتىيازغا ئىگە بولمىغاچقا يېرىم ھۆكۈمەت دەپ ئاتالغان.
چار روسىيە ۋە ئەنگلىز كونسۇللىرى مانجۇلارنىڭ قانۇنلىرىغا رىئايە قىلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئۇيغۇرىستاندا خەلقئارا قانۇنىنىمۇ دەپسەندە قىلىپ
ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھەرىكەت قىلاتتى. چار روسىيە كونسۇلخانىسى ئالدىدا چار روسىيىنىڭ پىيا دە قوراللىق ئەسكەرلىرى ھەتتا توپچى قىسىملىرى بار ئىدى. ئەنگلىز كونسۇلخانىسىنىڭ ئەسكەرلىرى بولمىسىمۇ، ئادەملىرى كۆپ ، پۇقرالىرى كۆپ ، ھوقۇق ۋە ئىمتىياز جەھەتتە چار روسىيە كونسۇلخانىسىدىن ھەر گىز قېلىشمايتى.
بۇ كونسۇللارنىڭ گېپىنى مانجۇلار ئۇيغۇرىستانغا بەلگىلىگەن ۋالىلار، دۇ تەيلەر رەت قىلالمايتى. ئەكسىچە چار روسىيە، ئەنگلىيە كونسۇلىستىۋالىرى، مانجۇلار ئۇيغۇرىستانغا بەلگىلىگەن دۆتەي، ۋالىلارنىڭ گەپلىرىنى خالىغان ۋاقىتتا رەت قىلاتتى.
ئۇيغۇرىستاننىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە ،ئەنگلىيە، چار روسىيە كونسۇللىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ۋاكالەتەن ئىش باشقۇرىدىغان "ئاقساقال" ئۇنۋانىدىكى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرى قويۇلغان بولاتتى. بۇ ئاقساقاللار شۇ شەھەرلەردە ، مانجۇلار بەلگىلىگەن ئامباللاردىنمۇ ئۈستۈن ئىمتىيازغا، ئۈستۈن ھوقۇققا ئىگە ئىدى. بۇ كونسۇللار ئۇيغۇرىستانلىق كىشىلەردىن خالىغان كىشىلەرنى ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ پۇقرالىقىغا ئېلىپ، پۇقرالىق گۇۋاھنامىسى بېرىش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىدى. ئەنگلىز ۋە روس پۇقرالىرىنىڭ دەۋالىرىنى ئۆز كونسۇلى ۋە ئاق ساقاللىرى سوراپ ھەل قىلاتتى.مانجۇلار قويغان ئەدلىيە ئورگانلىرى ئۇلارنىڭ دەۋا ئىشلىرىغا ئارىلىشالمايتى. ئەگەر بىر نەپەر ئۇيغۇرىستانلىق بىلەن بىر نەپەر روس ياكى بىر نەپەر ئەنگلىز دەۋالىشىپ قالسا، بۇ دەۋانى كونسۇل ياكى كونسۇل بېكىتكەن ئاق ساقاللار بىر تەرەپ قىلاتتى. كونسۇللار ئۆز پۇقرالىرىنىڭ يېنىنى ئېلىپ، دەۋا ئىشلىرىنى ئۇيغۇرلارنىڭ زىيىنىغا ھەل قىلاتتى.
ئەگەر كونسۇللار ۋە ئۇلارنىڭ پۇقرالىرىغا مۇناسىۋەتلىك دەۋالار

مانجۇلار بەلگىلىگەن ئامبال ياكى قازىلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، ئۇلار بۇ دەۋانى كونسۇللارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولاتتى.
روس ۋە ئەنگلىز پۇقرالىرى تىجارەت بېجى تۆلىمەيتى ياكى يېرىم باج تۆلەيتى. دۆتەي ۋە ئامباللار ، كونسۇل ۋە ئاق ساقاللارنىڭ تەلىپىنى دەرھال قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئەگەر قارشىلىق كۆرسەتسە ئۇلارنىڭ ئاھانىتىگە ئۇچراش بىلەنلا توختاپ قالماستىن، بۇ ئامباللارنى كونسۇللار، مانجۇلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلىرىغا شىكايەت قىلىپ، ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاتقۇزاتتى. روس ۋە ئەنگلىز پۇقرالىرى ئۇيغۇرىستا ندا زېمىن سېتىۋېلىشتا ئەركىن ئىدى. يەرلىك خەلققە زىيان يەتكۈزسىمۇ بۇنى ھېچ كىم سورىمايتى.يېزىلاردا روس ۋە ئەنگلىز پۇقرالىرى دېھقانچىلىق بىجىدىن باشقا ئالۋاڭ-ياساق تۆلىمەيتى.
خەلقنىڭ تېرىغان زىرا ئەتلىرى سۇسىزلىقتىن قۇرۇپ كەتسىمۇ ، ئالدى بىلەن ئەنگلىيىلىك، چار روسىيىلىك پۇقرالارنىڭ زىرائەتلىرىگە ۋە باغلىرىغا سۇ بېرىلەتتى.
روس ۋە ئەنگلىز پۇقرالىرىنىڭ ، روس ۋە ئەنگلىز كونسۇللىرىنىڭ بۇنداق چەكسىز ھوقۇق ئىمتىيازلىرى، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلدى. ئۇرۇشتىن كېيىن روس ئىمپېراتورلىقى ئاغدۇرۇلدى ۋە ئۇيغۇرىستاندىكى روس كونسۇلخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى
(ھەي، تارىخ) بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەنگلىز كونسۇلخانىسىنىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى پائالىيەتلىرىمۇ ئاجىزلىشىپ قالدى.
تەھلىل:
مەتىمىن بۇغرا ئەپەندى خاتىرلەپ قويغان ، تارىخى خاتىرىنىڭ مەزمۇنلىرىغا ئاساسلانساق ، ئۇزۇپ ئېيتىشقا بولىدىكى 20-ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپلا چار روسىيە ۋە ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى ئىقتىسادى ئىشلار بويىچە، دىپلوماتىيە ئىشلىرى بويىچە، ھەربى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى بويىچە ئۇيغۇرىستانغا سىڭىپ كىرگەنلىكىنى ھەتتا ئولتۇراقلىششقا پۇقرالىرىنىمۇ باشلاپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
چار روسىيە ۋە ئەنگلىيە كونسۇللىرىنىڭ ھۆكۈمەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىشىدەك ،بۇ ھوقۇق ، قارىماققا ئۇيغۇرىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مانجۇلارنىڭ چار روسىيە ۋە ئەنگلىيىگە بېرىۋەتكەن خالىسانە ئىمتىيازى ئە مەس . بۇ ئىمتىياز ۋە ھوقۇق ،باشقۇرۇش جەھەتتىن قالپاقلىق مانجۇلاردىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان، چار روسىيە كونسۇلىستىۋالىقى، ۋە ئەنگلىيە كونسلىستىۋالىقى ئۇمۇمى يۈزلۈك مەمۇرىيەت تىكلىمىگەن بولسىمۇ ، چار روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئۇيغۇرىستاننى ئەمەلىيەتتە

مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغان بولىدۇ. تارىخنى قىياس قىلىشقا بولمايدۇ ئەگەر قىياس قىلىشقا بولىدىغان بولسا، 20-ئەسىرنىڭ 10- 20-يىللىرى ئارىلىقىدا بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى قوزغالمىغان بولسا، روسىيىدە قىزىل پاچاقالارنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابى قوزغالمىغان بولسا ، ئۇيغۇرىستان ياكى ئەنگلىيىنىڭ (ھىندىستاندىكى ئەنگلىيە) ياكى چار روسىيىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالاتتى. ياكى ئەنگلىيە بىلەن چار روسىيە بىرلىشىپ ئۇيغۇرىستاننى تولۇق مۇستەملىكە قىلغان بولاتتى.

مۇستەملىكىچىلىكنى تاللىۋېلىش بۇ هارامنى تاللىۋېلىشقا بارابەردۇر. ئەگەر مۇستەملىكە بولۇش پېشانەڭگە پۈتۈلگەن بولسا ئۇ چاغدا نېمىنى تاللىۋېلىشىڭ مۇمكىن؟ تەھلىلىمىزگە ئاساسلانغاندا مۇستەملىكە دەپ جاكارلانمىغان ئەمما ئەمەلىيەتتە روسىيە بىلەن ئەنگلىيە كونسۇللىرىنىڭ كونتۇروللىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى قانداق بىر ئۆلكە دېيىش كېرەك . مۇشۇنداق ئەھۋالدا مانجۇ خاندانلىقىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا بەلگىلىگەن گوبېرناتۇر ،جاڭجۇڭلىرى قورچاق ئورۇنغا چۈشۈپ قالغان بولمامدۇ ، "شىنجاڭ ئەزەلدىن تارتىپ جۇڭگو زېمىنىنىڭ بىر قىسمى ئىدى" دېگەن سەپسەتە يەنە نومۇسسىز ھالەتتە ئاشكارە بولغان بولمامدۇ؟" ئۇيغۇرىستاندىكى خىتاي مىللىتارىستلار مەركىزى ھۆكۈمەتتىن يۈز ئۆرىدى دېگەندەك" ئۇيغۇرىستان مۇستەقىللىق جاكارلىمىغان مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلاندى دېگەنلىك بولمامدۇ؟ 1911-يىلى خىتايدا غەلىبە قىلغان ، غەلىبە قىلىپلا خىتاينى ئىچكى ئۇرۇشقا سۆرەپ كىرگەن شىنخەي ئىنقىلابى ۋە مىللىتارىستلارنىڭ ئۆز ئارا جىدەللىرى بىلەن ھالىدىن كەتكەن خىتاي ھۆكۈمرانلارنىڭ مەيلى گومىنداڭ بولسۇن ، مەيلى كىم بولسۇن قايسىسى ئۇيغۇرىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلالىشى مۇمكىن ئىدى؟

يىگىرمە ئىككىنچى باب گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ قانۇنىدا نېمە دېيىلدى؟

خىتاينىڭ مۇستەملىكىچى كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۇيغۇرىستانغا مىللى ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن بۇرۇن 1943-يىلى خىتاينىڭ گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ ئارمىيىسى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. كوممۇنىست خىتاينىڭ نەشر ئەپكارى "رىمىن رىباۋ" ساختەپەزلىك بىلەن تارىخ ياساپ ئۇيغۇرلارغا قارىتىپ ھازىرغىچە غالجىرلىق بىلەن تەشۋىق- تەرغىبات قىلىۋاتقان بولسا، ئەينى چاغدا گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ "جۇڭياڭ رىباۋ گېزىتى"مۇ تارىختىن بېرى ۋە ھازىرمۇ

پتنە-پاسات تارقتىشنىڭ ، ساختاپەزلىك ۋە كازراپلىقنى تەرغىپ قىلىشنىڭ مەنبئى بولۇپ كەلگەن.شۇ ئارقىلىق خىتاي گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ بىر ئارالغا، خىتاي كومىنىست پارتىيىسىنىڭ بىر قۇرۇغلۇقتا هۆكۈمرانلىق قىلىشنى ساقلاپ كەلگەن.
خىتاينىڭ پەقەت 20-يىللارنىڭ 40-يىللىرىدىلا چەتئەللىك جاهانگىر دولەتلەرنىڭ يول قويىشى، كۈشكۈرتىشى، ياردەم قىلىشى ئارقىلىقلا ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان توۋەندىكى پاكىتلارغا نەزەر ئاغدۇرايلى:
تەيۋەن گومىنداڭ هۆكۈمىتىنىڭ زۇۋانى هېسابلانغان "جۇڭخياڭ رىباۋ" 2009-يىلى 9-ئاينىڭ 25- كۈنى "شىنجاڭ بىزنىڭ ئەزىلى تۇپرىقىمىز،
شىنجاڭ مۇستەقىللىقىغا قارشى تۇرۇمىز" ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىپ، دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ رەهبىرى رابىيە قادىردەك مۇنداق پىرسوناژلارنىڭ تەيۋەنگە كېلىشىنى هۆكۈمەت قانداق ئويلىششى كېرەك ؟ دەپ رېتورىك سوئال قويىدى.
بۇ ماقالە ۋە بۇ خىل رېتورىك سوئالغا قارىتا بىزنىڭ پىكرىمىز مۇنداق: ئەگەر تەيۋەنلىكلەر ئۆزلىرى ئېيتقاندەك، تەيۋەن دېموكراتىك دۆلەت هېسابلانسا، دۇنيانىڭ هەر قايسى جايلىرىدا كىشىلىك هوقۇق پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان هەر قانداق كىشىنىڭ تەيۋەنگە بېرىش ۋە تەيۋەنگە كېلىش هوقۇقى بولىدۇ.
ماقالىدا : " جۇڭخۋا مىنگو هۆكۈمىتىنىڭ ئاساسى قانۇنىغا ئاساسلانغاندا ،شىنجاڭ هېلى هەم بىزنىڭ ئەزىلى تۇپرىقىمىز، جۇڭخۋا مىنگو هۆكۈمىتى، تەيۋەن مۇستەقىللىقىغا قارشى تۇرىدۇ، ئەلۋەتتە شىنجاڭ مۇستەقىللىقىغىمۇ قارشى تۇرىدۇ.شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭ مۇستەقىللىقىنى
ئىلگىرى سۈرىدىغان هەر قانداق بىر كىشىنىڭ تەيۋەننىڭ چېگرىسىدىن كىرىشىنى رەت قىلىدۇ. بۇ ئىشنىڭ كىشىلىك هوقۇق بىلەن هېچ قانداق ئالاقىسى يوق دېيىشتى.
بىزنىڭ قارىشىمىزچە ، خىتاينىڭ كوممۇنىستىك پارتىيىسى بولسۇن ياكى خىتاينىڭ گومىنداڭ پارتىيىسى بولسۇن ، پارتىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈچلۈك ۋە ئاجىزلىقنىڭ دەرىجىسى ناهايىتى ئاز پەرقلەنسىمۇ، لېكىن خىتاينىڭ بۇ پارتىيىلىرى، ئۇيغۇرلارنى، تىبەتلەرنى باستۇرۇش جەهەتتە
بۇ ئىككى مۇستەملىكە مىللەتنىڭ مۇستەقىللىق تەلەپلىرىنى بوغۇپ تاشلاش جەهەتتە، ئىككى پارتىيە بىر جاڭگالنىڭ ياۋا توڭگۇزلىرى ئىدى.
تەيۋەننىڭ "جۇڭخياڭ رىباۋ گېزىتى" شىنجاڭ ئەزىلى بىزنىڭ تۇپرىقىمىز ، دىدى. بىراق، خىتاي گومىنداڭى ئۈچۈن سابىق سوۋېتلەرنىڭ ، ئۇيغۇرىستان مەسلىسى بويىچە گومىنداڭ خىتايلىرىغا ياردەم بېرىشىدىن ئېيتقاندا، " سوۋېتلە رنىڭ خىتايغا ياردەم

قىلىپ ، ياپونىيىنىڭ قولىدىن شەرقى شىمالنى ئېلىپ بەرگەنلىكى، ناتسىستلار گېرمانىيىسىنىڭ 2- دۇنيا ئۇرۇشىنى قوزغاپ، سابىق سوۋېتلەرنىڭ قولىدىن ئۇيغۇرىستاننى ئېلىپ بەرگەنلىكى ياكى ئامېرىكىنىڭ ياردىمى بىلەن خىتاينىڭ تەيۋەن ياكى مانجۇرىيىگە ئېرىشكەنلىكى ئانچە چوڭ پەرقلىنىپ كەتمەيتى. (" رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار" ئۇيغۇرچە نەشرى) .خىتاي بۇنىڭ ئۇچۇن نېمە بەدەل تۆلىشى مۇمكىن ئىدى؟ خىتاي مەن كوممۇنىستىك پارتىيە دەپ، يالۋۇرۇپ ستالىندىن ئۇيغۇرىستاننى تەلەپ قىلىشى كېرەك ئىدى. خىتاي گومىنداڭچۇ؟ مەن خىتاينىڭ ئىچكى بازىرىنى ئامېرىكىغا، ياۋرۇپاغا ئېچىپ بېرىمەن، مەن جۇڭگو قۇرۇقلىقىنى قۇرۇقلۇقتا ياپونغا قارىشى ئۇرۇش قىلىدىغان جەڭ مەيدانىغا ئايلاندۇرۇپ بېرىمەن دەپ روزۋېلتقا، ئامېرىكىغا يالۋۇرۇپ مانجۇرىيىنى، تەيۋەننى، ئۇيغۇرىستاننى جۇڭگوغا قوشۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشى كېرەك ئىدى. گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ رەئىسى جياڭ جېشىنىڭ دۆلەت قۇرۇش تارىخى ئەنە شۇنداق تارىخ ئەمەسمىدى؟ كوممۇنىست خىتايلارنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭنىڭ دۆلەت قۇرۇش تارىخىمۇ يەنە شۇنداق تارىخ بولغان ئەمەسمىدى؟

"جۇڭياڭ رىباۋ گېزىتى" نىڭ تەھرىرلىرى ، ئەپەندىلەر! سىلەر نېمىگە ۋە قايسى قانۇنغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرىستان ئەزەلى بىزنىڭ تۇپرىقىمىز ، دېيىشكە قانداق پېتىندىڭلار ئەپەندىلەر؟ "جۇڭياڭ رىباۋ گېزىتى" گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسى قانۇنلىرىنى قەلەمگە ئاپتۇ. كۆرۈپ باقايلى ، گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ قانۇنلىرىنى!

 جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان ، 1911-يىلى 3-ئاينىڭ 11- كۈنى "جۇڭخۇا مىنگونىڭ ۋاقىتلىق قانۇنى "ئېلان قىلىندى. بۇ قانۇننىڭ 3- ماددىسىدا: جۇڭخۇا مىنگونىڭ تېررىتورىيىسى 22ئۆلكە ،تاشقى موڭغۇلىيە، شىزاڭ -تىبەت ۋە چىڭخەينى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

2- جۇڭخۇا مىنگونىڭ 20-يىلى ئېھتىمال مىلادى 1931-يىلى بولسا كېرەك، "جۇڭخۇا مىنگونىڭ تەلىم -تەربىيە مەزگىلى قانۇنى" ئېلان قىلىندى. بۇ قانۇننىڭ 1- ماددىسىدا : جۇڭخۇا مىنگونىڭ تېررىتورىيىسى ھەر قايسى ئۆلكىلەرنى جۇملىدىن موڭغۇلىيە ۋە تىبەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. " شىنجاڭ " دېگەن ئىسىم يۇقىرىدىكى ئىككى قانۇننىڭ ھەر قانداق بىرسىگە، بىر ئىسىم ئورنىدا كىرگۈزۈلمىگەن. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟

جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئاساسى قانۇنى يېڭىلىنىپ تۇرغان باشقا ۋاقىتلاردا "شىنجاڭ " دېگەن ئىسىم بەزىدە قانۇنلارنىڭ ماددىلىرىغا كىر گۈزۈلگەن بەزىدە ئاساسى قانۇننىڭ ماددىلىرىغا كىرگۈزۈلمىگەن. بۇنداق قىلىشنىڭ سەۋەبى نېمە، قانۇننىڭ بۇنداق

ئىشلىنىشى نىمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؟ چۈنكى، خىتاينىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى، " شىنجاڭ " دەپ خىتايلار ئىسىم قويىۋالغان بۇ تۇپراق ئۇيغۇرىستانغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىغا ئەسلا ئىشەنمىگەن ، شۇڭا بۇ "شىنجاڭ " دېگەن ئىسمىنى بەزىدە ئاساسى قانۇنلىرىنىڭ ماددىلىرىغا كىرگۈزگەن بەزىدە ئاساسى قانۇنلىرىنىڭ ماددىلىرىغا كىرگۈزمىگەن. كوممۇنىست خىتاي پارتىيىسىنىڭ دائىسى ماۋزېدۇڭ ، يازغان ماقالىلىرىدا "شەن. گەن .نىڭ . بىيەنچۈ" دەپ ئىشلەتكەن. ماۋزېدۇڭ ، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشا ئۆلكىلىرىنى چېگرا رايون دەپ ئاتىغاندا قايسى دۆلەتكە نىسبەتەن شۇنداق ئاتىغان ئىدى؟
ئۇيغۇرىستان دۆلىتىگە نىسبەتەن شۇنداق ئاتىغان بولمامدۇ؟
خەلقئارادا ئەكسىيەتچى دۆلەتلەرنىڭ يول قويىشى ۋە سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن گېرمانىيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانلىق تۇرۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ باسقۇچقا كېلىپ قېلىشى ئارقىسىدا، خىتاينىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئارمىيىسى 1943-يىلى 1-2- ئايلاردا 100مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇرىستانغا ئاتالمىش "شىنجاڭ "غا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. مانا بۇ خىتاينىڭ تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1944-يىلى ئۇيغۇرىستاندا قوراللىق مىللى دېمۇكراتىك ئىنقىلاب پارتلىدى. ئۇيغۇرنىڭ قورال تۇتقان ئوغلانلىرى خىتاي مىللەتارىست شىڭ شى سەينىڭ ياللانما قوشۇنلىرىنى ۋە گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرىنى بىت-چىت قىلىپ، تارمار قىلىپ بولۇپلا، شۇ يىلى 11-ئاينىڭ 12- كۈنى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىنىڭ غۇلجا شەھرىدە "شەرقى تۈركىستان خەلق جۇمھۇرىيىتى"نى قۇرۇپ چىقتى. گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئاتالمىش شىنجاڭدا پۈت تېرەپ تۇرالىشى 2يىل ۋاقىتقىمۇ يەتمىدى.
خىتايلارنىڭ تۇراقلىق ئىبارىللىرى ئىچىدە " قورودىن قاڭقىپ چىقىپ كەتكەن بايتال قولۇنلاپ كەپتۇ "دەيدىغان بىر ھېكمەتلىك تۇراقلىق ئىبارىسى بار. ماۋزېدۇڭنىڭ دىپلوماتىك سۆز ئىبارىللىرى، يالۋۇرۇشلىرى ۋە جياڭ جېشىنىڭ دىپلوماتىك سۆز ئىبارىلىرى ۋە يالۋۇرۇشلىرى ، خىتاي بايتاللىرىنىڭ قولۇنلاپ كېلىشلىرىگە تۈرتكە بولدى بولغاي ، 1945-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى قىرىم ئۆلكىسىنىڭ يالتا شەھرىدە چاقىرىلغان خەلقئارا "يالتا شەرتنامىسى"نىڭ رامكىسى ئىچىدە، 1945-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى موسكۋادا "جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى" ئىمزالىنىپ ، جياڭ جېشى تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنغا ئىگە بولدى. 1950-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى يەنە "يالتا شەرتنامىسى"پىرىنسىپلىرىنىڭ ئىچىدە موسكۋادا

ماۋزېدۇڭ بىلەن ستالىن "جۇڭگو- سوۋېت دوستلۇق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى"نى ئىمزالاپ،ماۋزېدۇڭ ئىككىنچى قېتىم ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنغا ئىگە بولدى.

قېنى ، جۇڭگۇياڭ رىباۋ"غا باش ماقالە يازغۇچى تەيۋەنلىك تەھرىر جاناپلار! ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ ئەزەلدىن جۇڭخۇا مىنگونىڭ تۇپرىقى"مىكەن ياكى خىتاينىڭ قورودىن قاڭقىپ چىقىپ كەتكەن بايتاللىرى قولۇنلاپ كەلگەندەك، ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىن خىتايغا چوڭ دولەتلەر تەرىپىدىن قوشۇپ بېرىلگەنمىكەن؟ خىتاي گومىنداڭنىڭ ئاساسى قانۇنلىرى توغرىسىدىكى گەپلەر("خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق قانۇنلىرى توپلىمى" 1990-يىلى 10-ئايدا "سىچۈەن خەلق ناشرىياتى تەرىپىدىن خىتاي تىلىدا نەشر قىلغان نوسخىسىدىن ئېلىندى)

2- 1943-يىلى سۇڭ مېيلىن" شىنجاڭ "غا نېمىشقا كەلگەن ئىدى؟

1943-يىلى كۈزدە جياڭ جېشى كۈتۈلمىگەندە لەنجۇدا پەيدا بولدى.ئۇ، ئۈچۈش ئالدىدا تۇرغان ، ئامېرىكىدا ياسالغان يوك ئايروپىلانىنىڭ شوتىسى يېنىدا تۇراتتى...جياڭ جېشى خۇتۇنى سۇڭ مېيلىننى ئۇزۇتۇشقا كەلگەن ئىدى...سۇڭ مېيلىن نېمىشقا شىنجاڭغا كەلمەكچى بولدى،

يەنە نېمىشقا ئامېرىكىدا ياسالغان يوك ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ كەلمەكچى بولدى؟ سۇن مېيلىن يېقىندا نەدە ئىدى، 2-ئاي 5- ئايلاردا سۇڭ مېيلىن ئامېرىكىدا دۆلەت مەجلىسگە دوكلات بەرگەن ئىدىغۇ؟شۇنداق تىز سۈرئەتتە ھە، نېمىشقا ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننىڭ پايتەختى ئۈرۈمچىگە كېلىدىغان بولۇپ قالدى؟

ئامېرىكىدا ياسالغان، سۇڭ مېيلىن ئولتۇرغان ئايروپىلان 1943-يىلى 8-ئاينىڭ 30-كۈنى ئۈرۈمچىگە يىتىپ كەلدى. "ئايدۇرومدا چوڭ چەمبىرەك شەكلىدە تىزىلغان مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان كىشىلەر بايراقلارنى پولاڭلىتىپ قىزغىن قارشى ئالدى" دېيىلىپتۇ، يازمىدا. ئۈرۈمچىدە ئايدۇرومغا چىققۇدەك شۇنچىلىك خىتاي كىشى بارمىدىكىنە ، شۇ چاغدا؟

شىڭ شى سەي تەييارلىغان زىياپەتتە سۇڭ مېيلىن سۆز قىلىپ :" مەن بۇ قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، ناھايىتى خۇشاللىق ھېس قىلدىم. بىزنى كاتتا كۈتۈپ ئالغىنىڭلارغا كۆپ رەخمەت ئېيتىمەن. "شىنجاڭ "شىڭ دۇبەننىڭ باشقۇرۇشىدا ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ..."دىدى.

1943-يىلى كۈزدىن باشلاپ شىڭ شى سەي ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل بارلىق شوئار،

لوزۇنكىلارنى يىرتىپ تاشلىدى..." شىڭ شى سەي قانداقسىگە يۈرىكىنى شۇ دەرىجىدە قاپتەك قىلالىدى؟
"1943-يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئېچىلغان بىر نەچچە قېتىملىق (خەلقئارالىق) چوڭ دۆلەت باشلىقلىرى يىغىنىدا ، جىياڭ جېشىنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانلىرىدىن بېرى ئەنگىلىيە، ئامېرىكا ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نۆۋەتتە جۇڭگونىڭ تېررىتورىيە توغرىسىدىكى باياناتىنى ئېتىراپ قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى" ، بۇ دېمەك ، چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا دائىمى تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ رايونلار مەسىلىلىرىگە ، ئاز سانلىقلار ، كىچىك مىللەتلەر ياشايدىغان تېررىتورىيىلەرنى قايسى دولەتنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايرىپ بېرىشكە ماقۇل بولۇش ئارقىلىق
چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەشكە بېرىپ چېتىلاتتى.
جىياڭ جېشىغا نىسبەتەن "ئېتىراپ قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش" تىن ئېيتقاندا ، "مانجۇرىيە، تاشقى موڭغۇلىيە ۋە تەيۋەنگە بولغان ئىگىلىك هوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش دېگەنلىك ئىدى" . ئامېرىكىلىق يازغۇچى جۇن گارۋېر بۇ يەردە ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننىڭ ئىسمىنى نېمىشقا قەلەمدىن چۈشۈرۈپ قويدى؟ ياكى خىتاي تەرجىمان چۈشۈرۈپ قويدىمۇ؟
سۇڭ مېيلىن 1943-يىلى 2-ئايدا روزۋېلىت بىلەن سۆھبەتلەشكەندە بۇ تەلەپلەرنى "مانجۇرىيە، تەيۋەن، تاشقى موڭغۇلىيە، "شىنجاڭ" قاتارلىق رايونلاردا گومىنداڭنىڭ ئىگىلىك هوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش مەسىلىسىنى روزۋېلىتنىڭ ئالدىغا قويغان ئىدى، دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى،
ئەگەر سۇڭ مېيلىن تاشقى موڭغۇلىيە، مانجۇرىيىلەر قاتارىدا "شىنجاڭ" مەسىلىسىنىمۇ روزۋېلىتنىڭ ئالدىدا ئوتتۇرىغا قويمىغان بولسا، 1943-يىلى 1-2-ئايدا جىياڭجېشى گومىنداڭنىڭ 100مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئارمىيىسى ئۇيغۇرىستان، "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرەلمىگەن بولاتتى. سۇڭ مېيلىن ئۆزىمۇ ئامېرىكىنىڭ ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ ، ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ"غا ، ئۈرۈمچىگە كېلەلمىگەن بولاتتى. 2-5- ئايلاردا ئامېرىكىنىڭ دۆلەت مەجلىسىگە دوكلات بېرىپ (بۇ دوكلاتتىن خاتىرە قالدۇرۇلمىغان ئىكەن) يۇقىرىقى تېررىتورىيىلەرنى جۇڭگوغا قوشۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئامېرىكىنىڭ ماقۇل بولۇشىغا ئېرىشمىگەن بولسا،سۇڭ مېيلىن 1943-يىلى 8-ئاينىڭ 30- كۈنى ئۈرۈمچىدە پەيدا بولالمىغان بولاتتى.
"جىياڭ جېشىنىڭ ئاساسلىق دىپلوماتىيە ستراتېگىيىسى : جۇڭگو ئۆزىنىڭ مىللى

غورۇرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىششى كېرەك دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن جۇڭگونىڭ دۆلەت مەنپەئەتى ئوتتۇرىسىدا تۇقۇنۇش يۈز بېرەتتى.
جىياڭ جېشى شىنجاڭ، تاشقى موڭغۇلىيە، مانجۇرىيىدىن ئىبارەت قولدىن كەتكەن يەرلەر (بۇ يەرلەر تارىختا چار روسىيە تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان) نى قايتۇرۇۋېلىشى كېرەك ئىدى" دەپ يازغان ئامېرىكىلىق يازغۇچى جوْن گارۋېر ئەپەندىنىڭ ، سۆڭ مېيلىن روزۋېلتىنىڭ ئالدىدا ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرنىڭ ئىچىدىن "شىنجاڭ" دېگەن ئىسمنى يازمىسىدا چۈشۈرۈپ قويغانلىقى بۇ يازغۇچىنىڭ خاتالىقمۇ ياكى خىتاي تىلىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىماننىڭ مەقسەتلىك خاتالىقمۇ؟
ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىك ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكىنى كوز-كوز قىلىش، ئامېرىكىنىڭ 1943-يىلى 4-ئايدا (سۆڭ مېيلىننىڭ تەلەپلىرى بويىچە) ئېرمۈندى كىلوبىنى ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىنى سوۋېتلەرنىڭ ئالدىدا كوز-كوز قىلىش ، ئۆزىنىڭ ۋاشىنگتوندىكى دىپلوماتىك پائالىيەتلەردە غەلىبە قىلغانلىقىنى ستالىننىڭ ئالدىدا كوز-كوز قىلىش، شۇ چاغدا خىتاينىڭ گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ دىپلوماتىيە ۋە ھەربى ئىشلاردا ئامېرىكىنىڭ ياردىمىگە .، قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى كوز-كوز قىلىش ئۈچۈنلا ۋە "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنغا ئامېرىكىنىڭ دىپلوماتىك ياردەم قىلىشى ئارقىلىق ئېرىشكەنلىكىنى كوز-كوز قىلىش ئۈچۈنلا ، سۆڭ مېيلىن 1943-يىلى 8-ئايدا ئۈرۈمچىگە كەلگەن. كەلگەندىمۇ ئامېرىكىنىڭ ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ كەلگەن ئىدى. گومىنداڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئۇيغۇرىستان، "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندا تۇرۇشقا تەيىنلەنگەن پەۋقۇلئاددە خادىمى ۋۇزىشياڭنىڭ سۆڭ مېيلىنغا ھەمراھ بولۇپ ئۈرۈمچىگە بىللە كەلگەنلىكى چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە يەنە نېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغاندۇ؟
3)"جىياڭ جېشى شىنجاڭنى قايتۇرۇپ ئالغان" ئىمىش
...شېڭ شى سەي سوۋېت بولشۇىكلەر پارتىيىسىگە مەخپى ئەزا بولۇپ ئۇيغۇرىستان، " شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننى سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ قاتارىدىكى بىر جۇمھۇرىيەتكە ئايلاندۇرۇشنى پىلانلىغان . چۇڭ چىڭدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋەقەنىڭ تەرەققىياتىغا يېقىندىن دىققەت قىلىپ، ئاخىري 1941يىلى 6-ئايدا گېرمانىيىنىڭ سوۋېتلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ ، سوۋېتلەر ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ، ئەتراپىغىمۇ قارىيالمايۋاتقان بىر چاغدا ، شېڭ شى سەينىڭ سوۋېتلەردىن يۈز ئۆرۈپ ،

گومىنداڭنىڭ قۇچىقىغا قايتىپ كېلىشىنى مۇۋاپىقىيەتلىك پىلانلىدى. 1942-يىلىنىڭ ئاخىرى، 1943-يىلىنىڭ باشلىرىدا مە ركىزى ھۆكۈمەت ئارمىيىسى ئۇيغۇرىستان، "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشنى پىلانلىدى.
جىياڭ جۇڭ جىڭ (جىياڭ جېشىنىڭ ئوغلى) رەھبەرلىكىدە جۇڭگو، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئارقىلىق زەئىپلىشىشتىن قايتا تېرىلىپ باش كۆتۈرۈپ، خەلقئارا جەمئىيەتتە كۈچلۈك دۆلەت، تۆت دۆلەتنىڭ بېرىگە ئايلىنىپ، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەسكىلاتىنى قۇرغان دۆلەت (بەش دائىمى ھەيئەتنىڭ بىرى) بولغان دۆلەتكە ئايلىنىپ، باشقۇرۇشنىڭ سىرتىدىكى قانۇنلۇق ھوقۇق ۋە تەڭسىز شەرتنامىلارنى بىكار قىلىپ، باج ئېلىش ھوقۇقىنى، ۋە كونسىنسىيەلەرنى (شاڭ گاڭ) دىن باشقا ھەممىسىنى قايتۇرۇپ ئالدى.
شەرقى شىمال (مانجۇرىيە) تەيۋەن، پىڭخو تاقىم ئاراللىرى ۋە ئۇيغۇرىستان ، "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىنىمۇ قايتۇرۇپ ئالدى.(نۇمۇسنى بىلمەيدىغاندۇ مۇشۇ خىتايلار، ھەي!) شۇ زېمىنلارنى خىتايغاچوڭ دۆلەتلەر قوشۇپ بەرگەن ئەمەسمىدى؟
بولۇپمۇ تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بىر تەرەپى شۇكى، "شىنجاڭ" جۇڭگونىڭ 6.1 قىسمىغا توغرا كېلىدىغان بۇ زېمىن "ئىككىنچى تاشقى موڭغۇلىيە " بولۇش تەقدىرىگە يۈزلەنگەن ئىدى. سوۋېتلەر روسىيىسى 1937-يىلى "شىنجاڭ"غا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مىللەتارىست شېڭ شى سەي بىلەن مۇستەملىكە مۇناسىۋەتلىرى شەرتنامىسى ئىمزالاپ، بۇ شەرتنامىنىڭ ياۋۇزلۇق دەرىجىسى ياپۇنىيە مەجبۇرلاپ، خىتاينىڭ ۋاقىتلىق پىرېزىدېنتى يۈەن شىكەي بىلەن ئىمزالىغان "21ماددىلىق شەرتنامە"نىڭ ياۋۇزلۇق دەرىجىسىدىن ئاشىپ كەتكەن ئىدى.سوۋېتلەر روسىيىسى "شىنجاڭ"دا كان ئېچىش ھوقۇقى، ئىقتىسادىي مەنپەئەت ھوقۇقى، ئۇيغۇرىستانغا ئاھالە كۆچۈرۈش ھوقۇقى مەمۇرىيەتتە "ھەمكارلىشىش" ،ئارىلىشىش ھوقۇقى قاتارلىق ھوقۇقلارنى قولغا كەلتۈرۈپ ئېلىپ، روسىيىلىكلەرنى "شىنجاڭ"غا ئەۋەتىپ ، "شىنجاڭ" ئۇيغۇرىستاننى سوۋېتلەرنىڭ قانىتى ئاستىدىكى مۇستەقىل پادىشاھلىققا ئايلاندۇرۇۋالغان ئىدى.
پايدىلانغان ماتېرىياللار:
1) ("رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلا" ئاپتورى جۇن گارۋېر ، ئامېرىكا)؛
2- ("شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى" 23- كىتاب) ،
3- ("بوشۇن تور بېتى" 2009 يىلى 1-ئاينىڭ 14 -كۈنى)

يىگىرمە ئۈچۈنچى باب ئۇيغۇرىستاندا ئىككىنچى جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلىشى

باشتا كۆرۈپ ئۆتكەندەك، ئۇيغۇرنىڭ ئوغلى تەجرىبىلىك سەردار ياقۇپ بەگ بىرىنچى جۇمھۇرىيەتنى قۇرۇپ ، پۈتۈن ئۇيغۇرىستاننى بىرلەشتۈرۈپ
قۇدرەتلىك ئۇيغۇر دۆلىتى بەدەۋلەتنىڭ ، ئوتتا ئازىيانىڭ شەرقىدە قەد كۆتۈرۈشكە ئاللاھ نېسىپ قىلغاندا ، بۇ دۆلەت ئۇيغۇر بەدەۋلىتى يەنە باشقا قۇدرەتلىك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ دىپلوماتىك مەقسەتلىرىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كېتىپ، يە نە شۇ دۆلەتلەرنىڭ ھىيلە- مىكىرلىرى بىلەن مۇنقەرز قىلىندى. بەدەۋلەت ياقۇپ بەگ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلغان دۆلەتلەر چار روسىيە ئىمپىراتورلىقى، ئەنگلىيە ئىمپىراتورلىقى، مانجۇ خاندانلىقى ئىدى. 19-ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىغا يېتىپ كەلگەندە توپ-توغرا 49 يىلدىن كېيىن، 1933-يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ قەشقەر ئۆلكىسىنىڭ قەشقەر شەھرىدە ئىككىنچى قېتىملىق جۇمھۇرىيەت" شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى" قۇرۇلدى.

....شۇ كۈندىن باشلاپ قەشقەردە ، مەمۇرى ئىشلار سابىت داموللا ھاجىمنىڭ ۋە ئەسكىرى ئىشلار ئوراز بەگنىڭ مەسئۇلىيىتىدە بىر ھۆكۈمەت تەشكىللىنىپ ، "خوتەن ئىدارىسى جەمئىيىتى" ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ھىندىستاندىن، تۈركىيىدىن كەلگەن، بەزى "ماجرا پەرەست" كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشتى. بۇلار ئۆزلىرىنى" چوڭ ئىشلار قىلغان" ، "كاتتا بىلەرمەن"، دەپ كۆرسىتىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ھەتتا ، ئەسكىرى ئىشلارغا ئارىلاشقىلى تۇردى.. بۇلاردىن بەزىلىرى سابىت داموللا ھاجىمنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى بولىۋالدى.سابىت داموللا ھاجىم، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ ياكى خوجا نىياز ھاجىنىڭ پىكرىنى سورىماستىنلا، مىنىستىرلار كابىنىتىنى تەشكىللىدى.("شەرقى تۈركىستان تارىخى")
1933-يىلى 11-ئاينىڭ 12- كۈنى سابىت داموللا قەشقەردە، ئۆزى باش مىنىستىر ۋە باشقا 16 ئەزادىن تەركىپ تاپقان مىنىستىرلا كابىنىتىنى تەشكىللەپ، "ۋاقىتلىق شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى" قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. ھۆكۈمەت كابىنىتى ئەزالىرىنىڭ ئىچىدە ئۈچ كىشىدىن باشقىسى مىللى ئىنقىلاب كومىتېتى ئەزالىرى بولماستىن، شۇنداقلا خەلقنىڭ نەزەرىدە بۇ خىزمەتكە لايىق ئادەملەر مۇ ئەمەستى.شۇڭا مەيلى خوتەن ھاكىمىيىتى بولسۇن ياكى خوجىنىياز ھاجى بولسۇن بۇ ھۆكۈمەتنى ئېتىراپ قىلمىدى.("شەرقى تۈركىستان تارىخى" 426 -بەت)
سابىت داموللا ھاجىم بۇنداق چوڭ ئىشتا ئۆز بېشىمچىلىق قىلماسلىقى كېرەك ئىدى، بۇ

كىشىنى ئاقلايدىغان جۈملىلەر بىلەن گەپ قىلساق
بەلكى ئالدىراشقا توغرا كەلگەندۇر، بەلكى شارايىت يار بەرمىگەنلىكتىن خوتەن تەرەپ
ۋە خۇجىنىياز ھاجى تەرەپ بىلەن ئالاقە ئورنىتالمىغاندۇ.
سابىت داموللامنى تەنقىد قىلىشقا توغرا كەلسە بەلكى ئۇيغۇرچە شەخسىيەتچىلىك
قىلغاندۇ. بۇ تۆغرىدا تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرنىڭ بايانىغا نەزەر ئاغدۇراايلى:
" سابىت داموللا ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ ، ھەر تەرەپتىكى ئىنقىلابى كۈچلارنى ئۆزىنىڭ
ئەتىراپىغا توپلاپ ، مىللى ھۆكۈمەت قۇرۇش تەييارلىقىنى تىزلەتتى. بىراق، ئۇ ئاقسۇدا
تۇرۇۋاتقان غوجىنىياز ھاجى بىلەن، خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ باشلىقلىرى مۇھەممەت نىياز
ئەلەم ئاخۇنوم، مۇھەممەت ئىمىن بۇغرالار بىلەن مەسلىھەتلەشمەي، ئۆز ئالدىغا ئىش
ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىللى ئۇيغۇر دۆلىتى قۇرۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ پەيتىدە
قەشقەردە تۈركىيىلىك ئەلى بەي، نەدىم بەي، مۇستا فا كەنتىلى بەي، دەيدىغان
(تۈرك)ئادەملەر پەيدا بولدى. يەنە ئۇزاققا ئۆتمەيلا ئىستانبولدىكى < تۈركستان
بىرلىكى > تەشكىلاتىنىڭ رەئىسى دوكتۇر مەجىددىن ئەخمەت دالىمبېك دەيدىغان
كىشى، ئارقىدىنلا تۈرك ئارمىيىسىنىڭ پولكوۋنىكى ئەخمەت سۇراييا بېك بىلەن يۇسۇپ
ئەپەندىلەر قەشقەرگە يىتىپ كەلدى. بۇ كىشىلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللى ئازادلىق
ھەرىكىتىنى ئۆز قىندىن چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ پان تۈركىستلىق ئىدىيۋى ئېقىمىنىڭ
ئىزىغا سالماقچى بولدى. نەتىجىدە سابىت داموللام ئوتتۇرىغا قويغان، غوجا نىياز ھاجىم
قۇبۇل قىلغان "ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتى " دەيدىغان توغرا ئىسىم ۋە دۆلەت نامى
ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ پانتۈركىزىم، پان ئىسلامىزىمنىڭ پۇرىقى چىقىپ تۇرىدىغان
"شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتى" دەيدىغان ئىسىم قۇبۇل قىلىندى. بۇ بىر تارىخى
خاتالىق بولغان ئىدى.("ئۇيغۇر نامە")، (ئۆزىنى ئۆزىنىڭ قولى بىلەن يوقاتقان
ئۇيغۇرلىرىم رەخمەت سىلەرگە) ئەمدى قەشقەردە مۇستەقىللىق جاكارلاپ بولغاندىن
كېيىن ، ھۆكۈمەت قۇرۇشنىڭ ئالدى- كەينىدە ئۇيغۇرىستانىنىڭ ۋەزىيىتى قانداق ئىدى ،
دېگەن سوئال بويىچە يەنە تارىخچىمىز مەتمىن بۇغراغا مۇراجىئەت قىلايلى:
1-خىتاي پەرەست بەگلەرنىڭ ۋە شەخس مەنپەئەتلىرىنى دەپ تىنچلىقنى تەلەپ قىلىپ
خىتاينىڭ داۋاملىق ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنى قۇبۇل قىلىدىغان قالاقلارنىڭ (جەمئىيەت
داشقاللىرىنىڭ) جەمئىيەتتىكى نوپۇزىمۇ خېلى كۈچلۈك ئىدى.
پۈتۈن مەملىكەت ئۇيغۇرىستان مىقياسىدا ، خەلق ئارىسىدا مۇستەھكەم بىر سىياسى ئالاقە
ئورنىتىشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى.
خىتاي مىللىتارىستلىرى داۋاملىق قوراللىق پوپۇزا قىلىپ ، خەلقنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ

قورقىتىپ تۇراتتى. خەلق قو رالسىز ئىدى.
لېكىن كېيىنچە خىتاينىڭ ئىچكى تەرەپلىرىدە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرىستانغا مانجۇلار بەلگىلىگەن جاڭجۇڭلار، بۇيەر ئۇيغۇرىستاننى ئېغىزدا مەركەزگە تەۋە دېسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرىستاننىڭ خىتاي ھۆكۈمىتى ـ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇزى ۋە ھۆكۈمرانلىقىدىن تاشقىرى مۇستەقىل بىر ئىدارە تەشكىللىگە(مۇستەقىل بىر دۆلەتكە) ئايلىنىپ قالغانلىقى ئاستا-ئاستا خەلققە مەلۇم بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق بۇ يۇرتنىڭ كىمنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئويلىنىشقا باشلىدى. خەلق ئۆزلىرىنىڭ " ھەيۋەتلىك " خىتاي ھاكىمىيتى"نىڭ ئەمەس، بەلكى ئاز سانلىق بىر ئۇچۇم خىتاي كۆچمەنلىرىگە مەھكۇم بولۇپ قالغانلىقىنى بىلگەنسېرى قاتتىق ۋىژدان ئازابى ۋە قاتتىق خىجالەتچىلىك ئىچىدە قالدى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئاچكۆز خىتاي كۆچمەنلىرى ھاكىمىيتىنى بېشىدىن چۆرۈپ تاشلاشنىڭ مۇۋاپىق پەيتلىرىگە ئىزدىنىشكە باشلىدى.("شەرقى تۈركستان تارىخى")
2- 20-ئەسرنىڭ 30- يىللىردىكى ئۇيغۇرىستان ۋەزىيىتىگە دائىر، ياپۇنىيىنىڭ 1931-يىلى دېڭىزدىن مانجۇرىيىدە قۇرۇغلۇققا چىقىپ ، خىتاي دولىتىگە ھۇجۇم قىلىشى؛ئەمدىلا قۇرۇلۇپ تېخىچە دولەت شەكلىگە كېلەلمەيۋاتقان 1928 -يىلى قۇدرەتلىك دۆلەت ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ ئېتراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ ، تېخىچە ئورنىدىن تۇرالمايۋاتقان شەرقى جەنۇبى ئاسىيانىڭ كېسەل كۆرپىسى ئاتالغان خىتاي دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنىدىن تۇرۇشى ئۈچۈن ئاجايىپ تارىخى پۇرسەت يارىتىپ بەرگەنلىكىنى نۇرغۇن تارىخچىلىرىمىز قەلەمگە ئېلىپ باقمىدى.
ئۇيغۇر خەلقى ئەقىللىق ئىدى. 1931-يىلى مانجۇرىيىدە ، مانجۇرىيە دۆلىتى قۇرۇلدى. يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەندەك ياپۇنىيىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ بۇ دۆلەت قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئاسىيادا پارلىغان يۇرۇق يۇلتۇزغا ئايلىنىپ قالدى. مانجۇرىيە دۆلىتىنىڭ قۇرۇلىشى ناھايىتى تىز ئارىدا
ئۇيغۇرىستاننىڭ قۇمۇل ئۆلكىسىگە خۇش خەۋەر بولۇپ يىتىپ كەلدى.1931-يىلى قۇمۇلدا ئىنقىلاب پارتلىدى.
3- تارىختىن بېرى ئۇيغۇرغا دۇشمەن بولۇپ كېلىۋاتقان ئىتتىپاقسىزلىق ، يۇرت ئىچىدىكى بايلارنىڭ ۋە "كاتتا"لارنىڭ غەپلەت ئىچىدە قېلىشى،
ئاۋام خەلقنىڭ ساۋادسىز ، قابىلىيەتسىزلىكى، بەزى كاتتا كىشلەرنىڭ شەخس مەنپەئەتنى كۆزلەپ مىللىتارىست خىتايلار ھاكىمىيتىگە باغلىنىپ قېلىشى

مىللەتارىست خىتايلارنى ، ھۆكۈمرانلىقنى قىيامەتكىچە داۋام قىلدۇرۇش خىيالىغا كەلتۈرۈپ قويغان ئىدى. بىراق ۋەزىيەتنىڭ
خەتەرلىك بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئۇيلاۋاتقانلارنىڭ سانى يۇشۇرۇن كۆپىيىۋاتاتتى.
بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى مىللەتارىست خىتايلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ،
ئۇيغۇرىستاننىڭ سياسى مەسىلىسىنى توغرىدىن -توغرا ئۇيغۇرىستان خەلقى بىلەن
گومىنداڭ خىتايلىرى ئوتتۇرىسىدا ھەل قىلىش لازىم دەيدىغان كۆز قاراش بويىچە
بىرلىككە كېلىشكەن ئىدى. ئەمما بۇ كۆز قاراشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن
زىيالىيلار بىر تەشكىلات(پارتيە ئىچىدە) بىرلىشىشلىرى لازىم ئىدى. بۇنداق بىر
تەشكىلاتنى قۇرۇش ئۇچۇن تەجرىبىلىك، قابىلىيەتلىك (ئاڭلىق) تەشكىلاتچىلار
خەلقىنىڭ ئىچىدىن چىقمىغى لازىم ئىدى! يۇقىرىدا تارىخچىمىز مەتمىن بۇغرانىڭ
بايانلىرىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق.
4-" شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى "نىڭ قۇرۇلىشى ۋە ئۇيغۇر ئەۋلادىغا يىتىپ كەلگەن تەجرىبە ساۋاقلار.
مەيلى نامايىش قىلغاندا بولسۇن، مەيلى تارىختا ئۇرۇش قىلغاندا بولسۇن، مەيلى يازغاندا ، تەشكىلاتچىلىق قىلغاندا بولسۇن كىشىلەر ھامان ئىتتىپاقلىقنى تەكرارلاپ كەلدى.
ئەمما ئۇيغۇر كىشىلەر بۇگۇنگىچە ئىتتىپاقلىقتا ئېرىشەلمىدى. ئىتتىپاقلىششقا ئارتۇق شەرت قويغىلى بولمايدۇ. پەقەت قويغىلى بولىدىغان بىرلا شەرت بار ، ئۇ بولسىمۇ شەخسىيەتچىلىكتىن ۋاز كېچىش. ئەگەر گەپ مىللى ئازادلىق توغرىسىدا بولىۋاتقان ئىكەن، تەشكىلاتچىلىقتا كىرگەندە ، لىدىرلىق، رەئىسلىك تالىشىدىغان ئەمەلخورلۇق شەخسىيەتچىلىكدىن ۋاز كېچىش؛ تەشكىلى ئىشلارغا كىرىشكەندە يۇرتۋازلىق، مەھەللىۋازلىق، دوست-يار بۇرادەرلىك شەخسىيەتچىلىكدىن ۋاز كېچىش؛ يېزىقچىلىق بىلەن مىللەتكە خىزمەت قىلىشقا ئۆتكەندە ئىلمى مۇنازىرىگە يول قويۇپ بېرىش كۆچى يەتمىگەندە قارشى تەرەپنى ھاقا رەتلىمەسلىك ، ھېچ نېمىنى بىلمەي تۇرۇپ ئۆزەمچىلىك، مەنمەنلىك ، ئۆزۈمنىڭلا توغرا دىيىشتىن ۋاز كېچىش ۋەھاكازا.
ئەمدى بىز ئىككىنچى جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان چاغدىكى، تارىخى شەخسلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرىگە نەزەر ئاغدۇرايلى!
1) سابىت دامۇللا ھاجى-سەئۇدى ئەرەبىستان تۈركىيە، مىسىر ۋە ھىندىستانلارنى ئايلىنىپ كەلگەن كىشى.
2)مۇھەممەد نىياز ئەلەم ئاخۇنوم-خوتەندە ھۆكۈمدار سايلانغان كىشى. مۇھەممەت ئىمىن ھەزرەت- خوتەندە ئىنقىلاب جەريانىدا ھەربى ئىشلارغا مەسئۇل بولغان كىشى.

3) شىڭ شى سەي- خىتاي مىلىتارىسى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا تايانغان ۋە ئۇيغۇرىستان توغرىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مەخپى كېلىشىم تۈزگەن كىشى.
4) ماشىمىن- ئۇيغۇرىستان تۇپراقلىرىدا بىر تۇڭگان دۆلىتى قۇرماقچى بولغان كىشى.
5) ماجۇڭيىڭ - تۇڭگان ئەسلىدە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرىستان -شىنجاڭغا قوراللىق بېسىپ كىرگەن ، غوجا نىياز ھاجىم باشلاپ كىرگەن كىشى.
6) سالى دورغا- خوجىنىياز ھاجى قۇمۇلدىن كۆتۈرۈلۈپ چىققان ئىنقىلابچىلار.
7)ھەمدۇللا ئەلەمئاخۇنوم، مەقسۇت مۇھىتى ۋە رەقىپقازى قاتارلىق تۇرپان ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك رەھبەرلىرى- شىڭ شى سەي تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان.
8) خوتەن ۋالىسى يەن دوتەي- خىتاي.
9)ماجىسا-تۇڭگان.
10) قەشقەر ۋالىسى -مادوتەي، تۇڭگان.
11)تۆمۈر سىجاڭ- ھەربى قۇماندان ، تولۇمۇ ساۋادسىز ھارۋىكەش.
12) ھاپىز تەنجاڭ - تۆمۈر سىجاڭنىڭ يېقىنى ۋە ھەربى كىشى.
13)مەخمۇت مۇھىتى- مامۇت سىجاڭ.
14) ئىسمايىل باي -كۇچارلىق ئىنقىلابچى.
15) ۋاڭ بەگ -كۇچارلىق ئىنقىلابچى
16)ئوسمان ئەلى- قىرغىز .
17) ئوراز بەگ -قىرغىز. ئەڭ ئاخىرىدا سابىت داموللامنىڭ يېنىدا قېلىپ، دۆ لەت قۇرۇشقا ھەمرا ھ بولغان كىشى.
18) سىتىۋالدىجان- ئۆزبېك. ھەربى كىشى.
19)يۇسۇپجان قۇر بېشى- ئۆزبېك. ھەربى كىشى.
20) مافۇيەن- تۇڭگان. 1934-يىلى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ 4مىڭ ئۇيغۇرنى قىرغىن قىلغان تۇڭگان.
21) ماخۇ سەن تۇڭگان.
22) ئوسمان قىرغىز.
5- ئىنقىلاب نېمە ئۈچۈن مەغلۇپ بولدى. يېڭىلا قۇرۇلغان دۆلەت نېمە ئۈچۈن مۇنقەرز بولدى؟
ئىنقىلاب قوشۇنىنىڭ مۇرەككەپلىكى- تۇڭگان، قىرغىز، خىتاي، ئۇيغۇر قاتارلىق ئىنقىلابقا قاتناشقان تەرەپلەرنىڭ ئىچىدە خىتاي دۈشمەن تەرەپ بولسا، باشقا تەرەپلەر خىتايغا قارشى بولۇپ ئۇرۇشقاندا بىر كۈنى ھەمكارلىشىپ، بىر كۈنى دۈشمەنلىشىپ،

بىر كۈنى بىرسى 6ئادەمنى باشلاپ تاغ-تۈزاغا چىقىپ كېتىپ، يەنە بىر كۈنى بىرسى 10ئادەمنى باشلا يەكەنگە قېچىپ كېتىپ ، بىر كۈنى تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ ، بىر كۈنى تۇڭگانغا قارشى ئۆز ئارا ئۇرۇشۇپ ، خىتايغا قارشى قوزغالغان ئىنقىلاب قوشۇنىدا ئىچكى بىرلىك بولمىدى. روسىيە جاسۇسلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىگە زىددىيەت سېلىپ ئارامىدا قويمىدى. "ك گ ب"نىڭ جاسۇسى قادىرھاجى بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر.

5- تۇڭگانلارنى لەنجۇدىن باشلاپ كېلىش ئەقىللىق ئادەم قىلىدىغان ئىشمىدى ياكى ئەقىلسىز ئادەم قىلىدىغان ئىشمىدى. ئىنقىلاب جەريانىدا سەللىگە قاراپ ئىتتىپاقلىشىدىغان ئىشمىدى ياكى مىللى تەركىپكە قاراپ ئىتتىپاقلىشىدىغان ئىشمىدى.

6- قۇمۇلدا قوزغالغان ئىنقىلاب، خوتەندە قوزغالغان ئىنقىلاب ئاخىرقى ھېسابتا قەشقەرگە مەركەزلەشتى دەيلۇق، پۈتۈن قەشقەر ئۆلكىسى نېمىشقا قوزغىتىلمىدى ، نېمىشقا ئىنقىلابقا تەشكىللەنمىدى، دەپ سوئال قويساق، تارىخنى سوراقىقا تارتقان بولمىزمۇ؟

7- ئىنقىلابقا قاتناشقان كىشىلەرنىڭ مەقسىدى بىردەكمىدى؟ ئىنقىلابنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىدى - دۆلەت قۇرۇش ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشى بىردەكمىدى؟مۇشۇ ئاخىرقى مەقسەت ئالدىدا ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلغۇچىلار ۋە ھەربى ئىشلاردا قۇماندا ن بولغۇچىلار بىردەك پىكىر ھاسىل قىلغانمىدى؟

8- قورال-ياراقلىرى ئازىيىپ كەتكەن ھەربى قۇماندان خوجىنىياز ھاجىم (ستالىن ئەۋەتكەن ھەربى قۇماندان بېكتىنى شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىپ جۇنۇبى ئۇيغۇرىستانغا ھەربى يۈرۈش قىلغان پەيتلەردە) دەل شۇنداق پەيتتە ھەربى قۇماندان خوجىنىياز ھاجىم ، سابىق سوۋېتلەرنىڭ ۋەدىسىگە ئىشىنىپ ، ۋەدە قىلغان قورال-ياراقلارنى ئۆتكۈزۈپ ئېلىش ئۈچۈن 1934-يىلى2-ئايدا ئەركەشتام چېگراسىغا كەلدى. سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بولسا، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قورال-ياراققا مۇھتاج ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىپ، ئۇزاققا سوزۇلغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق ، ئاستا-ئاستا خوجىنىياز ھاجىمغا تەسىر ئۆتكۈزۈپ، روس-خىتاي ئىمپېرىيىلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە پايدىلىق ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللى ئازادلىق ھەرىكىتىگە پايدىسىز بولغان 12ماددىلىق كېلىشىمگە ئىمزا قويۇشقا ھاجىمنى ماقۇل كەلتۈردى. مەجبۇرلاپ دېگۈدەك ئىمزا قويدۇردى. سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن خوجىنىياز ھاجىم ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنىڭ مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) خوجىنىياز ھاجىم بۆگۈندىن ئېتىبارەن، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان بارلىق

ئالاقە- مۇناسىۋەتلىرىنى قەتئىي ئۈزۈپ تاشلاپ، ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ"نى روسىيە ھىمايىسى ئاستىدىكى (سابىق سوۋېتلەر دۆلىتىگە بېقىندى بولغان) ئىچكى جەھەتتە ئىستىقلال(مۇستەقىل) بىر ئۆلكە دەپ ئېلان قىلىدۇ.

2)ئۆلكىدىكى شەرقى تۈركىستان ئىستىقلالىيىتىنى (مۇستەقىللىقىنى) يوقىتىپ، مىللى جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمەت ئىسلامىيىسىنى تار قىتىۋېتىپ، ئۇرۇمچى شەھرىدە شىڭ دۇبەن باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن ھۆكۈمەتكە بوي سۇندۇرىدۇ.

3) شەرقى تۈركىستان دۆلىتىنىڭ رەئىس جۇمھۇرلىقىنى تەرك ئەتكەن زامان ، ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىنى ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە
رەئىس ياكى گوبېر ناتۇرلۇققا تەيىنلەيدۇ.

4) ئۇيغۇرىستان"شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان تەۋەدىكى مەۋجۇت قورالىق ئەسكەرلەرنى شىڭ دۇبەنگە بوي سۇندۇرۇش خۇسۇسىدا خوجىنىياز ھاجىم قەتئىي چارە- تەدبىرلەرنى كۆرۈشى كېرەك.

5) تۇڭگان، ئۆزبېك ، قىرغىز ، قازاقلاردىن ئىبارەت مىللى قوشۇنلارنى قورالسىزلاندۇرۇش ۋە تەرتىپ سااقلاش مەقسەتلىرىدە ئۇرۇمچىدىن ئالتە شەھەر تەرە پكە (جە نۇبى ئۇيغۇرىستانغا) بىرىپ ھەرىكەت قىلىدىغان، خونخوزا (ساقاللىق خىتايلار) ، خىتاي، يەنە روس ئەسكەرلىرىگە ياردەم بىرىش ئۈچۈن، خوجىنىياز ھاجىم ئۆز ئىختىيارىدىكى قۇمۇللۇق، تۇرپانلىقلاردىن تەشكىللەنگەن، مەخمۇت مۇھىتى قوماندانلىقىدىكى ئەسكەرلەرنى شىڭ دۇبەنىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بىرىدۇ.

6)مانجۇرىيىدىن چېكىنگەن خونخۇزا (ساقاللىق خىتايلارنى) ، سابىق سوۋېتلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرىستانغا " شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالگان بۇ زېمىنغا كىرگۈزۈش ھەققىدە سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن شىڭ دۇبەن ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمگە خوجىنىياز ھاجىم تەستىق سالىدۇ.

7)شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىدىكى ۋە ھەربى خىزمەتتىكى چەتئەللىك ئەمەلدارلارنى خوجىنىياز ھاجىم دەرھال خىزمىتىدىن بوشىتىپ، ئۇلارنى ئۇيغۇرىستان " شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ دۆلەت چېگراسىدىن چەتئەلگە چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن قەتئىي چارە كۆرىدۇ.

8)سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئاۋاتلىقىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ.

9) سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى ، ئۇيغۇرىستانغا " شىنجاڭ "غا ئىچكىرى خىتايدىن، نەنجىڭ ، مانجۇرىيە ۋە باشقا تەرەپلەردىن ھۇجۇم قىلىش ، تاجاۋۇز قىلىش ئېھتىمالى بولغاندا ، ئۇيغۇرىستانىنى " شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننى مۇداپىئە قىلىش خىزمىتىنى

ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.
10) ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندا تەرتىپ ئورنىتىلغاندىن كېيىن، تىز ئارىدا روسىيە ھەربى ئىشلار نىزامىغا ئاساسلىنىپ ، ئەسكىرى- ھەربى قىسىملارنى تەشكىللەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ توغرىدا كېلىشىم تۈزۈش ئۈچۈن (س س س ر تەرەپتىن) ھەربى قىسىملارنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللە يدىغان ھەربى ئىشلار ھەيئىتىنى ئەۋەتىپ، تىگىشلىك ھەربى قوشۇننى زامانىۋى ئۇسۇلدا قۇرۇپ چىقىش ۋە ھەربى قوراللار بىلەن قورالاندۇرۇشنى بۇ ھەيئەت ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.
11) ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا سىياسى ۋە ئىقتىسادى مەسىلىلەر ھەققىدە ئالاھىدە كېلىشىمنامە تۈزۈلىدۇ.
يۇقىرىقى كېلىشىمنىڭ 12- ماددىسى بارمىدى ياكى يوقمىدى بۇ توغرىدا تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرى "ئۇيغۇرنامە" كىتابىغا بىر نەرسە يازمىغان . بۇ كېلىشىم قەشقەرگە "شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى " ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە يىتىپ كەلدى.
سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى بىلەن خوجىنىياز ھاجىم ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمدىن ۋاقىپ بولغان "ۋاقىتلىق شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى"نىڭ ئەزالىرى، باش ۋەكىل سابىت داموللا ئابدۇلباقىنىڭ بۇ كېلىشىم توغرىسىدا تەييارلىغان دوكلاتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن ، ھۆكۈمەتنىڭ مىنىستىرلار ھەيئىتى تۆۋە ندىكىچە قارار قوبۇل قىلدى:
1) خوجىنىياز ھاجىنىڭ مىللەتنىڭ تاپشۇرىقىنى ئالماي تۇرۇپ، سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىۋى بويىچە ئەركاشتامغا بېرىپ ، بولشىۋىكلار بىلەن مىللەتنىڭ مەنپەئەتىگە زىت كېلىدىغان كېلىشىم تۈزگەنلىكىنى، تۈركىستان تۈركلىرىگە قىلىنغان خىيانەت دەپ قارايدۇ.
2) سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى بىلەن خوجىنىياز ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن 12ماددىلىق كېلىشىمنى غەيرى قانۇنى كېلىشىم دەپ ھېسابلايمىز.
3)نەچچە يىللاردىن بېرى توختىماي كۆرەش قىلىپ، ھېسابسىز قوربان بېرىپ، قولغا كەلتۈرگەن شەرقى تۈركىستان مىللى ئىستىقلالىنىڭ (مۇستەقىللىقىنىڭ) كېلىشىم ئارقىلىق ئاياقلاشتۇرۇلغانلىقى ، تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقىدۇر.
مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىش يولىدا شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى (ئۇيغۇرلار) ھەر قانداق پىداكارلىققا ھازىردۇر. مىنىستىرلا كېڭىشى خوجىنىياز ھاجىمنىڭ كەچۈرگىلى بولمايدىغان خىيانىتىنى نەپرەت بىلەن ئەيىپلەيدۇ.

4)شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى (ئۇيغۇرلار) بولشۇېكلار قولىغا چۈشىشكە ئەسلا رازى بولمايدۇ. بۇ مەيدانىمىزغا ئاساسەن مىللەتنىڭ نارازىلىقى قەشقەردىكى كېڭەش كونسۇللىقى ئارقىلىق س س س ر ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلىنسۇن!

5) مىنىستىرلا كېڭىشى سوۋېت ئەسكەرلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستاننى ئىشغال قىلىشىنى ، خەلقئارا قائىدىلەرگە خىلاپ ، ھېچ بىر تارىختا كۆرۈلمىگەن ، تۈركىستان تۈركلىرىگە (ئۇيغۇرىستانغا) قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن قىزىل سوۋېت بولشۇېكلىرىنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى ئۆز ھۆكۈمەتلىرىگە بىلدۈرۈپ قويىشنى ھاۋالە قىلغان ئاساستا ، قەشقەردە تۇرۇشلۇق چەتئەل كونسۇللىرىغا مۇراجىئەت قىلىنسۇن!

6) خوجىنىياز ھاجىنىڭ كېلىشمگە ئەقىلسىز رەۋىشتە قول قويغىنىدىن پايدىلىنىپ ، سوۋېتلە ئىتتىپاقى شەرقى تۈركىستاننى ئىشغال قىلىشقا ھەرىكەت قىلدۇ. بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ ، ھەربى ئىشلار نازارىتى ۋە ئالى باش قۇماندانلىقا دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىغاقارشى مۇداپىئە چارىسىدا بولۇش توغرۇلۇق تەۋسىيە قىلىنسۇن!

7)ھازىرقى ۋەزىيەتنىڭ ئېغىرلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ ، ئۇمۇمى مىللەت سەپەرۋەرلىككە چاقىرىق قىلىنسۇن!

8) قىزىل بولشۇېك سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ خۇنخۇزا (سېرىق ساقاللىق خىتايلارنى) چۆچەك ئېغىزى ئارقىلىق شەرقى تۈركىتستانغا ئۆتكۈزۈپ بىرىشنى توسۇپ قېلىش ئۈچۈن تەۋسىيە قىلىپ ئالتايدىكى شرىپخان تۆرىگە تىز رەۋىشتە بۇيرۇق ئەۋەتىلسۇن!

9) 3-ئاينىڭ 10- كۈنى شەرقى تۈركىستان ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى يىغنى چاقىرىلسۇن! خوجىنىياز ھاجىم بىلەن سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشمنامە ھەققىدە قوبۇل قىلىنغان نازىرلار ھەيىئەتنىڭ ئۈشبۇ قارارى خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا تاپشۇرۇلسۇن!

11) خوجىنىياز ھاجىم نازىرلار ھەيىئەتنىڭ مۇراجىئەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، تۇتقان يولىدىن ۋاز كەچمەيدىغان بولسا ، خوجىنىياز ھاجىنى جۇمھۇر رەئىسى ۋە ئالى باش قۇماندانلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش توغرىسىدا، ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا ھاۋالە قىلىنسۇن!

12) نەنجىن ھۆكۈمىتىگە (بۇ ئارتۇقچە بولسا كېرەك) ، ياپۇنىيە ھۆكۈمىتىگە ، خەلقئاراغا ھەق-ھوقۇقلىرىمىزنى مۇداپىئە قىلىش توغرىسىدا مۇرەجىئەت قىلىنسۇن!

باش ۋەكىل -سابىت داموللا ئابدۇلباقى(ئىمزا)

كاتىپ- سوپىزادە (ئىمزا)

مۆھىر - شەرقى تۈركىستان باش ۋاكالىتى (مۆھىر بېسىلغان)
1934-يىلى 2-ئاينىڭ ... كۈنى
بۇ نەقىل "ئۇيغۇرنامە"دىن ئېلىندى.
بۇ توغرىدا تارىخچى سابىت ئۇيغۇرنىڭ تەھلىلى مۇنداق بولدى:
مۇشۇنداق ئەھۋالدا تەك قىسلىقتا قالغان خوجىنىياز ھاجىم، ماقمۇت مۇھىتىغا (مامۇت سىجاڭغا) بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئەربابلىرىدىن ، سابىت داموللا ئابدۇلباقى، زېرىپقارىھاجىم، شەمسىددىن داموللا، سۇلتانبېك ۋە ئابلاخان قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئالدۇرۇپ ، قوللىرىنى زە نجىرگە، پۇتلىرىنى كىشەنگە بەنت قىلىپ، ئاقسۇغا (سوۋېت كونسۇلىستىۋاسىغا) ئەۋەتىپ بەردى. بىزنىڭ قارىشىمىزچە ، (خوجىنىياز ھاجىم بىلەن سوۋېتلەر ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمنىڭ 12- ماددىسى ئېھتىمال سابىت داموللام قاتارلىق دولەت رەھبەرلىرىنى تۇتۇپ بېرىش توغرىسىدىكى بىر ماددا بولسا كېرەك . ("مەن كەچكەن كېچىكلەر" ماۋزۇلۇق كىتابنىڭ ئاپتورى سوپاخۇن سوۋرۇۋ بۇ توغرىدا " خوجىنىياز ھاجى سوۋېت ھۆكۈمىتى كىشىلىرى بىلەن سۆزلەشكەندە، ئۇلار: -سىز شېڭ شى سەي ھۆكۈمىتى بىلەن تۈزگەن ئەھدىنامىگە (يەنى 1933-يىلى شېڭ شى سەي ۋەكىللىرى بىلەن خوجىنىياز ھاجىلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن" فوكاڭ ئەھدىنامىسى"نى دېمەكچى . ..) ئەھدىنامىگە ئەمەل قىلماي، قەشقەردە 1933-يىلى 11-ئاينىڭ 12- كۈنى سابىت داموللام قۇرغان قانۇنسىز شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى" ھۆكۈمىتىگە باشلىق بولۇپسىز . شۇڭا بىز قورال-ياراغنى شېڭشىسەيگە تاپشۇردۇق . سىز قورال-ياراغنى شېڭ شىسەيدىن ئېلىڭ ، دەيدۇ . سابىت داموللىنى تۇتۇپ بېرىش شەرتى بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى خوجىنىيازغا قورال بېرىشكە ماقۇل بولىدۇ. لېكىن سىلەر ئاز ئادەم ئىكەنسىلەر ، قورالنى كۆپ بەرسەك ئېلىپ كېتەلمەيسىلەر ، بەلكى يولدا دۈشمەنلەرگە تارتقۇزۇپ قويىشىڭلا مۇمكىن، دەپ 100تال مىلتىق، بەش -ئالتە ساندۇق ئوق بېرىدۇ.)، دەپ يازىدۇ. ("مەن كەچكەن كېچىكلەر" ئاپتورى سوپاخۇن سوۋرۇپ . 83-بەت) مەتمىن بۇغرا ئەپەندىم بۇ سۇئىقەستنى سىزىپ قالغانلىقتىن، بالا- چاقىسىنى ئېلىپ ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ خوجىنىيازنىڭ قولى بىلەن ياندۇرۇلغان ئىنقىلابنى روس-ستالىن بىلەن خىتاي مىللەتارىستلىرى بىرلىشىپ يەنە شۇ خوجىنىيازنىڭ قولى بىلەن ئۆچۈرىشكە مۇۋەپپەق بولدى.
بۇ پاجىئە ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئازادلىق ھەرىكەت تارىخىدا ئەبەدىل- ئەبەد كەتمەيدىغان نۇمۇس ۋە ئۆچمەيدىغان داغ بولۇپ قالدى!

بەزى كىشىلەر ئەگەر سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق بېسىمى بولمىغان بولسا، خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماخمۇت مۇھىتىمۇ سابىت داموللا قاتارلىقلارنى قولغا ئالىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمىغان بولاتتى. دېيىشىدۇ. بۇنداق دېيىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئاقلاشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. سوۋېت ھۆكۈمىتى نېمە ئۈچۈن مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىگە شۇنچىۋىلا ئۆچمەنلىك قىلىپ، يوقىتىۋېتىشكە ئالدىرىدى؟ دېگەن سوئال ھەركىمنى ئويلاندۇرىدۇ.

سابىت ئۇيغۇرى مۇنداق تەھلىل قىلىدۇ: سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ دائىسى ستالىن ئەزەلدىنلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇستەقىل دولەت قۇرۇپ ياشىشىنى خالىمايتى. ئوتتۇرا ئاسيادىكى مۇستەملىكىلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ ، ئۇلارنىڭ روسىيەدىن بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەپ بۇ لىدۇ دەپ، ئەنسىرەيتى.

بۇ پاجىئەگە بىزنىڭ كۆز قارىشىمىز قانداق؟

خۇددى تارىخچىلىرىمىز مەتىمىن بۇغرا، سابىت ئۇيغۇرىلار كۆرسەتكەندەك ، بىر قىسىم تۈركىيىدىن كەلگەن، بىر قىسىم ھىندىستاندىن كەلگەن "ماجراپەرەست كىشىلەر" قەشقەردە پەيدا بولدى... سابىت ئۇيغۇرى بۇ كىشىلەرنى مۇنداق تەرىپلىدى: " دەل مۇشۇ پەيتتە، تۈركىيىلىك ئەلى بەي، نەدىم بەي، مۇستافا كەنتلى قاتارلىق كىشىلەر قەشقەردە پەيدا بولدى،ئارقىدىنلا دوكتۇر مەجىددىن ئەخمەت، دالىمبېك، تۈرك ئارمىيىسىنىڭ پولكوۋنىكى ئەخمەت سورايىيا بېك ۋە يۈسۈپ ئەپەندىلەرمۇ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى" ھېلىمۇ ستالىن كەڭ قورساق ئىكەن، ھېلىمى ستالىن بەرداشلىق بېرىپتۇ. پۈتۈن ئارمىيىسنى ئەۋەتمەي قىسمەن ئارمىيىسنى ئەۋەتىپ ، ماجۇڭيىڭ تۇڭگان ۋە مىلتارىست خىتاي بىلەن بىرلىشىپ ، "شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى"نى يوقىتىپتۇ. تۈركىيىلىك ئادەملەرنىڭ قەشقەرگە يوگۈرۈپ كېلىشىگە نېمە تۈرتكە بولغان ؟ ھالاك بولغان ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنى تېرىلدۈرۈشنى قەشقەردىن باشلىماقچىمىدى؟ تۈرك ھەربى ئادەملەرنىڭ قەشقەرگە كېلىشىگە نېمە تۈرتكە بولغان ؟ ھالاك بولغان ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئارمىيىسنى قەشقەردە تەشكىللىمەكچى بولغانمۇ؟ بۇ تارىخ ياقۇپ بەگ دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە قايىسى دەرىجىدە ئوخشاپ كەتكەن؟ شۇ چاغدا " 1872 ـ يىلى بەدەۋلەت ياقۇپ بەگ ، تۈركىيىگە ئۆزىنىڭ ۋەكىلى سەئىد ياقۇپخاننى ھىندىستاننىڭ باش ۋالىسى ھۇزۇرىغا تۈركىيە سۇلتانى ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەن "، ("قەشقەرىيە" روسىيە ئا.ن. كورو پاتكىن) ئەۋەتىپ ، ئابدۇلئەزىز تۈرك سۇلتانىغا بېقىندى بولۇپ ياشاشنى مۇراجىئەت قىلغاندا ، خوشنا دۆلەت چار روسىيە مۇنداق تەلەپلەرنى قوبۇل قىلارمىدى دەپ، ئويلايدىغان بىر ئۇيغۇر سىياسى ئادەم

ئوتتۇرىغا چىقمىغان! سابىت داموللا قەشقەردە يۇقىرىقى تۈرك بۈيۈكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇر دېگەن ئىسمنى چۆرۈپ تاشلاپ، "شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى"نى قۇرغاندىمۇ ، خوشنىمىز ستالىن قوبۇل قىلارمۇ دەپ، سوئال تاشلايدىغان بىر سىياسى ئۇيغۇر ئوتتۇرىغا چىقمىغان!ئوتتۇرىغا چىققان بولسا قانداق قىلاردى، بۇ تارىخنى ئۆزگەرتىش قولىدىن كېلەرمىدى. شۇ دەۋىردە ئۇيغۇرلار خىتايغا قارشى، سوۋېتكە قارشى، تۇڭگانغا قارشى ئىتتىپاقلا شقانلا بولسا، ئاخۇنۇملار، دىنى زىيالىيلار ئىتتىپا قلىقنى كاپالەتكە ئىگە قىلالىغانلا بولسا ، ھىندىستاندا تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە ياردەم قىلارمىدى ياكى بۇ ئىنقىلابقا بۇزغۇنچىلىق قىلارمىدى؟ يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغان ستالىن شۇڭا بۇ دولەتنى يوقىتىشنى جىددىلەشتۇردى."

1933-يىلى 12- نويابىردا قەشقەرىيدە شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى" قۇرۇلغان ۋاقىتتا ، خۇجىنىياز ھاجىم ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كۇچا، ئاقسۇلاردا يۈرۈپ، بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىدى. مۇشۇ ئەھۋاللارنى كۆزىتىپ تۇرغان ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ۋىسى كونسۇلى

تومسۇن گىلوۋېر ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە يوللىغان دوكلاتىدا:" ئاساسەن خوتەن ئىسلامچىلىرىدىن قۇرۇلغان بۇ ھۆكۈمەتنىڭ سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىگە تاقابىل تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر خوتەن ئەمىرلىرى خۇجىنىياز ھاجىم بىلەن بىرلىشەلىسە، شۇ چاغدىلا بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز (ئەنگلىيە) بۇ يېڭى دۆلەت (شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى) گە ياردەم بېرىشى مۇمكىن" دەپ يازغان .("ئۇيغۇرنامە") . دېمەك ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ياردەم بېرىشكە تەييار تۇرغان ئىكەن، شۇ چاغدا بۇنىڭغا نېمىشقا سەل قارالغاندۇ؟ سوۋېتلەرنىڭ ئۇيغۇر دۆلىتىنى يۇقاتماقچى بولىشى ، ئەنگلىيىنىڭ بۇ دۆلەتنى قوللاشقا تەييار تۇرۇشى، لېكىن ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلارنىڭ ئەنگلىيىدىن ياردەم ئالىدىغان شەرتلەرنى تەييارلىيالمىغانلىقى شۇ چاغدا دۇنيا تارىخنىڭ پىشانىسىغا چۈشكەن تەمرەتكە بولسا كېرەك. باتۇرلىرىمىز ئاخىرەتكە كېتىپ بولدى. ئۇنداق قىلسا بولاتتى، بۇنداق قىلسا بولاتتى ،دەيدىغان ھەققىمىز يوق. تۇتۇننىڭ ئاچچىقىنى پەقەت مورىلا بىلەتتى خالاس.

بىز يۇقىرىدا ،ئەينى چاغدا چار روسىيىگە كۆز ئالايتماسلىق، كېينكى چاغدا ستالىنغا دول چىقارماسلىق كېرەك ئىدى، دىدۇق . بۇ توغرىدا توختىماي كاپشىپ كەلدۇق. غەرىزىمىز، ياقۇپ بەگ چار روسىيە بىلەن ئەپ ئۆتكەن بولسا، قەشقەردە دۆلەت قۇرغۇچىلار ستالىننىغا يېلىنىپ، يالۋۇرغان بولسا، چار روسىيە ياقۇپ بەگ دۆلىتىنى،

ستالىن قەشقەردە قۇرۇلغان سابىت داموللام دۆلىتىنى يوقاتمىغان بولاردى ، دەيدىغان
كالتە پەم ۋە كالتا پىكىرلىك ئادەملەرنىڭ ھېسياتىغا ئاگسىزلارچە ھەمدەم بولۇش بۇ
بىزنىڭ سەۋەنلىكىمىز ئىدى. تۆۋەندە قەشقەردە قۇرۇلغان ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز
بولۇشىنىڭ 9-سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلۇق.
9) تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرى مۇنداق بايان قىلىدۇ:
...تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە ،ئابدۇنىياز كامال 40 ياشلاردىكى ئېگىز بويلۇق، قەددى-
قامىتى كېلىشكەن، جەددى كىشى بولۇپ ، تۇرپان قوزغىلىڭى باشلانغان ۋاقىتتا
قوزغىلاڭغا قاتناشقان، ماخمۇت مۇھىتىغا قوشۇلۇپ قەشقەرگە كەلگەن. ماخمۇت مۇھىتى
ھىندىستانغا چىقىپ كېتىدىغا ۋاختىدا ئابدۇنىيازنى ئۆزىنىڭ ئورنىغا دىۋىزىيە
كوماندىرى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئابدۇنىياز دىۋىزىيە كوما ندىرى بولۇپ تەيىنلەنگەندىن
كېيىن، خىتاينىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنىڭ قۇماندانى لىيۇ سىلىڭغا ،
سوۋېتلەرنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا خەت يېزىپ ئەۋەتكەن. لىيۇ سىلىڭغا
يازغان خىتىدە:
1) ئابدۇنىيازنى 6-دىۋىزىيىنىڭ كوماندىرى قىلىپ تەيىنلەپ بۇيرۇق چىقىرىپ بېرىشنى؛
2)بۇ دىۋىزىيىنىڭ يەكەندە داۋاملىق تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىشنى؛
3) 6-دىۋىزىيىنىڭ تەمىناتىنى ھۆكۈمەت تەرەپتىن تەمىنلەپ تۇرۇشنى ئىلتىماس
قىلغان.
سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا قارىتىپ يازغان خىتىدە
ئابدۇنىياز كامال :
" سوۋېت ئىتتىپاقى - ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ باش پاناسى .شۇڭا بىز سوۋېت
ھۆكۈمىتىنىڭ ياردەم قىلىشىنى سورايمىز. بىز سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئەمەس.
ئەكسىچە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى خالايمىز. سوۋېت
ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىزنىڭ يۇرتىمىزدا سودا- تىجارەتنى، سودا-سانائەتنى قانداق يولغا
قويسا، بىز ئۇنى ھېمايە قىلىمىز ۋە قوغدايمىز" ، دېيىلگەن . ئابدۇنىيازنىڭ بۇ
خەتلىرنى ئۆزى بەلگىلىگەن ۋەكىللەر قادىر ھاجى (بۇ قادىر ھاجى ستالىن ئەۋەتكەن
جاسۇس قادىر ھاجىمۇ ياكى باشقا قادىر ھاجىمۇ مەلۇم ئەمەس) بىلەن ئابدۇللا
داموللىلار 1937-يىلى 4-ئاينىڭ 20- كۈنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ ، لىيۇ سىلىڭغا
ۋەسوۋېتلەرنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا تاپشۇرغان. بىراق، سوۋېت ئىتتىپاقى
ھۆكۈمىتىمۇ، شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىمۇ بۇ خەتلەرگە رەسمى جاۋاب بەرمىگەن" ، ("
ئۇيغۇرنامە") بۇ بىر يامانلىقنىڭ ئىپادىسى ئىدى. دېمەك ،سوۋېتلەرگە ياخشى مۇئامىلە

قىلساقمۇ بولمىسا، دۈشمەنلىك قىلىپ ئەسكى مۇئامىلە قىلساقمۇ بولمىسا، زادى قانداق قىلىشى كېرەك؟ دۇنيا ئۇرۇش تارىخىدا ، مىللەتلەر بىلەن مىللەتلەرنىڭ تو قۇ نىش تارىخىدا سولھىمۇ بولىدىغان ، مۇرەسسەمۇ بولىدىغان ،نېمىشقا ئورۇس بۇ ياۋرۇپالىق كۆككۆ ز، ئۇيغۇرلارغا بۇ قەدەر ئۆچ بولۇپ كەتكەن. ئورۇسنىڭ ئۇيغۇرلارغا تۇتقان مەيدانى باشتىن ئاخىر دۈشمەنلىك ئىكەن ، ئۇنداقتا، سا قمۇ - ئۇرۇسقا دۈشمەنلىك قىلماقتىن باشقا يول قالمايدىغۇ؟! تۆۋەندە ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشنىڭ 10-سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلى:

10) باشقا يول قالمىغانلىقتىن، ئابدۇنىياز كامال دەرھال خوتەننى ئىگىلەپ ياتقان ماخۇسە ن بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، بىرلىشىپ كۈرەش قىلىپ،شىڭ شىسەي ھاكىمىيتىنى ئاغدۇرۇپ ، مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇشقا كېلىشىم ھاسىل قىلىدۇ. كېلىشىم بويىچە ماخۇسەن- قەشقەرنى ئازاد قىلماقچى بولىدۇ. ئابدۇنىياز كامال ئوزىنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بىلەن قەشقەردىن ئۇرۇمچىگە ھەربى يۈرۈش قىلىدۇ. ماخۇسەن ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن كېلىپ، قەشقەر يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. بىراق، ئاچ كۆز تۇڭگان كوماندىرى ماخۇسەن دۈشمەندىن نۇرغۇن مىقداردا پارا ئېلىپ، يوق باھانىلارنى تېپىپ ھۇجۇمنى كەينىگە تارتقانلىقتىن، شەھەر ئۇزاققىچە ئېلىنمايدۇ.ئابدۇنىيازنىڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بولسا قەھرىمانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، بارغانلا يېرىدە دۈشمەننى يېڭىپ، مارالبېشى، ئاقسۇ، كۇچالارنى ئىگەللەپ، تاكى قارا شەھەرگىچە بولغان 1000كىلومېتىرغا يېقىن يولنى بېسىپ ئۆتىدۇ.("ئۇيغۇرنامە")

ئابدۇ نىيازغا ئاللاھ نۇسرەت ئاتا قىلدى . مىللەت ئۇيغۇر، روھى ۋە ئىقتىسادى جەھەتتە قوللىدى. ماخۇسەن بىلەن بىرلىك سەپ تۈزگەن ئاخماقلىقنى ھېسابقا ئالمىغا ندا ئابدۇنىيازنىڭ ئەسكەرلىرى پېپىزى گىچىلدىمايدىغان ساب ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن. بۇ قوشۇننىڭ ئىچىدە دىنى قېرىنداشلامۇ ، قەبىلىۋى قېرىنداشلارمۇ يوق ئىدى. ئەسكرى قىسىملارنىڭ ئىنتىزامى، ئەسكەرلەرنىڭ ئۆز ئارا ئىتتىپا قلىقى ئۇيۇلتەشتەك بولغاچقا ئابدۇنىيازنىڭ قوشۇنلىرى قۇدرەتلىك كۈچقا ئايلىنىپ، شېڭ شى سەينىڭ يالانما قوشۇنلىرىنى يول-يولدا تارمار قىلىپ ، غەلىبە ئۈستىگە غەلىبە قىلىپ ئىلگىرلەۋاتقاندا .... تۆۋەندە دۆلەت مۇنقەرز بولۇشنىڭ 11-سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلى:

11)... بۇنىڭدىن ئالاقزادە بولغان شېڭ شىسەي ئىتتىپاقدېشى سوۋېتلەر ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ھەربى ياردەم قىلىشنى سورايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازاد بولۇشنى خالىمايدىغان سوۋېتلەر ھۆكۈمتى ۋە ئۇنىڭ دائىسى ستالىن، ئوچۇقتىن-ئوچۇق ئارمىيە كىرگۈزۈپ، بۇ ئىسيانچىلارنى قانلىق تۈردە باستۇرىدۇ. سوۋېت ھۆكۈمتى 1937-يىلى

8-ئايدا قاراقول تەرەپتىن بىدىل داۋىنى ئارقىلىق روس، قازاق، قىرغىزلاردىن تەركىپ تاپقان ، زامانىۋى قورالار بىلەن قوراللانغان 5000كىشىلىك قىزىل ئارمىيىنى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىشقا كىرگۈزىدۇ. بۇ قوشۇن ئۈچ تۇرپانغىمۇ، ئاقسۇغىمۇ كىرمەستىن، ئۇتتۇر يول ئارقىلىق مارالبېشىغا چىقىدۇ. ئاتبېشى يولى ئارقىلىق يەنە 200 يۈز ھەربى ماشىنىدا سوۋېت ئەسكەرلىرى ئاتۇشقا كىرىپ كېلىدۇ. نەتىجىدە ماخۇسەن بىلەن ئابدۇنىيازنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. 1937-يىلى9-ئايدا ماخۇسەن ئازغىنا ئادىمى بىلەن قېچىپ ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.
ئابدۇنىياز قوماندا نىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى كۈچا ئەتىراپىدا سوۋېت ئەسكەرلىرىگە قارشى كەسكىن جەڭلەرنى قىلىدۇ. بىراق، سوۋېتلىك دۈشمەنلەرگە تاقابىل تۇرالماي، شەھەر ئاھالىسىنى زىيانغا ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن چۆللۈككە قاراپ چېكىنىدۇ. جەڭلەردە ھېرىپ چارچىغان ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى سوۋېتلەر ئارمىيىسى يەردە تانكىلار بىلەن قوغلاپ، زەمبىرەك پىلىمۇتلاردا ئېتىپ، ھاۋادىن ئايروپىلان بىلەن بومبىلاپ قىرىپ تۈگەتتى. مۇشۇ ئاخىرقى جەڭدە 7000 نەپەردىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئەسكىرى سوۋېت ئەسكەرلىرىنىڭ قوشۇمچە شېڭ شى سەينىڭ ياللانما قوشۇنلىرىنىڭ ئوقىدا شېھىت بولدى. قەيسەر ئۇيغۇر جەڭچىلىرى بىلەن كوما ندىرلىرى ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقى، مىللەتنىڭ ئازادلىقى يولىدا
ئەزىز جانلىرىنى قۇربان قىلىشتى، لېكىن دۈشمەنگە تەسلىم بولمىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللى قەھرىمانى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەزىزانە ئوغلى ئابدۇنىياز كامال ئوق تېگىپ يارىلانغاندىن كېيىن، سوۋېت ئەسكەرلىرى تۇتۇۋېلىپ ،ئۈرۈمچىگە شېڭ شى سەيگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، تۈرمىدە ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن قىيناپ ئۆلتۈرۈلدى.
ئۇيغۇرنىڭ ئىنقىلابى روس بىلەن خىتاينىڭ قولىدا بوغۇلدى، ئۇيغۇرنىڭ قەھرىمانلىرى روس بىلەن خىتاينىڭ قولىدا ئولتۇرۇلدى . ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلەتلەر روس بىلەن خىتاينىڭ قولىدا مۇنقەرز قىلىندى.
12) شېڭ شى سەينىڭ شەخسى كاتىۋى ۋە تەرجىمانى شى يىۋەن پو نىڭ ئەسلىمىلىرىگە ئاساسلانساق: شېڭ شى سەي قۇرغان تۈرمىدە، شېڭ شى سەينىڭ جاللاتلىرى بىلەن بىرلىكتە موسكۋادىن ئەۋەتىلگەن سېمېنوۋ بىلەن قادىر ھاجى، ياقۇپ ھاجى قاتارلىق" ن.ك.ۋ.د "(ھازىرقى" ك.گ.ب") خادىملىرىمۇ بىللە ئىشلەيتى. خۇجنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى 108نەپەر ئۇيغۇر سىياسى ئادەملىرى ئۈستىدىن سوئال سوراق ئاخىرلاشقاندا، 1938-يىلى كۈزدە سېمېنوۋ بىلەن ياقۇپ ھاجى "جىنايەت دېلولىرىنى " سومكىغا قاچىلاپ موسكۋاغا ئېلىپ بارىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھاشىمھاجى موسكۋاغا

بىرىپ، 108 نەپەر ئۇيغۇر سىياسى مەھبۇسقا ئۆلۈم جازاسى بىرىش توغرىسىدا موسكۋانىڭ قارارىنى ئېلىپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ شېڭ شى سەيگە تاپشۇردۇ.1938-يىلى 12-ئايدا شېڭ شى سەي بىلەن ستالىنىنىڭ جاسۇسى ھاشىمھاجىنىڭ نازارىتى ئاستىدا،خۇجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدا 108 نەپەر ئۇيغۇر سىياسى مەھبۇس بىر-بىرلەپ ئاغامچا بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى. دىمەك ، ئارغامچىنىڭ بىر ئۇچى مىللەتارىست خىتاي شېڭ شى سەينىڭ قولىدا، ئارغامچىنىڭ يەنە بىر ئۇچى ستالىنىنىڭ جاسۇسى ھاشىمھاجى ئارقىلىق ستالىنىنىڭ قولىدا بولدى. ئۇيغۇرىستاندا ئىككىنچى جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلىشى خىتاي مىللەتارىست بىلەن ستالىنىنىڭ قولىدا ئەنە شۇنداق پاجىئەلەرگە داخىل ئاياقلاشتى. ئەمدى ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشىنىڭ 13-سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلى:

13) ستالىن 1944-يىلى ئىسھاقبەگنى ئۇيغۇرلارغا گېنىرال قىلىپ تەيىنلەپ بەرگەن . بۇ كىشى 1930-يىللاردا قەشقەردە نېمە ئىشلارنى قىلغان ئىدى؟ تۆۋەندە ستالىنىنىڭ ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت قۇرۇش پالىيەتلىرىگە قايسى دەرىجىدە، قانداق يوللار بىلەن ئارىلىشىپ بۇزغۇنچىلىق قىلىپ كەلگەنلىكىنى ، ئۇيغۇرنى شېڭ شى سەيگە قانداق تۇتۇپ بەرگەنلىكىنى تېخىمۇ چۇڭقۇر كۆرۈپ يىتەلەيسىلەر. تارىخچىمىز سابىت ئۇيغۇرى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئىسھاقبەگ مۇنۇنوۋ 20-ئەسىرنىڭ 30-40-يىللىرىدا ئۇيغۇرىستاندا مىللى ئازادلىق ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئۇيغۇرنىڭ تارىخىدا ئىز قالدۇرغان مۇھىم شەخىس ئىدى. 1944-1949يىللار ئارىلىقىدا "شەرقى تۈركىستان " مىللى ئارمىيىسىنىڭ مائاۋىن قۇماندانى، باش قۇماندانى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغانلىقىنى كۆپچىلىك كىشىلەر ئوبدان بىلىسمۇ، 1935-1937-يىللار ئارىلىقىدا شېڭ شى سەي بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قول چو مىقى بولۇپ، قەشقەردە ئۇيغۇر مىللى قوشۇنلارنى يوقىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى بىلدىغان كىشىلەر بەك ئاز .

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شېڭ شى سەي بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى قەشقەردە تۇرۇشلۇق ماخمۇت مۇھىتى قۇماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بېقىنىغا ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى پىلانلىدى.مۇشۇ مەقسەتتە سوۋېت ئىنتىپاقى ئوفىتسېرلىرىنىڭ قولى بىلەن قەشقەردە يېڭى ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى تەشكىل قىلىندى. بۇ پولكىنىڭ جەڭچىلىرى پۈتۈنلەي قىرغىز ياشلىرى بولۇپ، كوما ندىرلىرى سوۋېت ئىنتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن تۇرغانباي، جۇماغۇل، موللا ساۋر ۋە قاشاڭ دېگەن قىرغىز ئوفىتسېرلا ئېدى.پولك كوماندىرى يەرلىك قىرغىز ئىسھاقبەگ بولۇپ،ئۇمۇ ياش

ۋاختىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فرونزى شەھرىدە 3يىل ئوقۇغان . بو پولك پۈتۈنلەي سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ زامانىۋى قوراللىرى بىلەن قۇراللانغان بولۇپ، ئاتاقتا شىڭ شى سەي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكەرلىرى دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. بۇنى بىلىۋالغان قەشقەر خەلقى ئۇ ئەسكەرلەرنى" تۆتىنچىلەر" دەپ ئاتايتى.

قىزىغى شۇ يەردىكى بۇ ئەسكەرلەر ئۆزلىرىنى ،"ئۈرۈمچىدىن كەلگەن بىز " دېيىشەتتى.لېكىن ناخشا ئېيتىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئىچىدە بىرمۇ ئۇيغۇر يوق ئىدى.

1936-يىلى يەرلىك قىرغىزلاردىن يەنە 300 نەپەر ئەسكەر ئېلىپ، پولك ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 800گە يەتكۈزۈلدى. قىسىم ئەمدى بىرىگادا ئاتىلىپ 2پولكقا بۆلۈندى. 1-پولك كوماندىرى -پولكوۋنىك شىرمەت، ئۇنىڭ مائاۋىنى سىدقبەگ، شتاپ باشلىقى قۇربان تىۋەنپۇ قاتارلىق قىرغىزلار ئىدى.بۇ پولك قەشقەر يۇمۇلاق شەھەر كۆل بېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.2-پولك كوماندىرى پولكوۋنىك مەۋلانوۋ بولۇپ بۇ كىشىمۇ قىرغىز ئىدى.بۇ پولك خوتەن ۋىلايىتىگە مەسئۇل قىلىندى. مۇشۇ ئىككى پولكنىڭ ئۈستىدە بىرىگادا كوماندىرى بولۇپ ،ئىسھاقبەگ مۇنونۇۋ تۇراتتى. ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرى سوۋېتلەردىن ئەۋەتىلگەن كوشكىن، باغداساروۋ دېگەن كىشىلەر بولۇپ . بۇ بىرىگادا بىر قاتار تەييارلىقلاردىن كېيىن ئەمەلى ھەرىكەت قىلىشقا ئۆتتى.شېڭ شى سەينىڭ بۇيرىقى بىلەن 1935-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ قەشقەرىيدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەر خىل ھەربى كۈچلارنى بىر-بىرلەپ يوقىتىشقا كىرىشتى. ئالدى بىلەن خەنبەك قازى قۇماندانلىقىدىكى قاچقۇن ئەسكەرلەر قىسمىنى (سوۋېتتىن قېچىپ كىرگەن قىرغىز قوشۇنلىرى بولىشى مۇمكىن) ،ئاندىن كېيىن ئوراز قۇماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى يوقاتتى.(ئوراز سابىت دامۇللامنىڭ ھۆكۈمەت قۇرۇشىغا ياردەملەشكەن ئوراز شۇ بولسا كېرەك). ئاخىرىدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ بىۋاستە ئارىلىششى بىلەن مازىخۇي (ماجۇڭ يىڭ) باشچىلىقىدىكى تۇڭگان ئەسكەرلىرىنى تامامەن يوقىتىپ ، قەشقەرىيدە شېڭ شى سەي مىللىتارىست ھاكىمىيتىنى قارار تاپقۇزدى. شۇنىڭدىن كېيىن تىغ ئۇچىنى مامۇت سىلىڭ قۇماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئە سكەرلەرگە قاراتتى .قىسقىسى ، ئىسھاقبەگ قۇماندانلىقىدىكى قىرغىز بىرىگادىسى شېڭ شى سەي بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قولىدىكى ، ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرىغا قارشى، ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت قۇرۇشىغا قارشى قىلىچ بولۇش رولىنى ئوينىغان ئىدى.

مۇشۇلار يەيدىغان كاۋابنى كىم ئىتىپ بىرەتتى، مۇشۇلار يەيدىغان ئاش- تاماقنى كىم تەييارلاپ بېرەتتى. ستالىن بۇ ئەسكەرلەرنى يەرلىك قىرغىزلاردىن تەشكىللەپتۇ.

ئەسكرى قىسىملارغا كېرەكلىك لاۋازىمات ۋە ھەربى راسخودنى ستالىن سوۋېتلەردىن ئەۋەتىپ بەردىمۇ ياكى يەرلىك ئۇيغۇرلاردىن يىغىپ ئالدىمۇ؟ نېمىشقا ستالىن يەرلىك قىرغىزلاردىن شۇنداق جەڭگىۋار قوشۇن تەييارلاپ چىقالىدى، نېمىشقا ئۇيغۇرلارنى جەڭگىۋار قوشۇن بولۇشقا تەشكىللىمىدى؟ نېمىشقا ستالىن قىرغىزنى ئۇيغۇرغاقارشى قويالىدى؟ نېمىشقا ستالىن ئۇيغۇرغا شۇ دەرىجىدە شۇنداق ئۆچمەنلىك قىلىدۇ؟ ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن قانداق تەجرىبە -ساۋاقلارغا ئىگە بولدى؟ يەنە ستالىن 1944-يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىدە ئىككىنچى قېتىملىق قورالىلىق ئىنقىلابنى قوزغىغاندا ئۇيغۇر خەلقى يۇقىرىقى تەجرىبە ساۋاقلارنى ئېسىگە ئالمىغان بولغىمىدى؟ ئەمدى ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشنىڭ 14- سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلى:

14) ئەسكەرلەر ئۇياقتىن- بۇياققا چېپىپلا يۈرۈيدىغان ياۋايى ھايۋانلار ئەمەس. ئۇلار تۇرالغۇلاردا تۇرۇشى كېرەك، كىيىم كىچەك كىيىشى كېرەك، قاتناش ۋاستىلىرى ئات-ئۇلاقتىن پايدىلىنىشى كېرەك . بۇلارنى ئەسكەرلەرگە كىم تەييارلاپ بېرىدۇ، ئەلبەتتە ئۇيغۇر خەلقى تەييارلاپ بېرىدۇ. سوۋېتلەر تەشكىللىگەن ، ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇشقا سالىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ ئىقتىسادى راسخوتىنى تەييارلاپ بېرىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زېممىسىگە چۈشكەندىن باشقا، شېڭ شى سەي ئۇيغۇرنىڭ ئىنقىلابچىلىرىنى، زىيالىيلىرىنى، بايلىرىنى قولغا ئېلىپلا توختاپ قالماي، ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلاتتى. مۇسادىرە قىلىشنى شېڭ شى سەيگە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۆگەتكەن . ھەتتا ستالىن "ن ك ۋ د "،("ك گ ب") جاسۇسلىرىنى ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ" غا ئەۋەتىپ ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلارنى قولغا ئېلىش، سوراق قىلىش ، يۇشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ئىشلىرىغا بىۋاستە قاتناشتۇرغان. دېمەك ئەسلىدە ئۇيغۇرىستان روسيىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى مۇستەملىكىسى پەقەت خەلقئارا جەمئىيەتتە چاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈنلا، باشقا جاھانگىر دولەتلەرنىڭ گەپ- چۆچە كىلىرىگە پاكىت تېپىپ بەرمەسلىك ئۈچۈنلا، خىتاي شېڭ شى سەينى ئۆلكىنى باشقۇرۇشقا ئولتۇرغۇزۇپ قويغان ئىكەن دېيىشكە بولىدۇ! ئەمدى ، ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشنىڭ 15-سەۋەبىگە نەزەر ئاغدۇرايلى:

15) ھىندىستاننى مۇستەملىكە قىلىپ تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ،ھىندىستان مۇستەملىكە ھۆكۈمىتى ئارقىلىق ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان ھۆكۈمەتكە تەسىر كۆرسىتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىق ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۆرەشلىرىگە ياردەم بېرىپ بۇ قېتىم مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنى قوللىماقچى بولدى.شۇنىڭ ئۈچۈن 1933-يىلى تۆمۈر سىلىڭنىڭ دادىسى ئە مەت ھاجى ئارقىلىق تۆمۈر سىلىڭغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ،

ئۇيغۇرىستاندا دۆلەت قۇرغۇچىلارغا يېقىنلاشماقچى بولدى."شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى" قۇرۇلۇۋاتقان مەزگىلدە، ھىندىستاندىن مەخسۇس ۋەكىللەرنى ئەۋەتىپ ، ئەنگىلىيە ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت قۇرۇش ئىشلىرىغا بۇ قېتىم ياخشى نىيەت بىلەن ئارىلاشماقچى بولدى. بىراق،شۇ ۋاقىتتا تۆمۈر سىلىڭ ۋە باشقا ئۇيغۇر قوراللىقلىرى "ناساراللاردىن ياردەم ئالمايمىز"دىدى ، ئەنگىلىيىنىڭ ياردىمىنى رەت قىلدى.مەسىلەن، 1933-يىلى تۆمۈر سىلىڭنىڭ دادىسى ئەمەت ئاخۇن مەككە مۇكەررەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ قايتتى. ھەرەمدىن قايتقان ۋاختىدا ھىندىستان ھۆكۈمىتى بۇ ھاجىلاردىن پويىز بىلىتى، ياتاق پۇللىرىنى ئالمىغاننىڭ ئۈستىگە ، ئۇزۇتۇش زىياپىتى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئەمەت ئاخۇن ھاجىغا بىر پەتنۇس تىللا بەر گەن ھەم تۆمۈر پادىشاغا ئالغاچ كەتسىلە دەپ بىر پارچە مەكتۇپ بەرگەن.بۇ خەت ئەنگىلىيە ئايال پادىشاسىنىڭ نامىدىن يېزىلغان خەت بولۇپ، خەتنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق جۈمىلەر بار ئىدى:

ھۆرمەتلىك تۆمۈر سىلىڭ! سىز پادىشا بولدىڭىز ، قەشقەرىيىدە ئىسلام ھۆكۈمىتىنى قۇردىڭىز، كېلىڭ سىز بىلەن دوست بولايلى، ئەگەر سىزگە ھەربى كۈچ لازىم بولسا، يەتكۈزۈپ بېرىمىز...تۆمۈر سىلىڭ خەتنى ئوقۇتۇپ ئاڭلىغاندىن كېيىن، بىر بارمىقىنى چىشلەپ ئولتۇرۇپ: ئۇلار ناسارا دىنىدىكىلەر تۇرسا، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ ياردەم تىلىگەندىن كۆرە خۇدادىن نۇسرەت تىلىسەك بولدى، دەپ جاۋاب بەرگەن.("شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى" 4-سان 258-بەت)، (بىزنىڭ ھازىرقى زامان قارىشىمىزچە ، تۆمۈر سىلىڭ شۇ چاغدا ئەنگىلىيىدىن ھەربى ياردەم ئالغان بولسا ، ئەمەلىيەتتە بۇ، خۇدانىڭ تۆمۈر سىلىڭغا نۇسرەت بەرگەنلىكى بولۇپ ھېسابلىناتتى)

يىگىرمە تۆتىنچى باب ئۇيغۇرىستاندا ئۈچۈنچى جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلىشى

20-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا ئۇيغۇر خەلقى 3-قېتىم قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، مىللەتنىڭ ئازادلىقى يولىدا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇشقا كىردى. بۇ ئېنقىلاب تارىختا "ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى" دەپ ئاتالدى. ئىنقىلابقا بۇنداق ئىسىم قويۇشنى ئورۇسلار قويدىمۇ ياكى خىتاينىڭ گومىنداڭ ھاكىمىيىتى قويدىمۇ ۋە ياكى خىتاينىڭ كوممۇنىستلار ھاكىمىيىتى شۇنداق ئىسىم قويدىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ. بۇ ئىنقىلابقا ئەگەر ئورۇسلار شۇنداق ئىسىم قويغان بولسا ، ئۇنداقتا ستالىننىڭ كۆڭلىگە يامان غەرەز ئۈستىگە يەنە يامان غەرەز يوشۇرۇنغان بولىدۇ.ئەگەر خىتايلار بۇ ئىنقىلابقا "ئۈچ ۋىلايەت

ئىنقىلابى"دەپ ئىسىم قويغان بولسا ، بۇ ئىنقىلابنىڭ پۈتۈن ئۇيغۇرىستان بويىلاپ كۆتۈرۈلگەن" ئۇيغۇر مىللى دېمۇكراتىك ئىنقىلابى " ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ، ئىنقىلابنى كۆلەم جەھەتتىن كىچىكلەشتۈرۈپ رايون خاراكتېرلىك ئىسيانغا ئايلاندۇرۇپ ئىسىم قويماقچى بولغانلىقىدىن ئىبارەت خىتايچە دانا لىقنى ئاشكارىلاپ قويغان بولۇدۇ.
خىتاينىڭ كېيىنكى نۆۋەتلىك دائىسى ماۋزېدۇڭ " ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو ئىنقىلا بىنىڭ بىر قىسمىدۇر" دېگەندە، بىرىنچىدىن خىتاينىڭ تەبىئىتىنى ئاشكارىلىغان بولدى .ئىككىنچىدىن ئۇيغۇرىستاننى مۇستەملىكە قىلىشتىن ئىبارەت سىياسى مەقسەتلىرىنى ئاشكارىلىغان بولدى.
ئۇيغۇرىستاندا كۆتۈرۈلگەن "ئۇيغۇر مىللى دېمۇكراتىك ئىنقىلابى" نېمىشقا خىتاي ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدىكەن؟ ئەلبەتتە مۇنداق سوئال قويغۇچىلار ساددا ئۇيغۇرلاردۇر.
ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق ئارزۇلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىدىن پايدىلىنىپ
ئۇيغۇرىستاندا ئىنقىلاپ قوزغىماقچى بولغان ستالىن ، ئىنقىلاب ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۇيغۇرىستاننى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشغا تاپشۇرۇپ بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا ماۋزېدۇڭغا ۋەدە بەرگەن بولسا، ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ياكى ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پايتەخت ئۈرۈمچىگە كىرىشىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ، بۇ ئارمىيىنىڭ قۇماندانلىق ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈپ ئالغان ستالىن، ئىلگىرلەش ئىچىدە كېتىۋاتقان ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئازادلىق ئارمىيىسىنى ماناس دەرياسىنىڭ بويىدا توختۇتۇپ، گومىنداڭ خىتايلىرىغا ۋەكوممۇنىست خىتايلارغا ئۆزىنىڭ ساداقىتىنى كۆرسەتكەن بولۇدۇ.
ئىنقىلابنى ستالىن -روسىيىلىكلەرنىڭ قوزغىغانلىقى بۇ ئېنىق. سوئال قويۇپ باقايلىكى، تېخى تۇ نۇگۈن قەشقەردە قۇرۇلغان "شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى"نى ئۇ يغۇرنىڭ ئۆزىنىڭ قولى بىلەن يو قاتقان ستالىن، 1937-يىلى قاراقول بىدىل داۋىنى ئارقىلىق 200 ھەربى ماشىنىدا ،تاجاۋۇزچى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسنى ئەۋەتىپ قەشقەردە قۇرۇلغان دۆلەتنى، دۆلەت قۇرغۇچىلارنى ئۆز قولى بىلەن يوقاتقان ستالىن ، يەنە نېمىشقا 1944-يىلى بۇقېتىم ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئىلى ئۆلكىسىدە ئىنقىلاب قوزغىماقچى بولدى، نېمىشقا ئۇيغۇرلارنىڭ قولى بىلەن ئىنقىلاب قوزغىماقچى بولدى؟

1931 -يىلى ياپونىيە مانجۇرىيەدە قوراللىق چىققاندىلا ستالىننىڭ يۈرىكى دۈپۈلدەشكە باشلىغان ئىدى. بۇ ئۇرۇش يىراق شەرقتە بەلكى ستالىن زېمىن تەلپى قويالايدىغان ۋە زېمىن تەلپى قويۇشقا ھوقۇقلۇق مانجۇرىيەدە پارتلىغان بۇ ئۇرۇش ئەندىشىگە سالغاندا ، ستالىن دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ شەپىسىنى كۆرۈپ يەتكەن .
1943-يىلى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ھەل قىلغۇچ دەۋرگە كىرىپ كەلگەندە چوڭ دۆلەتلەر ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى پاشىزىمغا قارشى ئىككىنچى فرونت ئېچىش توغرىسدا ئويلىششقا باشلىغان . ئىككىنچى فرونت ئېچىلىدىغانلا بولسا ، ئۈچ چوڭ دۆلەت ئەنگلىيە، روسىيە، ئامېرىكا ئوتتۇرىسدا ، دۇنيانى قايتا تەقسىم قىلىدىغان بىر يىغىننىڭ ئېچىلىشمۇ تۇرغانلا گەپ ئىدى.
مەسلەن ، 1945-يىلى ئېچىلىدىغان "يالتا يىغىنى"نىڭ تەييارلىقى 1943-1944-يىللار دىلا باشلانغان ۋە چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسدىكى دىپلوماتىك بېرىش- كېلىشلەر شۇ ۋاقىتتىلا باشلانغان.
1) ئۇيغۇرىستاندا ئۇيغۇر مىللى دېموكراتىك ئىنقىلابىنى قوزغاشنىڭ خەلقئارا ۋەزىيەت تەقەززالىقى.
1943-يىلى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ۋەزىيىتىدە نېگىزلىك ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن بىر يىل بولدى.ستالىنگراد ئۇرۇشىدا سوۋېتلەر ئارمىيىسى ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئومۇمى يۈزلۈك قايتارما ھۇجۇم قىلىش باسقۇچىغا كىردى.شىمالى ئافرىكا ئۇرۇش مەيدانىدا   ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيىنىڭ مەشئەل پىلانى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، گېرمانىيە، ئىتالىينىڭ شىمالى ئافرىكىدىكى ئەسكىرى كۈچىنى تامامەن يوقىتىپ، بۇ ئىش ئوتتۇرا شەرقنىڭ ۋەزىيىتىنى ئاساسى جەھەتتىن ئۆزگەرتىۋەتتى.ئىتتىپاقداش ئارمىيە ئىتالىينىڭ جەنۇبىدا قوراللىقا چىقتى ، مۇسولىن تەختتىن چۈشتى. ئىتالىيە ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقىش بىلەنلا ، ئىتالىيە، گېرمانىيە ئوق مەركىزى پارچىلاندى. ۋەزىيەتنىڭ يېڭى تەرەققىياتى ۋە يېڭى ئۆزگىرىشنى نەزەرگە ئېلىپ، ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان بارلىق مەسىلىلەر بويىچە ئۆز ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇپ ، يېڭى ستراتېگىيىلىك پىلان تۈزۈشنىڭ ئېھتىياجى فاشىزىمغا قارشى ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددى مەسىلە بولۇپ قالدى. بۇنىڭ ئۈچۈن 1943-يىلى 10-ئاينىڭ 19- كۈنىدىن 30- كۈنىگىچە موسكۋادا سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق ئۈچ چوڭ دولەتنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى يىغىنى ئېچىلىپ، ئۈچ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ خەلقئارا يىغىن ئېچىشىغا تەييارلىق قىلدى. بۇ قېتىمقى يىغىن تۆت پارچە ختاپنامە ئېلان قىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە "ئومۇمى

يۈزلۈك بىخەتەرلىك خىتاپنامىسى" ئىمزالىنىدىغان چاغدا ، جۇڭگو ئۇرۇشقا قاتناشقان تۆتىنچى دۆلەت سۈپىتىدە خىتاپنامە ئىمزالاشقا تەكلىپ قىلىندى. بۇ يىغىنغا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى فۇبىن چاڭ تەكلىپ بىلەن قاتناشتى.

2) ئۇيغۇرىستاندا ئۇيغۇر مىللى دېمۇكرا تىك ئىنقىلابىنى قوزغاشنىڭ ئىچكى ۋەزىيەت تەقەززالىقى.

شېڭ شى سەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمگە تايىنىپ ، تۇڭگان ماجۇڭيىڭ كۈچلىرىنى تارمار قىلىپ، خوجىنىياز ھاجىمنى ئۆزى بىلەن ھەمكارلىششقا مەجبۇرلىدى. شۇنداق قىلىپ قىسقىغىنا بىر يىل ئىچىدە پۈتۈن ئۇيغۇرىستان" شىنجاڭ"نى 1937-يىلى 8-ئايدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ ئۇمۇمى يۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.شېڭ شىسەي تەختكە چىققان دەسلەپكى مەزگىللەردە بەزىبىر "ئىلغار " سىياسەتلەرنى يولغا قويۇپ ،"شىنجاڭ"نىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد ساھەلىرىدە بەلگىلىك تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈردى. بىراق، كېيىن ئۆزىنىڭ ئەپتى-بەشىرىسىنى بىراقلا ئاشكارىلاپ ، ھۆكۈمرانلىقنى زوراۋانلىق بىلەن يولغا قويۇپ، ئۇيغۇر، قازاق خەلقلىرىگە دەھشەتلىك زۇلۇم سالدى.

"توپىلاڭ دېلولىرى "نى ئويدۇرۇپ ياساب چىقىپ ،ئۇيغۇر ، قازاق خەلقلىرىدىن بىر نەچچە يۈزمىڭ ئادەمنى قولغا ئېلىپ، مەخپى ئۆلتۈرۈپ يوقاتتى. ئۇيغۇرىستاندا ئۇيغۇر، قازاق خەلقلىرىنىڭ ھاياتى كاپالەتكە ئىگە بولالماي، دە ككە- دۈككە ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزۈدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1943-يىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، چېگرانى تاقىغاندىن كېيىن، سودا-تىجارەت يوللىرى ئۈزۈلۈپ ، تۇرمۇش بويۇملىرى قىس بولۇپ، مال باھاسى ئۆرلەپ ئۇيغۇر ، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشى كۈندىن- كۈنگە قىيىنلىشىپ،

خەلقنىڭ نارازىلىقى كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ، غەزەپ-نەپرەت ئاخىرقى چەككە يەتتى.

شېڭ شى سەي 1933-يىلى تەختكە چىقىپ، دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىپ، بارلىق سىياسەتلىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل يول تۇتتى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زور مىقداردا ئادەم كۈچى ۋە ماددى كۈچ بىلەن ياردەم قىلىشىنى قولغا كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن "شىنجاڭ"دا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى ئېشىپ، "شىنجاڭ" ئۇيغۇرىستان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى رايون، يەنى بىر سىياسى ئىبارە بىلەن ئاتىغاندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىسى بولۇپ قالدى.شۇ دەۋرىدە شېڭ شى سەي ھۆكۈمىتىنىڭ ھەممە تارماقلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ئىشلەيتى. ھوقۇق شۇلارنىڭ قولىدا ئىدى.شېڭ شىسەي باھانە تېپىپ "توپىلاڭ قوزغىماقچى بولدى"

دەپ ئويدۇرۇپ چىققان دىپلولارۋە ئۇيغۇر ، قازاق جىنايەتچىلەر موسكۋادىن تەستىق
كەلگەندىن كېيىن بىر تە رەپ قىلىناتتى.

1942-يىلى ستالىنگراد ئۇرۇشىدىن كېيىن ، ستالىن توگەشتى دەپ ئويلىغان شېڭ
شىسەي ، ستالىندىن يۈز ئۆرۈپ 1943-يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا
ئاتتى.سوۋېت ئىتتىپاقىلىق خادىملارنى، مەسلىھەتچىلەرنى ئۇيغۇرىستاندىن قوغلاپ
چىقىرىپ ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ "شىنجاڭ"دىكى تەسىر كۈچىنى پۈتۈنلەي
تازىلىدى.شۇنىڭدىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچىدە شېڭ شى سەينىڭ
"شىنجاڭ"دىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، "شىنجاڭ"نىڭ ئەسلىدىكى ھالىتىنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈش مۇددىئاسى قوزغالدى. مەرھۇم سەيدۇللا سەيپۇللايېۇف ئەپەندىنىڭ
"مەن شاھىد بولغان ئىشلار "ماۋزۇلۇق كىتابىدا يېزىشچە، ئىلى ۋىلايىتىدىن سوۋېت
ئىتتىپاقىغا قېچىپ چىققان پاتىخ مۇسلىمۇف(تاتار)، سەيدۇللا سە يپۇللايېۇف، قۇربان
بورھاندىن (ئۇيغۇر) رەپىق بايچۇرىن(تاتار) قاتارلىق 10نەچچە نەپەر ياشنى
ئالمۇتا ئەتراپىدىكى بىر سانا تورىيىدە تەربىيلەپ ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى پۇرسەت
توغۇلغاندا چېگرىدىن كىرگۈزۈپ ئىلى ۋىلايىتىدە ئىنقىلاب قوزغىماقچى
بولغان.("سەلكىن تور بىتى")

يۇقىرىدا نامدا "ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى" ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرىستان مىللى دېموكراتىك
ئىنقىلابى ئاتىلىپ پۈتۈن دۇنياغا پور كەتكەن ، ئۇيغۇر ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشىغا
مۇناسىۋەتلىك ئىچكى، تاشقى ۋەزىيەتلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتتۇق. ئەمدى
تۆۋەندە ئىنقىلابنىڭ جەريانى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز.

3)سوۋېت ئىتىپاقىنىڭ ، ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئىلى ئۆلكىسىنىڭ غۇلجا شەھرىدە تۇرۇشلۇق
كونسۇلى دۇباشىن ،ئېلىخان تۆرە(ئۆزبېك)، ھېكىمبەگ غوجا قاتارلىق يەرلەشكەن
كۆچمەنلەرنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى بىلەن مەخپى ئالاقىلىشىپ، ئۇلارنى قوزغىلىپ
شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا دەۋەت قىلغان. نەتىجىدە ئېلىخان
تۆرە(ئۆزبېك) باشچىلىقىدا "ئازادلىق تەشكىلاتى" قۇرۇلۇپ مەسچىتلەردە تەشۋىقات
خىزمەتلىرى ئىشلىنىپ، ئىنقىلاپقا تەييارلىق قىلىش ئىشلىرى باشلاندى.

يۇقىرىقىدەك ،تەييارلىقلاردىن كېيىن، 1944-يىلى 8-ئاينىڭ بېشىدا پاتىخ مۇسلىمۇف
(تاتار) ، باشچىلىقىدىكى 7 كىشىلىك كىچىك ئەترەت
قورغاس چېگرىسىدىن كىردى ۋە نىلقا ناھىيسىدىكى ئولاستاي يايلىقىغا بېرىپ، تاغ
تۆراغا كىرىپ كەتتى. ئەكبەر (قازاق) قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ قوزغىلاڭ باشلاش
توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى.

4)1944-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى ئۇلاستاي تېغىدا پاتىخ مۇسلىمۇۋ(تاتار)، ئەكبەر (قازاق)، سىيىت(قازاق)،قۇربان بورھاندىن(ئۇيغۇر)، رەپىق بايچۇرىن (تاتار)، غېنى مەھەممەتباقى(ئۇيغۇر)،نۇر ئوبۇلوف(ئۇيغۇر)، ئوسمان ئىبراھىمۇۋ (ئۇيغۇر) ھوشۇر مامتوف (ئۇيغۇر)،خەمىت مۇسلىمۇۋ(تاتار)، مولداجان(قازاق)، سېرىيۇژا لاپشىن(روس) قاتارلىق كىشىلەرنى يادرو قىلغان پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇلدى ۋە ۋاقىتلىق قۇماندانلىق شتابى تەھسىس قىلىندى. پاتىخ مۇسلىمۇۋ باش قۇماندان،، ئەكبەر، سېرىيۇژا لاپشىن مائاۋىن باش قۇماندان بولدى. ئۇلارنىڭ تۆۋىنىدە 3 تارماق ئەترەت تەشكىل قىلىندى.1-چوڭ ئەترەتكە ئەكبەر باتۇر، سىيىتلار قۇماندان بولدى.ئۇلارنىڭ ئادەم سانى تەرەققى قىلىپ،ئازادلىق، مۇستەقىللىق ئۈچۈن تەشنا بولۇپ تۇرغان ئۇيغۇرلار قوشۇلۇپ،11-ئايغا بارغاندا تەخمىنەن 600 ئادەمگە يەتتى.2- چوڭ ئەترەتكە غېنى باتۇر، ئوسمان ئىبراھىمۇۋ قۇماندانلىق قىلدى .ئۇلارنىڭ ئادەم سانى تەرەققى قىلىپ 11-ئايغا بارغاندا تەخمىنەن1800 ئەدەمگە يەتتى.3-چوڭ ئەترەتكە شۇتۇۋ ئىۋان، خەمىت مۇسلىمۇۋ قۇماندانلىق قىلدى.ئۇلارنىڭ ئادەم سانى تەرەققى قىلىپ 11-ئايغا بارغاندا تەخمىنەن 700 ئا دەمگە يەتتى.پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 8-ئاينىڭ 17-كۈنى بۇ پارتىزانلارنى يۇقىتىش ئۈچۈن نىلقا ناھىيىسىدىن خىتاينىڭ ساقچىلىرى يولغا چىقتى. خىتاي ساقچىلىرى يىتەر جايغا يىتىپ كەلگەندە ، ئۇيغۇر، قازاق، تاتاردىن تەشكىللەنگەن پارتىزانلار خىتاينىڭ ساقچىلىرىنى ئۇرۇش بىلەن يوقىتىپ تۇنجى غەلىبەنى قولغا كەلتۇردى.ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر نەچچە قېتىملىق غەلىبىلىك جەڭلەرنى قىلىپ ، پارتىزانلارنىڭ كۈچى بارغانسېرى ئۇلغايدى. پارتىزانلار 10-ئاينىڭ 5-كۈنى نىلقا ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، بىر- كېچە -كۈندۈز جەڭ قىلىش ئارقىلىق 7-كۈنى ناھىيە بازىرىنى ئىشغال قىلدى ۋە غۇلجىدىن كەلگەن گومىنداڭنىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى.

بىر نەچچە كۈنلۈك كەسكىن جەڭ ئارقىلىق 11-ئاينىڭ 12-كۈنگە كەلگەندە، غۇلجا شەھرىنىڭ ھەرەمباغ، ئايرودۇروم، لەڭشاڭ بۇتخانىسى،

قاتارلىق ئورۇنلاردىن باشقا جايلىرى پارتىزانلار تەرپىدىن ئازاد قىلىندى. بۇ جەريانىدا گومىنداڭنىڭ 400دىن ئارتۇق ئەسكىرى يوقىتىلدى. 150دىن كۆپرەك ئەسكىرى ئەسرگە ئېلىندى. پارتىزانلار ھەرەمباغ قاتارلىق جايلارغا كىرىۋالغان دۈشمەنلەرنى قورشاپ داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، كەسكىن كۆرەشلەر ئارقىلىق 1945-يىلى 2-ئاينىڭ 1- كۈنىگە كەلگەندە غۇلجا شەھرىنى تولۇق ئازاد قىلدى.

5)1944-يىلى 11-ئاينىڭ 12 كۈنى غۇلجىدا "مىللى ھۆكۈمەت " ، "شەرقى

تۈركستان جۇمھۇرىيىتى "قۇرۇلدى. ئېلىخان تۆرە (ئۆزبېك) بۇ ھۆكۈمەتكە رەئىس بولدى.
1945-يىلى 1-ئاينىڭ 5- كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن 4-قېتىملىق يىغىندا ، ھۆكۈمەت ئىنقىلابىنىڭ مېۋىسىنى ۋە تىنچلىقنى قوغداش ئۈچۈن ھەر مىللەت خەلقىدىن ئەسكەر ئېلىپ، قودرەتلىك قوشۇن تەشكىللەشنى قارار قىلدى.
1945-يىلى 1-ئاينىڭ 12-كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىنىدا 6-نومۇرلۇق قارار ماقۇللاپ ، ھەربى ئىشلار نازارىتى قۇرۇشنى تەستىقلىدى. پېتىر روما نوۋىچ ئالىكساندىروپنى ھەربى نازىرلىققا تەيىنلىدى.(ئۆزلىكىدىن چىقىپ تۇرۇپتۇ . ئەسكىرى ئۇيغۇر ، قازاقتىن، كوماندىرى ئورۇستىن تەشكىللەنگەن بۇ ئارمىيىنىڭ ئاخىرى نېمە ئىش قىلىدىغانلىقى ئۆزىدىن ئۆزىگە مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ)
1945-يىلى 4-ئاينىڭ 8- كۈنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت، مىللى ئارمىيىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن غۇلجا شەھرىدە داغدۇغىلۇق مۇراسىم ئۆتكۈزدى.مۇراسىم تۇغ مەيدانىدا ئۆتكۈزۈلدى، ئېلىخان تۆرە مۇراسىمدا سۆز قىلدى ھەمدە ھەربى قىسملارغا ئاي-يۇلتۇز بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن"مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئالغا" دېگەن شۇ ئار يېزىلغان ھەربى بايراق ۋە ئايەت يېزىلغان ئاق رەڭلىك ئىسلام بايرىغى تەقدىم قىلدى.مۇراسىمدا مىللى ئارمىيىنىڭ رەسمى قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى.
غۇلجا شەھرىدە مىللى ئارمىيە باش شتابى قۇرۇلدى. باش شتاپ قارمىقىدا ئوپېرەتىپ بۆلۈمى، ھەربى تە يىارلىق بۆلۈمى، رازۋىتكا بۆلۈمى، كادىرلار بۆلۈمى، سىياسى بۆلۈم، ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى تەھسىس قىلىندى.
ئىۋان ياكوۋلوۋىچ پالىنوف (روس) مىللى ئارمىيىنىڭ باش قۇماندانلىقىغا ، ئىسھاقبېك مۇنۇ نوف(قىرغىز) زۇنۇن تېيىپوف (ئۇيغۇر) مائاۋىن باش قۇماندانلىقىغا، م.ماۋاروف (روس) شتاپ باشلىقلىقىغا، ئەخمەتجان قاسىمى (ئۇيغۇر) ھەربى بۆلۈم مۇدىرلىقىغا، ئابدۇكېرىم ئابباسوف(ئۇيغۇر)سىياسى بۆلۈم مۇدىرلىقىغا ، رەسولۇپ پەخرىدىن خۇجا (ئۆزبېك) ئارقا سەپ تەمىنات مۇدىرلىقىغا ، غېنى مەھەممەتباقى (ئۇيغۇر) ھەربى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا ، ئابدۇغوپۇر سابىر ھاجى (ئۇيغۇر) ھەربى تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا،داموللا رازىيۇف (ئۇيغۇر) دىنى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.("سەلكىن تورى")
1945-يىلىنىڭ ئاخىر لىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر مىللى ئارمىيىسىنىڭ ئادەم سانى 29مىڭ 650 كىشىگە يەتكەن دېيىلدى. بەنە بەزى تارىخ ماتىرىياللاردا مىللى ئارمىيىنىڭ ئادەم سانى 60مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن دېيىلدى.

مەلۇم بولدىكى، دېمەك ستالىن مىللى ئارمىيىنىڭ ئالى دەرىجىلىك هوقۇقىنى ئۇيغۇرغا بەرمىدى. ئورۇس پالىنوف ئۇيغۇر مىللى ئارمىيىسىنىڭ باش قۇماندانلىقىغا تەيىنلەنگەن ئىكەن، ستالىن ، ئۇيغۇرىستاننى ئىككىنچ بىر خىل شەكىلدە سابىق سوۋېتلەرنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇۋالغان بولىدۇ، خالاس.

يىگىرمە بەشىنچى باب ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋە يالتا سىستېمىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاشنىڭ سىياسى سەۋەبلىرى:
1)"ۋېرسال- ۋاشىنگتۇن سىستېمىسى" نىڭ تىكلىنىشى.
تۆت يىل داۋاملاشقان بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ، گېرمانىيە، ئاۋىستىرىيە دۆلەتلىرىنىڭ مەغلۇبىيتى بىلەن ئاخرلاشتى.تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاش ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن دۇنيانىڭ يېڭى تەرتىپىنى تىكلەشنى دەۋىر قىلغان هالدا هارقايسى جاهانگىر دۆلەتلەر ئارا پارىژدا يېڭى كۆرەش باشلاندى.
1919-يىلى 1-ئاينىڭ 18- كۈنى كۆلۈمى زور تىنچلىق يىغىنى فىرانسىيىنىڭ ۋېرسال سارىيىدا ئېچىلدى. غەلبە قىلغان 27 دۆلەتنىڭ ۋەكىللىرى ۋە تۆت ئاپتونومىيلىك رايونىنىڭ ، هىندىستاننىڭ ۋەكىللىرى بۇ يىغىنغا قاتناشتى. ئۇرۇشتا يېڭىلگەن گېرمانىيە ۋە گېرمانىيىگە ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر يىغىنغا قاتناشتۇرۇلمىدى. روسىيە ئۇرۇشتا غەلبە قىلغان بولسىمۇ، ئىچكى قىسمىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇلغانلىقتىن، يىغىننىڭ سىرتىغا قېقىۋېتىلدى.
يىغىن باشقۇرۇش هوقۇقى ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فىرانسىيە، ياپۇنىيە، ئىتالىيە قاتارلىق بەش دۆلەتنىڭ قولىدا بولدى. هەر بىر دۆلەتنىڭ قورسىقىدا جىن بولغانلىقتىن،كۈرەش كەسكىن بولدى. ئامېرىكا ئۇرۇش جەريانىدا زور نەپكە ئېرىشىپ، ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى قەرزدار دۆلەتلىك ئورنىدىن بىر سەكرەپلا قەرز بەرگۈچى دۆلەت ئورنىغا ئۆتىۋالدى. دۇنيا بويىچە 40% تىن ئارتۇق ئالتۇن زاپىسى توپلاپ، ئەنگلىيىنىڭ ئورنىغا ئۆتۈپ دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ئامېرىكا ئىقتىسادى ئۈستۈنلۈككە تايىنىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ياۋروپاغا كىمنىڭ رەهبەرلىك قىلىش هوقۇقىنى تالىشىپ، دۇنياغا رەهبەرلىك قىلغۇچى دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتكە ئايلاندى. ئەنگلىيە ئۇرۇشتا نۇرغۇن تالاپەت تارتقان بولسىمۇ لېكىن چوڭ دۆلەتلىك ئورنى ئۇقەدەر ئاجىزلاپ

كەتمدى.ئەنگلىيە گېرمانىينى پارچىلاشقا قارشى تۇراتتى.فىرانسىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۈرگۈچىلىك رولىنى ئويناپ،گېرمانىيىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ فىرانسىينى چەكلىمەكچى، سوۋېتلەرگە تاقابىل تۇرماقچى بولاتتى.فىرانسىيە ئۇرۇشتا ئېغىر تالاپەت تارتقان بولسىمۇ ، ياۋرۇپا بويىچە يەنىلا قۇدرەتلىك قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىگە ئىگە ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ نىشانى گېرمانىينى زور چەكتە ئاجىزلاشتۇرۇپ،ياۋرۇپاغا خوجايىن بولۇش هوقۇقىنى تىكلىمەكچى ئىدى. ياپۇنىيە بىلەن ئىتالىيىنىڭ ئىقتىسادى كۈچىنى ، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فىرانسىيىلەرنىڭ ئىختىسادى كۈچىگە سېلىشتۇرغىلى بولمىسىمۇ، ئارزۇلىرى يۈكسەك، ئالىلىقاچان ئېرىشكەن مەنپەئەتنى قوغداپ قېلىشقا، ئىتالىيە ئوتتۇرا شەرقتە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىش ئۈچۈن، ياپۇنىيە يىراق شەرقتە قۇدرەتلىك دۆلەت ئورنىغا چىقىشقا ئۇرۇناتتى.

ئۇزۇن دەتالاشلاردىن كېيىن، 6-ئاينىڭ 28- كۈنى "ۋېرسال كېلىشىمى" ئىمزالىنىپ، كېلىشىم بويىچە گېرمانىيىنىڭ مۇستەملىكىلىرىنى تارتىۋېلىپ، گېرمانىيىنىڭ چېگرىسىنى بېكىتىپ ، گېرمانىيە 8.1% تېررتورىيىدىن ، 10.1% نوپۇستىن، 65% تۆمۈر كانىدىن، 45% كۆمۈر كانىدىن ئايرىلىپ قالدى.كېلىشىم بويىچە گېرمانىيىنىڭ هەربى ئىشلار تەرەققىياتىمۇ چەكلىنىپ،قۇرۇقلۇق ئارمىيە سانىنىڭ 100مىڭدىن ئاشماسلىقىنى بەلگىلىدى.

"ۋېرسال- ۋاشىنگتۇن سىستېمىسى"نى جاهانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن دۇنيانى قايتا تەخسىم قىلىۋېلىش سىستېمىسى دېيىشكە بولىدۇ.لېكىن بۇ سىستېمىنىڭ ئاساسى مۇستەهكەم بولمىغاچقا، غەلىبە قىلغان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئىتتىپاقداشلىق يىمىرىلدى.هەر قايسى دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن قورساق سوقىشى قىلىشىپ، تالاش-تارتىشنى كەسكىنلەشتۇرۇۋەتتى.ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان گېرمانىيە غالىجىرلىق بىلەن قۇل قىلىشقا، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا ئۇچرىدى. بىراق، گېرمانىيىنىڭ مونوپول بۇرجىئازىيىسى مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەيتى، قايتىدىن باش كۆتۈرەتتى. يىراق شەرقتە ئامېرىكا بىلەن ياپۇنىيىنىڭ زىددىيىتى كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە كۆتۈرۈلدى.

بۇ زىددىيەتلەر ۋە كىرزىسلەر "ۋېرسال -ۋاشىنگتۇن سىستېمىسى "نى يىمىرىلىشكە يۈزلەندۈرۈپ، جاهانگىر دۆلەتلەر دۇنيانى قايتىدىن بۆلۈشۋالىدىغان بىر مەيدان ئۇرۇش -ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنى مەيدانغا چىقاردى.

2- ئۇرۇش دەۋرىدە چاقىرىلغان تۆت قېتىملىق خەلقئارا يىغىنلار

1) قاهىرە يىغىنى

1943-يىلى 11-ئاينىڭ 22- كۈنىدىن 26- كۈنىگىچە ئامېرىكا، ئەنگلىيە، جۇڭگو، ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرى روزۋېلت، چېر چىل، جياڭ جېشى قاتارلىق دۆلەت باشلىقلىرى مىسىرنىڭ پايتەختى قائىرە دە سۆھبەت ئۆتكۈزدى. بۇ يىغىن تارىختا قائىرە يىغىنى دەپ، ئاتالدى. يىغىن ، بىرلىشىپ ياپۇنىيەگە قارشى ئۇرۇش قىلىدىغان ھەربى ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن ياپۇنىينى قانداق بىر تەرەپ قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك سىياسى مەسىلەرنى مۇھاكىمە قىلدى. يىغىندىن كېيىن روزۋېلت بىلەن چېرچىل ئىراننىڭ پايتەختى تېھرانغا ئۇچۇپ بېرىپ ستالىن بىلەن كۆرۈشۈپ، ستالىننىڭ قوشۇلىشىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن 1943-يىلى 12-ئاينىڭ 1-كۈنى "قائىرە خىتاپنامىسى"نى ئېلان قىلدى.
قائىرە يىغىنى مەزگىلىدە روزۋېلت بىلەن جياڭ جېشى ئوزئارا كۆڭۈل بۆلىدىغان سىياسى مەسىلىلەر بويىچە كەڭ-كۈشادە پىكر ئالماشتۇردى.
جۇڭگونىڭ خەلقئارا ئورنى مەسىلىسىدە روزۋېلت: جۇڭگو تۆت چوڭ دۆلەت قاتارىغا كىرىشى ۋە بۇ دۆلەتلەر قاتناشقان ئورگانلارغا قاتنىشىپ، بىردەك قارار ۋە سىياسەت بەلگىلىشى كېرەك دەپ، كۆرسەتتى.
تېررتورىينى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەسىلىسىدە روزۋېلت بىلەن جياڭ جېشى، ياپۇنىيە جۇڭگودىن قورال كۈچى ئارقىلىق تارتىۋالغان شەرقى شىمالدىكى 4ئۆلكە، (مانجۇرىيە)، تەيۋەن، فىڭخو تاقىم ئاراللىرى ، ئۇرۇشتىن كېيىن جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىلىشى كېرەك ،دېگەن پىكىرگە قوشۇلدى. بۇ تېررتورىيىلەر لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلى ۋە لۈيشۈن پورتىنىمۇ، دالىيەنىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.
روزۋېلت يەنە ئالاھىدە ئەھۋالدا تۆۋەندىكى مەسىلىنى جياڭ جېشىدىن سوراپ كۆردى. ئۇ بولسىمۇ تاڭ نوتۇۋا مەسىلىسى ئىدى . (تاڭ نوتۇۋا ھازىرق روسىيىگە قاراشلىق ئالتاينىڭ شىمال تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان تۇۋا جۇمھۇرىيىتىنى كۆزدە تۇتۇدۇ.) ، بۇ توغرىدا جياڭ جېشى: بۇ زېمىن روسىيىلىكلەر قورال ئىشلىتىپ تارتىپ ئېلىشتىن بۇرۇن، جۇڭگو- تاشقى موڭغۇلىيىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. كەلگۈسىدە موڭغۇلىيە مەسىلىسى بىلەن بىرلىكتە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سوھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق ھەل قىلىنىدۇ ، دەپ كۆرسەتتى.ئامېرىكا ،جۇڭگو ھەربى ئىشلار جەھەتتە ، ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، قايسى تەرەپ تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرايدىغان بولسا ، ئىككى تەرەپ ئۆز ئارا ياردەم بېرىشكە كېلىشتى.
جياڭ جېشى يانا جۇڭگونىڭ ھاۋا، قۇرۇقلۇق، دېڭىز ئارمىيىلىرىنى ئامېرىكىنىڭ قوراللاندۇرۇشىنى ئۈمىد قىلدى.

كورىيە، ھىندىچىنى دۆلەتلىرى، تايلانت مەسىلىسىدە روزۋېلت تەكلىپ بېرىپ: ئامېرىكا، جۇڭگو مۇشۇ رايوننىڭ كەلگۈسى ئورنى مەسىلىسىدە ئۆزئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىشى كېرەك، دىدى. جىياڭجېشى قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.ئىككى تەرەپ بېردەك كورىيە مۇستەقىل بولۇشىنىڭ زۆرۈرلىكىنى تەكىتلىدى.ئىككى دۆلەت ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ھىندىچىنى دۆلەتلىرىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن مۇستەقىللىقا ئېرىشىشىگە ياردەم بېرىشنى توغرا تاپتى. تايلانتنىڭ مۇستەقىللىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

2)تىھران يىغىنى

1943-يىلى11-ئاينىڭ 28- كۈنىدىن12-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە روزۋېلت، چېرچىل، ستالىن تىھراندا فاشىزىمغاقارشى ئىتىپاقداش 3 دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ يىغىنىنى چاقىرىپ، 3 دۆلەت باشلىقلىرى تۇنجى قېتىم سۆھبەتلەشتى. يىغىندىن كېيىن، "ئۈچ دۆلەت تىھران خىتاپنامىسى"نى ئىمزالىدى. بۇ قېتىملىق يىغىن فاشىزىمغا قارشى ئۇرۇشنىڭ سۈرئىتىنى تىزلىتىش ۋە ئۇرۇشتىن كېيىنكى خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتلىك يىغىن بولۇپ قالدى.

تىھراندا 11-ئاينىڭ 28-كۈندىن 12-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە ئۇمۇمى 3قېتىم يىغىن ئۆتكۈزۈلدى . 1-قېتىمدا ئۈچ تەرەپ سىياسى يىغىن ئاچتى،كېيىنكى 3قېتىمدا ئۈچ دۆلەتنىڭ ئۈچ نەپەر باشلىقى شەخسى ئۇچرىششلاردا بولدى. يىغىندا ، گېرمانىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىش يۆنۈلىشىنى، 2-ئۇرۇش مەيدانىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭ ۋاقتىنى قارار قىلىش، يىراق شەرىق مەسىلىسى(مۇشۇ مەسىلىنىڭ ئىچىدە ئېھتىمال ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىمۇ بار)، گېرمانىيىنى پارچىلاش، پولشانىڭ چېگرىسىنى بەلگىلەش، پىنلاندىيە، بالقان يېرىم ئارىلى، فىرانسىيە ، ئۇرۇشتىن كېيىن خەلقئارا تەشكىلات قاتارلىق مەسىللىرى بويىچە كەڭتاشا پىكىر ئالماشتۇردى.

ئىككىنچى ئۇرۇش مەيدانى ئېچىش مەسىلىسىدە تالاش-تارتىش ئىنتايىن كەسكىن بولدى. چېرچىل ئەنگىلىيىنىڭ" ئوتتۇرا شەرىق ستراتېگىيىسى"دە چىڭ تۇرۇپ، "زوراۋان خان پىلانى" نى كېچىتۈرمەكچى بولدى.(شۇ ۋاقىتتا ئەنگىلىيگە يان باسىدىغان بىرسى چىققان بولسا، بۇ پىلان ھېچ بولمىغاندا 5ئاي كېچىككەن بولسا ھە؟)، ستالىن چېر چىلنىڭ غەرىزىنى ئىنتايىن ئېنىق بىلگەچكە، ئىككىنچى فىرونتنى تىز ئېچىپ ،"زوراۋان خان" پىلانىنى تىز ئەمەللەشتۈرۈشتە چىڭ تۇراتتى. روزۋېلتنىڭ پوزىتسىيىسى دەسلەپتە مۇجمەل بولدى. چېرچىل يەنە ئۆزىنىڭ گېپىدە چىڭ تۇرغاندىن كېيىن، ستالىن ئورنىدىن تۇرۇپ دۆلىتىگە قايتماقچى بولدى. بۇ ۋاقىتتا روزۋېلت ئالدىراپ قالدى. 11-

ئاينىڭ 30 كۈنى چېرچىل يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. ئاخىرى "زوراۋان خان" پىلانىنى 1944-يىلى 5-ئايدا يولغا قويۇشقا قوشۇلدى. بۇ دېگەنلىك ئۈچ دۆلەت رەھبەرلىرى ئىككىنچى ئۇرۇش مەيدانى ئېچىش مەسىلىسىدە بىردەك پىكىرگە كەلدى، دېگەنلىك بولاتتى.
ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسىدە ستالىن : گېرمانىيە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن سوۋېتلەر ئارمىيىسى ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. لېكىن ستالىن يىغىندا ، ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقاندا نېمە مەنپەئەتكە ئىگە بولماقچى بۇ توغرىدا بىر نېمە دېمىدى. چېرچىل بىلەن روزۋېلت بۇ نوختىنى ئېنىق كۆزۈتۈپ تۇراتتى. سوۋېت ئارمىيىسى جۇڭگونىڭ دالىيەن پورتىغا كىرسە بولىدۇ ، دېدى. روزۋېلت بۇ مەسىلىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدى. ستالىن بۇ لاھىيىدىن گۇمان قىلىپ : جۇڭگو قارشى ئالامايدۇ، دېدى. لېكىن روزۋېلت قارشى ئالىدۇ، دەپ مۇقىملاشتۇرۇپ جاۋاب بەردى .چۈنكى ، دالىيەننى ئەركىن پورتقا ئايلاندۇرۇش مەسىلىسىدە روزۋېلت قائىرە يىغىنىدا جياڭ جېشىنىڭ قوشۇلىشىنى قولغا كەلتۈرگەن . ستالىن روزۋېلتنىڭ پىكرىنى مەدھىلەپ ماختاپ : "ئۇنداق بولسا يامان ئەمەسكە نغۇ" دېدى.
3) يالتا يىغىنى
1945-يىلى 2-ئاينىڭ 4- كۈنىدىن 11- كۈنىگىچە ،ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېتلەر قاتارلىق ئۈچ چوڭ دۆلەتنىڭ باشلىقلىرى روزۋېلت، چېرچىل، ستالىن ، ئۈچ نەپەر مۇھىم ئەرباب تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ،سوۋېتلەرنىڭ بەلكى ھازىرقى ئوكرائىنانىڭ قىرىمدىكى يالتا شەھرىدە ، ئەينى چاغدا چار پادىشاھ دەم ئالىدىغان ۋاجىيە سارىيىدا خەلقئارا يىغىن ئۆتكۈزدى. بۇ يىغىن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە،ئىتتىپاقداش دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئۇچرۇششى بولۇپ ھېسابلانغاندا ، يەنە بىر تەرەپتىن بۇيىغىن دۇنياۋى ئەھمىيەتلىك يىغىن بولۇپ قالدى. بۇ يىغىن ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ ، ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى ئۇرۇش پىلانىنى تەرتىپكە سېلىشتا، بولۇپمۇ، سوۋېتلەرنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىششى مەسىلىسىدە ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيا ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىدە ، ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە يىغىن بولۇپ قالدى.
يالتا يىغىنى ئاۋۋال مۇھاكىمە قىلغان مەسىلە ، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن گېرمانىيىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى ئىدى. ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرى ، فاشىزمنى ئۈزۈل-كېسىل يوقىتىش، گېرمانىيە مىللىتارىزىمى تېرىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بۇنىڭ ئۈچۈن

گېرمانىيىنى شەرتسىز تەسلىم قىلىپ ، گېرمانىيىنى پارچىلاش ، بارلىق ھەربى ئەسلىھەلەرنى سۆكۈۋېتىپ، ناتسىتسلار پارتىيىسىنى تازىلاش جەھەتتە بىردەك پىكىرگە كېلىشتى. لېكىن، گېرمانىيىنى قانداق پارچىلاش، فىرانسىيە ، گېرمانىيىنى پارچىلاشتىن بىر ئۈلۈشكە ئېرىشىپ، ئىگىلىگەن رايوننى باشقۇرۇشقا قاتنىشامدۇ، قاتناشمامدۇ؟ دېگەن مەسىلە بويىچە چېرچىل بىلەن ستالىن ئوتتۇرىسىدا كەسكىن دەتالاش يۈز بەردى. چېرچىل ئەنئەنىۋى "قۇرۇقلۇق قۇرۇلمىسى" سىياسىتىنى ئاساس قىلىپ ، فىرانسىيىگە بىر پارچە باشقۇرۇش رايونى ئايرىپ بېرىشنى ئۈمىد قىلدى. ستالىن، فىرانسىيە ئۇرۇشقا ھېچ قانداق تۆھپە قوشمىدى.فىرانسىيىگمۇ ئىشغال قىلىنغان رايون بۆلۈپ بېرىدىغان بولساق، گېرمانىيە خانى-ۋەيران قىلىۋەتكەن باشقا ياۋرۇپا دۆلەتلىرىنىڭمۇ ، ئوخشاش تەلەپ قويىشىنى رەت قىلالمايمىز، دەپ قارايتى. يىغىندا پولشانىڭ دۆلەت چېگرىسىنى بېكىتىش مەسىلىسى كەسكىن تالاش-تارتىش پەيدا قىلدى.

سوۋېتلەرنىڭ ياپۇنغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىشىنى قولغا كەلتۈرۈش بۇ، روزۋېلتنىڭ يالتاغا بېرىپ ، يىغىنغا قاتنىشىپ يەتمەكچى بولغان نىشانلىرىنىڭ بىرى ئىدى. يىغىندىن بۇرۇن ئامېرىكا بىلەن سوۋېتلەر ئىتتىپاقى مۇشۇ مەسىلىدە بېردەك چۈشەنچە ھاسىل قىلدى.(نۆۋىتى كەلگەندە قوشۇپ قوياي، ئامېرىكا 1944-يىلى 6-ئايدا مائاۋىن پىرېزىدېنت ۋاللىسنى موسكۋاغا ئەۋەتىپ، ستالىننىڭ قولىدىن ، روسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى ياكى "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننى سۆھبەت ئارقىلىق تارتىپ ئېلىپ، خىتايغا قوشۇپ بەرگەنلىكى ، يالتا يىغىنى ئېچىلىشتىن بۇرۇن سۆزلىشىپ ھەل قىلىنىپ بولۇنغان مەسىلىلەر ئىدى دېسەك ،مەقسەتتىن يىراقلىشىپ كەتكەن بولىمىزمۇ ياكى تېخى مەقسەتكە يېقىنلاپ كېلەلمىگەن بولىمىزمۇ؟ ستالىن ياپۇنغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىشنىڭ شەرتلىرى مىسالىدا روزۋېلتنىڭ ئالدىغا قانداق تەلەپلەرنى قويغان ئىدى؟ روزۋېلت جاۋابەن ستالىننىڭ ئالدىغا قانداق تەلەپلەرنى قويغان ئىدى؟)

روزۋېلت بىلەن ستالىننىڭ ، سوۋېتلەرنىڭ ياپۇنغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىش مەسىلىسى بويىچە بىردەك چۈشەنچە ھاسىل قىلغانلىقى مەسىلىسى ، يىغىن جەريانىدا رەسمى مۇھاكىمە قىلىنمىدى. پەقەت 2-ئاينىڭ 8- كۈنى چۈشتىن كېيىن، روزۋېلت بىلەن ستالىن مەخپى خۇسۇسى سۆھبەت قىلغاندا مەسىلە ھەل بولدى . (بۇ ئىككىسىنىڭ خۇسۇسى سۆھبتى ھازىرغىچە يۇرۇق دۇنياغا ئاشكارىلانغان بولغىمىدى؟) 2-ئاينىڭ 10- كۈنى مولوتوف ، "مارشال ستالىننىڭ ، سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ياپۇنغا قارشى

ئۇرۇشقا قاتنىششى توغرىسىدا ، بەلكى بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك ئوتتۇرىغا قويغان سىياسى شەرتلەر لاھىيىسى"نى ئامېرىكا تەرەپكە تاپشۇردى. 2-ئاينىڭ 11- كۈنى ئۆزگەرتىشتىن ئۆتكۈزۈپ، كېلىشىمگە ئۈچ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرى ئىمزا قويدى. مانا بۇ كېلىشىم "مەخپى يالتا كېلىشىمى دەپ، ئاتالدى. كېلىشىمدە ، گېرمانىيە تەسلىم بولۇپ ئىككى ياكى ئۈچ ئاي ئىچىدە ،سوۋېت ئىتتىپاقى ياپۇنغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ، بۇنىڭ شەرتلىرى: 1) تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاش؛2) 1904-يىلى ياپۇنىيە كورىيە دېڭىزىدا چار روسىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ ، ئاياغ ئاستى قىلغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھوقۇق- مەنپەئەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يەنى كورىل ئاراللىرىنى روسىيىگە قايتۇرۇپ بېرىش، دالىيەن سودا پورتىنى خەلقئارالاشتۇرۇش؛ لۈيشۈن دېڭىز ئارمىيە بازىسىنى ئىجارىگە ئېلىش؛ جۇڭگو-شەرىق شىمال تۆمۈر يولى ۋە جەنۇبى مانجۇرىيە تۆمۈر يولىنى ، سوۋېت، خىتاي ھەمكارلىشىپ قۇرغان شىركەتلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش؛سوۋېتلەرنىڭ ئەۋزەل ھوقۇق مەنپەئەتلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، لېكىن جۇڭگو ، مانجۇرىيىگە ئىگىلىك ھوقۇق يۈرگۈزۈشنى ساقلاپ قېلىش.3) شىكوتان تاقىم ئاراللىرىنى سوۋېتلەرگە قايتۇرۇپ بېرىش.

بۇ مەخپى كېلىشىم، يەنى يالتا كېلىشىمى 1946-يىلى 6-ئاينىڭ 14- كۈنىگە كەلگەندە جىياڭ جېشى -گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ئۇختۇرۇلغان. بۇ توغرىدا خىتاي يازغۇچىلار نېمە دەيدۇ: ئامېرىكا بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدا جۇڭگوغا ئۇختۇرماي ئىمزالانغان يالتا مەخپى كېلىشىمى، جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مەنپەئەتىگە ئېغىر زىيان سېلىپلا قالماستىن، بۇ مەخپى يالتا كېلىشىمى ئوخشاشلا چوڭ دۆلەتلەر زوراۋان سىياستىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ قالدى . بۇ توغرىدا ئۇيغۇر يازغۇچىلار نېمە دەيدۇ: مەزلۇم مىللەتلەرنىڭ دۆلەت قۇرۇش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش، دۆلەت قۇرغان بولسا مۇنقەرز قىلىپ باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇپ بېرىش- بۇ ھەم جاھانگىرلىك، ھەم ئە خلاقسىزلىق، ھەم زوراۋانلىق، چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا شەرمەندىلەرچە سودىلىشىشنىڭ مەھسۇلىدۇر، ئىپادىسىدۇر، دەيدۇ.

يالتا يىغىنى يەنە يۇگۇسلاۋىيە، ئىران، بالقان يېرىم ئارىلى مەسىلىلىرىنىمۇ مۇھاكىمە قىلدى. يىغىن 2-ئاينىڭ 9- كۈنى "ئازاد قىلىنغان ياۋرۇپا خىتاپنامىسى"نى ماقۇللىدى. خىتاپنامىدا: ئازاد قىلىنغان ياۋرۇپادىكى ھەر قايىسى ئەللەر خەلقلىرى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا مۇۋاپىق ھۆكۈمەت شەكلىنى تاللاپ ئېلىشقا ھوقۇقلۇق، تاجاۋۇزچىلىق ئارقىلىق ئىگىلىك ھوقۇقى تارتىپ ئېلىنغان ، ئاپتونومىيىلىك ھوقۇقلىرى تارتىپ

ئېلىنغان ياۋرۇپا ئەللىرى خەلقلىرى ئىگىلىك هوقۇقى ۋە ئاپتونومىيلىك هۆكۈمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە هوقۇقلۇق دەپ، قەيت قىلىندى. يالتا يىغىنى دۆلەت قۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلىتىنى هەرقا نداق كىشىنىڭ مۇنقەرز قىلىش هوقۇقى يوق دەپ، خىتاپنامە ئېلان قىلمىدى. چۈنكى ،ئەكسىچە ئۇيغۇرنىڭ ئىگىسى يوق ئىدى.ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇرنىڭ دۆلىتى يىراق شەرىق ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇشنىڭ يەمچۈكى قىلىنىشى كېرەك ئىدى.

4)پوتسىدام يىغىنى

يالتا يىغىنىدىن كېيىن 1945-يىلى 7-ئاينىڭ 17- كۈندىن، 8-ئاينىڭ 2- كۈنىگىچە ئامېرىكا، ئەنگىلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت باشلىقلىرى ۋە بۇ دۆلەتلەرنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى بېرلىن شە هرىنىڭ جەنۇبىدىكى پوتسىدام شەهرىدە خەلقئارا يىغىن ئاچتى. بۇ يىغىن ،دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئۈچ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ ئۈچۈنچى قېتىم ئۇچرۇششى هەم يالتا يىغىنىڭ داۋامى، يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرنى ،بەلگىلەنگەن پىرىنسىپلارنى كونكرېتلاشتۇرۇش ، بۇ يىغىنىنىڭ ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى.

پوتسىدام يىغىنى مەزگىلىدە ئامېرىكا ئاتوم بومبىسىنى سىناق قىلىپ مۇۋاپىقىيەت قازاندى. پرېزىدېنت تىرومىن، 7-ئاينىڭ 21- كۈنى ۋە 24- كۈنى ئىككى قېتىم ئاتوم بومبىسغا ئائىت دوكلات تاپشۇرۇپ ئالغاندا، قانائەت هاسىل قىلغان هالدا چېر چىل بىلەن مەسلىهەتلىشىپ، ئامېرىكىنىڭ بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرى ئىنتايىن يۇقىرى بىر قورالغا ئېرىشكەنلىكىنى ستالىنغا ئېيتىپ بىرىپ، ستا لىنىڭ يول قويىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بېسىم ئىشلەتمەكچى بولدى. ستالىن مىيغىدا كۈلۈپ قويۇپ، شۇ قورالدىن پايدىلىنىپ ياپۇنىيىگە تاقابىل تۇرۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن دىدى. بۇنىڭدىن ، ترومىن بىلەن چېرچىل بەك ئۈمىدسىزلىنىپ كەتتى. يىغىن جەريانىدا ئامېرىكا، ئەنگىلىيە، جۇڭگو ئۈچ دۆلەت (بۇ يىغىن ئەسلىدە ئامېرىكا، ئەنگىلىيە، سوۋېتلەر ، ئۈچ دۆ لەت باشلىقلىرى قاتناشقا يىغىن ئىدى، جۇڭگو قانداق قاتنىشىپ قالدى ، ماتېريالدا بۇ تىوغرىدا بىر گەپ يوق) ، 7-ئاينىڭ 26- كۈنى ئىمزا قويۇپ ،" ياپۇنىينى تە سلىم بولۇشقا ئۈندەش توغرىسىدا پوتسىدام ئاخباراتى"نى ئېلان قىلدى. خىتاپنامىدا" قائىرە خىتاپنامىسى" دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرتلەرنى ئىجرا قىلىش تەكىتلىنىپ، ياپۇنيە "ئىگەللىۋالغان" جۇڭگونىڭ شەرقى-شىمال(مانجۇرىيە) تەيۋەن، پىڭخو تاقىم ئاراللىرى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىلىشى كېرەك ، دىيىلدى.

سوۋېتلەر هۆكۈمىتى ئاخبارات ئىمزالانغان كۈنىلا "ئاخبارات"نىڭ نوسخىسىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، 8-ئاينىڭ 8- كۈنى ياپۇنىيگە قارشى ئۇرۇشقا كىرگەندە "ئاخبارات"قا قاتنىشىپ

ئىمزا قويدى. ("ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى خاتىرىسى" خىتايچە نەشرى، جۇڭچىڭ نەشرىياتى)
"يىغىندا ئاشكارىلانغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا 1945-يىلى ئېچىلغان پوتسدام يىغىندا ، ئاساسلىق غەلىبە قىلغۇچى دۆلەتلەر سۇپىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقى-ستالىن ، يىغىن ئىشتىراكچىلىرى بولغان روزۋېلت بىلەن چېرچىل قاتارلىقلارغا : تۈركىيە، ئىران ۋە جۇڭگونىڭ غەربىدىكى رايونلارنى (ئۇيغۇرىستاننى دېمەكچى) قوشۇۋېلىش تەكلىپىنى بەرگەن. چېرچىل بۇ تەكلىپنى ھەتتا تەكرار ئاڭلاشنىمۇ رەت قىلغان (ئەنگلىيە ياقۇپ بەگ دەۋرىدىن تارتىپ روسىيىنىڭ ئۇيغۇرىستانغا قول ئۇزارتىشىنى چەكلەپ كېلىۋاتقان بىر دۆلەت بولغاچقا بۇ قېتىم چېرچىل ستالىننىڭ تەلپىنى يەنە رەت قىلدى. تۈزگۈچىدىن) شۇ ۋەجدىن ستالىن ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپ رەسمى لاھىيىگە ئايلاندۇرۇلمىغان ئىكەن". ("تۈركىيە ھازىرقى زامان تارىخى" ئۇيغۇرچە نەشرى، 112-بەت)

يىگىرمە ئالتىنچى باب بىرىنچى قېتىملىق "جۇڭگو- سوۋېت شەرتنامىسى" نىڭ ئىمزالىنىشى

1945-يىلى 2-ئاينىڭ 11- كۈنىدىن 14- كۈنىگىچە ، قىرىم ئۆلكىسىنىڭ پايتەختى يالتادا ئۈچ چوڭ دۆلەت ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپا قى دۆلەت باشلىقلىرى روزۋېلت، چېر چىل، ستالىن ئۈچ نەپەر كىشى باش قوشقان ھالدا خەلقئارا يىغىن يالتا يىغىنى ئېچىلىپ ، خەلقئارا جەمئىيەتتە ، ياۋرۇپا ستىراتېگىيىسى، يىراق شەرق ستىراتېگىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان "يالتا سىستېمىسى" تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، 1945-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى موسكۋادا جۇڭگو بىلەن سوۋېتنىڭ ئوتتۇرىسىدا " جۇڭگو، سوۋېت دوستلۇق ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسى" ئىمزالاندى." جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىسى " ، "يالتا سىستېمىسى"نىڭ رامكىسى ئىچىدە، "يالتا سىستېمىسى" بەلگىلىگەن پىرنسىپلارنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، يىراق شەرقتە ياپۇنىيىنى ئۇرۇشتىن چېكىندۇرۇش مەسىلىسىنى، ياپۇنىيىنىڭ شىمالىدىكى تۆت ئارالنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېسىپ بېرىش مەسىلىسىنى، مانجۇرىيە مەسىلىسى ۋە مانجۇرىيىگە مۇناسىۋەتلىك سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتى مەسىلىسىنى، "تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاش" مەسىلىسىنى، ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان دۆلەتنى مۇنقەرز قىلىپ خىتايغا قوشۇپ

بىرىش مەسىلىسىنى، كورىيە مەسىلىسىنى ۋە شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ئاخىرىدا شۇنداقلا روسىيە- ستالىننىڭ يىراق شەرىققە ئەسكەر چىقىرىپ ، شەرقى - شىمالدا تۇرۇۋاتقان ياپۇنىيىنىڭ كانتۇن ئارمىيىسىگە ئۇرۇش ئېلان قىلىش مەسىلىسىنى ، مۇھاكىمىنىڭ ماۋزۇسىغا ئايلاندۇردى.

ئامېرىكىنىڭ پىرېزىدېنتى روزۋېلىت ھەر ئىككى قېتىملىق خەلقئارا يىغىندا ، سوۋېتلەر بىلەن جۇڭگونى، ستالىن بىلەن جياڭ جېشىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ، ئۈچ دۆلەت بىرلىكتە ئامېرىكا، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، جۇڭگو بىرلىكتە ياپۇنغا قارشى بېرلىكسەپ قۇرۇپ ، ئاسىيا- تىنچ ئوكيان ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلايتى. بۇ مەقسەت "يالتا يىغىنى"نىڭ مۇھىم مەزمۇنى ۋە موسكۋادا ئېچىلىدىغان جۇڭگو، سوۋېت سۆھبىتىنىڭمۇ مۇھىم بەلكى ئەڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا گومىنداڭ جۇڭگوسى ، جياڭ جېشىنىڭ ياپۇنىيىگە تەسلىم بولۇپ كېتىش مەسىلىسى ، روزۋېلىتنى ئالدىرىتىپ قويغان ئەڭ جىددى مەسىلە بولۇپ قالغان مۇشۇنداق پەيتتە ،سوۋېتلەر بىلەن جۇڭگونى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ، ئاسىيا- تىنچ ئوكيان ئۇرۇشىدا غەلىبە قىلىش، ياۋرۇپادا گېرمانىيىنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى قاتارلىق ئۈچ چوڭ دۆلەتنىڭ دىپلوماتىيىسى، تاشقى سىياستى ۋە ئۇرۇش سىياستىنىڭ ئاساسلىق مەقستى بولۇپ قالغان ئىدى.

جياڭ جېشىنىڭ ياپۇنىيىگە تەسلىم بولۇش ئېھتىمالى بار ئىدى. روزۋېلىت جياڭ جېشىنىڭ ياپۇنىيىگە تەسلىم بولۇشغا يول قويمايتى. چۈنكى، گومىنداڭ ، جياڭ جېشى ياپۇنىيىگە تەسلىم بولىدىغان بولسا، ئاسىيا- تىنچ ئوكيان ئۇرۇشى ئاخىرلىشاتتى. ياپۇنىينىڭ جۇڭگو قۇرۇقلىقىغا، شەرقى-شىمالى ئاسىياغا ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىياغىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىشى مۇمكىن بولاتتى. بۇنداق ئەھۋالدا سوۋېتلەرنىڭ ئاسىيادىكى مەنپەئەتمۇ، ئامېرىكىنىڭ ئاسىيادىكى مەنپەئەتمۇ تامام تۈگەشكەن بولاتتى. شۇڭلاشقا روزۋېلىت 1943-يىلىدىن باشلاپ ، جياڭ جېشى ۋە گومىنداڭ خىتايلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشكە كىرىشكەندە، جياڭ جېشى بىلەن ستالىننى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش مەسىلىسىگە ئارتۇقتىن- ئارتۇق كۆڭۈل بۆلۈشكە باشلىدى. مۇشۇنداق كۆڭۈل بۆلۈش ، ئۇيغۇرىستاندا ئىككىنچى قېتىم قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلماي مۇنقەرز قىلىپ خىتايغا قوشۇپ بېرىشتىن ئىبارەت ئاقىۋەتنى، تاشقى موڭغۇلىينى سوۋېتلەرگە بېقىندى دۆلەت قىلىپ ئايرىپ بىرىشتىن ئىبارەت ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

بىزنىڭ بۇ ئەقلى خۇلاسىمىزدىن ، ئەقلى يەكۈن چىقىرالمىغان ئوقۇرمەنلەرنىڭ چۈشىنىشىگە ياردىمى بولۇدۇ ،دېگەن نىيەتتە تۆۋەندە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى

مەزگىلدە چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا يولغا قويۇلغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە ئۇيغۇرىستاننىڭ قانداق دىققەتكە قويۇلغانلىقىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەقلى بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرىمىز.

1) "شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى"دىن ئۈزۈندىلەر 1944-يىلى 4-ئاينىڭ 10-كۈنى ئامېرىكا پىرېزىدېنتى روزۋېلت جياڭ جېشىغا تېلېگرامما يوللاپ، ئۇنىڭغا دۇنيا بويىچە فاشىزىمغا قارشى تۇرۇش ئىتتىپاقىنىڭ ئۇمۇمىلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىكى جىددى مۇناسىۋىتىنى پەسەيتىپ، خەلقئارالىق كۈچلارنىڭ يېڭىباشتىن تەشكىللىنىشى داۋامىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشنى تەۋسىيە قىلدى" ("شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى" 11-بەت)

1944-يىلى 6-ئاينىڭ 10-كۈنى ستالىن ئامېرىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى خارىمانىنى قۇبۇل قىلغاندا: جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ شېڭ شى سەينى شىنجاڭدىكى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇۋېتىشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشىلىشىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ، دىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 16-بەت)

1944-يىلى 6-ئاينىڭ باشلىرى ستالىن ،موسكۋادا ئامېرىكىنىڭ مائاۋىن پىرېزىدېنتى ھېنىرى ۋاللىس بىلەن كۆرۈشكەندە، شىڭ شى سەينىڭ موڭغۇلىيە-جۇڭگو "شىنجاڭ" چېگرىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلغانلىقىنى ئەيىپلەپ، شىڭشى سەينى ئۇيغۇرىستاندىن " شىنجاڭ "دىن يۆتكەپ كېتىش سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش يولىدىكى ئەجابى تەدبىر، دىدى (يۇقىرىقى كىتاب 16- بەت)

1944-يىلى 6-ئاينىڭ 18- كۈنىدىن 24- كۈنىگىچە موسكۋانى ئالتە كۈن زىيارەت قىلغان ئامېرىكىنىڭ مائاۋىن پىرېزىدېنتى ھېنىرى ۋاللىس، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇيغۇرىستان" شىنجاڭ "ئارقىلىق (گومىنداڭ)ھۆكۈمىتىنىڭ پايتەختى چۇڭچىڭغا بېرىپ،جياڭ جېشىغا ئۇيغۇرىستاننىڭ ئۆلكىسى ئالتايدا يۈز بەرگەن "مالىمانچىلىق " ۋەقەسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى بارلىقىنى، ستالىن ئىنكار قىلىپ، شېڭ شى سەي ئۇيغۇرىستاندىن " شىنجاڭ " يۆتكەپ كېتىلسىلا ئالتايدىكى "مالىمانچىلىق" ئۆزلىكىدىن بېسىقىدۇ، دېگەنلىكىنى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگونىڭ قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى(يۇقىرىقى كىتاب 17-بەت)

1944-يىلى 10-ئاينىڭ 26- كۈنى ۋۈجۈڭ شىن جياڭ جېشىغا تېلېگراما يوللاپ، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئۇيغۇرىستاندا " شىنجاڭ "ئۆلكىسىدە تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە دىپلوماتىيە خادىمى ، ئامېرىكىدا ئوقۇغان ۋۇزې شياڭنىڭ ئورنىغا جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىنىڭ خادىمى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان، روس تىلىنى پىششىق بىلىدىغان ليۇ زېرۇڭنى ئۇيغۇرىستانغا "شىنجياڭ "غا تىزرەك ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى.(يۇقىرىقى كىتاب 35- بەت)

ئامېرىكىدا ئوقۇغان خىتاي دىپلوماتى بىلەن سوۋېتلەردە ئوقۇغان خىتاي دىپلوماتلىرىنى ، ئالماشتۇرۇپ" شىنجاڭ "غا ئەۋەتىلگىنىدىن قارىغاندا "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىن ، ئامېرىكا بىلەن سوۋېتلەر ئوتتۇرىسىدا قايسى شەكىلدە ، قانداق ۋەدىلەرگە ئاساسەن خىتاي دۆلىتىگە قوشۇپ بېرىلگەن ؟ خىتاينىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى نېمىشقا مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاندا "شىنجاڭ"دا تۇرۇشقا ، خىتاينىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىدىن خادىم تەيىنلىگەن؟ئۇنداقتا ،ئۇيغۇرىستان،"شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننىڭ شۇ چاغدا خەلقئارا جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى زادى قانداق ئورۇن ئىدى؟

1944-يىلى 11-ئاينىڭ 6-كۈنى فاتى ئىۋانوۋىچ لىېسكىن پارتىزانلارنى باشلاپ كەڭساي رايونلۇق ساقچى ئىدارىسىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. رايون باشلىقى، ساقچى باشلىقى ۋە ساقچىلار بولۇپ نەچچە ئادەمنى ئېتىپ تاشلاپ، 53تال مىلتىق غەنىمەت ئېلىپ، غۇلجا كەڭساي رايونىنى ئىشغال قىلدى. بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، پارتىزانلار ئەترىتىگە قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەنلەرنىڭ ئايىقى ئۈزۈلمەي، ناھايىتى تىزلا نەچچە يۈز ئادەمگە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن موگۇنتۇپ (1) لىېسكىن قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى كەڭ ساي پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللەندى.

1944-يىلى 11-ئاينىڭ 6- كۈنى ئابدۇكېرىم ئابباسوپ سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆپپېتسىرى پېتىر رومانوۋىچ ئالكساندوروۋپ(2) بىلەن بىرلىكتە

بىر قورالىلىق قوشۇننى باشلاپ يوشۇرۇن ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورغاس ئارقىلىق غۇلجىغا كىرىپ، "غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى" بىلەن بىرلىكتە ھەربى ئىشلار قوماندانلىق شتابى قۇردى. ئالكساندرۇپ ئۇنىڭغا مەسئۇل بولدى. ئۇنىڭ ئەزالىرى رەھىمجان سابىر ھاجى، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، ۋ .ماژارۇپ (3) قاتارلىقلاردىن تەركىپ تاپتى. ھەربى قوماندانلىق شتابى 11-ئاينىڭ 7- كۈنى شەھەر بويىچە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى ، نىلقا پارتىزانلىرىنىڭ غۇلجىغا ھۇجۇم قىلىشىغا ماسلىششىنى قارار قىلدى.(يۇقىرىقى كىتاب 40-بەت)

(1) موگۇنتوپ: 1899-يىلى تۇغۇلغان ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى مۇھاجىر، روس، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندىن كېيىن، كەڭ ساي پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىلگىرى كېيىن قورغاس ناھىيە بازىرى، سۇيدىڭ ناھىيە بازىرىنى ئېلىش جەڭلىرىگە قوماندانلىق قىلغان. ئۇيغۇر مىللى ئارمىيىسىدە پولكۋنىك، بىرىگادا كوماندىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. خىتاي جۇڭگوسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، غۇلجا شەھىرىگە مائا ۋىن شەھەر باشلىقى بولغان. 1955-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن.

(2) پېتىر رومانىۋىچ ئالېكساندۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى مۇھاجىر، روس، 1944-يىلى 11-ئاينىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىلىغا كېلىپ، غۇلجا شەھرىگە ھۇجۇم قىلىش جىبھىگە قوماندانلىق قىلغان . ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ ئۈچ ۋىلايەت پارتىزانلىرىنىڭ باش قوماندانى، ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى، ھەربى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان . 1945-يىلى 1- ئايدا دۆلىتىگە قايتقان.

(3) ۋ. ماژارۇپ: 1887-يىلى تۇغۇلغان، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى مۇھاجىر، روس، روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن،"شىنجاڭ"غا كەلگەن.ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت ئۇيغۇر مىللى ئارمىيىسىنىڭ شتااپ باشلىقى بولغان. 1951-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن.

1944-يىلى 11-ئاينىڭ 9-كۈنى كەچتە ساۋ رىلىڭ ، جۇشاۋلىياڭغا "غۇلجا ۋەقەسى"نى تېلېگراما ئارقىلىق مەلۇم قىلدى. ھەمدە تۆۋەندىكىچە ھەل قىلىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

(1) قىسىملارنىڭ كۈچىنى ئۆزلۈكسىز كۆپەيتىپ، دۆلەت كۈچىنىڭ يېتىشىشچە ئۇرۇشۇش، نامدا" باندىتلارنى تازىلاش" دەپ، ئەمەلىيەتتە خەلقئارا ئۇرۇش قىلىش؛

(2) دىپلوماتىيە ئۇسسۇلىدىن پايدىلىنىپ، مۇرەسسە قىلىش، ئۇلارنىڭ دوستانە ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىش، لېكىن سوۋېت روسىيىسىنىڭ قوشۇن كىرگۈزۈشىگە يول قويماسلىق. (يۇقىرىقى كىتاب 42-بەت)

1944-يىلى 11-ئاينىڭ 12- كۈنى "غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى"، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۈلۈبىدا يىغىن ئېچىپ "شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى " ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. دۆلەت بايرىقىنىڭ تېگى يېشىل، ئوتتۇرىسى سېرىق ، ھىلال ئاي ۋە يۇلتۇزلۇق بولىدىغانلىقىنى بېكىتتى. يىغىندا ئېلىخان تۆرە(ئۆزبېك)، ھاكىمبەگ خوجا ، ئابدۇروپ مەقسۇم، رەھىمجان سابىر ھاجى، مۇھەممەتجان مەقسۇم، ئابدۇكېرىم

ئابباسوپ، خەبىپ يونىچىپ، ئەنۋەر مۇسابايوپ، پاۋىل پاپولوۋىچ، موسكالىيوۋپ، ئوبۇلخەيرى تۆرە، پۈجە، جانى يولداش، سالىجانباي باباجان، ئابدۇلموتەلى خەلپەت (ئۆزبېك) ، پېتىر رومانوۋىچ ئالىكساندىروپ، غېنى باتۇر قاتارلىق 16كىشىدىن تەركىپ تاپقان"ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. ئېلىخان تۆرە رەئىسلىككە، ھاكىمبەگ خوجا مائاۋىن رەئىسلىككە ، ئابدورۇپ مەقسۇم باش رەئىسلىككە كۆرسىتىلدى. يىغىندا "ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت" قارمىقىدىكى ئاپپاراتلارنى قۇرۇش، "ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت" ئورگان گېزىتى چىقىرىشقا تۇتۇش قىلىش، ھەربى قوماندانلىق شتابىنى "ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت" پارتىزانلىرى باش قوماندانلىق شتابى قىلىپ ئۆزگەرتىش ، ئالىكساندىروپ باش قوماندانلىقنى ئۈستىگە ئېلىپ، جايلاردا ئۇرۇش قىلىۋاتقان بارلىق كۈچلەرگە بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىش قارار قىلىندى. (يۇقىرىقى كىتاب 46- بەت)

1944-يىلى 11-ئاينىڭ 13- كۈنى جىياڭ جېشى ۋۇجىڭشىنغا تېلېگرامما ئەۋەتىپ لىيۇ زېرۇڭنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئۇيغۇرىستاندا " شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىندا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى قىلىپ تەيىنلەشكە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.(يۇقىرىقى كىتاب 48-بەت)

1944-يىلى 11-ئاينىڭ 16- كۈنى ئىسھاقبېك مونونوپ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىلىق ئوفىتسىر ئالىكساندىر (تەخۇللىسى ئىسكەندەر) ،ئىۋان ياكوۋلىۋىچ پالىنوپ (1) قاتارلىقلار تاتار، قىرغىز، قازاقلارنى ئاساس قىلغان بىر باتا لىيون ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ(سوۋېتلەردە ئۇيغۇر يوقمىدى)، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن غۇلجىغا كېلىپ، ھەرەمباققا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشتى.(يۇقىرىقى كىتاب 49- بەت)

1944-يىلى 12-ئاينىڭ 20- كۈنى لىيۇ زېرۇڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، مىللى ھۆكۈمەت دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىنىڭ ، ئۇيغۇرىستان،" شىنجاڭ "ئۆلكىسىدە تۇرۇشلۇق ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى بولدى.(يۇقىرىقى كىتاب 62-بەت)

1945-يىلى 1-ئاينىڭ 11- كۈنى ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋاررېد ۋۇجۇڭشىننى زىيارەت قىلىپ، ئامېرىكا گېزىتلىرىدە خەۋەر ئېلان قىلىپ ، پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى قوزغاش ئۈچۈن ، "غۇلجا ۋەقەسى"نىڭ تەپسىلى ئەھۋالىنى بىلىشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.(يۇقىرىقى كىتاب 72-بەت)

دېمەك ، يالتا يىغىنى ئېچىلىشقا بىر ئاي ۋاقىت قالغان كۈنلەردىن باشلاپلا ئامېرىكا ئۇيغۇرنىڭ مىللى دېمۇكراتىك ئىنقىلابىغا، شۇ ۋاقىتتا سوۋېتلەرنىڭ، ستالىننىڭ

قوللىشىغا ئېرىشكەن ئۇيغۇر ئىنقىلابىغا، يەنە بىر مەنىدىن ئېيتقاندا ئۇيغۇرىستاندا ئىنقىلاب قوزغاپ ستالىن ، يالتا يىغىنىدا ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى سىياسى تاۋىكاغا مەخپى قويۇپ، موسكۋا يىغىنىدا ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى سىياسى تاۋىكاغا ئاشكارە قويۇپ ، ئامېرىكا ۋە ئەنگىلىيە بىلەن بولغان دىپلوماتىك كۆرەشلەردە ئوتتۇۋېلىش ئۈچۈن ، ستالىن ئۇيغۇرىستاندا قوزغىغان ئىنقىلابقا ئامېرىكا، ختاي گومىنداڭى جىياڭ جېشى تەرەپتە تۇرۇپ ئارىلاشتى....

1945-يىلى 1-ئاينىڭ 23- كۈنى ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋاررېد"غۇلجا ۋەقەسى"گە دائىر ئەڭ يېڭى ئەھۋاللارنى ئىگىلەش ئۈچۈن يەنە بىر قېتىم ۋۇجۇڭشىنى زىيارەت قىلدى.(يۇقىرىقى كىتاب 77-بەت)

يالتا يىغىنى ئېچىلىشقا 11كۈن قالدى. جانابى كونسۇل ۋاررېد ئەپەندىنىڭ ، ستالىن بىلەن روزۋېلىت يالتادا ئېلىشقاندا، ستالىننىڭ ئالدىغا قويۇشقا تىگىشلىك ماتېريال تەييارلاپ، روزۋېلىتقا ئەۋەتىپ بېرىشىنىڭ غەرىزىدە ،"غۇلجا ۋەقەسى"گە مۇناسىۋەتلىك 10 كۈن ئىچىدە ئىككى قېتىم ۋۇجۇڭشىن بىلەن كۆرۈشكەنلىكى يۇقىرىقى يازمىلاردا مەلۇم بولدى.

1945-يىلى 1-ئاينىڭ 30- كۈنى غۇلجا قولدىن كەتكەندىن كېيىن،ۋۇجۇڭ شىن "غۇلجاۋەقەسى"نى ھەل قىلىش توغرىسىدا تۆۋەندىكى كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى.:جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىپلوماتىيە مۇناسىۋىتى ياخشىلانسا، مەسىلىنى يېرىم ھەربى، يېرىم سىياسى يول بىلەن ھەل قىلىشقا بولىدۇ؛ ئەگەر جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىپلوماتىك مۇنا سىۋىتى ياخشىلانمىسا ياكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ كۆز بويامچىلىق قىلىپ ئاستىرتىن قۇتراتقۇلۇق قىلسا ، پۈتكۈل ئۇيغۇرىستان شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ؛ مەركەز ئارمىيىسى غۇلجىدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئالدىدا ئىناۋىتى زور دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى.(يۇقىرىقى كىتاب 79-بەت)

1945-يىلى 2-ئاينىڭ 4- كۈندىن 11- كۈنىگىچە ئامېرىكا، ئەنگىلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رەھبەرلىرى روزۋېلىت، چېر چىل ۋە ستالىن يالتادا يىغىن ئۆتكۈزۈپ ، يالتا مەخپى كېلىشىمىنى ئىمزالىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 81-بەت)

1945-يىلى 5-ئاينىڭ 28- كۈنى (مۇشۇ كۈنى بەلكىم ئۇيغۇرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تەقدىرى پېچەتلەنگان بولۇشى مۇمكىن) ،ستالىن موسكۋادا ، ئامېرىكا پىرېزىدېنتى تىرومىننىڭ پەقۇلئاددە ئەلچىسى جۇنس خوپكىنسقا ، ئەگەر جۇڭگو يالتا مەخپى كېلىشىمدىكى شەرتلەرگە ماقۇل بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسىنىڭ دەرھال

ئەسكەر چىقىرىپ ، شەرقى ـ شىمالدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇ يەنە جىيەڭ جېشى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللايدىغانلىقىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودىن، مەيلى ئۇيغۇرىستان ،" شىنجاڭ "دا ياكى باشقا جايلاردا زېمىن تەلەپ قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.(يۇقىرىقى كىتاب 103 ـ بەت)

1945 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى جياڭجېشىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەكىلى لىيۇ زېرۇڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مۇۋەققەت باش كونسۇلى يېۋسىيېۋقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن "ئىلىدىكى مالىمانچىلىق"نى تىنجىتىشقا دوستانە ياردەم سوراش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. يېۋسىيېپ بۇ ئىشقا موسكۋادىن يوليورۇق سوراش كېرەكلىكىنى بىلدۈردى.(يۇقىرىقى كىتاب 105 ـ بەت)

1945 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى خىتاي مىللى ھۆكۈمەت مەمۇرى كېڭىشىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى، قوشۇمچە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سۇڭ زىۋېن چۇڭچىڭدا نۆۋەتتە مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاندا " شىنجاڭ "دا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ئۈستىدە ۋۇجۇڭ شېن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، لىيۇ زېرۇڭنى تېلېگراما ئارقىلىق چۇڭ چىڭغا چاقىرتىپ موسكۋاغا بىللە بېرىشنى بېكىتتى.(يۇقىرىقى كىتاب 107 ـ بەت)

مۇشۇ كۈنلەردە موسكۋادا جۇڭگو، سوۋېت خەلقئارا يىغىنى ئېچىلماقچى ، يىغىندىن كېيىن "جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىسى" ئىمزالانماقچى ئىدى.

گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەزىرى سۇڭ زىۋېن ، مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاندا " شىنجاڭ "دا تۇرۇشقا بەلگىلەنگەن دىپلوماتىيە خادىمى لىيۇ زېرۇڭنى نېمىشقا موسكۋاغا بىللە ئېلىپ بارماقچى بولغاندۇ؟

1945 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋاررېد ۋۇجۇڭ شىننى يەنە بىر قېتىم زىيارەت قىلىپ ، ئىلىنىڭ يېقىنقى ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈردى ھەمدە ئامېرىكا پرېزىدېنتى ترومىننىڭ پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى جۇنس خوپكىنسىنىڭ موسكۋاغا كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ،"ئىلى ۋەقەسى"نىڭ يەنە كېڭىيىپ كەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. (يۇقىرىقى كىتاب 108 ـ بەت)

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلىرىم ! مۇشۇ ئابزاسنىڭ مەزمۇنىنى چۈشەندۈرۈشكە توغرا كەلسە نېمە دېيىشىمىز كېرەك.

ئارىلىقتا "ئۇيغۇر مەسىلىسى يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان" دەيدىغان پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقتى . ھەتتا خەلقئارا جامائەتنى ئالداش ئۈچۈن "يالتا مەخپى كېلىشىمى " نامىدا ئېلان قىلىنغان غەلدە ـ غەش كېلىشىملەرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ تور

بەتلىرىگە چاپلاپ قويۇپ ، نېمە دىدى؟- مانا بۇ كېلىشمدە ئۇيغۇر مەسلىسى يوققۇ ،دېيىشتى. بۇ كىشلەر سياسەتتە شۇنداق پىكىر قىلىدىغان بولسا ، قىزىق بىر هال شۇكى، ئېلىش-سېتىشنى مەزمۇن قىلغان خەلقئارا يىغىنلاردا مەسلىنىڭ قويۇلىشى شۇ مەسلىنىڭ ئىگىسى بارلىقىنى كۆرستىدۇ؛مۇئەييەن مەسلىنىڭ تالاش-تارتىشقا ئايلىنىشى يەنە شۇ مەسلىنىڭ ئىگىسى بارلىقىنى كۆرستىدۇ؛ مۇئەييەن مەسلىنىڭ خەلقئارا يىغىندا كونكرېت كېلىشمگە بىر مەسلە بولۇپ يېزىلىشى يەنە شۇ مەسلىنىڭ ئىگىسى بارلىقىنى كۆرستىدۇ؛ ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسلىلەرنىڭ ئىچدە قايسى بىر مەسلىنىڭ تالاش-تارتىشقا ئايلانماسلىقى ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ بۇ مەسلىدە پىكرى ئوخشاشلىقىنى كۆرستىپ بېرىدۇ. بەلكى يالتا يىغىنىدا ئۇيغۇر مەسلىسى ئەنە شۇنداق ئۈچ دۆلەت دائىللىرىنىڭ نەزىرىدە مۇهاكىمە قىلمىسمۇ، تالاش-تارتىش قىلمىسمۇ بولىدىغان، خىتايغا قوشۇپلا بەرسە بولىدىغان بىر مەسلىگە ئايلىنىپ قالغان بولىشى مۇمكىن.

بىراق سىز ۋە بىز دىققەت قىلىدىغان بىر مەسلە، خەلقئارا يىغىنلاردا چوڭ دۆ لەتلەر ئوتتۇرىسىدا ۋەتىنى سېتىۋتىلگەن ئۇيغۇر، سىز بىلەن بىز مەسلىگە ئۇنداق ئاددى قارىماسلىقىمىز كېرەك. مەسلەن ، ئامېرىكا پىرېزىدېنتىنىڭ پەۋقۇلئاددە ۋەكىلى جۇنس خوپكىنس موسكۋاغا بېرىپ ستالىن بىلەن سوهبەتلىشىدىكەن ، ئۇنداقتا بۇ سوهبەتنىڭ " ئىلى ۋەقەسىنىڭ يەنە كېڭيىپ كەتمەيدىغانلىقى" بىلەن نېمە ئالاقىسى بار؟ قېنى تارىخشۇناس پەيلاسوپ، دوكتۇر ئەپەندىم ، بۇ سوئالغا جاۋب بېرىپ كۆرسىڭىزچۇ"، " ئىلى ۋەقەسى"، ئۇيغۇر ئىنقىلابى، ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىللىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، ئۇيغۇرىستاننى خىتايغا قوشۇپ بېرىدىغان مەسلە ياكى ئېنىق ئېيتقاندا ئۇيغۇرىستان " شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالگان بۇ زېمىنىنىڭ مەسلىسى نېمشقا جۇنس خوپكىنس بىلەن ستالىنىنىڭ ئوتتۇرىسدا مۇهىم سۆهبەت تېمىسىغا ئايلىنىپ قالدى ، ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئامېرىكا كونسۇلى ۋاررېد نىڭ ، خىتاينىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئارمىيە ۋەكىلى ۋۇجۇڭ شېنغا يەتكۈزگەن خەۋىرىدە ، ئۇيغۇرىستان ،شىنجاڭ" مەسلىسىنىڭ ئاشكارىلىنىپ تۇرغانلىقى ساڭا نېملەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىشى مۇمكىن ئەپەندى؟

شۇڭا نوۋەتتە ئۇيغۇر ۋەتەنپەرۋەرلىرى خەلقئارا دەۋاغا چىققاندا ، كىشلەرنى ئالداش ئۈچۈن ئېلان قىلىنغان ئەسلىدە يالغان يېزىلغان ،شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقئارا جەمئىيەتكە ئاشكارە ئېلان قىلىنغان غەلدە-غەش كېلىشملەرنى دەستەك قىلىپ ئولتۇرماي، قولىمىزغا چۈشكەن يالتا يىغىنى، موسكۋا يىغىنى توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى

سىنتىزلاپ ، تەھلىل قىلىپ ئۆزىمىز بىر قولللۇق ماتېرىيال تەييارلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. پاكىت دېگەن يۇقىرقىلاردىن ئارتۇق بولمايدۇ.
ئەڭ مۇھىمى رەسمىيەت ئۈچۈن خەلقئارا جەمئىيەتكە ئېلان قىلىنغان كېلىشىملەر ئەمەس بەلكى ئەڭ مۇھىمى، 1944-يىلى موسكۋاغا بېرىپ ستالىن بىلەن سوھبەت ئۆتكۈزگەن ، پىرېزىدېنت روزۋېلتىنىڭ مائاۋىنى يەنى مائاۋىن پىرېزىدېنت ۋاللىسنىڭ ستالىن بىلەن نېمە دېيىشكەنلىكى ، ستالىن بىلەن ۋاللىس سۆھبىتىنىڭ سۆ ھبەت خاتىرىسى، ستالىن بىلەن خوپكىنىس سۆھبىتىنىڭ سۆھبەت خاتىرىسى مەسىلىنىڭ ھەقىقىتىنى
ئاشكارىلايدىغان ئەڭ مۇھىم تارىخى ھۆججەت ۋە ئەڭ مۇھىم تارىخى ماتېرىيالدۇر. بۇ ھۆججەت، بۇ تارىخى ماتېرىياللار نەدە؟ بىزنىڭ قولىمىزغا يېتىپ كىلەلە مدۇ؟ سوۋېتلەر ئاشكارە قىلامدۇ؟ ئامېرىكا ئاشكارە قىلامدۇ؟ مەسىلىنىڭ يىلتىزى مانا مۇشۇ يەردىدۇر!
1945-يىلى 6-ئاينىڭ 30- كۈنى گومىنداڭنىڭ تا شقى ئىشلار ۋەزىرى سۇڭ زىۋېن ، جياڭ جېڭگو(جياڭ جېشىنىڭ ئوغلى) ، لىيۇ زېرۇڭ (خىتاي گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرىستان "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندا تۇرۇشقا تەيىنلەنگەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ پەۋقۇلئاددە ۋەكىلى) ،قاتارلىقلار ئايروپىلان بىلەن موسكۋاغا بېرىپ،"يالتا مەخپى كېلىشىمى" توغرىسىدا ستالىن قاتارلىق سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى.(يۇقىرىقى كىتاب 108-بەت)
ئىلاۋە : "يالتا مەخپى كېلىشىمى"نى ئىمزالاشقا گومىنداڭ خىتايلىرى قاتناشتۇرۇلماي يىغىننىڭ سىرتىغا قېقىۋېتىلگەن. شۇڭا جياڭ جېشى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ يالتا يىغىنى توغرىسىدا ئۇنداق، مۇنداق دېيىش ھوقۇقى يوق بولۇپلا قالماستىن، ھەتتا يا لتا يىغىندا بەلگىلەنگەن پىرىنسىپلارنى ئىجرا قىلمايمەن دەپ، بويۇن تاۋلىق قىلىش ھوقۇقىمۇ يوق ئىدى. خىتاي ۋەكىللىرىنىڭ موسكۋاغا يېتىپ كېلىشى بىرىنچىدىن يالتا شەرتنامىسىنىڭ ئاسىياغا مۇناسىۋەتلىك قىسمىدىن خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن،ئىككىنچىدىن يالتا شەرتنامىسىدا بەلگىلەنگەن پىرىنسىپلار بويىچە
"جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىسى"نى ئىمزالاش ئۈچۈن، خىتاي ۋەكىللىرى موسكۋاغا يېتىپ كەلگەن.
1945-يىلى 7-ئاينىڭ 5- كۈنى جياڭ جېشى چۇڭ چىڭدا يىغىنغا رىياسەتچىلىك قىلىپ، موسكۋادا ئۆتكۈزۈلىدىغان جۇڭگو-سوۋېت ئىتتىپاقى سۆھبىتىگە ئالاقىدار ئىشلارنى مە قسۇس مۇزاكىرە قىلدى. يىغىندا مۇنداق قارار چىقىرىلدى: سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى جۇڭگونىڭ شەرقى- شىمال ۋە ئۇيغۇرىستان " شىنجاڭ "زېمىنىغا ۋە مەمۇرى ھوقۇقىغا كاپالەت قىلالىسا ھەمدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ۋە ئۇيغۇرىستان،

"شىنجاڭ توپىلىڭى"غا ھېچ قانداق ياردەم بەرمەيدىغان بولسا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئاندىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيە (يەنى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى) گە، ئالاقىدار تەلەپلىرىنى ئويلىشىدۇ. (يۇقىرىقى كىتاب 110-بەت)

بۇ ئابزاس پىكىرنىڭ مەزمۇنىدىن، سەن ستالىن، مۆڭغۇلىينى يالتا كېلىشىمىنى ئىمزالاش ئارقىلىق ئېلىۋالدىڭ ، ئەمدى نۆۋەتتە "موسكۋايىغىنى" ئارقىلىق ماڭا ئۇيغۇرىستاننى "شىنجاڭ" نى بېرىۋەت دېگەن مەنا چىقامدۇ ، چىقمامدۇ؟ يۇقىرىقى پىكىرنىڭ مەزمۇنىدىن، موڭغۇلىيە مەسىلىسى بىلەن ، شىنجاڭ" ئۇيغۇرىستان مەسىلىسى يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇيغۇرىستان، "شىنجاڭ" گومىنداڭ خىتايلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، موڭغۇلىيە ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېقىندى دۆلەت قىلىپ تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، دېگەن مەنا چىقامدۇ، چىقمامدۇ؟ ئىشەنمىسەڭلار جىياڭ جېشىنىڭ چۇڭ چېڭدىكى يىغىندا سۆزلىگەن سۆزىنى يەنە بىر قېتىم ئوقۇۋېتىڭلار!!! تۆۋەندىكى ئابزاسلارغا دىققەت!

1945-يىلى7-ئاينىڭ 7- كۈنى جىياڭجېشى، موسكۋادا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان سۇڭ زىۋېنغا ئارقا-ئارقىدىن ئىككى پارچە مەخپى تېلېگرامما ئەۋەتىپ، مۇنداق يوليۇرۇق بەردى:"تاشقى موڭغۇلىينىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويۇش "قا بولىدۇ،

لېكىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ "شەرقى شىمال زېمىنىمىزنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مەمۇرى جەھەتتىكى پۈتۈنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ئۇيغۇرىستان، "شىنجاڭ" توپىلاڭى"غا قايتا ياردەم بەرمەسلىكى كېرەك.(يۇقىرىدىكى كىتاب 112-بەت)

1945-يىلى 7-ئاينىڭ 9- كۈنى سۇڭ زىۋېن ، جىياڭ جېشىنىڭ تېلېگرامما يوليۇرۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ستالىنىغا مۇنداق دىدى: سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئەگەر جۇڭگونىڭ ئۇيغۇرىستان، "شىنجاڭ توپىلاڭى" نى تىنجىتىشقا ياردەم بېرىش قاتارلىق مەسىلىلەردە ۋەدە بەرسە، جۇڭگو ھۆكۈمىتى تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسىدە يول قويىدۇ. ستالىن: مەيلى يەنئەن، شىنجاڭ بولسۇن بېردەك ۋىيىۋەنجاڭ جىياڭ جېشىنىڭ رەھبەرلىكىگە بوي سۇنىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرىستان ،شىنجاڭ ۋە يەنئەننى بىردەك ۋىيىۋەنجاڭ جىياڭ جېشىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى جاي دەپ قارايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پەقەت گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىلا قوللايدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن بايانات ئېلان قىلىشقا بولىدۇ، دەپ ئىپادە بىلدۈردى ھەمدە سۇڭ زىۋېنىنىڭ ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرىستان ، شىنجاڭ"غا ئوغرىلىقچە" قورال

يۈتكىشنى توسۇش توغرىسىدىكى تەلپىگە ماقۇل بولدى.(يۇقىرىقى كىتاب 112-بەت)
1945-يىلى 7-ئاينىڭ 17- كۈنى جىياڭ جېشى جۇشاۋلىياڭ، ۋۇجۇڭ شىنلارغا ئۈكتەبىردە ئىلىنى "قايتۇرۇۋېلىش" ئىشىغا تۇتۇش قىلىشقا بۇيرىدى. جۇشاۋلىياڭ بىلەن ۋۇجۇڭشىن ئەگەر بۇ قېتىم سۇڭ زىۋېن بىلەن ستالىننىڭ سۆھبىتى نەتىجىلىك بولسا، جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى ياخشىلىنىدۇ.
ئۇيغۇرىستان، شىنجاڭغا ئالاقىدار ئىشلاردا جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى چۈشىنىش ھاسىل قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىلىنى ئۈكتەبىردە سىياسى يول بىلەن قايتۇرۇپ كەلگىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 113-بەت)
1945-يىلى 9-ئاينىڭ 10- كۈنى ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئارمىيىسى ماناس دەرياسىنىڭ غەربى قىرغىقىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى، پايتەخت ئۈرۈمچىگە 150 كىلومېتىرلا قالدى.
ئەينى چاغدا گومىنداڭنىڭ ئۈرۈمچىدە قالغان ھەربى كۈچى 6 بېرىگادا بولۇپ ،
جۇشاۋلىياڭ 8 سائەت ئىچىدە جىياڭ جېشىغا ئارقا-ئارقىدىن ئۈچ قېتىم جىددى تېلېگىراما ئەۋەتىپ، جىددى ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى . تېلېگىراممىنىڭ مەزمۇنىدا مۇنداق سۆزلەر بار ئىدى: "ئىچكى جەھەتتە كارغا كېلىدىغان قوشۇن كامچىل،سىرتتىن ياردەم بەرگۈدەك بېرەر ھەربى قوشۇنمۇ يوق. ... ئۈرۈمچى خەۋپ ئىچىدە قالدى.
پىرقىمىزگە ۋە دۆلىتىمىزگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن دۆلەت زېمىنى بىلەن ھايات-ماماتتىنا بىللە بولۇپ،(دۆلەت زېمىنى دېگۈچە مۇستەملىكە زېمىنىمىز دېسە بولمامدۇ؟)، شۇ يولدا ئۆزۈمنى قۇربان قىلماقتىن باشقا چارە قالمىدى.... ئالىيلىرىنىڭ تېزلىكتە ئاقىلانە تەدبىر كۆرسىتىشىنى سەمىمى ئۆتۈنىمەن"(يۇقىرىقى كىتاب 143-بەت)
توسۇن ئايغىرلارنى مىنىپ تەشكىللەنگەن ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئازادلىق ئارمىيىسى پايتەخت ئۈرۈمچىگە مۇستەملىكىچى گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ ئاخىرقى قورغىنىغا قاراپ ئىلگىرلەۋاتقاندا كىم توختىتىپ قويدى؟ ا ستالىننىمۇ؟ ستالىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەنپەئەتى ۋە تاشقى موڭغۇلىيىدىكى مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتۇپ ،ئۇيغۇر مىللى ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ماناس دەرياسى بويىدا توختىتىپ قويدىمۇ؟
ۋاشىنگتۇندا پىرېزىدېنت تىرومىن ، ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونىدىكى مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇرۇشتىن كېيىن ياپونىيىنى بېقىندى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش ۋە تەيۋەننى ئامېرىكىنىڭ ھامىلىقىدىكى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈنلا، پەقەت ئەنە شۇندا ق دۆلەت مەنپەئەتلىرى ئۈچۈنلا چوڭ دۆلەتلەر ئۆز ئارا بىرلىشىپ ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان 3-قېتىملىق جۇمھۇرىيەتنى مۇنقەرز قىلىپ ، ئۇيغۇرىستاننى تۇنجى قېتىم خىتايغا مۇستەملىكە قىلىپ بەردىمۇ؟ دەۋاغا تۇر ئۇيغۇر، قازىنىڭ ئالدىغا بار! قازى كىم؟ كۆلكە!

1945-يىلى9-ئاينىڭ 14- كۈنى جىياڭ جى جۇڭ (جىياڭ جېشىنىڭ ئوغلى)
ئۈيغۇرىستان، شىنجاڭ ئۆلكىسىدە تۇرۇشلۇق ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن دىپلوماتىيە خادىمى
لىيۇ زېبرۇڭنىڭ ھەمراھلىقىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەلچىسى يۇسىپيۇپ بىلەن
كۆرۈشۈپ،"غۇلجا ۋەقەسى" توغرىسىدا ئۇنىڭدىن پىكىر ئالدى.يۇسىپيۇپ مۇنداق
ئىپادە بىلدۈردى: بۇ پۈتۈنلەي ئۈيغۇرىستان، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئىچكى ئىشى،
سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو موسكۋادا شەرتنامە ئىمزالىغاندا ، سوۋېت ئىتتىپاقى ،
ئۈيغۇرىستاننىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغانلىقىنى
رەسمى بايان قىلغان ئىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 146-بەت)
1945-يىلى 9-ئاينىڭ 14- كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە
بىرلەشمە يىغىن چاقىرىپ مۇستەملىكە ئۈيغۇرىستان ، شىنجاڭ مەسىلىسىنى مۇھاكىمە
قىلدى. بەي چۇڭ شى يىغىندا مۇنداق كۆرسەتتى: ھازىر "باندىتلار قوشۇنى" شىخونى
ئىگىلەپ، ئۈرۈمچىگە قىستاپ كەلدى، جەنۇبى ئۈيغۇرىستاندا شىنجاڭدا تاش قورغان،
باي ناھىيىسى قولدىن كەتتى.شىمالى ئۈيغۇرىستاندىكى ئىلى ، تارباغاتاي، ئالتاي
ۋىلايەتلىرىنى "باندىتلار" ئىگىلىۋالدى، گەنسۇغا تۇتىشىدىغان يولدىكى يەتتە
قۇدۇقتا(تۇرپان باغرىدىن شىمال تەرەپكە قاراپ ماڭسىڭىز تاغ بويىغا جايلاشقان يەتتە
قۇدۇق كەنتىگە كېلىسىز)
"باندىتلار " كىرىپ- چىقىپ يۈرىدۇ.ئۈرۈمچى قولدىن كەتمىگەن تەقدىردىمۇ يېتىم
قالدى. پۈتۈن مۇستەملىكە ئۈيغۇرىستان، شىنجاڭ ئىنتايىن خەۋپ ئىچىدە قالدى. بۇ
ئىش كىشىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالىدۇ! جۇڭگو-سوۋېت ئىتتىپاقداشلىق
شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالانغىنىغا ئۇزۇن بولماي تۇرۇپلا، (ئۈيغۇرىستانىنى بىزگە قوشۇپ
بەرگىنىگە ئۇزۇن بوماي تۇرۇپلا) ئەھۋالدا مۇنداق ئۆزگىرىش بولغانلىقىغا ئادەمنىڭ
ئەقلى يەتمەيدۇ.(يۇقىرىقى كىتاب 148-بەت)
يالتا شەرتنامىسى 1945-يىلى 2-ئاينىڭ 4- كۈنىدىن 11- كۈنىگىچە چاقىرىلدى ،
ختاي بىلەن ستالىننىڭ موسكۋا يىغنى 1945-يىلى 8-ئاينىڭ 18كۈنى چاقىرىلدى ۋە
جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى ئىمزالاندى، ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئازادلىق ئارمىيىسى ھېچ
بولمىغاندا 1945-يىلى 9-ئاينىڭ 14كۈنىگىچە بولغاندىمۇ ، ماناس دەرياسى بويىغا
يېتىپ كېلىپ ئۈرۈمچىگە تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. نىمىشقا ستالىن شۇنچىلىك
ۋاقىت بىرىۋەتتى بۇ ئارمىيىگە ؟ گومىنداڭ جىياڭ جېشى ھۆكۈمىتىنىڭ مىجەزىنى
تەڭشەپ باقماقچى بولدىمۇ؟ ياكى ستالىن ، يالتا يىغىنىغا قاتناشقان ئەنگلىيە
ھۆكۈمىتى بىلەن ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ تۆمۈرىنى تۇتۇپ باقماقچى بولدىمۇ ياكى يىراق

شەرىقتە ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش مەسىلىسىدە ئىككىلىنىپ قالدىمۇ؟ ستالىن يالتا يىغىنىدا ۋە يالتا يىغىنىنىڭ رامكىسى ئىچىدە موسكۋادا ئىمزالانغان جۇڭگو- سوۋېت شەرتنامىسى ئارقىلىق ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش بەدىلىگە پەقەت تاشقى موڭغۇلىيىگە ۋە ياپونىيىنىڭ شىمالىدىكى تۆت ئارالغىلا ئېرىشتى . شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ستالىن، ئۇيغۇرىستان " شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىن مەسىلىسى بويىچە روزۋېلتقا، چېرچىلغا بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋالماقچى بولدىمۇ؟ نېمىشقا جىياڭ جېشىنى ۋە بەي چۇڭ شىلارنى ئەنسىرىتىپ، ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئارمىيىسى ئۈرۈمچىگە تەھدىت سالغىچە قاراپ تۇردى؟ بۇ مەسىلىگە بەي چۇڭ شىنىڭ ئەقلى يەتمىگەندەك ، مېنىڭمۇ ئەقلىم يەتمىدى.

1945-يىلى 9-ئاينىڭ 17- كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى پېتروپ سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە مۇنۇلارنى ئۇختۇردى: يېقىندا بىر مۇنچە مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنى ئۇيغۇرىستاندىكى شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىندىكى قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ ۋەكىلى دەپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا ئىلتىماس سۇنۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ۋاستىچى بولۇپ ، ئۆزلىرى بىلەن جۇڭگو دائىرلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈزبەرگەن توقۇنۇشنى ياراشتۇرۇپ قويىشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئاستىرتىن بىلدۈردى ھەمدە قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ ئەسلىدىلا جۇڭگودىن ئايرىلىپ كېتىش نىيىتى يوق. ئۇلارنىڭ مۇددىئاسى مۇسۇلمانلار ئۇيغۇرىستاندا " شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندىكى كۆپ سانني ئىگىلىگەن جايلاردا ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش مەقسىتىگە يېتىشتىن ئىبارەت دەپ ئىزھار قىلدى. پېتروپ مۇنۇلارنى بىلدۈردى:سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرىستاننىڭ ، خىتاي تىلىدا "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگراداش بولغان رايونلىرىنىڭ تىنچ بولۇشى ۋە تەرتىپلىك بولۇشىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ.شۇڭا جۇڭگو ھۆكۈمىتى خالىسا، ئۇيغۇرىستاننىڭ " شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننىڭ ۋەزىيىتىنى ئوڭشاشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلىنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئىمكانىيەت يار بەرگەن ئاساستا ھەمكارلىشىشقا ئەۋەتمەكچى.(يۇقىرىدىكى كىتاب 150-بەت)

كىم، كىمگە شۇنداق دەپتۇ . كىم قايسى ئۇيغۇر، قايسى ئۇرۇس كۆك كۆزگە قاچان قەيەردە شۇنداق، "جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىش نىيىتىمىز يوق" دەپتۇ؟ھۆججەتلىك ئاساسى بارمۇ بۇ گەپنىڭ ، تارىخى ئاساسى بارمۇ بۇ گەپنىڭ ، ئۇيغۇر بىلەن خىتاينى

ياراشتۇرۇپ قويۇش توغرىسىدا ئۇيغۇرلار سوۋېت كونسۇلىغا ئىلتىجا قىلدى دېگەن بۇ گەپ، گومىنداڭ ختايلىرى دىپلوماتلىرى بىلەن ستالىننىڭ ئەتراپىدىكى سىياسەتۋازلار بىرلىشىپ ئويدۇرۇپ چىققان بۇ ئويدۇرما ، هازىرغىچە سىياسى تاۋىكادىن يوقالغىنى يوق . بۇ ئويدۇرما سەپسەتەنىڭ يەنە بەزى ساۋاتسىز ئۇيغۇرلارنىڭ قەلىمى ئارقىلىق تور بەتلىرىدە يامراپ يۈرگىنى تېخىمۇ قىزىق. قولىغا قورال ئېلىپ قان تۆكۈپ ئۇرۇشقا كىرىپ ، دۈشمىنى ختايىنى تىرە-پىرەن قىلىپ، يەنە ختاي بىلەن يارىشىپ قالدىغان ئۇيغۇر بارمىكەن دۇنيادا ، هەتتا ئۇيغۇرنىڭ خائىنلىرىمۇ مۇنداق يارىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلمايدۇ. پەقەت تۆت دۆلەت ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، ختايدىن ئىبارەت تۆت دۆلەت بىرلىشىپ ، خەلقئارا يىغىنلار ئارقىلىق بېسىم ئىشلىتىپ ، ئۇيغۇرلارنى قولىدىكى قورالنى تاشلاشقا مەجبۇر قىلدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنقىلابنىڭ رەهبەرلىك هوقۇقىنى،ئۇيغۇر مىللى ئارمىيىسىنىڭ قۇماندانلىق هوقۇقىنى روسيىنىڭ "ك گ ب "جاسۇسلار ئورگىنى قولىغا چۈشۈرۈپ ئالدى.

1945-يىلى 9-ئاينىڭ 19- كۈنى تاش قورغان ئىنقىلابى ئارمىيىسى يېڭىسارغا قورشاپ هۇجۇم قىلىپ، قەشقەر خەۋىپ ئىچىدە قالغانلىقتىن، ختاي مۇستەملىكچى ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى ۋۇجۇڭ شېن ، لىيۇزېرۇڭنى ، روسيە كونسۇلى يېۋسېيېۇپ بىلەن يۈز-تۇرانە كۆرۈشۇشكە ئەۋەتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن، گومىنداڭ مەركىزى هۆكۈمەت غۇلجا تەرەپ بىلەن تىنچلىق سۆهبىتى ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىق قىلىۋاتقان چاغدا ، پۈتكۈل سۆ هبەتكە تەسىر يېتىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، ئامال قىلىپ جەنۇبى شىنجاڭدىكى ۋەقەلەرنى كېڭەيتىۋەتمەسلىكنى ئۈمىد قىلدى. يېۋسېيېۇپ بۇ ئىشنى دەرهال موسكۋاغا يەتكۈزۈدىغانلىقىنى بىلدۈردى.(يۇقىرىقى كىتاب 151-بەت)

1945-يىلى 9-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گومىنداڭ هۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋاڭ شى جې(موسكۋادا جۇڭگو سوۋېت شەرتنامىسىغا قول قويىدىغان چاغدا ختاينىڭ ئەسلى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سۇ ڭزىۋېن ، شەرتنامە ئىمزالاشنى" ۋەتەن سېتىشقا باراۋەر" دەپ بىلىپ، دەرهال ئىستىپا بېرىپ ، سىياسى قاقۋاش ۋاڭ شىجېنى شەرتنامىغا قول قويۇشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئەگەر بۇ شەرتنامە ئىمزالانمايدىغان بولسا ، بەلكى شۇ چاغدا " شىنجاڭ" (مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستان مەسلىسى هەل قىلنماي ئېسلىپ قالغان بولاتتى) ئەنە شۇ ۋاڭ شجې بۇ قېتىم ئەنگلىيىنىڭ لوندۇن شەهرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپ بىلەن "شىنجاڭ غۇلجا ۋەقەسى"نىڭ كۈنسايىن كېڭىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنىڭ (سەۋەبلىرى ۋە كېڭىيىشىنىڭ

ئالدىنى ئېلىش) ئۈستىدە مەسلىھەتلەشتى. مولوتوپ، مۇنداق ۋەقە بولۇش ۋاقىتلىق ھادىسە ، ئۇزۇن ئۆتمەي بېسىقىدۇ، دېدى.(يۇقىرىقى كىتاب 152-بەت)
1945-يىلى 10-ئاينىڭ 3- كۈنى يۈسىپىپ ، لىيۇزېرۇڭ بىلەن ئۇچرىشىپ مۇنداق دىدى:موسكۋادىن تېلېگراممىا كەلدى.ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ سۆھبەتكە بارىدىغان ۋەكىللىرىنى بېكىتىپ بوپتۇ. ئۈچ ۋىلايەتتىن سۆھبەتكە بارىدىغان ۋەكىللەرنىڭ ئۈرۈمچىگە بېرىش ۋاقتى ۋە لىنىيىسىنى بېكىتسەڭلار.(يۇقىرىقى كىتاب159-بەت)
1945-يىلى 10-ئاينىڭ 8- كۈنى جياڭجېشى رادىئو نوتقى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇرىستان، " شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىننىڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى تىلغا ئالدى. (يۇقىرىقى كىتاب 160-بەت)
1945-يىلى 10-ئاينىڭ 15- كۈنىدىن 16- كۈنىگىچە جاڭ جىجۇڭ(ئەنگىلىيىلىك خالدەي بىلەن خوتۇنى جياڭ رۇڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا يېزىپ چىققان "ماۋزېدۇڭ توغرىسىدا بىلىۋېلىنمىغان ھېكايىلار" ماۋزۇلۇق كىتاپتا ، جاسۇس بولۇپ ستالىنغا خىزمەت قىلغان جياڭ جىجۇڭ توغرىسىدا توختالغان ئىكەن ، شۇ ۋاقىتتا ئۈرۈمچى سۆھبىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىشقا ستالىن يەنە شۇ جياڭ جىجۇڭنى بەلگىلىگەن) شۇ جاڭ جىجۇڭ ئۈچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرىنىڭ - بىز "شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى" نىڭ ۋەكىلى، مەركىزى ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇشىمىز كېرەك. جاڭ جىجۇڭ بىلەن ئىككى دۆلەت سۆھبەت ۋەكىللىرى ئۆز ئارا گۇۋاھنامە ئالماشتۇرىمىز، بولمىسا سۆھبەت ئۆتكۈزمەي ئىلىغا قايتىمىز دېگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال يۈسىپيۇپ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ ئۈچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرىگە ئۇنداق سالاھىيەتتىن ۋاز كېچىشنى ئۆختۈرۈپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلدى. يۈسىپيۇپنىڭ ئوتتۇرىدا كېلىشتۈرۈشى ئارقىلىق ، ئۈچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرى ۋاقىتىنچە "خەلق ۋەكىلى" سالاھىيىتى بىلەن سۆھبەتكە قاتنىششقا قوشۇلدى.(يۇقىرىقى كىتاب 162-163- بەتلەر)
دېمەك، ستالىن، موسكۋا ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت ياكى پۈتۈن ئۇيغۇرىستان دېمكراتىك ئىنقىلاب سۆھبەت ۋەكىللىرىنىڭ ھۆكۈمەتكە، يىڭى مۇستەقىللىق جاكارلىغان "شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى" گە ۋەكىل بولۇپ ، خىتاي بىلەن سۆھبەتكە ئولتۇرۇشىغا يول قويمىدى.
1945-يىلى 10-ئاينىڭ 17- كۈنى ئۈچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرىدىن رەھىمجان سابىر ھاجى قاتارلىق ئۈچ نەپەر كىشى، لىيۇزېرۇڭنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۈرۈمچىدە يىڭى بىنادا جاڭ جىجۇڭ بىلەن كۆرۈشتى. دېڭ ۋېنيى، پىڭ جياۋشەن، ۋاڭ زېڭ شەن، چۈۋۋ

قاتارلىق خىتايلار بىللە بولدى.
جاڭ جىجۇڭ ئاۋۋال قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىق ۋە ئائىلىۋى ئىتتىپاقلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئاساسى مەقسەت قىلىپ تۇرۇپ سۆز قىلدى.ئارقىدىنلا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئۈچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرىنى ئىلى قوزغىلاڭچىلار خەلقىنىڭ ۋەكىلى دەپ تونۇشتۇرغانلىقىدىكى سەۋەبنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى.ئاخىردا رەخمجان سابىر ھاجى قاتارلىق ئۈچ نەپەر كىشىدىن مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدا پىكىر ئالدى. رەخمجان سابىر ھاجى قاتارلىق ئۈچ نەپەر كىشى مۇنداق ئىپادە بىلدۈردى:"شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىمىز"نى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تېخى ئېتىراپ قىلمىغاچقا، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىزنى ئىلى قوزغىلاڭچىلار خەلقىنىڭ ۋەكىلى دەپ تونۇشتۇرغان، مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى پىكىر ۋە لاھىيىنى قولىمىزغا بېرىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.(يۇقىرىدىكى كىتاب 163-بەت)
1945-يىلى 12-ئاينىڭ 27- كۈنى ئامېرىكا، ئەنگىلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەتلىرىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى موسكۋادا ئېچىلغان يىغىندا "جۇڭگو مەسىلىسى توغرىسىدا ئاخبارات" ئېلان قىلىپ، گومىداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە جۇڭگودا ئىتتىپاقلىق ۋە دېمكراتىيىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغان سىياسەتنى قايتا تەكىتلىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 183-بەت)
1946-يىلى 1-ئاينىڭ 12- كۈنى شەرقى شىمالنىڭ ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى جياڭ جىڭگو(جياڭ جېشىنىڭ ئوغلى بۇ كىشى نېمىشقا شەرقى شىمالنىڭ ئالاھىدە دىپلوماتىيە خادىمى دەپ ئاتالدى؟) سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ۋۇجۇڭشىنغا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتكە ئالاقىدار ئەھۋاللارنى ئۇختۇردى. جياڭ جىڭگو ۋۇجۇڭشىنغا مۇنداق دىدى: بۇقېتىم موسكۋادا ئۇيغۇرىستان " شىنجاڭ "مەسىلىسى تىلغا ئېلىنغاندا سوۋېت ئىتتىپاقى ياردەم بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئىلى تەرەپتىن مەركەزنىڭ "شىنجاڭ "دا تۇرۇشلۇق قىسملىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىشنى تەلەپ قىلغانلىقى مەسىلىسىگە كەلگەندە ستالىن بۇنىڭدىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپتىن سوراپ ھەقىقەتەن مۇشۇنداق ئىشنىڭ بارلىقىنى بىلدى ھەمدە بۇنداق قىلماسلىق كېرەكلىكىنى ئېيتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى يەنە ئۇيغۇرىستان،" شىنجاڭ" بىلەن ئىقتىسادى جەھەتتە ھەمكارلىششنى، بولۇپمۇ مايتاغ نېفىت كېنى، ۋولفىرام كېنى شۇنىڭدەك تۆمۈر يول قاتارلىقلاردا بىرلىكتە

ئېگىلىك باشقۇرۇشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.(يۇقىرىقى كىتاب 191-بەت)
دېمەك، خىتاي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرىستاننى خىتايغا سېتىپ بېرىش ، سېتىپ ئېلىش رەسمىيىتىنى خەلقئارا يىغىن ئارقىلىق موسكۋادا تاماملىغاندىن كېيىن ، ھەتتا ئۇيغۇرىستاننىڭ يەر ئاستى بايلىقىدىن ئورتاق پايدىلىنىشنىمۇ قولغا كەلتۈردى. بۇ بەلكى موسكۋادا ئىمزالانغان شەرتنامىنىڭ مەخپى كېلىشىمگە بىر ماددا سۈپىتىدە كىرگۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.
1946-يىلى 7-ئاينىڭ 1- كۈنى ؟ۇيغۇرىستاندا " شىنجاڭ "ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى . ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزالىرى ئۈرۈمچىدىكى غەربى بىنادا ۋەزىپە تاپشۇرۇپ ئېلىپ قەسەم بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. گومىنداڭ ھۆكۈمتى رېۋىزىيە مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى يۈي يۈرېن قەسەم بېرىشكە نازارەتچىلىك قىلدى.سوۋېت ئىتتىپاقى ، ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇللىرى مۇراسىمغا قاتناشتى.(يۇقىرىدىكى كىتاب 235- بەت)
كۆرۈۋاللايمىزكى ، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى يالتا، موسكۋا يىغىنىدا شىنجاڭ (ئۇيغۇرىستان)نى خىتايغا سېتىپ بېرىپلا، قوشۇپ بېرىپلا قالماي، يەنە 1946-يىلى 7-ئاينىڭ 1- كۈنى ئۇيغۇرلارنى زاڭلىق ئەتكەندەك خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلغان كۈنىگە توغرىلاپ ، ئۈرۈمچىدە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇپ ، شىنجاڭ (ئۇيغۇرىستان)نى خىتاينىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بەرگەننىڭ سىرتىدا ، خەلقئارا كۈزەتكۈچى دۆلەتلەر ئورنىدا ئۈرۈمچىدە خىتايچە ھۆكۈمەت قۇرۇش مۇراسىمىغا قاتنىشىپ ، تارىخى پاكىت تەييارلىدى. بۇ پاكىت ئۇيغۇرلار خەلقئارا دەۋا قىلىدىغان پائالىيەتلەردە بۇگۈن پايدىلىنىشقا تېگىشلىك تارىخى پاكىت بولۇپ قالىدى
1947-يىلى 1-ئاينىڭ 12- كۈنى ئامېرىكا "تۇرمۇش ژورنىلى " نىڭ ئايال مۇخبىرى ھېنىس تونىس بابالا ئۈرۈمچىدىن غۇلجىغا بېرىپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تەكشۈردى ۋە چۈشەندى . (نېمىنى چۈشەندى؟ خىتاي سەن بۇ مۇخبىرغا نېمىنى چۈشەندۈرۈپ قويىدۇڭ ، ئۇيغۇرىستاننىڭ قانداق سېتىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ قويىدىڭمۇ؟) ، ھاكىمبېك خوجا، ئەنۋەر مۇسابايوپ ، غېنى باتۇر قاتارلىقلارنى زىيارەت قىلدى.(يۇقىرىقى كىتاب 280-بەت)
ئامېرىكىلىق مۇخبىر ، ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت رەھبەرلىرىنى نېمىشقا زىيارەت قىلغاندۇ؟ مۇخبىر خانىم بۇ رەھبەرلەرگە يالتا يىغىنىڭ قانداق يىغىن ئىكەنلىكىنى، موسكۋا يىغىنىڭ قانداق يىغىن ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىپ چۈشەندۈرۈپ قويغانمىدۇ، ئامېرىكا دىپلوماتلىرىنىڭ، روسسىيە، ستالىن دىپلوماتلىرىنىڭ ، ئەنگلىيە

دىپلوماتلىرىنىڭ ئۆز ئارا قاتىراپ يۈرۈپ ئۇيغۇرىستاننى خىتايغا قوشۇپ بېرىشتە
قانچىلىك خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز ئارا دۆلەت مەنپەئەت
مۇناسىۋەتلىرىنى قانداق تەشكىللىگەنلىكىنى ، قانداق تەڭشىگەنلىكىنى ئۇيغۇرنىڭ
دۆلەت رەھبەرلىرىگە ئېيتىپ بېرەلىگەنمىدۇ؟ ياكى ئۇيغۇر دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ
يىغىرىغا تۈز سەپكىلى بارغانمىدۇ؟
1947-يىلى 4-ئاينىڭ 23- كۈندىن 26- كۈنگىچە ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە
تۇرۇشلۇق مائاۋىن كونسۇلى ماكىنان ئىلى -غۇلجا شەھرىنى ئېكسكۇرسىيە ، زىيارەت
قىلدى، ئەسئەت ئىسھاقوپنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى
دۇباشىننى زىيارەت قىلدى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئەھۋاللارنى
ئىگىلىدى.(يۇقىرىقى كىتاب300 بەت)
1947-يىلى 7-ئاينىڭ 24- كۈندىن 30-كۈنگىچە ئامېرىكىلىق ئايال مۇخبىر فاگ
فارىگىر ئۈرۈمچىدىن غۇلجىغا بېرىپ ئىسھاقبېك مونونوۋ، ھاكىمبەگ خوجا قاتارلىق
كىشلەرنى زىيارەت قىلدى.سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىش
،مەدەت بېرىش ئەھۋاللىرىنى تەكشۈردى ھەم ئىگىلىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 322-بەت)
1947-يىلى 7-ئايدا...جاڭ جىجۇڭ ئۆز قولى بىلەن ستالىنغا يازغان بىر پارچە خەتنى
خىزمەتلەرنى دوكلات قىلىش ئۈچۈن ۋەتىنىگە قايتىش ئالدىدا تۇرغان سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ساۋلېيېۋنىڭ ئالغاچ كېتىشىگە ھاۋالە
قىلدى. خەتنىڭ ئاساسى مەزمۇنىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى
تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشتا ياراشتۇرغۇچى ئورۇندا تۇرۇپ بەرگەن ياردىمىگە
مىننەتدارلىق بىلدۈرۈلگەن ھەمدە ئۇيغۇرىستاندا ھازىر ساقلىنىۋاتقان مەسىلەرنىڭ
ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ باشتىن-ئاخىرغىچە ئالاھىدە ھالەتنى ساقلاپ تۇرۇۋاتقانلىق
مەسىلىسى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەنىلا ئوتتۇرىغا چۈشۈپ
مۇناسىۋەتنى راۋانلاشتۇرۇپ ھەل قىلىپ قويۇشى ئۈمىد قىلىنغان .(يۇقىرىقى كىتاب
324-325بەتلەر)
1948-يىلى 6-ئايدا ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مائاۋىن كونسۇلى ماكىناننىڭ
پىلانلىشى ۋە تەشكىللىشى ئارقىسىدا، ئوسمان ئىسلام باشچىلىقىدا، كوممۇنىستىك
پارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇش ھەيئىتى
قۇرۇلدى.(يۇقىرىقى كىتاب 361-بەت)
بۇ ئىش راست شۇنداق يۈز بەرگەن ئىش بولغىمدى ياكى بۇ، خىتاي شۇ ۋاقىتتا
تەشۋىقات ئۈچۈن مەقسەتلىك تەييارلىغان ماتېرىيالمىدى؟ ئۇيغۇرىستاننى خىتايغا

قوشۇپ بەرگەن موسكۋا يىغىنى ئەمدىلا ئاياقلاشقان تۇرۇقلۇق، موسكۋا شەرتنامىسى ئەمدىلا ئىمزالانغان تۇرۇقلۇق، ئامېرىكا كونسۇلى ماكىنانىنىڭ شۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىشى مۇمكىنمىدى؟
1948-يىلى 7-ئايدا ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ دوكلات بېرىش ئۈچۈن ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ساۋلىيېپ ، 10-ئاينىڭ باشلىرىدا يەنە ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن (باش كونسۇللۇق ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ كەتكەن بۇ سابىق كونسۇل يەنە نېمىشقا ئالدىراپ- تېنەپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدى؟)، ئارقا-ئارقىدىن گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ گېنرالى تاۋسىيۇ، ئۇنىڭدىن باشقا لىيۇ مىڭ چۈن، چۈۋۇ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۆزىنىڭ ئۆلكىلىك هۆكۈمەت بىلەن ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنى قايتىدىن ياراشتۇرۇش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە 5 تۈرلۈك كونكرېت پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.
ئۇنىڭ پىكرىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى مۇنداق: (1) سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرىستان ئۆلكىسىدە نۆۋەتتىكى بىر قانچە مەسىلىنىڭ گېنرال جاڭ جى جۇڭنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا بىردەك ھەل بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ.(جاڭ جى جۇڭ ستالىنغا ئىشلەيدىغان جاسۇس بولغاندىن كېيىن ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئىشلىگەن ئىشلىرىغا ئىشىنىدۇ-دە) (2) ئۇيغۇرىستان ئۆلكىسىدە مەسىلىلەر ئاساسلىقى دىپلوماتىيە ۋە مىللەتلەر مەسىلىسىدۇر.دىپلوماتىيە جەھەتتە ھېچ قانداق چوڭ مەسىلە يوق. لېكىن مىللەتلەر مەسىلىسى ئالاھىدە دىققەت- ئېتىبارنى قوزغاش لازىم. ھازىر ئەۋج ئېلىۋاتقان بۈيۈك تۈركىزىمچىلارنىڭ جۇڭگودىن ئايرىلىپ كېتىش ھەرىكىتىگە ھەرگىز ھېسداشلىق قىلمايمەن. چۈنكى، ھەر قانداق بىر دۆلەتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆز ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كېتىشتەك مۇنداق ھەرىكەت يول تاپالمايدۇ. ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كېتىشتەك مۇندا ھەرىكەت ئازسانلىق مىللەتلەرگە زىيانلىق ؛لېكىن دۆلەتمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا مۇۋاپىق سىياسەتلەرنى قوللىنىپ، ئۇلار بىلەن دۆلەتنى ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇشى كېرەك.(3) ھازىر ، ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈرلۈك مەسىلىلەرنى ھەقىقى تۈردە ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنى ھەل قىلىش ۋاقتىنى ئەمدى كېچىكتۈرۈشكە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلمىغاندا ئۈچۈنچى تەرەپ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سالىدۇ-دە، مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى بارغانسېرى تەسكە توختايدۇ. (4)ئىلى مەسىلىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئىككى تەرەپنىڭ بىۋاستە سۆھبەتلىشىپ،

هازىرقى ئۆزئارا تىركىشىش ۋەزىيىتىنى تىزدىن ئۆزگەرتىشنى سەممى ئۈمىد قىلىدۇ.
مۇبادا ئىككى تەرەپنىڭ پىكرىدىكى پەرق چوڭ بولۇپ يېقىنلاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالغاندا، ئەگەر ئىككى تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ياراشتۇرۇپ قويىشنى ئىلتىماس قىلسا، مەن سوۋېت ئىتتىپاقى هۆكۈمىتىدىن شۇنداق قىلىشنى تەلەپ قىلىمەن. ئەھۋالنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە دوكلات قىلىمەن. بۇ جەھەتتە پېقىر خىزمەت قىلىشقا تەييارمەن.(5) باش كاتىپ لىيۇ مىڭ چۈننىڭ پېقىر بىلەن قىلىشقان گېپىگە كەلسەك، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى ئىلى تەرەپكە يەتكۈزدۈم.پېقىر بۇ قېتىم ۋەتەنگە قايتىش سەپىرىدە ، غۇلجىدىن ئۆتكەندە ،غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلغا ،پەۋقۇلئاددە تاشقى ئىشلار خادىمى لىيۇزېرۇڭ قايتىش سەپىرىدە غۇلجىدىن ئۆتكەندە ئۇنى ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشتۈرۈشنى تاپىلاپ قويدۇم.(يۇقىرىقى كىتاب 372-بەت)
1948-يىلى 10-ئاينىڭ باشلىرىدا لىيۇزېرۇڭ(گومىنداڭ خىتايلىرىنىڭ ئۇيغۇرىستاندا تۇرۇشلۇق دىپلوماتىيە خادىمى) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالما-ئاتا شەھرىگە بېرىپ جۇڭگو-سوۋېت ئىتتىپاقى ئاۋئاتسىيە شىركىتى مۇدىرىيىتى يىغىنىغا قاتنىشىپ قايتىش سەپىرىدە غۇلجا ئايرودرومىدا ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشتى. ئەخمەتجان قاسىمى لىيۇزېرۇڭغا مۇنۇ ئۈچ تۈرلۈك پىكرنى ئېيتتى:(1) ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ ھەرگىز جۇڭگودىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش ئويى يوق. (2) بارلىق مەسىلىلەرنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى خالايمىز؛(3) بۇنىڭدىن كېيىن جاڭ جى جۇڭنىڭ ئۇيغۇرىستان مەسلىسى ئۈستىدە كېڭەشكەندە دىپلوماتىك مۇناسىۋەتكە ئالاھىدە دىققەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمىز. (يۇقىرىقى كىتاب 372-بەت)
ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلىرىم! يۇقىرىدىكى ئىككى ئابزاس پىكىرگە دىققەت ئاغدۇرايلى! ساۋلېيېپ ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بېرىپ موسكۋاغا قايتىپ كەتكەن سابىق باش كونسۇل ئىدى ، ئۇ يەنە نېمىشقا مۇشۇنداق جىددى پەيتتە ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدى؟ ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرنىڭ ئىچىدە بەزى پىكىرلىرىنىڭ ئۇزايىغا قارىساق ، ئەگەر ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ سۆھبەت ئارقىلىق يارىشىشقا ماقۇل بولمايدىغان بولسا، قورال ئىشلىتىمىز دەپ، ئاشكارە تەھدىت سالمىغان بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ سۆزىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ، ئۈچ ۋىلايەت تەرەپكە قورال ئىشلىتىشتىن يانمايدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.
يۇقىرىدىكى ئابزاسنىڭ مەزمۇنىغا دىققەت ئاغدۇرساق، ئەخمەتجان قاسىمى رەخمەتلىك، جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتمەيمىز ، دېگەندەك گەپنى قىلىپتۇ. بۇ خىتاينىڭ

ئۇيدۇرمىسىمۇ ياكى ئەسلى تارىخ شۇنداقمىدۇ. مەن شۇنىڭغا ئىشىنىمەنكى بۇ كىتاب خىتايلار تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنداق سۆزلەرگە ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ.
1949-يىلى 7-ئاينىڭ 11- كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى -ستالىن ، ئامېرىكىنىڭ غەربى شىمالدىكى ما فامىلىلىك بەش كىشىنى شىنجاڭغا چېكىنىپ كىرىپ ، شىنجاڭنى مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى قىلىپ قۇرۇشقا قۇترىتىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ستالىن ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا زىيارەتتە بولىۋاتقان لىيۇشاۋچىغا مۇنداق تەكلىپ بەردى:شىنجاڭدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى كۈچلىرى گومىنداڭ بىلەن تىركىشىپ تۇرىۋاتىدۇ. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئاۋۋال ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقىلىشىپ،(خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭدا كىم بىلەن ئالاقىلىشىدۇ؟) ئاندىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇسا ، شىنجاڭنى بالدۇر ئازاد قىلغىلى بولىدۇ.(يۇقىرىقى كىتاب 401-بەت)
1949-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى دىڭ لىچۈن موسكۋا، ئالما-ئاتا ئارقىلىق غۇلجا شەھىرىگە يېتىپ كەلدى .(لىيۇشاۋچى بىلەن موسكۋاغا بىللە بارغان خىتاي دىڭ لىچۈن نېمىشقا 8-ئاينىڭ 14 -كۈننى تاللاپ ئالدى ، بۇ كۈن 1945-يىلى جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى ئىمزالانغان 8-ئاينىڭ 14- كۈنى ئەمەسمىدى؟) 8-ئاينىڭ 17- كۈنى ئۈچ ۋىلايەتتىكىلەر مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر بىلەن كېڭىشىپ(ئېھتىمال سوۋېت كونسۇلى بىلەن كېڭىشىپ) ،ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسهاقبېك مونونوپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، دەلىلقان سۇگۇربايېۋپ، لوجى(خىتاي) بەش كىشىنىڭ شىنجاڭ ۋەكىلى بولۇپ يېڭى سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا (بېيجىڭدا ئېچىلىدىغان كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ سىياسى كېڭەش يىغىنىغا) قاتنىشىشنى بېكىتتى.(يۇقىرىقى كىتاب 408-بەت)
1949-يىلى 8-ئاينىڭ 27-كۈنى (بېيجىڭدە ئېچىلىدىغان) يېڭى سىياسى مەسلىھەت يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن بېيجىڭغا كېتىۋاتقان ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىر كوتىسكى تاشقى بايقال كۆلى رايونىنىڭ هاۋا بوشلۇقىغا بارغاندا ، هاۋانىڭ ناچار بولىشى تۈپەيلىدىن، ئايروپىلان تاغقا سوقۇلۇپ كېتىپ، ئايروپىلاندىكى ھەممەيلەن بەختكە قارشى قازا قىلدى(يۇقىرىقى كىتاب 419-بەت)
سوۋېت-ستالىن، لىيۇشاۋچى، ماۋزېدۇڭ، دىڭ لى چۈن بىرلىشىپ پىلانلىغان، سوۋېتلەرنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋە غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى قول

سىلىپ تەشكىللىگەن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئۇيغۇرنىڭ دۆلەت رەھبەرلىرىنى ئۆلتۈرۈش پىلانى ئەنە شۇنداق ئىجرا قىلىندى. بۇ دەردىمىزنى كىمگە ئېيتىمىز، بۇ دەردىمىزنى كىم ئاڭلايدۇ، 20-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا ئۇيغۇرىستانغا كىمنىڭ ئېتىياجى چۈشكەن بولسا، ئىشىنىمەنكى 21-ئەسىردىمۇ ئۇيغۇرىستانغا يەنە شۇ كىشىنىڭ ئېتىياجى چۈشىدۇ. ئۇيغۇرىستانغا ئېھتىياجى چۈشكەن بىر دۆلەت بەلكىم كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىز ئۇيغۇرلارنىڭ دەردىنى ئاڭلاپ قويار!!!

2-"رقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار" ماۋزۇلۇق كىتابتىن ئۈزۈندىلەر

...1924-يىلى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋتى نورماللاشقاندا بۇنداق ۋاز كېچىش تېخىمۇ تەن ئېلىندى. 1935-يىلى جۇڭگو شەرقى قىسمىدىكى تۆمۈر يولنى ياپۇنىيىگە سېتىپ بەردى ۋە شۇ ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مانجۇرىيىدىكى ئىمتىيازىنىڭ ئاخىرقى ساقىندىلىرىنىمۇ

پاك-پاكىز تازىلىۋەتتى.ئەمما، جياڭ جېشىنىڭ كۆز قارىشىغا ئاساسلانغاندا ، جۇڭگونىڭ تالاي زېمىنى يەنىلا سوۋېتلىكلەرنىڭ قولىدا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ئۇيغۇرىستان ، "شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالگان بۇ زېمىن بىلەن تاشقى موڭغۇلىيە ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 15-بەت)

...گەرچە جياڭ جېشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئامېرىكا بىلەن ياپۇنىيە توقونۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشىغا قارشى تۇرمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئۇرۇشتا بىتەرەپلىكنى ساقلاپ قېلىش غەرىزىدىن قاتتىق چۆچۈپ كەتتى. جياڭ جېشى نەسھەت قىلىپ ستالىننى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگونىڭ داۋاملىق ھەمكارلىشىشىنىڭ قىممىتى بارلىقىغا ئىشەندۈرمەكچى بولدى. جياڭ جېشىنىڭ ئامالى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چۈڭچىڭ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرىستان " شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان بۇ زېمىندىكى مەنپەئەتىنى تەن ئېلىشنى خالايدۇ، دەپ ئېيتىپ قويۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ("رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار " ئۇيغۇرچە نەشرى 284-بەت . ئاپتورى جۇن گارۋېر . ئامېرىكا)

...1941-يىلى 4-ئايدا ئىمزالانغان سوۋېت-ياپۇنىيە بىتەرەپلىك كېلىشىمى ، جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىدە غايەت زور تەسىر پەيدا قىلدى.

بىتەرەپلىك كېلىشىم سۆھبىتى جەريانىدا توكيو ئەسلىدە جۇڭگوغا ئالاقىدار ھەر تۈرلۈك مەسىلىلەردە موسكۋا بىلەن بىردەك كېلىشىم ھاسىل قىلىشنى ئۈمىد قىلاتتى. ياپۇنىيە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن ئۇيغۇرىستان " شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالگان بۇ زېمىندىكى ئورنىنى تەن ئالاتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ ياپۇنىيىنىڭ

شىمالى جۇڭگو(مانجۇرىيە) بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى ئورنىنى تەن ئېلىشى كېرەك ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزىنىڭ تەسرى بار رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو بەلگىلىشى، ياپۇنىيىنىڭ ئۆزىنىڭ تەسرى بار رايونلار بىلەن بولغان، مۇناسىۋىتىنىمۇ ھەم شۇنداق قىلىشى كېرەك ئىدى... ئەڭ ئاخىرىدا بىتەرەپلىك كېلىشىمى ئىمزالىنىدىغان چاغدا ،بىتەرەپلىك كېلىشىمى"مانجۇرىيە دۆلىتى" ۋە "موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى" گە نىسبەتەن پەقەت "تەسرى بار ئورۇنلار" دېگەن سۆزلەرلا ئىشلىتىلگەن ئىدى. موسكۋا بىلەن توكيونىڭ ھەر ئىككىسمۇ باشقا دۆلەتلەرنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكى بىلەن چېگرا پۈتۈنلىكىگە ھۆرمەت قىلىشقا كاپالەت بېرەتتى. كېلىشىمدە ئۇلارنىڭ (سوۋېتلەر ئىتتىپاقى، ياپۇنىيىنىڭ) شىمالى جۇڭگو،(مانجۇرىيە) ئىچكى موڭغۇل ۋە ئۇيغۇرىستان " شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىندىكى ئورنى بەلگىلەنمىگەن ئىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 285-بەت)

...سوۋېت ياپۇنىيە بىتەرەپلىك كېلىشىمى ئىمزالىنىپ ئىككىنچى كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەزىرى ۋاڭ چۇڭ خۇي ئاشكارە نارازىلىق بىلدۈردى...ۋاڭ چۇڭ خۇي يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مانجۇرىيە دۆلىتىگە ھۆرمەت قىلىش دەيدىغان كۆز قاراشلىرىغا، ياپۇنىيىنىڭ موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىگە ھۆرمەت قىلىش دەيدىغان كۆزقاراشلىرىغا نارازىلىق بىلدۈردى.ۋاڭ چۇڭ خۇي نارازىلىق بىلدۈرۈپ:"شەرقى شىمالدىكى تۆت ئۆلكە بىلەن تاشقى موڭغۇلىيە جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ۋە مەڭگۈ جۇڭگوغا تەۋە بولغان جۇڭگونىڭ زېمىنى، بۇ قىل سىغمايدىغان ھەقىقەت"،ئۈچىنچى دۆلەت ئارىلاشقان ھەر قانداق كېلىشىم، جۇڭگونىڭ زېمىن پۈتۈنلىكىگە زىيانلىقلا بولىدىكەن، جۇڭگو تەن ئالمايدۇ، دېگەن ئىدى...ۋاڭ چۇڭ خۇي نىڭ نارازىلىق بىلدۈرۈشىكى ئاساسلىق مەقسىتى جۇڭگونىڭ مانجۇرىيە دۆلىتى بىلەن تاشقى موڭغۇلغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى تەكىتلەش ئىدى. ئەگەر جۇڭگو نارازىلىق بىلدۈرمىسە، جۇڭگونىڭ بۇ رايونلارنىڭ مۇستەقىللىقىنى جىم-جىملا تەن ئالغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا 1941-يىلى 4-ئايدا چۇڭ چىڭنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان نارازىلىقى ، كېيىنكى چاغدا ، جىياڭ جېشىنىڭ قاھىرەدە (قاھىرە يىغىنىدا دېمەكچى) ئامېرىكىنىڭ تەسرىدىن پايدىلىنىپ، سوۋېت -ياپۇنىيە كېلىشىمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مانجۇرىيىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئاساس سېلىپ بەردى.(يۇقىرىقى كىتاب 287-بەت)

...ئۇرۇشنىڭ (ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشنىڭ)ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى بىر قانچە يىل ئىچىدە ،

موسكۋا بىلەن ياپۇنىيە باشقا بىر مۇنچە جەھەتلەردە ھەمكارلىشىپ جۇڭگوغا قارشى تۇردى. تۆۋەنكى بابتا بىز سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە قاراتقان سايىستى بولۇپمۇ،
شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىن ئۇيغۇرىستانغا قاراتقان سىياستى بىلەن جىياڭ جېشىنىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۇرۇشكە ئۇرۇنۇش نىشانىنىڭ بىردەك ئەمەسلىكىنى كۆرەلەيمىز. 1939-يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1940-يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقئارا ئىتتىپا قىقا قاراتقان سىياستىنى يېڭى باشتىن تەرتىپكە سالدى. بۇ موسكۋانى ماۋزېدۇڭنىڭ ئىنقىلاب مەسلىكىگە كەڭرەك پوزىتسىيە قوللىنىشىغا مەجبۇر قىلدى. موسكۋا "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىن ئۇيغۇرىستاننى جۇڭگونىڭ زېمىنىدىن(خىتاينىڭ نېمە ھەققى بار ئىكەن بۇ زېمىندا)، ئايرىپ چىقىپ كەتمەكچى بولغان ئىدى. جىياڭ جېيشى موسكۋانىڭ بۇ سىياستىنى بار كۈچى بىلەن ئۆزگەرتمەكچى بولغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇنىڭ قىلچە نەتىجىسى بولمىدى. پەقەت جۇڭگو، ئامېرىكا ئىتتىپاقى ۋە سوۋېت، ئامېرىكا ئىتتىپاقى شەكىللەنگەندىن كېيىنلا (مەسىلەن ، ئاسىيا، تىنچ ئوكيان رايونىدا ياپۇنىيىگە قارشى تۇرۇش ۋەجىدىن تەشكىللەنگەن ئىتتىپاق)، پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇش ياكى مۇنقەرز بولۇشىغا ئالاقىدار بولغان ناتسىستلار گېرمانىيىسىگە قارشى ئۇرۇشقا كىرگەندىن كېيىنلا ئاندىن جىياڭ جېيشى ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېڭى باشتىن قوللىشىغا ئېرىشتى.(يۇقىرىقى كىتاب 294- بەت)
... سوتسىيالىزىمنىڭ زېمىنىنى فىرانسىيىگىچە كېڭەيتكىلى بولاتتى. بىرىنچى بابتا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، جۇڭگونىڭ "شىنجاڭ "رايونى (جۇڭگوغا تەۋە بولمىغان ،ئۇيغۇرىستان رايونى دېگەن تۈزۈك) 1940-1941يىللىرى يىراق شەرقتە قىزىل ئارمىيە (سوۋېت ئارمىيىسى) تەرىپىدىن ئازاد قىلىنغان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالغا تولۇمۇ يېقىن ئىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 299-300-بەت)
...پوتكۇل ئۇرۇش مەزگىلىدە (ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە دېمەكچى) ، جۇڭگونىڭ غەربى قىسمىدىكى" شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان، جۇڭگو-سوۋېت رىقابىتى ۋە ھەمكارلىقىنىڭ ئاساسلىق سەھنىسى بولدى. جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىدىكى" شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان مەسىلىسى ،چۇڭ چىڭ، موسكۋا ۋە يەنئەنلەرنىڭ سىياستىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ھەق-ناھەق مەسىلىسىنى ئايرىم تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدا ، بىر تەرەپتىن،" شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان مەسىلىسى ،جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىدە

گەۋدىلىك ئورۇن تۇتقان بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، جۇڭگونىڭ ئۆزىنى كۈچەيتىش يولىدىكى كۆرەشلىرىدە شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانىنىڭ مول يەر ئاستى بايلىقى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. 30-يىللاردا ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىزىقىشى ئاساسەن" شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا مەركەزلەشكەن. ئوخشاشلا ، پۇتكۇل ئۇرۇش مەزگىلىدە " شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان يەنە بىر تەرەپتىن،جۇڭگو-سوۋېت مىللى مەنپەئىتىنىڭ بىۋاستە تۇتۇشىدىغان رايونىغا ئايلانغان ئىدى. قىسقىسى مۇبادا "شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان تاشقى موڭغۇلىيىگە ئوخشاش مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغان بولسا، جۇڭگونىڭ قۇدرەتلىك دۆلەت

قۇرۇش چۈشى بىراقلا تۈگەشكەن بولاتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 363-بەت)

ستالىن، جياڭ جېيشى ۋە ماۋزېدۇڭلار " شىنجاڭنىڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆزىگە خاس كۆزىتىش بويىچە بىر تەرەپ قىلىشنى ئويلايتى.

جياڭ جېشى ،" شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان بىر مەھەل قۇدرەت تاپقان جۇڭگونىڭ بىر قىسمى پەقەت مەنچىڭ- مانجۇ ھۆكۇمىتى زاۋالغا يۈزلەنگەندىن كېينلا چار روسىيە جاھانگىرلىكى بۇ زېمىننى تىزگىنلىگەن، دەپ قارايتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ" شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانىنى تىزگىنلىشى خۇددى ياپۇنىيە مانجۇرىينى تىزگىنلىگەندەك، غەربىي كاپىتالىزمى جۇڭگونىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلاردا كونسىنسىيىلەرنى مەجبۇرى قۇرغاندەكلا بىر ئىش ئىدى. گەرچە سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ، مۇستەقىللىقى، تېررتورىيە پۈتۈنلىكىنى ھۆرمەت قىلىمىز دەپ، داۋراڭ قىلسىمۇ ، لېكىن ئۇ" شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا زور ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى. جۇڭگونى قۇدرەتلىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ " شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان دىكى قۇدرەتلىك نوپۇزىنى قايتىدىن تىكلەش ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنى " شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىن قوغلاپ چىقىرىشنىڭ (كىمنىڭ كۈچىغا تايىنىپ ؟ ئامېرىكىنىڭ كۈچىغا تايىنىپ دېسەڭچۇ؟ ئامېرىكا بېسىم ئىشلەتمىگەن بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقىنى "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىن قانداق قوغلاپ چىقىرالايتىڭ؟) زۆرۈرلىكىنىمۇ جياڭ جېيشى ئوبدان بىلەتتى.(يۇقىرىقى كىتاب 364-بەت)

(جياڭ جېيشىنىڭ پىكىر قىلىشى)بۇ، ستالىننىڭ نىشانى بىلەن بىۋاستە قارىمۇ-قارشى

ئىدى. ستالىن "شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى ئۆزىنىڭ بېقىندى دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇش خىيالىدا ئىدى. ئەمما ستالىن جۇڭگو- سوۋېتنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇش ئىتتىپاقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ" شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا قاراتقان ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى.شۇنىڭدەك، ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ رايوندا سىياسى، ھەربى زومىگەرلىكىنى تۇرغۇزۇشقا ئۇرۇنۇش بىلەن بىرگە، ئىقتىسادى جەھەتتە سىڭىپ كىرىشنى جىددىيلەشتۈرۈپ ، بۇ جەھەتتە زور نەتىجىگە ئېرىشتى. جۇڭگو بىلەن ھەمكارلىشىپ ياپونىيىگە قارشى تۇرۇش موسكۋا ئۈچۈن ئانچە زورۇر بولمىغاندا، (مەسىلەن، 1940-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئوق مەركىزى دۆلەتلەر بىلەن ھەمكارلاشقان مەزگىلدىكىدەك)، موسكۋا ،جۇڭگونىڭ "شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا قاراتقان ئاتالمىش ئىگىلىك ھوقۇقىنى مەنسىتمىگەن ئىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 365-بەت)

موسكۋا، چۇڭچىڭ، يەنئەننىڭ "شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى تالاش - تارتىشى ۋەھشى مىللەتچى شىڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قانات يايدۇرۇلدى. 1933-يىلدىن 1944-يىلغىچە شىڭ شىسەي " شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، ئۇستىلىق بىلەن ستالىن ۋە جياڭ جېيشى ئوتتۇرىسىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ ، ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىدى. شېڭ شىسەي ئىسيان كۆتۈرۈشكە ئادەتلەنگەن ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئىنتايىن قالاق ھالەتتە تۇرغان بىر ئۆلكىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، تاشقى ياردەمگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن؛ ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلارغا ئوخشاش ، دائىم تاشقى كۈچلەردىن ياردەم سوراپ ، ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىققان ئىسيانلارنى باستۇرغان. ياپونىيە، ھىندىستان ۋە جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدىن كېلىدىغان خىلمۇ- خىل تەھدىتلەرگە قارىتا دائىم ھوشيار تۇرغان .(يۇقىرىقى كىتاب 365-بەت)

...ئۇرۇش مەزگىلىدە ھەر خىل كۈچلەرنىڭ" شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى رىقابىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ " شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى تىزگىنلەش دەرىجىسىنى چۈشىنىش ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. 30-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى "شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا سىڭىپ كىرىشنى كېڭەيتتى. سىڭىپ كىرىش سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگراداش بولغان، تارىختا روسىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان رايونلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى. ئاللېن. س. ۋىختىڭنىڭ سۆزىگە ئاساسلانغاندا 30-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى"

شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا تۆت خىل يول بىلەن سىڭىپ كىرگەن:
(1) ھەربى ئارىلىشىش. 1933-، 1934-ۋە 1937-يىللىرى سوۋېت قوشۇنلىرى "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئۈرۈمچى ۋە باشقا جايلاردىكى ئىسيانلارنى باستۇرۇپ، شېڭشىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالغان ئىدى.(2) ئىقتىسادى جەھەتتە سىڭىپ كىرىش. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچىنى تەشەككۇر ئېيتىپ قەرز قوبۇل قىلىدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدى. "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىقتىسادىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېچىۋەتتى. 1934-يىلى موسكۋا شېڭ شىسەيگە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربى ۋە سانائەت ئەسلىھەلىرىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن ، بەش يىللىق مۇددەت بىلەن 5مىليون روبلى قەرز بەردى.
ئىككىنچى يىلى ستالىننىڭ ئايالىنىڭ تاغىسى ئا.س سىۋانىدىزى باشچىلىقىدىكى سوۋېت ۋەكىللەر ئۆمىكى ئۈرۈمچىگە كېلىپ، "شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىقتىساد تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈشكە ياردەملەشتى.(3) ئىدىيە جەھەتتە سىڭىپ كىرىش سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەنە بىر ئۇسۇلى ئىدى. بۇنىڭدا ئەڭ مۇھىمى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللى دوستلۇق سىياستى تەشۋىق قىلىناتتى.(4) مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتىپ سىڭىپ كىرىش ، بىۋاستە ئارىلىشىش ئىدى.سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربى، مالىيە-ئىقتىساد مەسلىھەتچىلىرى ۋە مۇتەخەسسىلارنى ئەۋەتىپ ، شېڭشىسەينىڭ مەمۇرى باشقۇرۇشىغا ياردەملەشكەن. مەسلىھەتچىلەر ياردەملىشىپ " شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا "ك گ ب"نىڭ ئەندىزىسى بويىچە سىياسى تۈزۈلمە بەرپا قىلىغان ئىدى.مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ قەتلى قىلىنىشى بۇ سىياسى تەشكىلاتنىڭ ئۇنۇمى ۋە شەپقەتسىزلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شىڭ شىسەينىڭ بىر ئاخبارات ئەمەلدارىنىڭ ئېيتىشىچە ، 30-يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقى" شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا كوممۇنىستىك 3- ئىنتېرناتسىئونالىنىڭ مەخپى ئاخبارات ئورگىنىنى قۇرغان ئىكەن.(يۇقىرىقى كىتاب 368-بەت)
...1937-يىلى" شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان رۆشەنكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگەن ئىدى،(ئەسلىدە 1911-يىلىدىن باشلانغان ياكى 1871-يىلىدىن باشلاپ ،ئۇيغۇرىستان روسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگەن دېيىش كېرەك.) گەرچە "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان شەكىل جەھەتتە جۇڭگونىڭ تەركىبى قىسمى بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىناۋىتى (بۇ يىللاردا گومىنداڭ تېخى ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرمىگەن تۇرسا.) بۇيەردە ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈپ قېلىپ، موسكۋانىڭ "شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان

ئۇيغۇرىستاندىكى تەسىرى مۇتلەق ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەن... نەنجىڭنىڭ "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا ھېچ قانداق ئەمەلى ھوقۇقى يوق ئىدى.
(يۇقىرىقى كىتاب 368-بەت)
...سۇنكې 1938-يىلى 2-ئايدا ستالىن بىلەن سۆھبەتلەشكەندە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى ، ئورنىنىڭ كونسايىن كۇچىيىۋاتقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان ...ستالىننىڭ تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن " شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا قارىتا تەڭ ئۆلچەملىك قاراشتا بولۇشى جۇڭگولۇقلاردا بولۇۋاتقان " شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان ئەڭ ئاخىرى تاشقى موڭغۇلىينىڭ يولى بويىچە ماڭىدۇ، ئەمەلىيەتتىكى مۇستەقىللىق -سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قانىتى ئاستىدىكى مۇستەقىللىققا ئايلىنىدۇ ، دېگەن ئەندىشىسىنى شۇبھىسىز ھالدا چوڭقۇرلاشتۇرغان ئىدى. 1939-يىلى ستالىن بىلەن ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتتە سۇنكې يەنە "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى ئۇچىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا قويىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 373-بەت)
...ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، 30-يىللاردا ستالىن،" شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا بېرىپ خىزمەت قىلىدىغان سوۋېتلىكلەرگە ئۇلارنىڭ بۇيەردىكى 3-ئىنتېرناتسىئونالنىڭ قوللاپ-قۇۋەتلىشىگە ئېرىشىپ، "شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى جۇڭگونىڭ 3-خىل سىياسى كۇچىگە ئايلاندۇرۇشى كېرەكلىكىنى ، بۇ خىل سىياسى كۇچنىڭ گومىنداڭغىمۇ، كومپۇنىستلارغىمۇ مەنسۇپ بولماسلىقى كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن.(يۇقىرىقى كىتاب 376-بەت)
...ستالىننىڭ " شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان توغرىسىدىكى ھۆكۈمى، ئىزچىل رەۋىشتە، "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ ، گومىنداڭ بىلەن كومپۇنىست پارتىيىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ ھەم ئىككى تەرەپ بىلەن مۇۋاپىق ئۇچرىشىشنى ساقلاپ، ئوخشاشلا ئىككى تەرەپنى ئارمانى بار ، دەرمانى يوق ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇشنى مەقسەت قىلغانىدى . بۇنداق ئەھۋالدا جۇڭگولۇقلارنىڭ "شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى تەسىرى ئاجىزلاپ ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشەتتى-دە، سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا ئۆزىنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ساقلاپ قالغان بولاتتى.(يۇقىرىقى كىتاب 384-بەت)
...شىڭ شىسەي" شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننىڭ تەرەققىيات پىلانىنى بايان قىلىپ، " شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى سوتسىيالىستىك ئۆلكىلىك رايونغا ئايلاندۇرۇشنىڭ مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەپ بەردى. ستالىن دەرھال

ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئۈچ يىللىق تەرەققىيات پىلانىغا كىرەكلىك سانائەت ئەسلىھەلىرىنى ئىمكانقەدەر ئۇيغۇرىستانغا تىز يۆتكەش توغرىسىدا مولوتوپقا بۇيرۇق بەردى. شىڭ شى سەيدىن بۇرۇن" شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلار بەش-ئالتە يىل ئىلگىرى ھەربى ئىشلارغا ئائىت مال بۇيرۇتۇش توختامىغا قول قويغان ئىدى. شڭشىسەي توختام قىلىنغان بۇ ئەشيالارنى ئىككى ئاي ئىچىدە ئۇيغۇرىستانغا يۆتكەپ بىرىشنى تەلەپ قىلغاندا مولوتوپ دەرھال قوشۇلدى." شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئورنى ئۇستىدە توختالغاندا شڭشىسەي، ئۇزۇندىن بىرى كىلىۋاتقان ئۆلكە ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش- سىياستىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى. مەيل شىڭ شىسەي بولسۇن، ياكى ستالىن بولسۇن،" شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانىنىڭ مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت بولۇشى ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كىرىشى توغرىسىدا بىر نىمە دېيىشمىدى. شىڭ شىسەينىڭ كوممۇنىستىك پارتىيىگە ئەزا بولۇپ كىرىش مەسىلىسىدە ، ستالىنىنىڭ قارارى ۋە كۆرستىشىگە ئاساسەن، شىڭ شىسەينىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەمەس ، بەلكى بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىشى توغرا تېپىلدى. شىڭ شىسەي : سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىشتىن ئىنتايىن قورقىمەن ، لېكىن ستالىنىنىڭ بۇ قارارىغا قوشۇلماقتىن باشقا چارە يوق، دېگەنىدى.شىڭ شىسەينىڭ سوۋېت كومپارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەنلىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەسىرىنىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى بىر غەلبىسى ئىدى.(يۇقىرىقى كىتاب386- بەت)

شىڭ شىسەينىڭ سوۋېت كومپارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىشى قانداقتۇر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى مەسىلىسىلا ئەمە س . ئەڭ مۇھىمى "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان، ئۇيغۇرىستانىنىڭ ئورنى مەسىلىسى ، ئۇيغۇرىستان خىتايغا تەۋە بولىدىمۇ ياكى سوۋېتلەرگە تەۋە بولىدىمۇ، ئۇيغۇرىستان سوۋېتلەرگە مۇستەملىكە بولىدىمۇ ياكى ئۇيغۇرىستان خىتايغا مۇستەملىكە بولىدىمۇ دېگەن مەسىلىدۇر. قارىغاندا شىڭ شىسەي خالىسۇن، خالىمىسۇن 1938 -يىلى سوۋېت كومپارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىشكە مەجبۇر بولغان كۈندىن باشلاپ ، ئۇيغۇرىستان تولۇق مەنىدە سوۋېتلەرگە قارام مۇستەملىكە ئۆلكە بولۇپ قالدى، دېگەن سۆز.

...1941-يىلى4-ئايدا ، سوۋېت-ياپۇنىيە بىتەرەپلىك شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىن، ستالىن ،"شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى روشەن ھالدا ئۆزىنىڭ بېقىندى دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى.(يۇقىرىقى كىتاب 390-بەت)

...1939-يىلدىن1941-يىلىغىچە موسكۋا ، شىڭ شىسەي ۋە جۇڭگو كوممۇنىستلىرى

ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەت ۋە ئۇلارنىڭ تۇراقسىز ئۆزگىرىپ تۇرغان ستىراتېگىيىسى" شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى بارغانسېرى تۇراقسىزلاندۇرۇۋەتتى. ئاددى قىلىپ ئېيتقاندا بۇنىڭدا مەسىلىنىڭ ماھىيىتى،" شىنجاڭ" ئۇيغۇرىستان جۇڭگونىڭ خەرىتىسىگە كىرەمدۇ ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قاتارىغا كىرەمدۇ، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. روشەنكى، ستالىن "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى ئۆزى تەرەپكە تارتىشنى ئويلىسا ، ماۋزېدۇڭ بىپايان كەڭ زېمىن" شىنجاڭ "ئۇيغۇرىستاننى جۇڭگو ئىنقىلابىنى ئۇلغايتىشنىڭ كۆچىگە ئايلاندۇرۇشنى ھەمدە بۇ بۇرچىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەدەتى ئاستىدا ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئۈمىد قىلاتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 392-بەت)

...1941-يىلى 12ئايدا ئامېرىكا-ياپۇنىيە ئۇرۇشى پارتلاپ ، جىياڭ جېشىنى " شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا تېخمۇ قاتتىق ھەرىكەت قوللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى....1942-يىلدىن 1943-يىلىغىچە چۇڭ چىڭ "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ" ئۇيغۇرىستاندىكى تەسىرىنى تۈپتىن تازىلىماقچى بولدى...موسكۋا ئەپلەپ-سەپلەپ چۇڭ چىڭنىڭ نەزەرىنى بۇرىماقچى بولغان بولسىمۇ،ئۇتتۇق قازىنالمىدى. 1943-يىلى باھاردا موسكۋا قولىنى بوشۇتۇپ ، ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلماقچى بولغاندا ،ئۇيغۇرىستان نىڭ ئەھۋالى بۇرۇنقى ئىككى يىلغا تۈپتىن ئوخشاشماي قالغان ئىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 395-بەت)

...جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشقا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھەربى ئەمەلدارى گودېچۇەن 1941 -يىلى 12ئايدا ئۇ موسكۋاغا كېتىۋېتىپ ئۈرۈمچىدىن ئۆتكەندە ،شېڭ شىسەي ئۇنى قىزغىن كۈتىۋېلىپ ، ئۆزىنىڭ جىياڭ جېشىنى ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدى. بۇنىڭغا جاۋابەن گودېچۇەن جىياڭ جېشىنىڭ يېقىندا ئامېرىكا، ئەنگىلىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنىڭ مۇھىملىقىنى ھەدەپ كوككە كۆتۈردى...سوۋېت ئىتتىپاقىنى" شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىن قوغلاپ چىقىرىش ستىراتېگىيىسى مەسىلىسىدە جۇشاۋلىياڭ بىلەن شېڭ شى سەي تىزلا بېردەك كۆز قاراشقا كەلدى...(يۇقىرىقى كىتاب 396-بەت)

...شېڭ شى سەي 1934-يىلى " شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا سوۋېت ھۆكۈمىتى قۇرۇش توغرىسىدا سوۋېت ھۆكۈمىتىگە تەكلىپ قويغان ، 1941-يىلى "شىنجاڭ "ئۇيغۇرىستاندا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن مۇستەقىل سوۋېت دۆلىتى قۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن...(يۇقىرىقى كىتاب 399-بەت)

... ئاخىرىدا شىڭ شىسەي تەھدىت سېلىپ: سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ" شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىن چېكىنىشنى رەت قىلغانلىقىنى "پۈتۈن دۇنيا"غا جاكارلايمەن، موسكۋالىق ئەمەلدارلار بۇنداق ئاشكارىلاشنىڭ سوۋېت- ئامېرىكا مۇناسىۋىتىگە قانداق ئاۋارىچىلىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى چۈشىنىشى كېرەك، دىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 417-بەت)
1942-يىلى 10-ئايدا جۇڭگو تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئامېرىكا بۆلۈمىنىڭ بۆلۈم باشلىقى ،ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى كىرالىنسى گائۇسقا ئۇرۇمچىدە ئامېرىكا كونسۇلخانىسى ئېچىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. گائۇس بۇنداق قىلىش موسكۋانىڭ ئۇيغۇرىستاندىكى تەسىرىنى تۈگىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ،دەپ قارىدى. ۋاشىنگىتۇن چۇڭ چىڭنىڭ تەكلىپىنى قۇبۇل قىلىپ ، 1943-يىلى 4-ئايدا(ئامېرىكىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن خىتاي گومىنداڭنىڭ ئارمىيىسى 1943-يىلى 1-2 ئايدا ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ بولغاندىن كېيىن، ئەلبەتتە 4-ئايدا ئامېرىكا ئېرمۇند كىلوبىنى ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى قىلىپ تەيىنلىدى...)9-ئايدا سوۋېت ئارمىيىسى گېرمانىيىنىڭ ئۈستىدىن قەدەممۇ-قەدەم غەلبە قىلىشقا باشلىغاندا، جياڭ جېشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ" شىنجاڭ "،ئۇيغۇرىستاننى قايتا ئىشغال قىلىشنى چەكلەش مەسىلىسدە ئامېرىكا، ئەنگلىيىنىڭ پوزىتسىيىسى ھالقىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە مەسىلە، دەپ قارىغاندى.(يۇقىرىقى كىتاب 419-بەت)
...1943-يىلى 3-ئايدا موسكۋا "شىنجاڭ" ،ئۇيغۇرىستاندىن چېكىنىپ چىقىشنى قارار قىلدى. روشەنكى، موسكۋانىڭ بۇنداق قارار چىقىرىشى ،
ئىنتايىن كەسكىن ھەربى ۋەزىيەت ئۇنىڭ" شىنجاڭ" ، ئۇيغۇرىستان مەسىلىسدە يېنىكلىك قىلىپ، جۇڭگو بىلەن ماجرا تۇغدۇرۇشىغا ئىمكان بەرمىگەنلىكىدىن ئىدى...1944-يىلى باھاردا سوۋېت ئىتتىپاقى "شىنجاڭ" ،ئۇيغۇرىستاندىن پۈتۈنلەي چېكىنىپ چىقىپ كەتتى.(يۇقىرىقى كىتاب 425-بەت)
...1941-يىلى يازۋە كۈزدە ...روزۋېلىت خارلى خوپچىنىسنى ، چېرچىل ئانتونى ئايدىننى ستالىن بىلەن مەخپى سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن موسكۋاغا ئەۋەتكەن ئىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 451-بەت) ھەممىسىنىڭ گېپى بىر دېگەنلىكمۇ-بۇ؟
...1942-1943يىللاردا جياڭ جېشىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى توغرىسىدىكى سىياسىتىگە توختالغاندا مۇنداق بىر نەچچە مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ: جياڭ جېشى راستىنلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنى ئارزو قىلامدۇ؟ مۇشۇ سەۋەپ تۈپەيلىدىن ، ئۇ سوۋېت- ياپونىيە بىتەرەپلىك شەرتنامىسىنى چارە تېپىپ

بۇزۇش نىيىتىگە كەلگەنمۇ ھەمدە " شىنجاڭ"، ئۇيغۇرىستاندا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئۇرۇشمىز دەپ، تەھدىت سالغانمۇ؟(يۇقىرىقى كىتاب 456-بەت)
...جۇڭگو ئۆزىنىڭ مىللى غورۇرىنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش ئۇچۇن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىششى كېرەك دېگەن مەسىلە مۇھىم ئىدى. لېكىن بۇ مەقسەتكە يىتىش ئۇچۇن ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن جۇڭگونىڭ مەنپەئەتى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرەتتى.
جياڭ جېشى" شىنجاڭ"،ئۇيغۇرىستان ، تاشقى موڭغۇلىيە، مانجۇرىيىدىن ئىبارەت "قولدىن كەتكەن يەر" (بۇ يەرلەر تارىختا چار روسىيە تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان)نى قايتۇرۇۋېلىشى كېرەك ئىدى. بۇلارنى موسكۋانىڭ ئاسانلىقچە ئىككى قوللاپ قايتۇرۇپ بېرىشى مۇمكىنمۇ؟ (يۇقىرىقى كىتاب 461-بەت)
...جياڭ جېشى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاراتقان دىپلوماتىيىسىدە ئامېرىكىنى تارازا تېشى قىلىشنى ئويلىغاندى...ئامېرىكىنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى.(يەنى جۇڭگوغا مۇناسىۋەتلىك ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىگە ئوخشاش مەسىلىلەردە ئامېرىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېسىم ئىشلىتىشنى قولغا كەلتۇرۇپ دېمەكچى)بۇنىڭدا ، ئامېرىكىنىڭ جۇڭگو-ياپونىيە ئۆز ئالدىغا يارىشىدىغان،(ئەپلىشىپ قالىدىغان) ئېھتىماللىقتىن قورقۇشى جياڭ جېشىنىڭ ئاساسلىق پايدىلىنىش ۋاستىسى ئىدى. ئىككى سەپتە ئۇرۇش قىلىش ھەمدە تىنچ ئوكياندا كەڭ كۆلەمدە قايتارما ئۇرۇش قوزغاش گىرۋىكىگە كېلىپ قالغان ئامېرىكا، جۇڭگونىڭ رولىنى ئويلاشمىسا بولمايتى. چۈنكى، جۇڭگو ھېچ بولمىغاندا ياپونىيىنىڭ 1مىليون كىشىلىك ئارمىيىسىنى ئىسكەنجىگە ئالالايتى.جياڭ جېشى دەل مۇشۇ پىشاڭنى تۇتۇۋېلىپ ، ئامېرىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېسىم ئىشلىتىشنى ئۇمىد قىلغاندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالايتى.(يۇقۇرىقى كىتاب 463-بەت)
مەسىلىنىڭ تۈگۈنى، ئۇيغۇرىستانىنىڭ مۇستەملىكە بولۇپ قېلىشىنىڭ تۈگۈنى مانا مۇشۇ يەردە.
دېمەك ، جياڭ جېشى: مۇبادا مېنىڭ تەلەپلىرىمنى قاندۇرۇشقا ماقۇل بولمىساڭ مەسىلەن، مانجۇرىيە ،"شىنجاڭ"،ئۇيغۇرىستان ، تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىلىرىدە مېنىڭ تەلەپلىرىمگە ماقۇل بولمىساڭ ئامېرىكا، مەن ياپونىيىگە تەسلىم بولىمەن، ياپونىيە بىلەن جۇڭگو ئۆز ئالدىغا ئۇرۇش توختىتىش شەرتنامىسى ۋە تىنچلىق شەرتنامىسى ئىمزالايدۇ. دېگەنلىكى ئۇچۇنلا ، ئامېرىكا ، پىرېزىدېنتى روزۋېلت جياڭ جېشىنىڭ تەلەپلىرىگە ماقۇل بولۇپ، ئۇيغۇرىستاننى ، مانجۇرىيىنى ، دىپلوماتىك سۆھبەت ئارقىلىق

ستالىننىڭ قولىدىن قايتۇرۇپ ئېلىپ، خىتاي گومىنداڭىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇپ بەرگەنمۇ؟ ئۇرۇش دەۋرىدە ئىككى سەپتە ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئامېرىكا ئۈچۈن بۇنىڭدىن باشقا يەنە قانداق يول بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

...بۇنداق جىددى كەيپىياتنىڭ كۈچىيىشى جۇڭگو-سوۋېت توقۇنۇشىنى پەيدا قىلىپ "شىنجاڭ" ئۇيغۇرىستاندىن سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرىنى قوغلاپ چىقىرىش ۋەقەسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى...كونا ئاداۋەتلەر يەنە بىخ سۈرۈشكە باشلىدى. ستالىن جۇڭگونىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن ياپونىيە ياكى ئامېرىكىنىڭ سوۋېتكە قارشى بازىسىغا ئايلىنىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيتى؛ جىياڭجېشىنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېقىنىدىكى مانجۇرىيە بىلەن "شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان توغرىسىدىكى باياناتى ۋە تاشقى موڭغۇلىيە توغرىسىدا قويغان تەلىپى ئىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 466-بەت)

...1944-يىلى باھاردا شىنجاڭنىڭ (ئۇيغۇرىستان) تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرى بىلىنىدىغان ئالتاي رايونىدا جۇڭگو- موڭغۇلىيە توقۇنۇشى يۈز بەردى. بۇ ئىش توپەيلى جۇڭگو-ئامېرىكا ئارقىمۇ-ئارقا پىكىر ئالماشتۇردى. بۇلارنىڭ ئەمەلى سەۋەبلىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، جىياڭ جېشى بۇ تالاش-تارتىشقا قاتتىق پوزىتسىيە تۇتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 479-بەت)

...سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا "شىنجاڭ "دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننى ۋە جۇڭگونىڭ غەربى رايونىنى تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزىۋالدۇ. بۇنداق ئۇرۇنۇش ئىشقا ئاشىدىكەن، نەپكە ئېرىشىدىغىنى توكيو، موسكۋا بولىدۇ. زىيان تارتىدىغىنى ۋاشىنگتون ۋە چۇڭ چىڭ بولىدۇ. (يۇقىرىقى كىتاب 481-بەت)

...بۇنىڭدىن بۇرۇن روزۋېلىت جىياڭ جېشىغا ئىككى قېتىم تېلېگىراممىا يوللاپ، جۇڭگودىن" شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى توقۇنۇشنى ئازايتىشنى تەلەپ قىلغان ئىدى. (يۇقىرىقى كىتاب 483-بەت)

...1944-يىلى 4-ئاينىڭ 8- كۈنى روزۋېلىت جىياڭ جېشىدىن " شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى ۋەقەلەرنى توختىتىپ ، ئۇرۇشتىن كېيىن ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلدى.(يۇقىرىقى كىتاب 486-بەت)

...1944-يىلى ياز ۋە كۈز ئايلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى ئاستىدا غەربى ئۇيغۇرىستان ، جەنۇبى ئۇيغۇرىستاندا كۆتۈرۈلگەن توپىلاڭ جىددى ئۇلغىيىشقا باسلىدى.11-ئايغا كەلگەندە ، تەشكىلى مۇكەممەل، ياخشى قوراللانغان توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار ئىلىنى ئىشغال قىلدى. بۇ "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاننىڭ

باي، ئاۋات، بەلكى ستىراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم رايونى بولۇپ، توپىلاڭچىلار بۇ يەردە ئىلىنىڭ مۇستەقىلللىقىنى (ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرىستانىنىڭ مۇستەقىلللىقىنى تەرجىمان خىتاي جۇملىنى يۇقىرىقىدە قىسقارتقان بولۇشى مۇمكىن) جاكارلاشقا تەييارلاندى. (491-بەت يۇقىرىقى كىتاب)
... 1944-يىلى ئامېرىكىنىڭ مائاۋىن پىرېزىدېنتى ۋاللىس موسكۋانى زىيارەت قىلىپ ستالىن بىلەن مۇھىم سۆھبەتلەردە بولغان . بەلكى مۇشۇ سۆھبەتتە شىنجاڭ - ئۇيغۇرستانىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى بىر تەرەپ قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. جياڭ جېشىنىڭ خوتۇنى سۇڭ مېيلىن 1942-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1943-يىلى 8-ئايغىچە بىر يىل دېگۇدەك ۋاشىنگتۇندا دىپلوماتىك پائالىيەتتە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ۋاللىس موسكۋاغا زىيارەتكە باردى. ۋاللىسنىڭ موسكۋادىن قايتارىدا ئەسلى هاۋا يولى چۇڭ چىڭ ، يېڭى دېهلى، موسكۋا هاۋا يوللىرى بىلەن چۇڭ چىڭغا قايتماي، قايتارىدا موسكۋا، ئۇرۇمچى، چۇڭ چىڭ هاۋا يوللىرى بىلەن قايتىپ چۇڭچىڭغا كەلگەنلىكى ، چۇڭ چىڭ - گومىنداڭ هۆكۈمىتىگە : ستالىن بىلەن سوهبەتلىشىپ شىنجاڭ دېگەن بۇ زېمىننى ستالىنىنىڭ قولىدىن ئېلىپ جۇڭگونىڭ تېررتورىيىسىگە قوشۇپ بېرىدىغان ئىشنى بېجىرىپ قايتىپ كەلدىم ، دەپ بىشارەت بېرىش ئۈچۈن ئىدى. بۇ هەرىكەتنى ئاپتور جۇن گارۋېر "دىپلوماتىك جىلۋە" دەپ تەسۋىرلىگەن) ،
... 1944-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ستالىن، ئامېرىكا ۋەكىللىرى بىلەن مۇزاكىرە ئېلىپ بارغاندا، ئاللىقاچان بېكىتىلگەن دالىيەن پورتىنى خەلقئاراللاشتۇرۇش پىرىنسىپىغا سەل قاراپ ، دالىيەن ، لۈيشۈن ۋە مانجۇرىيە تۆمۈر يولىنى بىۋاستە ئىجارىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. ستالىن يەنە قوشۇمچە شەرتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، جۇڭگونىڭ تاشقى موڭغۇلىيىنى ئېتىراپ قىلىپ ، تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ هازىرقى هالىتىنى ساقلاپ قېلىشنى تەلەپ قىلدى. (يۇقىرىقى كىتاب 491-بەت)
...سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېسىمغا تاقابىل تۇرۇپ، ئۇنىڭ چوڭ دۆلەت قىياپىتىدە يىراق شەرقتە قايتا پەيدا بولۇشىنى چەكلە ش ئۈچۈن، جياڭ جېشى ئالدىراپ- تېنەپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا كىرىشتى. بۇنداق قىلمىغاندا ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتى.
مانجۇرىيە ۋە ئۇيغۇرىستاندىن ئايرىلىپ قالاتتى.(يۇقىرىقى كىتاب 493-بەت)
...ئۇرۇشتىن كېيىن ئامېرىكىنىڭ ئۆزى دۇچ كېلىدىغان خىلمۇ-خىل مەسىلىلەرمۇ روزۋېلىتنى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىنى يېقىنلاشتۇرۇشقا
مەجبۇر قىلدى. روزۋېلىت ئۆزىنىڭ دىققىتىنى ئۇرۇشتىن كېيىنكى مۇقىم تەرتىپنى

قانداق بەرپا قىلىش كېرەك دېگەن مەسىلىگە يۆتكەشكە باشلىغاندا ، ئۇ ئاۋۋال دۇچ كەلگەن مەسىلە جۇڭگو-سوۋېت مەسىلىسىنى ياخشىلاشنى قانداق ئىلگىرى سۈرۈش بولدى.روزۋېلت: ئۇرۇشتىن كېيىن قۇدرەتلىك ۋە بىرلىككە كەلگەن جۇڭخۇۋا مىنگونىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ياپۇنىيە تەسلىم بولغان ۋە ئەنگىلىيە -فىرانسىيە-گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلەر گورۇھى ئاسىيا تىنچ ئوكيان رايونىدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن پەيدا بولغان بوشلۇقنى تولدۇرىدۇ، دەپ قارىغانىدى.

بىرلىككە كەلگەن بۇ جۇڭگو ئەركىن، ئامېرىكىغا مايىل يولنى تۇتۇپ، زۆرۈر تېپىلغاندا ئامېرىكا ،جۇڭگو بىلەن بىرلىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. لېكىن روزۋېلت بۇ خىل زۆرۈر پەيتنىڭ يۈز بېرىشىنىمۇ ئۈمىد قىلمايتتى. بەلكى جۇڭگو-سو ۋېت مۇناسىۋىتى بىلەن سوۋېت ئامېرىكا مۇناسىۋىتىنىڭ يانمۇ-يان ھالدا ، باشتىن-ئاخىر دوستانە ، مۇقىم تەرەققى قىلىشىنى ئارزو قىلاتتى. روزۋېلتنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى تىنچلىق ، بىخەتەرلىك ئىدىيىسى تۆت چوڭ دۆلەتنىڭ ھەمكارلىقى ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىدى.جۇڭگو-سوۋېت توقۇنۇشى بۇنداق پىكىرنى بۇزۇۋېتەتتى، شۇنداقلا ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيا تىنچلىقىغا تەھدىت پەيدا قىلاتتى.(يۇقۇرىقى كىتاب 495-بەت)

كۆرۈۋېلىشقا بولۇدىكى، روزۋېلتنىڭ مۇشۇنداق سىياستى ، مانجۇرىيىنى سوۋېتنىڭ قولىدىن ژۇلۇپ ئېلىپ جۇڭگوغا قوشۇپ بېرىپ ، ئۇيغۇرىستاننى سوۋېتلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىدىنلا ئەمەس ھەتتا سوۋېتلەرگە يېرىم مۇستەملىكە بولۇپ تۇرغان ئۇيغۇرستاننى سۆھبەت يولى ئارقىلىق ستالىننىڭ قولىدىن ژۇلۇپ ئېلىۋېلىپ ، خىتاينىڭ گومينداڭ ھۆكۈمىتىگە قوشۇپ بېرىشتىن ئىبارەت بالايى ئاپەتلىك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سىياسەت ئىدى.

...1944-يىلى 6-ئايدا ئامېرىكىنىڭ مائاۋىن پىرېزىدېنتى ھېنرى خالىلىس (ۋاللىس) ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭگونى زىيارەت قىلدى. بۇ، ئامېرىكىنىڭ جۇڭگو-سوۋېت يېقىنلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. ۋاللىس جۇڭگونىڭ تەكلىپى بىلەن، موسكۋادىن جۇڭگوغا دائىمى يول لىنىيىسى بولغان ھىندىستان بىلەن ئەمەس ، بەلكى" شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغا ئۇيغۇرىستان بىلەن كەلگەن ئىدى. بۇ ئەسلىدە چۇڭ چېكىغا قىلىنغان دىپلوماتىك جىلۋە ئىدى. ۋاڭ شجيى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ۋاللىسنىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە ۋاللىسنىڭ ئالدىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئەيىپلىمەسلىك توغرىسىدا شېڭ شىسەينى ئاگاھلاندۇردى. (يۇقىرىقى كىتاب 495-بەت)

...جىياڭ جېشىنىڭ ستالىن بىلەن ئۇچرىشىشى خالىمىغانلىقى " شىنجاڭ "ئۇيغۇرىستان ۋەقەسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىدىن بولۇشى مۇمكىن.11-ئاينىڭ 12- كۈنى" شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى" نىڭ قۇرۇلغانلىقى رەسمى جاكارلاندى. جىياڭ جېشى بۇنى ستالىنىنىڭ پىت ئۇچەيلىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىدى. بۇنىڭدىن سەل بۇرۇن سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا دوستانىلىك كۆرسەتكەن ھەمدە ئامېرىكىنى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىنىۋاتقانلىقىغا ئىشەندۇرۇش ئۈچۈن،"شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا بىر ئاز يول قويغانىدى. ئەمدى بولسا ئامال قىلىپ بۇ زىيانىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇۋالماقچى ئىدى.(504-بەت يۇقىرىقى كىتاب)

...11-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جىياڭ جېشى بىر پىلانغا تەستىق سالدى. بۇ پىلان بويىچە تاللانغان ئىككىنچى ئارمىيىدىن 40مىڭ نەپەر ئەسكەرنى

"شىنجاڭ "ئۇيغۇرىستانغا ئەۋەتىپ ، ئىسيانىنى باستۇرماقچى بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاجاۋۇز چىلىق قىلىش پاكىتىنى قولغا چۈشۈرۈپ، پاكىتنى ئامېرىكىغا تاپشۇرۇپ، ئامېرىكىغا، "شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندىكى ئىسيانىنىڭ كۈچىيىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرۈش بۇھەرىكەتنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى ئىدى. جىياڭ جېشى،" شىنجاڭ "ئۇيغۇرىستان ۋەزىيىتىنىڭ يامانلىشىشى سوۋېت ئىتتىپاقى كېڭەيمىچىلىكىنىڭ ئىسپاتى،ئامېرىكا بۇ پاكىتقا ئېرىشكەن ھامان چوقۇم جۇڭگوغا يا ردەم بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنى چەكلەيدۇ ، دەپ قارىدى. بۇنداق چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ستالىن بىلەن كۆرۈشۈش ئۆز يۈتىنى ئۆزى چۈشەپ بەرگەنلىك ئەمەسمۇ؟ بۇنداق ئۇچرىشىش پەقەت جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى يوشۇرۇپ، ئامېرىكىنى جۇڭگوغا ياردەم بېرەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قوياتتى. لېكىن قانداق سەۋەبنى چىقىش قىلمىسۇن، جىياڭ جېشىنىڭ ستالىنىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىشى، كەلگۈسىدىكى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتى بۇ ئىككى كىشى تەرىپىدىن ئەمەس ، بەلكى چوقۇم روزۋېلىت بىلەن ستالىن تەرىپىدىن يالتادا ھەل قىلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. (يۇقىرىقى كىتاب 505-بەت) دېمەك ، كەلگۈسى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتى يالتادا روزۋېلىت بىلەن ستالىن تەرىپىدىن بەلگىلەندى.

مۇشۇ يەردە ئۇيغۇرىستان ئېغىزغا ئېلىنمىدى دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟

مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئىككى جۈملە سۆز قىستۇرۇپ قويۇشۇمغا رۇخسەت قىلىڭلار!

ئۇيغۇرنىڭ تەقدىرى موسكۋادا تۈنجى قېتىم 1945يىلى 8-ئايدا ئىمزالانغان " جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى" ئارقىلىق بەلگىلەنگەن، ئۇيغۇرنىڭ مۇستەملىكە بولۇش تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان جۇڭگو-سوۋېت خەلقئارا يىغىنى ۋە بۇ يىغىندا ئىمزالىنىدىغان

"جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى" 1945-يىلى 2-ئايدا يالتادا ئېچىلغان يالتا يىغنى ۋە يالتا يىغىنىدا ئىمزالانغان "يالتا شەرتنامىسى" تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن دېسەم ھېچ كىم ئىشەنمەيدۇ. ئىشەنمەيدىغان ھەر قانداق بىر كىشىنىڭ دۇنيادا يالتا يىغىنى دەپ بىر خەلقئارا يىغىنىنىڭ ئېچىلغانلىقىنى، دۇنيادا جۇڭگو-سوۋېت خەلقئارا يىغنى دەپ بىر يىغىنىنىڭ موسكۋادا ئېچىلغانلىقىنى، يىغىندىن كېيىن "جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى"ئىمزالانغانلىقىنى بىلىدىغان، بىلمەيدىغانلىقى ئەلبەتتە گۇمانغا تەئەللۇقتۇر.

ئۇيغۇرلار 19-20-ئەسىر ئىچىدە 3قېتىم جۇمھۇرىيەت قۇردى. ئۇيغۇرلارغا يېقىن-يىراق خوشنا بولغان ھەر قانداق بىر دۆلەت ئۇيغۇرلار قۇرغان دولەتنى ئېتىراپ قىلىشى كېرەك ئىدى. ئېتىراپ قىلىش شۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەخلاقى مەجبۇرىيىتى ئىدى.مەسىلەن ، ئۇيغۇرنىڭ بۈيۈك ھەزرىتى ياقۇپبەگ قۇرغان دۆلەت ئەنگلىيە ئىمپېراتورلىقى، چار روسىيە ئىمپېراتورلىقى، مانجۇ-مەنچىڭ ئىمپېراتورلىقى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىشى كېرەك ئىدى . بىراق، بۇ دۆلەتلەر ئېتىراپ قىلمىدى، ئېتىراپ قىلماسلىقىنىڭ سەۋەبى پەقەت بىرلا ئىدى- جاھانگىر ۋە جاھانگىرلىك، كېڭەيمىچىلىك ۋە تاجاۋۇزچىلىق ! "يالتا شەرتنامىسى"، "موسكۋا شەرتنامىسى" دېگەنلەرمۇ جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن دۇنيانى تەقسىم قىلىۋېلىشىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك مۇقەررەر رەسمىيەت ئىدى خالاس! مىنىڭ بۇنداق تەھلىلىمگە قوشۇلمايدىغان كىشىلەر يەنە ئوتتۇرىغا چىقىدىغان بولسا، ئۇ كىشىلەر بۇ بىر جۈملە سۆزنى ماڭا ۋە سىزگە چۈشەندۈرۈپ قويۇشلىرى كېرەك :" كەلگۈسىدىكى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتى بۇ ئىككى كىشى تەرىپىدىن ئەمەس، (جىياڭ جېشى بىلەن ستالىن تەرىپىدىن ئەمەس) بەلكى چوقۇم روزۋېلت بىلەن ستالىن تەرىپىدىن يالتادا ھەل قىلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى" (يۇقىرىقى كىتاب) دېگەن بۇ بىر جۈملىنى چۈشەندۈرۈپ قويىشلىرى كېرەك بولىدۇ.

...يالتا يىغىنىدا ئامېرىكا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى سۆھبەت ئارقىلىق كەلگۈسىدىكى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ قۇرۇلمىسىنى لاھىيىلىدى ھەمدە سۆھبەتنىڭ نەتىجىسىنى جۇڭگوغا ئۇختۇردى. جىياڭ جېشى دۆلەت ئىچىدىكى سىياسى بېسىم تۈپەيلىدىن يالتا يىغنى كېلىشىمىدىن چۈچۈپ كەتتى ۋە غەزەپلەندى. لېكىن ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇزۇندىن بېرى جىياڭ جېشى باشتىن-ئاخىر ئامېرىكىنىڭ كېلىشتۈرۈشى ۋە ياردىمىگە مۇھتاج بولۇپ كەلگەن ھەمدە روزۋېلتقا يالتاا يىغىنىدا تالاش-تارتىش قىلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئاساسى جەھەتتىن

قوشۇلدىغانلىقى توغرىسىدا كاپالەت بەرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يالتا كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتى 1940-يىلى جىياڭ جېشى تۈزگەن جۇڭگو-سوۋېت ئىتتىپاقداشلىقىغا ئازدۇر-كۆپتۇر ۋارىسلىق قىلغان ئىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 506-بەت)

ئەمدى نېمە دەيمىز روزۋېلت بىلەن ستالىن يالتا يىغىنىدا كەلگۈسىدىكى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ قۇرۇلمىسىنى لاھىيىلىگەندە " تاشقى موڭغۇلىيىنى سوۋېتلەرنىڭ بېقىندى دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇپ هازىرقى مۇستەقىل هالىتىنى ساقلاپ قالدىغان ، يېڭىلا دۆلەت قۇرغان ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان ئۇيغۇر دولىتىنى مۇنقەرز قىلىپ خىتاي گومىنداڭ هۆكۈمىتىگە "شىنجاڭ" نامىدا قوشۇپ بېرىدىغان لاهىيىنى لاهىيەلەپ ستالىن بىلەن روزۋېلت ،جۇڭگو سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ يېڭى قۇرۇلمىسىنى ۋۇجۇتقا چىقارغانمىدى ،ئۇنداق بولمىسا، ئەمىسە نېمە؟

...6-ئاينىڭ (1945) 15-كۈنى خېرلى(ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى) ئاخىرى يالتا كېلىشىمىنىڭ پۈتۈن ماددىلىرىنى،شۇنداقلا يەنە ترومىن تاپشۇرۇپ بېرىشكە هاۋالە قىلغان بىر پەرچە ئەسلەتمىنىڭ قوشۇمچە نوسخىسىنىمۇ (جىياڭ جېشىغا) تاپشۇرۇپ بەردى. ئەسلەتمە ، ستالىن 1945-يىلى 5-ئاينىڭ 28-كۈنى خوپچىنسقا بەرگەن قوشۇمچە كاپالەتنامە ئىدى. (خارلى خوپچىنس 1945-يىلى 5-ئاينىڭ 28-كۈنى موسكۋاغا بېرىپ سوۋېت ئامېرىكا مۇناسىۋىتىنى مۇستەهكەملەش پالىيىتى ئېلىپ بارغان ، پرېزىدېنت ترومىننىڭ پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى ئىدى) بۇ ئەسلەتمىگە ئاساسلانغاندا، ستالىن جىياڭ جېشى رەهبەرلىكىدىكى جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشىنى بار كۈچ بىلەن قوللاشقا قوشۇلغان هەمدە جىياڭ جېشى رەهبەرلىكىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرگىچە داۋاملىششىنى ئۈمىد قىلغان؛ ستالىن يەنە جۇڭگونىڭ" شىنجاڭ" ئۇيغۇرىستان ۋە مانجۇرىيە توغرىسىدىكى باياناتىغا قوشۇلغان . جۇڭگونىڭ مانجۇرىيىدە قايتا مەمۇرى ئاپپاراتلار قۇرۇشىنى قوللىغانىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 516-بەت)

ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنىڭ يالتا، موسكۋا يىغىنلىرىدا ئوخشاشلا ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى ، مۇهاكىمە قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىشكە ساڭا ،ئەمدى بۇنىڭدىن ئارتۇق يەنە قانداق پاكىت كېرەك؟

...1945-يىلى 6-ئاينىڭ 30- كۈنى جۇڭگو سۆهبەت ۋەكىللەر ئۆمىكى ئامېرىكىنىڭ ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ، موسكۋاغا يېتىپ باردى. ئايرۇدرومدا سوۋېتلەرنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋ، ئالى سوۋېت رەئىسى كالىنىن هەمدە باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك

ھەربى قۇماندان ۋە بارلىق دىپلوماتىيە خادىملىرىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى...ستالىن قارشى ئېلىش نوتقى سۆزلىگەندە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگوغا تۇتقان سىياستىنىڭ پىرىنسىپلىرىنى شەرھىلىدى. ئۇ:ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرى چار روسىيە دەۋرىدىكى بىلەن ئاسمان-زېمىن پەرىقلىنىدۇ. ئۇ چاغدا چار روسىيىنىڭ مەقستى ياپۇنىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ جۇڭگونى بۆلۈۋېلىش ئىدى؛ لېكىن ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەقستى جۇڭگو بىلەن بىرلىشىپ ياپۇنىينى چەكلەش دەپ، كۆرسەتتى .(يۇقىرىقى كىتاب 520-بەت)

1945-يىلى 7-ئاينىڭ 5- كۈنى جياڭ جېشى چۇڭ چىڭدا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم يىغىنىنى چاقىرىپ، موسكۋادىكى سۆھبەتنى مۇھاكىمە قىلدى. بەزى ئەمەلدارلار ستالىننىڭ تاشقى موڭغۇلىيىگە قويغان تەلىپىنى پۈتۈنلەي رەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. يەنە بەزىلەر ستالىننىڭ ما نجۇرىيە ۋە" شىنجاڭ"دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان مەسلىسدە بەرگەن كاپالەتكە سەل قاراشقا بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر چەكلەش شەرتنامىسى تۈزۈلمىسە سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسى ما نجۇرىيە،" شىنجاڭ "ئۇيغۇرىستان ۋە ئىچكى موڭغۇلىينى ئىشغال قىلىپلا قالماستىن، يەنە شەرقى شىمالغىمۇ تاجاۋۇز قىلىشى مۇمكىن، دېيىشتى.(يۇقىرىقى كىتاب 528-بەت) ...تىرومىن -گەرچە پوزىتسىيىسى ئانچە ئېنىق بولمىسىمۇ، جۇڭگونىڭ ئامېرىكىنى ئارىلاشتۇرۇش(موسكۋا سۆھبىتىگە ۋە جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى ئىمزالاشقا) غەرىزىنى رەت قىلدى. (1945-يىلى) 7-ئاينىڭ 4- كۈنى ئۇ خارىمانغا(ئامېرىكىنىڭ موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى) كۆرسەتمە بېرىپ ،موسكۋا سۆھبىتىگە ئالاقىدار بولغان يالتا كېلىشىمىنىڭ ھەر قانداق ماددىلىرىغا ئامېرىكا ئارىلاشمايدۇ، دىدى. لېكىن تىرومىننىڭ بۇ پىرىنسىپى ، ئەمەلىيەتتە سۈك زىۋېنگە ئامېرىكىنىڭ يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان "ھازىرقى ھالەت"سۆزىنى مۇھاكىمە قىلىشنى رەت قىلدىغانلىقىنى "غەيرى رەسمى " ئېيتىش بىلەن بارابەر ئىدى. يەنى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ھازىرقى"قانۇنى" ئورنىنى ساقلاشقا ئامېرىكىنىڭ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ئىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 529-بەت)

دىققەت ،ئوقۇرمەنلىرىمىز ! بۇ يەردىكى بىر جۈملىنى تەپەككۇرىنىڭ ئىلكىگە ئېلىڭلار!" موسكۋا سۆھبىتىگە ئالاقىدار بولغان يالتا كېلىشىمىنىڭ ھەر قانداق ماددىلىرىغا ئامېرىكا ئارىلاشمايدۇ" دېگەن بۇ بىر جۈملە سۆز، " ئۇيغۇرلار مەسلىسى يالتا يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان "، دەپ سەپسەتە تارقىتىۋاتقان ، ئەسلى قورسىقىدا ئىلىم يوق، ئەمما ، دوكتۇرلۇ ق دىپلومىنى پۇلغا سېتىۋالغان كىشىلەرنىڭ

يوزىگە ئۆرۈلغان بىر كاچات ئەمەسمۇ؟! ئۇنىڭدىن باشقا يۇقىرىقى بىر جۈملە سۆز تاشقىرى دۇنياغا ئېلان قىلىنغان يالتا شەرتنامىسىنىڭ پەلە-پەتىش مادىللىرىدىن باشقا، يەنە چوڭ دۆلەتلەر ئارا ئىچكى جەھەتتە پايدىلىنىدىغان ،يالتا يىغىنىدا ئىمزالانغان "مەخپى كېلىشىم"نىڭ بارلىقىنىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ يەردە يەنە دىققەت قىلىدىغان بىر مەسىلە شۇكى، موسكۋا يىغىنىدا ئىمزالانغان "جۇڭگو سوۋېت شەرتنامىسى" ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىگە، مانجۇرىيە مەسىلىسىگە، تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسىگە، ياپۇنىيىنىڭ شىمالىدىكى تۆت ئارالنىڭ تەۋەلىكى مەسىلىسىگە يەنە دالىيەن پورتى، لۈيشۈن پورتى قاتارلىق مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئىدى.
...جۇڭگو گەرچە تاشقى موڭغۇلىيىدىن ئىبارەت ھالقىلىق مەسىلىدە يول قويغان بولسىمۇ، ستالىن يەنە باشقا زۆرۈر مەسىلىلەردىمۇ ۋەدە بېرىشنى ئويلايتى. سۆڭ زىۋېن سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا قانداق ياردەم قىلىدۇ ، دەپ سورىغاندا ، ستالىن تەكلىپ بېرىپ:ئېھتىمال ئويناشقان بولۇشى مۇمكىن، سۆۋېت قىزىل ئارمىيىسىنى " شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان زېمىن ئۇيغۇرىستانغا كىرگۈزسەك بولىدۇ ، دىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 535-بەت)
...1944-يىلى جۇڭگو-سوۋېت مۇناسىۋىتىنى چېكىنىشكە ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن جياڭ جېشىنىڭ ئۇيغۇرىستان ، مانجۇرىيە ۋە جۇڭگو كوممۇنىستلىرى مەسىلىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كاپالىتىگە ئېرىشىشىگە ھەر گىزمۇ توسقۇنلۇق قىلمىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 556-بەت)
...بەزى قوشۇمچە كېلىشىملارنى ئىمزالاپ " شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستاندا كان ئېچىش كارخانىسىنى ئىككى دولەتنىڭ ئورتاق باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى بەلگىلىدى.
8-ئاينىڭ 14- كۈنى ستالىنىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ، جۇڭگو تەرەپ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋاڭ شىجي بىلەن سوۋېت تەرەپ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپ "جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق-ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسى"غا ئىمزا قويىدى.(يۇقىرىقى كىتاب 555-بەت)
...سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مانجۇرىيىنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىشى تاماмەن مۇمكىن ئىدى. ستالىن ھەقىقەتەن شۇنداق ئويلىغان ئىدى. ئەگەر جۇڭگو موسكۋا سۆھبىتىدە قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتمىگەن بولسا ، ئەگەر جياڭ جېشى ئۇستىلىق بىلەن
ئامېرىكا ئاتلىق كوزىرنى چىقارمىغان بولسا، ستالىن ئارزو قىلغان نەرسىگە يەتكەن

بولاتتى. .. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ پەرقىنى ئويلىغاندا ،جۇڭگونىڭ قولىدىن كەتكەن نەرسىسىنىڭ كۆپ ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، بۈگۈنكى مانجۇرىيە جۇڭگونىڭ خەرىتىسىگە مەنسۇپ بولمىغان بولاتتى.(يۇقىرىقى كىتاب 558-بەت)

("رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار" ماۋزۇلۇق، ئامېرىكىلىق ئاپتور جۇن گارۋېر تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ كىتاب ئاۋۋال ئەنگىلىز تىلىدىن لىيۇ جەي فىڭ، ئەي نەن شىڭ قاتارلىق خىتاي كىشىلەر تەرىپىدىن خىتاي تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ "ئىجتىمائى پەن ھۆججەتلەر نەشرىياتى" تەرىپىدىن 1992-يىلى خىتاي تىلىدا نەشر قىلىنغان. بۇ كىتاب خىتاي تىلىدىن ، ئوسمانجان ساۋۇت ، سىدىقھاجى روزىلار تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ،1994-يىلى "شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى" تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان)

يىگرمە يەتتىنچى باب ئىككىنچى قېتىملىق "جۇڭگو، سوۋېت شەرتنامىسى"نىڭ ئىمزالىنىشى

1950-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى ماۋزېدۇڭ بىلەن ستالىن جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسىنى ئىمزالىغاندا ،ماۋزېدۇڭ بىلەن ستالىن سۆھبىتىنىڭ ئېغىرلىق نوختىسى، ماۋزېدۇڭ ئېيتقاندەك ، "شىنجاڭ " ئۇيغۇرىستاننى ياخشى يىگىلى بولىدىغان ، چىرايلىق كۆرىنىدىغان ئۆلكىگە ئايلاندۇرۇشنى قانۇنى جەھەتتە گەۋدىلەندۇرۇش، جۇڭگو- سوۋېت ئىككى دۆلەت خەلقلىرى ۋە دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەللەر خەلقلىرىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى ئاغدۇرغان بۇ ئىشقا مەركەزلەشكەن، دەپ باشلايدۇ خىتاي ئاپتور.
خىتاينىڭ ۋەزىرى جۇئېنلەي 1950-يىلى 1-ئاينىڭ 20- كۈنى موسكۋاغا يىتىپ كەلگەندىن كىيىن، ناھايىتى تىزلىكتە سوۋېت تەرەپ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى.
جۇڭگو سوۋېت سۆھبىتى باشلانغان بىرىنچى كۈنى ، كىرىمېل سارىيىدا كەيپىيات ياخشى، ئىككى تەرەپ رەھبەرلىرى دوستانە كەيپىيات ئىچىدە ئىككى تەرەپ ئىمزالايدىغان شەرتنامىنىڭ مەزمۇنلىرى توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەن. سۆھبەت جەريانىدا ماۋزېدۇڭ ئاۋۋال سۆز قىلىپ، خەلقئارا ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىپ، يېڭى ئەھۋال ئاستىدا جۇڭگو، سوۋېت ئىككى دۆلەتنىڭ دوستلۇق، ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى شەرتنامە ئىمزالاش شەكلىدە مۇقىملاشتۇرۇلۇشى كېرەك؛ياپونىيە يىراق شەرىقتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىكىگە

تەھدىت سېلىۋاتىدۇ، دىدى. ئىككى دۆلەت ئىقتىساد، سىياسەت، ھەربى ئىشلار، مەدەنىيەت، تاشقى ئىشلار بويىچە ھەمكارلىشىپ، ياپۇنىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ۋە ياپۇنىيە جاھانگىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ باشقا دۆلەتلەرگە تاجاۋۇز قىلغۇچىلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى ئورتاق چەكلىشىمىز كېرەك، دىدى. (با شقىلارنى تاجاۋۇزچى دېسە ئۆزىنى نېمە دەيدىغاندۇ ،روس بىلەن ختاي)
ستالىن غاڭزىسىنى ئاغزىدا ئۆمەللەپ تۇرۇپ: ماۋزېدۇڭنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، دوستلۇق، ئىتتىپاقداشلىق شەرتنامىسى ، جۇڭگو-چاڭچۈن تۆمۈر يولى، لۈيشۈن-دالىيەن پورتى، سودا-تىجارەت ۋە سودا-تىجارەت كېلىشىمىنى، پۇل قەرز ئېلىش، ئاۋىئاتسىيەھەمكارلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك، دىدى.
ماۋزېدۇڭ تەكلىپ بىرىپ:جۇڭگو-چاڭچۈن تۆمۈريولى، لۈيشۈن-دالىيەن بۇ ئۈچ مەسىلە بىر كېلىشىمگە كىرگۈزۈلىشى كېرەك، دىدى.
ستالىن قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ: "جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى، يېڭى شەرتنامە بولۇشى ، يالتا مەخپى كېلىشىمى بىلەن ئالاقىسى يوق بولۇشى كېرەك دىدى"، دەيدۇ ئاپتۇر قىپ-قىزىل يالغان سۆزلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە ستالىن ختاينىڭ گومىنداڭ پارتىيىسى- جياڭ جېشىنىڭ سوھبەت ۋەكىللىرى بىلەن بىرىنچى قېتىم 1945-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى موسكۋادا "جۇڭگو سوۋېت شەرتنامىسى"نى ئىمزالىغاندىمۇ ۋە نۆۋەتتە ماۋزېدۇڭ بىلەن يەنە موسكۋادا يېڭى "جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى" ئىمزالاشقا كىرىشكەندىمۇ ھېچ قاچان ، جۇڭگو -سوۋېت شەرتنامىسى ئىمزالاشتا ، يالتا كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن پىرىنسىپتىن ۋاز كەچكەن ئەمەس. ختاي ئاپتور نېمشقا يالغان سۆزلەيدۇ؟ چۈنكى ئۇ ختاي-دە! ئۇنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن سىياسى مۇددىئالىرى باشقا-دە!
ستالىن ماۋزېدۇڭغا مۇنداق تەكلىپ بەردى: ئۇچۇنچى دۆلەت گىرەژدانلىرىنىڭ شەرقى شىمال- مانجۇرىيىگە،"شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان رايونىغا كىرىپ ئولتۇراقلىشىشىغا رۇخسەت يوق ، دىدى. چۈنكى ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ، سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى ۋە ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى جۇڭگوغا دىققەت قىلىشقا باشلىدى.ستالىن ئامېرىكىلىقلارنىڭ مانجۇرىيىگە ۋە ئۇيغۇرىستانغا كىرىپ ئولتۇراقلىشىشىغا سەزگۈر مۇئامىلە قىلاتتى.
ماۋزېدۇڭ ۋە ستالىننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە 1950-يىلى 1-ئاينىڭ 22- كۈنى ، ماۋزېدۇڭ، جۇئېنلەي، ستالىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. مولوتوپ، ۋىشىنىسكى،

لىغۇ چۈن، ۋاڭ جىيا شاڭ قاتارلىقلار سۆھبەتتە بىللە بولدى.
سۆھبەت جەريانىدا ، سوۋېتلەر " شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان چېگراسىدا ساقلاپ قويغان نۇرغۇن ھەربى قورال -ياراقنى جۇڭگوغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەسىلىسى ، مانجۇرىيىدە سوۋېتلەرنىڭ كونسۇلخانىسىنى قۇرۇش مەسىلىسى ...قاتارلىق مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.
ئىلاۋە: " شىنجاڭ" دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستان چېگراسىدا ساقلاپ قويغان قورال-ياراقلار مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان "شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى" يالتا يىغىنى ۋە يالتا مەخپى شەرتنامىسى، موسكۋا يىغىنى ۋە موسكۋادا ئىمزالانغان جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى ئارقىلىق سېتىلىپ خىتاي گومىنداڭنىڭ تېررتورىيىسىگە قوشۇپ بېرىشنى قارار قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرنىڭ مىللى ئازادلىق ئارمىيىسى ستالىننىڭ بۇ يرۇقى بويىچە ماناس دەرياسى بويىدا توختىتىلدى. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا قوراللىق ئۇيغۇرلار ، نېمىشقا ئۇرۇمچىگە كىرمەيمىز، دەپ قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈپ ، ۋەقە تۈغدۇرىدىغان بولسا ، ستالىن ئۇيغۇرنىڭ قوراللىق قوشۇنىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسلى ئۇيغۇرىستانغا تەۋە يۇقارقى ئىلى، ھازىرقى قازاقىستانغا تەۋە يەركەت ناھىيىسدە نۇرغۇن ئېغىر تىپلىق ھەربى قورالارنى ساقلىغان ئىكەن. ماۋزېدۇڭ ستالىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە ئەنە شۇ قورالارنى جۇڭگوغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.
سۆھبەتتىن كېيىن، جۇڭگو سۆھبەت ۋەكىللىرىنىڭ تەركىۋىدىكى لى فۇ چۈن جۇڭگولۇق خىزمەتداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن كونكرېت تەتقىق قىلىپ تۈرلۈك كېلىشىم ئىمزالاشنى كېلىشتى." شىنجاڭ " دەپ ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇرىستانغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر بويىچە ،ماۋزېدۇڭنىڭ، سەيپىدىن ئەزىزىنى چاقىرتىپ موسكۋاغا ئېلىپ كېلىشى، دەل مۇشۇ كېلىشىملەرگە ئىمزا قويدۇرۇش ئۈچۈن ئىدى.("ماۋزېدۇڭ ۋە ستالىن" خىتاي مەركىزى كوممۇنىستىك پارتىيە مەكتىپى نەشرىياتى خىتايچە نەشرى، 296-297-298-299-بەتلەر)
ئۇنداقتا، سەيپىدىن ئەزىزى ، تۆۋەندە ئوقۇرمەنلەرگە ئايان بولىدىغان "قوشۇمچە مەخپى كېلىشىم"گىمۇ ئىمزا قويغان بولامدۇ؟"قوشۇمچە مەخپى كېلىشىم" نىڭ 17-ماددىسىدا ئۇيغۇرلارغا، تىبەتلەرگە، ئىچكى موڭغۇللارغا دۆلەت قۇرۇپ بېرىش قەيت قىلىنغان ئىكەن، ستالىن 1950-يىلى "جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى" ئىمزالىنىپ 1953-يىلى ئۆلۈپ كەتكىچە ، يۇقىرىقى مىللەتلەرگە دۆلەت قۇرۇپ بېرىش پىلانىنى نېمىشقا ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى؟كېلىشىمگە سەيپىدىن ئەزىزىمۇ قول قويغان بولسا ، بۇ كېلىشىم

تارىخنىڭ ئۆچمەس پاكىتى بولۇپ قالىدۇ. ئۇنداقتا كىشىلەر سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ خائىنلىقى" ، "مۇناپىقلىقى" توغرىسىدا ۋالاقشىپ يۈرمەي ، سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ بىرئۇلۇغ تارىخ شەخس ئىكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلەشكە ئادەتلىنىدۇ.ئاخىرىدا سەيپىدىن ئەزىزىنى موسكۋاغا ئېلىپ بارغان كىشى ماۋزېدۇڭ ئەمەس ، ئەكسىچە ستالىن بولۇپ چىقىدۇ. تولۇق مەتبۇئات يۈزى كۆرمىگەن ئەمما شۇ چاغلاردا كوچىلاردا ئېقىپ يۈرگەن پاراڭلارغا ئاساسلانغاندا ستالىن ،سەيپىدىن ئەزىزىنى ۋېيناغا ئەۋەتكەن ئىكەن . بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مىللى مەسىلىلەرگە قاراپ چىقىدىغان ۋە مىللى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان كومىتېتى (بۈگۈنكى ئاتالمىش كىشىلىك ھوقۇق كومىتېتىمۇ)شۇ چاغدا ۋېيناغا جايلاشقان ئىدى.ۋېينا شەھەر باشلىقى سەيپىدىن ئەزىزىنى قۇبۇل قىلىپ: 1912-يىلى سىزنىڭ دادىڭىز تاش ئاخۇنۇم سودا- تىجارەت قىلىپ مۇشۇ شەھەرگە كەلگەن ئىدى، دېگەن ۋە بىر پارچە گىلەم سوغا قىلغان ئىكەن. مۇشۇ ئىشلارنىڭ راستلىقىنى بىر كۈنى تارىخ ئىسپاتلايدىغان بولسا، سەيپىدىننى موسكۋاغا چاقىرىپ كەلگەنمۇ ستا لىن ۋە ۋېيناغا ئەۋەتكەنمۇ ستالىن بولۇپ چىقىدۇ. چۈنكى بۇنداق ئىشلارغا ماۋزېدۇڭنىڭ ھوقۇقى يەتمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرلارغا، موڭغۇللارغا، تىبەتلەرگە دۆلەت قۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭ ئوتتۇرىسىدا شەرتنامە ئىمزالانغان ئىكەن ، ستالىننىڭ سەيپىدىن ئەزىزىنى موسكۋاغا چاقىرىپ كېلىشى شەرتسىز بولىدۇ. ستالىن 1945-يىلى 2-ئاينىڭ 11- كۈنى ئىمزالانغان "يالتا شەرتنامىسى"دىن ، 1945-يىلى 8-ئاينىڭ 14- كۈنى ئىمزالانغان "جۇڭگو-سوۋېت شەرتنامىسى" دىن چېقىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇ ئىش نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ئۇيغۇرلارغا، تىبەتلەرگە ، ئىچكى موڭغۇلغا دۆلەت قۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا خىتاي ماۋزېدۇڭ بىلەن ئىمزالىغان كېلىشىمنى ستالىن ، سەيپىدىننىڭ قولى ئارقىلىق ۋېينادا مىللەتلەر كومىتېتىغا تىزىملىتىشمۇ يۇقىرىقى پاكىتلارغا مۇناسىۋەتلىك بولامدۇ ياكى مەن تاتلىق چۈش كۆرۈۋاتامدىمەن؟!

1994-يىلى 4-ئايلار بولسا كېرەك رابىيە خېنىم ئىككىمىز لوندۇنغا سەپەر قىلماقچى بولۇپ بېيجىڭگە كەلگەندە سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن كۆرۈشۈپ كە لمەكچى بولۇپ ئۆيىگە باردۇق . ئايالى ئايىم ئەزىزى بىلەن رەھمەتلىك سەيپىدىن ئەزىزى بىزنى قىزغىن كۈتىۋالدى . مەن سەيپىدىن ئەزىزىنى "ئۆمۈر داستانى"نى ئوقۇپ چىققانلىقىمدىن خەۋەرلەندۈردۈم.

-سەيپىدىن ئەپەندىم، ئۇيغۇرنىڭ مىللى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە ئابدۇكېرىم ئاباسوپ راستىنلا ستالىن بىلەن كۆرۈشكەنمىدى،دەپ سوئال قويدۇم. سەيپىدىن

ئەپەندىم ئويلىنىپ كېتىپ:
- ياق! دەپ جاۋاب بەردى ۋە كۆرۈشمىگەنلىك توغرىسىدا پاكىتلارنى سۆزلەشكە باشلىدى....ئۆرۈمچىدە رابىيە خېنىم ئىككىمىز سەيدۇللا سەيپۇللايۇفنى يوقلاپ ئۆيىگە كىرىپ ، خۇددى شۇنداق بىر سوئالنى سەيدۇللا سەيپۇللايوفقا قويغان ئىدۇق. سەيدۇللا سەيپۇللايوف:
-ياق، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ستالىن بىلەن كۆرۈشمىگەن، بىز جەمئى 9نەپەر كىشى ئىدۇق . شۇ چاغدا بىر-بىرىمىزنىڭ نېمە ئىش قىلغانلىقىنى بىر-بىرىمىز ناھايىتى ئوبدان بىلىمىز دېگەن ئىدى.مەن:
- 9نەپەر ئادەم ھەمىشە بىر يەردە يۈرمەيسىلەر- دە، سەيپۇللايوف ئاكا دىدىم.... نېمىشقا مۇنداق سوئاللارنى قويغان ئىدۇق؟ شۇ چاغدا " قانغا بويالغان باياۋان قۇملۇق " ماۋزۇلۇق خىتاي تىلىدا نەشر قىلىنغان بىر كىتاب ئۆرۈمچىدە پەيدا بولدى. كىتابتا ستالىن بىلەن ئابدۇكېرىم ئابباسنىڭ كۆرۈشكەنلىكى شۇنداق دەبدەبىلىك تەسۋىرلەنگەن ئىدى. كىتابنىڭ ئاپتورى شىڭ شى سەي دەۋرىدە "شىنجاڭ گېزىتى"گە باش تەھرىر بولغان جاڭ بېر نېمە ئىدى. تولۇق ئىسمىنى ئۇنتۇپ قالدىم. بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىشقا شۇنچە تەقەززا بولساقمۇ نەشرىيات ئورۇنلىرى كىتابنى تەرجىمە قىلىشقا نەشر قىلىشقا ماقۇل بولمىدى . سىلەر ئۇيغۇر مىللى دېمۇكراتىك ئىنقىلابىغا قاتناشقا ھازىر ھايات ياشاۋاتقان رەھبەرلەرنىڭ پىكرىنى ئېلىڭلار دەپ يامان يەردىن مەسىلە چىقىرىپ تۇرۇۋالدى. شۇڭا مەن سەيپىدىن ئەزىزى ۋە سەيدۇللا سەيپۇللايوف بىلەن شۇ كىتاب توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەن ئىدىم. تىرىشچانلىقىمىز بىھۇدە تىرىشچانلىق بولۇپ قالدى. كىتابنى تەرجىمە قىلىپ نېشىر قىلدۇرالمىدۇق بۇگۈن ئەمدى، 1950 -يىلى ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭ موسكۋادا سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ نەخ مەيداندا ھازىر بولغىنىدىن قارىغاندا، 1944 -يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسىدە ئىنقىلاب تەييارلاشنىڭ ھارپىسىدا ستالىننىڭ ئابدۇكېرىم ئابباس بىلەن كۆرۈشكەنلىكىمۇ راست بولۇپ چىقىدۇ. باشتىكى پىكرىمىزگە كېلەيلۇق . مەن شۇ چاغدا سەيپىدىن ئەپەندىگە، سەيپىدىن ئەپەندىم:
-1950 -يىلى ماۋزېدۇڭ بىلەن موسكۋاغا بىللە بارغان ئىكەنسىز. بالا ۋاقتىلىرىمىزدا ئاڭلىشىمىزچە شۇ چاغدا ۋېينا غىمۇ بارغان ئىكەنسىز....دەپ سوئال قويدۇم لېكىن ،سوئالنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرالمىدىم. چۈنكى، ئايىم ئەزىزى، سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ جاۋاب بېرىشىنى چەكلەپ قويدى...

"جۇڭگو-سوۋېت-دوستلۇق-ئىتتىپاقداشلىق-ئۆزئارا

ھەمكارلىق شەرتنامىسى"
ئىلاۋە يازغۇچى خىتاي مۇنداق يازدى:" جۇڭگو-سوۋېت- دوستلۇق -ئىتتىپاقداشلىق - ھەمكارلىق شەرتنامىسى"، 1950-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى موسكۋادا ئىمزالاندى. بۇ شەرتنامىنى كۆرگەندە كىشىلەرنىڭ يۈرىكى تىرەيدۇ. جوڭگو-سوۋېت ھۆكۈمەتلىرى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن مەخپى شەرتنامە ئارقىلىق شۇ ۋاقىتتىكى تارىخنىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ شەرتنامە 1950-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى ئىمزالىنىپ 4-ئاينىڭ 11- كۈنىدىن باشلاپ كۈچكە ئىگە قىلىندى، ئۈنۈملۈك مۇددىتى 30يىل. شەرتنامىغا ،جۇڭخۋا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ ۋەزىرى جۇئېنلەي، سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋىشىنىسكى موسكۋادا، كىرىمىل سارىيىدا ئىمزا قويدى. بۇ شەرتنامە تاشقىرىغا رەسمى ئېلان قىلىندى ، دىدى،خىتاي ئىلاۋە يازغۇچى.
بۇ شەرتنامە ئىمزالىنىشتىن ئىككى كۈن بۇرۇن، يەنى 2-ئاينىڭ 12- كۈنى خىتاي كوممۇنىستلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمتى بىلەن "جۇڭخۋاخەلق رېسپوبلىكىسى ، سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقىنىڭ دوستلۇق-ئىتتىپاقداشلىقى توغرىسىدا ئالاھىدە كېلىشىم"نى ئىمزالىدى. بۇ "ئالاھىدە كېلىشىم" ئەسلىدە مەخپى بولىشى كېرەك ئىدى. بىراق، 1950-يىلى 7-ئاينىڭ 16- كۈنى ئامېرىكىنىڭ تاشقى سىياسەت جەمئىيتى تەرپىدىن نيۇيورك شەھرىدە دۇنياغا ئاشكارىلاندى. "ئالاھىدە كېلىشىم"نىڭ جۇڭگو تەرەپ رىياسەتچىسى ماۋزېدۇڭ باشلىق، جۇئېنلەي تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل بولۇپ"ئالاھىدە مەخپى كېلىشىم"گە ئىمزا قويدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ رىياسەتچىسى ستالىن باشلىق، ۋىشىنىسكى "ئالاھىدە مەخپى كېلىشىم"گە ئىمزا قويدى.
1- جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق- ئىتتىپاقداشلىق- ئۆز ئارا ھەمكارلىق شەرتنامىسى"
1949-يىلى 12-ئاينىڭ 12- كۈنى جۇڭخۋا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭ موسكۋاغا يېتىپ كېلىپ زىيارەتنى باشلىۋەتتى.1950-يىلى 1-ئاينىڭ 20- كۈنى جۇڭخۋا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ ۋەزىرى قوشۇمچە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى جۇئېنلەي موسكۋاغا يېتىپ كەلدى. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەت 2-ئاينىڭ 14- كۈنى ئاياقلاشتى. 1950-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى ئىمزالانغان شەرتنامە
شۇ يىلى 4-ئاينىڭ 11- كۈنى كۈچكە ئىگە بولدى.ئۈنۈملۈك ۋاقىت 30يىل بولدى."جۇڭگو-سوۋېت -دوستلۇق -ئىتتىپاقداشلىق- ئۆز ئارا ھەمكارلىق

شەرتنامىسى"نىڭ ئەسلى تېكستى تۆۋەندىكىچە:
" جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى -سوۋېت سوتسيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقىنىڭ دوستلۇق-ئىتتىپاقداشلىق -ئۆزئارا ھەمكارلىق شەرتنامىسى"
جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت سوتسيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ئالى مىنىسترلارمەھكىمىسى بىلەن
ئىرادە باغلاپ، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى بىلەن سوۋېت سوتسيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ دوستلۇق ۋە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىپ؛
ئورتاق ھالدا ياپۇنىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىنىڭ ياكى باشقا ھەر خىل شەكىللىك تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىدە ياپۇنىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن دۆلەتلەرنىڭ ، قايتا تاجاۋۇزچىلىق يولىغا مېڭىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ؛ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ نىشانى ۋە پرىنسىپلىرىغا ئاساسلىنىپ، يىراق شەرىق ۋە پۈتۈن دۇنيانىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تىنچلىقى ۋە ئۇمۇمى يۈزلۈك بىخەتەرلىكىنى مۇستەھكەملەپ؛
جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى ۋە سوۋېت سوتسيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنچىلىق، بۇرادەرلىك، دوستلۇقنىڭ مۇستەھكەملىنىشىنىڭ جوڭگو-سوۋېت ئىككى مەملىكەت خەلقلىرىنىڭ نىگىزلىك مەنپەئەتىگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىگە چوڭقۇر ئىشىنىپ؛
ئۇشبۇ مەقسەتتە ، بۇ شەرتنامىنى تۈزۈشنى ئىرادە قىلدۇق، ھەمدە ھەر قايسى تەرەپلەر تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرىنى ئەۋەتتى:
جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى ، جۇڭگو دۆلەت مەھكىمىسىنىڭ ۋەزىرى، قوشۇمچە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى جۇئېنلەي؛ سوۋېت سوتسيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى،ئاندېرى. يانولىيۋىچ. ۋىشىنىسكى.
ئىككى نەپەر تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللەر ئۆزئارا سالاھىيەت داكومىتى ۋە ھۆججەتلەرنى ئالماشتۇرۇپ كۆرۈپ، مۇۋاپىق دەپ قارىغاندىن كېيىن، تۆۋەندىكى ماددىلارغا قوشۇلدى:
1) ماددا
شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت ئورتاق كۈچ چىقىرىشقا كاپالەت قىلىپ،زۆرۈرى تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ياپۇنىيە ۋە باشقا بىۋاستە تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىدە ياپۇنىيە بىلەن تىل بىركتۈرگەن ھەرقانداق دۆلەتنىڭ قايتىدىن تاجاۋۇزچىلىق يولىغا مېڭىپ، تىنچلىققا بۇزغۇنچىلىق قىلىشنى چەكلەيدۇ. شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەتنىڭ قايسى بېرى ياپۇنىيىنىڭ ياكى ياپۇنىيە بىلەن ئىتتىپاقلاشقان ھەرقانداق بىر دۆلەتنىڭ

تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچراپ ، ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغاندا شەرتتنامە تۈزگەن لېكىن تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرىمىغان ئىككىنچى دۆلەت پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ھەربى ۋە باشقا جەھەتتىن ياردەم بېرىدۇ.
ئىككى تەرەپ سەمىمى ھەمكارلىششنى خالايدىغانلىقىنى دۇنيا تىنچلىقىنى ۋە بىخەتەرلىكىنى قوغداشنى مەقسەت قىلغان ھەر قانداق ھەرىكەتلەرگە قاتنىششنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈدۇ ھەمدە بۇ مەقسەتنى تېزلىك بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ.
2)مادىدا
شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى تەرەپ ئۆزئارا قوشۇلۇپ،ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە باشقا ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر بىلەن ئىمكانىيەت يار بەرگەن قىسقا مۇددەت ئىچىدە ياپۇنىيە بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالاشنى قولغا كەلتۈرۈشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ.
3)مادىدا
شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەتنىڭ بىرسىگە قارشى تۈرىدىغان ئۈچۈنچى تەرەپ بىلەن ھەر قانداق شەرتنامە ئىمزالاشقا قاتناشمايدۇ. ئىككى دۆلەتنىڭ بىرسىگە قارشى تۈرىدىغان ھەرقانداق بىر گۇرۇھنىڭ ھەرقانداق ھەرىكەت ۋە تەدبىر ئېلىشلىرىغا قاتناشمايدۇ.
4)مادىدا
شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت تىنچلىقنى ۋە ئۇمۇمى يۈزلۈك بىخەتەرلىكنى مۇستەھكەملەش مەنپەئەتىگە ئاساسلىنىپ، جۇڭگو-سوۋېت ئىككى دۆلەتنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق زور مەسىلىلەردە ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىش ئېلىپ بارىدۇ.
5)مادىدا
شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت دوستلۇق، ھەمكارلىشىش روھىغا كاپالەت قىلىپ، ھەمدە باراۋەرلىك، ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقوقى ۋە زېمىن پۈتۈنلىكىنى ، ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشماسلىق پىرىنسىپىنى ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىپ، جۇڭگو-سوۋېت ئىككى دۆلەتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇپ، مۇستەھكەملەپ، ئۆزئارا بىر-بىرىگە مۇمكىن بولغان ئىقتىسادى ياردەملەرنى بېرىپ، زۆرۈرى ئىقتىسادى ھەمكارلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇشلىرى كېرەك.
6)مادىدا

بۇ شەرتنامە ئىككى تەرەپ تەستىقلىغاندىن كېيىن دەرھال كۈچكە ئىگە بولىدۇ.تەستىقلانغان نۇسخىسى بېيجىڭدە ئالماشتۇرۇلىدۇ.
بۇ شەرتنامىنىڭ قەرەللىك ۋاقتى 30يىل بولىدۇ. ئەگەر ۋاقىت توشۇشتىن بىر يىل بۇرۇن ، شەرتنامە ئىمزالىغان ھەر قانداق بىر تەرەپ بۇ شەرتنامىنى بىكار قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە ، شەرتنامىنىڭ ۋاقتى يەنە 5يىل ئۇزارتىلىپ، بۇ قانۇنغا ئەمەل قىلىسا بولىدۇ.
1950-يىلى 2-ئاينىڭ 14- كۈنى موسكۋا دا ئىمزالاندى.
ئۈمۈمى ئىككى پارچە، ھەربىر پارچىسى خىتايچە روسچە يېزىلغان.ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان ماددىلار ئوخشاشلا كۈچقا ئىگە.
جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى خەلق ھۆكۈمىتى (ئىمزا)
سوۋېت سوتسىيا لىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى مىنىستىرلار مەھكىمىسى كابىنىتى (ئىمزا)
قوشۇمچە ئىمزالانغان مەخپى كېلىشىم.
2- "جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى ، سوۋېت سوتسىيا لىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ دوستلۇق- ئىتتىپاقداشلىقى توغرىسىدا ئالاھىدە كېلىشىم"جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت سوتسىيا لىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى قويۇق ھەمكارلىقنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ھەر قانداق شەكىللىك تاجاۋۇزىدىن ھەمدە ياپۇن جاھانگىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قايتا باش كۆتۈرۈشىدىن ئورتاق ساقلىنىپ، ئاسيانىڭ يېڭى تەرتىپىنى تۇرغۇزۇپ، جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق-ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن دوستلۇق- ئىتتىپاقداشلىق، ھەمكارلىق شەرتنامىسىنىڭ ئالاھىدە سىرتىدا ،يەنە ئالاھىدە كېلىشىم ئىمزالايمىز.
ھەر قايسى تەرەپ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىپ قاتناشتۇرسا بولىدۇ.
جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى، دۆلەت مەھكىمىسىنىڭ ۋەزىرى قوشۇمچە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى جۇئېنلەي.
سوۋېت سوتسىيا لىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى مىنىستىرلار مەھكىمىسىنىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ئاندېرى. (نو ئالىيۋىچ) ۋىشىنىسكى.
ئىككى تەرەپنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرى ئۆزئارا داكۇمىت، ھۆججەتلەرنى ئالماشتۇرۇپ كۆرۈپ ، مۇۋاپىق تاپقاندىن كېيىن تۆۋەندىكى ماددىلارغا قوشۇلدى.

1ـ ماددا: شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى ئورتاق چەكلەپ ھەمدە ئۇچۇنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا ئورتاق تاقابىل تۇرۇپ، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى ، سوۋېت سوتسىيالىتىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇشىغا يول قويىدۇ، دۇنيا تىنچلىقىنى ئورتاق قوغدايدۇ.

2ـ ماددا: كېلىشىم ئىمزالىغان كۈندىن باشلاپ، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى ئاۋۋال شەرقى شىمال ، جۇڭگونىڭ شىمال تەرىپىدە سوۋېت سوتسىيا لىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ھەربى ئورۇنلاشتۇرۇشىغا دېڭىز ۋە ھاۋا ئارمىيە بازىسى بېرىدۇ. ھەمدە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى مەسئۇل بولۇپ شەرقى جەنۇبى ئاسىيانى ئازاد قىلىش ئىشلىرىغا قاتنىشىپ ، ئاسىيانى ئازاد قىلىش ئىشلىرىنى تاماملايدۇ.

3ـ ماددا: شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى تەرەپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى ئۆزگەرتىپ خەلقئارا قىزىل ئارمىيە قىلىپ قۇرۇشقا ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئالى قوماندانىنىڭ بىۋاستە قوماندانلىق قىلىشىغا قوشۇلىدۇ.

4ـ ماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى، 10مىلىيون ئادەم تەييارلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ياردەملىشىپ، جۇڭگوـسوۋېت ھەربى ئەسلىھەلىرىنى ئورتاق قۇرۇپ، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىگە تاقابىل تۇرۇدۇ.

5ـ ماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى شەرقى شىمالدىكى ھەر قايسى چېگرا ئېغىزلىرىنى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئەبەدى ئەسكەر تۇرغۇزۇشىغا ئېچىپ بېرىدۇ. سوۋېت ئارمىيىسى ئەركىن چىقىپ تۇرۇدۇ. ئېچىپ بېرىشكە تېگىشلىك پورتلار جۈملىدىن چېڭ خۋاڭ داۋ، خەيجو،

يەنتەي، ۋي خەيۋي، چېڭ داۋ، دالىيەن قاتارلىق پورتلاردىن ئىبارەت.

6ـ ماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى يىل ئاخىرىدىن بۇرۇن، 4مىلىيون ئارمىينى تولۇقلاپ تەييارلاپ ، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە قارشى تەييارلىق قىلىدۇ.

7ـ ماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ نوپۇسىنى ، بايلىق مەنبەئەلىرى كەمچىل بولغانلىقتىن، 100مىلىيون كېمەيتمىسە بولمايدۇ. تەپسىلى چارىلىرىنى جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى ئۆزى بەلگىلەيدۇ.

8ـ ماددا :   جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى مەركىزى خەلق ھۆكۈمىتىگە قاراشلىق ھەر قايسى ئىدارە ئورگانلار ، ئۇمۇمى خەلق ئىگىلىكىدىكى

سانائەت تارماقلىرى ،سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ مەخسۇس خادىملىرىنى مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلەيدۇ.

9ـ ماددا: كېلىشىم تۈزگەن ئىككى دۆلەت ، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ تېخنىك

خادىملارنى ئەۋەتىپ، جۇڭگونىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى مۇھىم سانائەت ئورۇنلىرىدا باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرىدۇ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەۋزەل مۇئامىلە قىلىش تۈزۈمى بويىچە ، يۇقىرىقى خادىملارغا ئەۋزەل مۇئامىلە قىلىشقا قوشۇلىدۇ.

10-ماددا : جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ دېڭىز بويلىرى سودا بازارلىرىنى ، ئىچكى بازارلىرىنى ، سوۋېتلىكلەرنىڭ ئەركىن سودا قىلىشىغا ئېچىۋېتىپ، 100.1پىرسەنت ئەۋزەل باھادا باج ئېلىشنى يولغا قويىدۇ.

11- ماددا : شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت، جۇڭگو-سوۋېت ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش شەرتى ئاستىدا ، ماددى بويۇملار بىلەن ماددى بويۇملارنى تېگىشىش شەكلىدە سودا قىلىپ ، دوستلۇق مۇناسىۋىتى تىكلەشكە قوشۇلىدۇ.

12- ماددا: سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى دۆلىتى ئىچىدىكى تۆمۈر ، خام ئەشيا كانلىرىنى باشقۇرۇش ئالاھىدە ھوقۇقىغا ئىگە. بۇنىڭ ئىچىدە قەلەي كېنىدا يىل بويى ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتىنىڭ 100.20پىرسەنتىنى جۇڭگو ئۆزىگە قالدۇرغانىنىڭ سىرتىدا ،قالغىنىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنى تەمىنلەيدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئېغىر سانائەتنى راۋاژلاندۇرۇپ، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ سانائەت قۇرۇلۇشىغا ياردەملىشىدىغانلىقىغا قوشۇلىدۇ.

13-ماددا: جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ بېي جىڭ، تيەن جىن، شاڭ خەي، گۇۋاڭ جۇ، چۇڭ چىڭ، چاڭ شا، خاڭ جۇ، جيۇ جياڭ، ۋۇخۇ، شامىن،شەنتۇ،فۇجۇ قاتارلىق 15 شەھەردە ، شەھەرنىڭ مەركىزى رايونلىرىنى سوۋېتلەر پۇقرالىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىشىغا ئايرىپ بېرىدۇ.

14-ماددا: سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەلەپ، ئىلتىماسلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭگوغا 3مىلىيون دوللار قەرز بېرىدۇ.(قەرز قايتۇرۇش پىرىنسىپى قەرز بېرىش كېلىشىمى ئىمزالىغاندا بەلگىلىنىدۇ) بۇنىڭغا جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى شەرقى شىمال، شىمالى جۇڭگو،(مانجۇرىيە)خام ئەشيا مەھسۇلاتلىرىنى زاكالەت قىلىپ قويىدۇ،قەرزنى قايتۇرىدىغان چاغدا خام ئەشيانىڭ تۈرلىرىگە ئاساسلىنىپ ، ئەمەلى ئېھتىياجغا كېرەك دەپ ، قارىغانلىرىنى تاللىۋالىدۇ.

15- ماددا: شەرتنامە ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ چاڭچۇن تۆمۈر يولى ۋە تۆمۈر يول بويىدا 15 ختاي مىلى(ختايچە 1 مىل ، 1.609كىلومېتىرغا باراۋەر) ئىچىدە ئورتاق باشقۇرۇشقا قوشۇلىدۇ. ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرىنىڭ خىزمەت ۋەزىپىسى مەسىلەن ، تۆمۈر يول ئىدارە باشلىقى، دائىمى

ھەيھەتلەر رەئىسى دېگەندەك خىزمەتلەردە نۆۋەتتىكى ئېھتىياجغا ئېتىبار بېرىپ، جۇڭگونىڭ ۋەكىللىرى مائاۋىنلىقنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

16- ماددا: بۇرۇن ، خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن سوۋېت سوتسىيا لىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن مانجۇرىيە كېلىشىمگە (ئېھتىمال خاربىن شەرتنامىسى بولسا كېرەك) ئاساسلىنىپ،سوۋېتلەر ئىتتىپاقى سودا-تىجارەت ئىمتىيازىدىن داۋاملىق بەھرىمەن بولۇشى، قايتۇرۇشقا تېگىشلىك قەرزنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇشى كېرەك.

17- ماددا : كېلىشىم تۈزگەن ئىككى دۆلەت، ئىككى تەرەپ،ئىچكى موڭغۇلىيە، (شىنجاڭ) ئۇيغۇرىستان، شىزاڭ(تىبەت) قاتارلىق ئۆلكىلەردە ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇشقا قوشۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشغا ئىككى تەرەپ ئورتاق مەسئۇل بولىدۇ.

18-ماددا: كېلىشىمنامە ئىككى تەرەپنىڭ تەستىقلىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، دەرھال كۈچكە ئىگە بولىدۇ، تەستىقلانغان ماتېرىياللار چىتا شەھرىدە ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇلىدۇ.

19-ماددا: كېلىشىمنامە ئىنتايىن مەخپى بولۇش خاراكتېرىغا ئىگە، كېلىشىم ئىمزالىغان ئىككى دۆلەت ، ئىككى تەرەپ، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش ، ئاشكارىلىماسلىق مەسئۇلىيىتىگە ئىگە.

1950-يىلى 2-ئاينىڭ 12- كۈنى موسكۋادا ئىمزالاندى .

ئۇمۇمى ئىككى نوسقە، ھەربىر نوسقە ئوخشاشلا خىتايچە، روسچە يېزىلدى. كېلىشىم نامەنىڭ ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان نوسقىلىرى ئوقشاش كۈچكە ئىگە.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى جۇئېنلەي ، (ئىمزا)

سوۋېت سوتسىيا لىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى ئالى مەھكىمىسى رەئىسلەر كابىنىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى ئاندېرى. يانولىيىۋىچ .ۋىشىنىسكى،(ئىمزا)

ماتېرىيال ۋە ماقالىنىڭ كېلىش مەنبىئى- خەينەن ئۆلكىسى جالەي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ تارىخى.("جۇڭگوغا نەزەر "تورىبتى)

يىگىرمە سەككىزىنچى باب خىتاي بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغا ن سۆھبەتكە

مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار

1 ـ ئۇيغۇرلار كىمدىن، نېمە ۋە ياكى قايسى شەكىللىك سىياسى مەمۇرى بىرلىك تەلە پ قىلىدۇ؟ ئوچۇق ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى ھاياتىغا، سىياسى دېمۇكراتىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇيغۇرلار كىمدىن نېمە تەلەپ قىلىدۇ، كىمدىن قاچان ، قانداق تەلەپ قىلىدۇ؟ ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلار خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىدىن ۋەتەن تەلەپ قىلىدۇ، لېكىن ئاۋۋال ھوقۇق تەلەپ قىلماي تۇرۇپ، ۋەتەننى ئوڭايلا قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ.ۋەتەن ئۇيغۇرىستاننى ھازىر خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى بېسىپ يېتىپتۇ ، ۋەتەن ئۇيغۇرىستان خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالدى. مەسلەن ، خىتايدىن ھوقۇق تەلەپ قىلغاندا ھوقۇق بېرىلىدىغان نەرسىمۇ؟ قائىدە بويىچە بولغاندا ھوقۇق بېرىلىدىغان نەرسە ئەمەس ، بەلكى تارتىپ ئالىدىغان نەرسىدۇر. ھوقۇق بۇ كۈچ دېگەنلىكتۇر . ھوقۇقنى تارتىپ ئالماقچى بولغاندا ، كۈچنى كۈچ بىلەن تارتىپ ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنداقتا ئۇيغۇرلار ھازىر قانداق كۈچكە ئىگە ، ئۇيغۇرلارنىڭ نېمە كۈچى بار؟ ئۇيغۇرلارنىڭ ھېچ قانداق كۈچى يوق. ئۇيغۇرلار دەسلەپ تۇرغان زېمىننى گەرچە ئۇيغۇرلا مېنىڭ ۋەتىنىم دېسىمۇ ، لېكىن ئۇيغۇرلار دەسلەپ تۇرغان بىر غېرىچ يەرمۇ ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق ئەمەس . خىتاي ئالىلقاچان بۇ زېمىن ئۇيغۇرىستاننى، شىنجاڭنى، شەرقى تۈركىستاننى "جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىرقىسمى"دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ئاساسى قانۇنىغا "يەر زېمىن دۆلەتنىڭ" دەپ، يېزىپ بولغان ئىدى.

ئۇنداقتا ۋەتەنداشلىرىم ! بىز ئۇيغۇرلار نېمىگە ئاساسلىنىپ ۋەتەن تەلەپ قىلىمىز. بىز ئۇيغۇرلار نېمىگە ئاساسلىنىپ ھوقۇق تەلەپ قىلىمىز ياكى ھازىرقى كۈندە كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا ئېقىپ يۈرگىنىچە بولغاندا نېمىگە ئاساسلىنىپ ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىمىز، نېمىگە ئاساسلىنىپ مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىمىز؟

مېنىڭچە بولغاندا ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىدىغان بىرمۇ ئۇيغۇر يوق . بىراق، خەلقئارا نىزامناملارغا ئاساسلىنىپ ، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى خەلقئارا ئېتىراپ قىلىشلارغا ئاساسلىنىپ، خوشنىمىز تىبەتلەرنىڭ خەلقئارا سىياسى سەھنىلەردە ئوينىغان رولىغا ئېتىبار بېرىپ، دالاي لاما ئالى ئاپتونومىيە تەلەپ قىلغاندەك ، ئالى ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئارىمىزدا يوق ئەمەس.

2ـ ئۇنداقتا ئاپتونومىيە، ئالى ئاپتونومىيە دېگەن سىياسى ئاتالغۇلارنى قانداق چۈشىنىشىمىز كېرەك.

ئاپتونومىينىڭ سىياسى ئۇقۇملۇق مېغزىنى ، ئاپتونومىيلىك سىياسى، مەمۇرى، تەشكىلى بىرلىكىنى ، ئاپتونومىيە دېگەن سىياسى ئىبارىنى خىتاي مۇستەملىكچىلىرى قانداق خۇنۇكلەشتۈرگەن بولسا خىتاينىڭ نۆۋەتتە ئۇيغۇرلارغا قۇرۇپ بەرگەن ئاپتونومىيە سىياسى مەمۇرى بىرلىكنى ھەم شۇنداق خۇنۇك سىياسى مەمۇرى بىرلىك ھەم شۇنداق خۇنۇك سىياسى مەمۇرى قۇرۇلما دەپ، چۈشىنىشىمىز كېرەك. مەسلىنىڭ تۈگىنى شۇيەردىكى ، ئاپتونومىيە، ئالى ئاپتونومىيە ئېلىش ئۇيغۇرلار ئۇچۇن مەقسەت ئەمەس ، قانداق ھوقۇق ئېلىش بۇ ئاساسلىق مەقسەتتۇر. مۇبادا خىتاي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاپتونومىيلىك ھوقۇقىنى بېرىشنى لايىق تاپىدىغانلا بولسا، خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا قايسى شەكىللىك ئاپتونومىيە بېرىشى بۇ مۇھىم ئەمەس بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق شەكىللىك ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىشى ۋە قانداق شەكىللىك ئاپتونومىيە ئېلىشى بۇ مەقسەتكە مۇۋاپىق سىياسى ھەرىكەتتۇر.

ئۇيغۇرىستاننىڭ سىياسى ھۆكۈمرانى نۆۋەتتە خىتاي ئىكەن، مۇستەملىكچى خىتايدىن ئۇيغۇرلار ئەگەر ئاپتونومىيە ھوقۇقى تەلەپ قىلىدىغان بولسا، ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى بېرىش بىلەن ئاپتونومىيە مەمۇرى بىرلىكنى ئېلىش تىنچ يول بىلەن بەلكى خەلقئارا نازارەت ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان بولسا ، ئۇنداقتا بېرىش بىلەن ئېلىشنىڭ ئوتتۇرىسىدكى پەرقنى يەنى خىتاي قانداق شەكىللىك ھوقۇق بېرىدۇ ، ئۇيغۇرلار قانداق شەكىللىك ھوقۇق تەلەپ قىلىدۇ ،دېگەن پەرقنى كىم كېلىشتۈرۈپ قويىدۇ؟خەلقئارا جەمئىيەتتە سىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ، سىياسى ھوقۇق دەۋالىرىڭغا كىم ، قايسى دۆلەت ئىگە بولغان بولسا ، بەلكى شۇ دۆلەت كېلىشتۈرۈپ قويىشى مۇمكىن!ئەمدى كېلەيلۇق: خىتاي ئۇيغۇرلارغا قۇرۇپ بەرگەن ئاپتونومىيىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى قەيەردىن قەيەرگىچىلىك؟

ئاپتونومىيە بۇ ئىسمنىڭ مەنىسى ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش دېگەنلىك بولاتتى، شۇڭا خىتاي تىلىدا "زى جى چۇ" دەپ ئاتالدى. ئەمما ، مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاندا 1955-يىلى خىتاي مۇستەملىكچىلىرى ئۇيغۇرلارغا ئاپتونومىيە قۇرۇپ بەرگەندىن باشلاپ ھازىرغىچە ، ئۇيغۇرلار

بىر كۈنمۇ ھەتتا، بىر دەقىقىمۇ ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇپ باقمىدى.

ئاپتونومىيە مەمۇرى بىرلىكىنىڭ ھەربى قوشۇن تەشكىللەش ھوقۇقى بارمۇ-يوق، ئاپتونومىيە مەمۇرى بىرلىكىنىڭ ساقچى قوشۇنلىرى تەشكىللەش ھوقۇقى بارمۇ-يوق. ئالايلۇق، ساقچى قوشۇنلىرىنى تەشكىللەش "شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى"نىڭ ھوقۇقى دائىرىسى ئىچىدە بولىدىغان بولسا1955 -يىلىدىن تاكى ھازىرغىچە "شىنجاڭ

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى"دا تەشكىللەنگەن ساقچىلار قوشۇنىنىڭ مىللەت تەركىۋى نېمە؟ دەپ سوئال قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بۇ مەسىلە يەنى ساقچىلار قوشۇنىنىڭ مىللەت تەركىۋى بۇ، ئەڭ مۇھىم سىياسى ئامىلدۇر.ساقچى قوشۇنى تەشكىللەش بويىچە "شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى"غا ، ئۇيغۇرلاردىن ساقچى قوشۇنى تەشكىللەش ھوقۇقى بېرىلگەن بولسا، "شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى"نىڭ بىرىنچى سكرېتارى ئۇيغۇردىن قويۇلغان بولاتتى.
خىتاينىڭ سىياسى مەمۇرى تۈزۈمى كوللېكتىپ رەھبەرلىك، ھۆكۈمەت بۇ پارتىيە، پارتىيە بۇ ھۆكۈمەت.ئەگەر ، ئۇيغۇرلارغا بېرىلگەن ئاپتونومىيە ھەقىقى ئاپتونومىيە بولۇپ قۇرۇلغان بولسا،"شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى"غا ئۇيغۇرنى مەسئۇل قىلماقچى بولسا، كوممۇنىستىك پارتىيىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن ئۇيغۇرلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدىغۇ؟! دېمەك ،خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا بەرگەن ئاپتونومىيە ھوقۇقى قىپ-قىزىل يالغان ئاپتونومىيە ھوقىقىدۇر.
نۆۋەتتە ئۇيغۇرلار مۇبادا ئاپتونومىيە ھۇقۇقى تەلەپ قىلىدىغان بولسا ، يەنىلا يۇقىرىقىدەك ئاپتونومىيە ھوقۇقى تەلەپ قىلامدۇ؟ بۇ مۇمكىن ئەمەس . بەزى كىشىلەر ئالى ئاپتونومىيە دېگەن ئۇقۇمنى كۆتۈرۈپ چىقىشتى. ئۇنداقتا بۇنداق ئاپتونومىينىڭ ھوقۇق دائىرىسى قانداق بولۇشى كېرەك ،ئالى ئاپتونومىينىڭ ھوقۇق شەكىللىرى قانداق بولۇشى كېرەك؟
دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئاپتونومىيە شەكىللىرىنى قويۇپ تۇرۇپ، پەقەت جۇڭگونىڭ ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك ، "بىر دۆلەتتە ئىككى خىل تۈزۈم" سىياستى بويىچە شاڭگاڭ مەمۇرى رايونىغا بېرىلگەن ھوقۇق نېمە؟ دېگەن سوئالنىڭ ئۆزىگىلا جاۋاب بېرەيلۇق.
شاڭگاڭنىڭ پۇل بېرلىكى شاڭگاڭنىڭ ئۆزىنىڭ پۇلى، شاڭگاڭنىڭ ساقچى قوشۇنلىرى شاڭگاڭلىق خىتايلاردىن تەشكىللەنگەن،شاڭگاڭ مەمۇرىيىتىنىڭ باشلىقىنى گەرچە مەركىزى ھۆكۈمەت تەيىنلەيدىغان بولسىمۇ ، لېكىن شاڭگاڭلىق خىتايدىن تەيىنلەنگەن، ھەرگىز ياكى فۇجيەندىن ياكى جاڭسۇلۇق خىتايدىن تەيىنلەنمىگەن. شاڭگاڭنىڭ بايرىقىچۇ؟ گەرچە رەڭگى،چوڭ قۇرۇقلۇق خىتايلىرىنىڭ بايرىقىغا ئوخشاش قىپ-قىزىل بولسىمۇ، بەش يۇلتۇزلۇق ئەمەس . چىتىر شەكىللىك بايراقتۇر. ھەممىدىن قىزىغى شۇ يەردىكى ، چوڭ قۇرۇغلۇق خىتايلىرى شاڭگاڭغا ئۆز ئىختىيارى كىرىپ- چىقالمايدۇ. شاڭگاڭغا تۈزۈپ بېرىلگەن 23 ماددىلىق قانۇن زادى قانداق قانۇن ؟ (مەن بۇ قانۇننى ساقلاپ قالالمىدىم)

ئەمدى بۈگۈن ئۇيغۇرلار بولسۇن، موڭغۇللار، تىبەتلەر بولسۇن، زوراۋانلىق ئاستىدا ئۆزلىرى ئاتاپ كېلىۋاتقان ۋە ياشاپ كېلىۋاتقان ئاپتونومىيىنى شاڭگاڭنىڭ ئاپتونومىيىسىگە سېلىشتۇرۇپ باقسا بولىدۇ.
ئەگەر ئۇيغۇرلار خىتايدىن ئالى ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىدىغان بولسا ئالى ئاپتونومىيىنىڭ سىياسى مەمۇرى بىرلىكى قانداق شەكىلدە بولىدۇ؟
ئالى ئاپتونومىيىنىڭ مەمۇرى بىرلىكى مۇشۇنداق شەكىللىك بولۇشى كېرەك دەيدىغان خەلقئارا قانۇن بارمۇ-يوق ، مېنىڭ بۇنىڭدىن خەۋىرىم يوق ئىكەن. دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا شۇنداق ئالى ئاپتونومىيىلىك ھوقۇققا ئېرىشكەن مىللەتلەرنىڭ تەجرىبىسىدىن ئۆگىنىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، قوشنىمىز روسىيە ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن ، قېلىپ قالغان يەنە باشقا مىللەتلەرگە ، روسىيە فېدىراتسىيىسى ھۆكۈمىتى مېنىڭ بىلىشىمچە جۇمھۇرىيەت شەكلىدە ئالى ئاپتونومىيە قۇرۇپ بەردى. ئالتايىسكى ۋىلايەتلىرىدە تۇۋا جۇمھۇرىيىتى، قازان ۋىلايەتلىرىدە تاتارىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇپ بەردى.يەنە مەسىلەن، كانادادا كۇبىكلەر نىڭ ئالى ئاپتونومىيىسىنى دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەت دېيىشكىمۇ بولىدۇ. يەنە مەسىلەن ، كانادا، ھىندىستان، پاكىستان، يېڭى زېلاندىيە، ئاۋىستىرالىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئەنگلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى فېدىراتسىيە شەكىللىك مۇناسىۋەتتۇر. بۇنداق دۆلەتلەر مۇنا سىۋىتىدىن ئەتراپلىق مەلۇماتىم يوق ئىكەن. بىلىدىغان باشقا ۋەتەنداشلار تولۇقلاپ قويسا بولىدۇ.
ئالى ئاپتونومىيە نامىدا ھوقۇق تەلەپ قىلىش:
1-دۆلەت مۇداپىئە ھوقۇقى مۇستەملىكچى دۆلەتنىڭ قولىدا بولىدۇ. مۇستەملىكچى مۇستەملىكە ئەلنىڭ چېگرالىرىدا قانچىلىك ساندا ئەسكەر تۇرغۇزىدۇ، بۇ قانۇن ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ.ئەمما، مۇستەملىكچى دۆلەت مەسىلەن خىتاي، ئۇيغۇرىستاننىڭ جاي-جايلىرىدا ۋىلايەتتىن تارتىپ ناھىيىلەرگىچە قانۇنسىز تۇرغۇزغان بارلىق ئەسكىرى، قوراللىق قىسىملىرىنى جۇملىدىن بىڭتۇەننى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ.
2- تاشقى مۇناسىۋەتلەر ھوقۇقى ، دىپلوماتىيە ھوقۇقى مۇستەملىكچى دۆلەتنىڭ قولىدا بولىدۇ.تاشقى سودا ھۇقۇقىمۇ مۇستەملىكچىلەرنىڭ قولىدا بولامدۇ-بولمامدۇ، شۇ ۋاقىتتا ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن قانۇندا بەلگىلىنىدۇ.
3-مەسىلەن، خىتايدىن ئالى ئاپتونومىيە تەلەپ قىلغۇچى تىبەت، ئۇيغۇردەك مىللەتلەر بىلەن ئاساسلىق مىللەت خىتاي ئوتتۇرىسىدا ئالى ئاپتونومىيە ھوقۇقلىرى بىلەن مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقلىرىنى ماسلاشتۇرىدىغان ، قەيت قىلىپ موقىملاشتۇرىدىغان ، ھەر ئىككى تەرەپ ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان ئاساسى قانۇن

بولۇشى لازىم.
4- ئالى ئاپتونومىيە هوقۇقى بېرىلگەن مىللەت بىلەن مەركىزى هۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادى مۇناسىۋەتلىرى ئاساسى قانۇن ئارقىلىق بەلگىلىنىشى
لازىم بولىدۇ. مەسىلەن ، مۇستەملىكچى مەركىزى هۆكۈمەتكە قاراشلىق مۇستەملىكە ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان كارخانا، شىركەتلەر جۈملىدىن
بىڭتۇەن ۋە نېفىت شىركەتلىرى ئالى ئاپتونومىيە هوقۇقىغا ئېرىشكەن مىللەتنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن سىرىت، مۇستەملىكە
ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىقتىسادىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانلىقتىن ، ئۇيغۇرلارغا قانچىلىك هەق تۆلەيدۇ، دېگەن مەسىلىمۇ، ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان ئاساسى قانۇننىڭ روهى ئارقىلىق
بەلگىلىنىدۇ.
5-ئالى ئاپتونومىيە هوقۇقىغا ئېرىشكەن مىللەت بىلەن مەركىزى هۆكۈمەتنىڭ باج-تۆلەم مۇناسىۋەتلىرى ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان ئاساسى قانۇن ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ.
6-كۆچمەنلەر مەسىلىسىدە هەرقانداق ئېتىرازغا ئورۇن يوق ،قەيەردىن كەلگەن بولسا، شۇيەرگە قايتىپ كېتىش سىياستى يولغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، ئالى ئاپتونومىيە
هوقۇقىغا ئېرىشكەن مىللەت ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنلىرىغا ئاساسلىنىپ ، چېگرىدىن
كىرىپ-چىقىش رەسمىيە تلىرىنى
قانۇن ئارقىلىق بەلگىلەيدۇ.
7-ئالى ئاپتونومىيلىك جايلاردا قانچىلىك ساندا ساقچى ۋە قوراللىق ساقچى تەشكىللەش
هوقۇقىنى ، ئالى ئاپتونومىيلىك هوقۇقىغا ئېرىشكەن مىللەت ئۆزىنىڭ ئىچكى
قانۇنلىرىغا ئاساسلىنىپ بەلگىلەيدۇ ۋە مۇستەملىكچى مەركىزى هۆكۈمەتنىڭ تە
ستىقلىشىغا يوللايدۇ.
8- ئەڭ هالقىلىق مەسىلە ، ئالى ئاپتونومىيلىك مەمۇرىيەتنىڭ باشلىقى ياكى رەئىسنى مەركىزى هۆكۈمەت بەلگىلەپ بەرمەسلىكى، ئالى ئاپتونومىيلىك هوقۇق ئالغان
مىللەتنىڭ رەئىس ۋە باشلىقنى قەرەللىك سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا چىقىرىش
هوقۇقلىرى ئوتتۇرىدا ئورتاق تۈزۈلگەن ئاساسى قانۇننىڭ ماددىللىرى بويىچە ۋە ئالى
ئاپتونومىيلىك جايلارنىڭ قانۇنلىرى بويىچە بەلگىلىنىشى لازىم.
9- ئالى ئاپتونومىيە هوقۇقىغا ئېرىشكەن مىللەت ئەڭ ئاۋۋال مىللى پارلامېنت
تەشكىللەيدۇ.مۇۋاپىق سان بېرىش ئارقىلىق يېتىمچى مىللەتلەرنى پارلامېنتقا جەلىپ قىلىدۇ. مىللى پارلامېنت ئوتتۇرىدىكى ئاساسى قانۇن ئاساسىدا يەرلىك قانۇن چىقىرىدۇ
ۋە قانۇننى شەرهىلەش هوقۇقىمۇ بولۇشى لازىم.

10-ئالى ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئېرىشكۈچى مىللەت بىلەن مۇستەملىكە قىلغۇچى ئاساسلىق مىللەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاۋۋال ھەل قىلىنىۋېلىشقا تېگىشلىك ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە شۇكى، "بۇ تېررىتورىيە كىمنىڭ" دېگەن مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسىنىڭ ئاساسى قانۇنى ۋە بۇ قانۇننىڭ 4- ماددىسىغا كىرگۈزۈلگەن " مىللى ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ھەممىسى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئايرىلماس قىسمىدۇر" دېگەن ساقتا قانۇننىڭ ساقتا ماددىسىنى ئاۋۋال بىكار قىلىش لازىم.

مەسىلەن، 2009-يىلى 8-ئاينىڭ 8- كۈنى شۋىتسارىيىنىڭ جەنۋە شەھرىدە تىبەت، ختاي زىيالىرىنىڭ يىغىنى بولۇپ ئۆتتى. يىغىنغا قاتناشقۇچىلار بېردەك : "جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى ئاتاپ كېلىۋاتقان ، تىبەت ئەزەلدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ بىرقىسمى " دەيدىغان سۆز تارىخى پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس دەپ، ئورتاق پىكىرگە كېلىشتى.

11- 1مىلىيۇن 900مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق بۇ زېمىن، بۇ تۇپراق ئۇيغۇرىستان ئۇيغۇرنىڭ زېمىنىدۇر.

12- ئۇيغۇرىستاندا ياشاۋاتقان باشقا مىللەتلەرنىڭ تەقدىرى قانداق بولىدۇ؟بۇ مەسىلىگە مۇۋاپىق 1920-يىلى1-ئاينىڭ 28- كۈنى ماقۇللانغان تۈركىيە،" گىراژدانلار ئەھدىنامىسى" نىڭ 5-ماددىسىدا: " دۆلەت ئىچىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ھوقۇقى قوشنا دۆلەتلەردە ياشاۋاتقان تۈركلەرنىڭ ھوقۇقى بىلەن ئوخشاش ئۆلچەمدە بولىدۇ" (" تۈركىيە ھازىرقى زامان تارىخى" ئۇيغۇرچە نەشرى 23-بەت) دېگەندەك ، مەملىكىتىمىز ئۇيغۇرىستاندا ياشاۋاتقان قازاقلارنىڭ ھوقۇقى، قازاقىستاندا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھوقۇقى بىلەن ئوخشاش ئۆلچەمدە بولىدۇ، مەملىكىتىمىز ئۇيغۇرىستاندا ياشاۋاتقان قىرغىزلارنىڭ ، ئۆزبېكلەرنىڭ ھوقۇقىمۇ ، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستانلاردا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھوقۇقى بىلەن ئوخشاش ئۆلچەمدە بولىدۇ. تۇڭگانلار خالىسا قايتىپ بېرىپ نىڭ شيادا دۆلەت قۇرۇۋالسا بولىدۇ.

...سوۋېتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا سىياستى پۈتكۈل ئۆرتا ئاسىيالىقلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى.5 يىللىق پىلاننىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى باستۇرۇشلاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، 100مىڭدىن 200مىڭغىچە قازاق خەلقى قېچىپ جۇڭگونىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىگە كىرىۋالدى.... ("دۇنيانىڭ ئۇمۇمى تارىخى" ئاپتورى لەپتىن ستاۋروس ، ختايچە نەشرى 691-بەت)

يۇقىرىقى پىكىرلار لاھىيلەر پەقەت ئالى ئاپتونومىيە توغرىسىدىكى دەسلەپكى پىكىر ۋە دەسلەپكى لاھىيە دەپ قارىلىشى لازىم.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرۇلغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى لازىم

بىز يۇقىرىدا ئۇشبۇ ماقالىغا ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ خەلقئارا سىياسەت ئاساسلىرى دەپ، ماۋزۇ قويغان ئىدۇق. ماۋزۇ بۇنداق قويۇلغاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا قۇرغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان خەلقئارا سىياسەت بار ئۇقشايدۇ دەيدىغان تۇيغۇغا كىلىپ قالما سلىقىمىز كېرەك. بىراق، مەسىلە شۇيەردىكى ، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر دۆلەتلىرى تارىختا چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسەتلىرى دائىرىسىگە كىرىپ قېلىپ ،بۈگۈنگىچە بۇ شەكىلدە سېتىلغان بولسا ، ئەتىسى ئۇ شەكىلدە سېتىلىپ كەلدى. باشتا يازغان يازمىلىرىمىزنى ئۇقۇغان ئوقۇرمەنلىرىمىز ، تارىخى پاكىتلارنى كۆرۈپ شۇنداق ھېسياتقا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.
مەسىلەن ، شۇنداق دەيلۇق. ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ھۆكۈمىتى 1928-يىلى گومىنداڭ جياڭ جېشى ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلدى. 1933-يىلى ئۇيغۇرىستاننىڭ قەشقەر ئۆلكىسى قەشقەر شەھرىدە قۇرۇلغان "شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى"نى كىم ئېتىراپ قىلدى؟ 1931-يىلى ئاسيانىڭ شەرقى شىمالىدا مانجۇرىيىدە قۇرۇلغان "مانجۇرىيە جۇمھۇرىيىتى"نى كىم ئېتىراپ قىلدى؟ تۈنجى بولۇپ ئېتىراپ قىلىشقا تىگىشلىك ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ھۆكۈمىتى ، ئۇيغۇرنىڭ ياش جۇمھۇرىيىتىنى نېمىشقا ئېتىراپ قىلمىدى، مانجۇرىيە دۆلىتىنى نېمىشقا ئېتىراپ قىلمىدى؟ 1949-يىلى 10-ئاينىڭ 1- كۈنى خىتايدا "جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى " قۇرۇلدى. سوۋېت سوتسىيا لىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى خىتاينىڭ جۇمھۇرىيىتىنى تۈنجى بولۇپ ئېتىراپ قىلدى. 1944-يىلى 11-ئاينىڭ 12كۈنى ئۇيغۇرىستاننىڭ ئىلى ئۆلكىسى غۇلجا شەھرىدە، جۇڭخۇا خەلق رېسپوبلىكىسى" قۇرۇلۇشتىن 5يىل بۇرۇن قۇرۇلغان بەلكى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىدە قۇرۇلغان ، بۇ دۆلەت ئۇيغۇر دۆلىتىنى تۈنجى بولۇپ ئېتىراپ قىلىشقا تىگىشلىك سوۋېت ئىتتىپاقى نېمىشقا ئېتىراپ قىلمىدى؟ روسىيە ھۆكۈمىتى لېنىن ۋە چىچېرىنلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمەت ۋە دۆلەت قۇرۇپ بەرمەسلىك سىياسىتىگە ئەمەل قىلدىمۇيا؟! سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقئارا سىياسى تاۋىكاغا چۈشكەندە ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان دۆلەتنى مۇنقەرز قىلىش

نىيىتىدە تاۋىكاغا قويغانمۇ،يا؟!

يۇقىرىدا "يالتا شەرتنامىسى" ۋە "موسكۋا شەرتنامىسى" توغرىسىدا قىسقىچە توختۇلۇپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئەمدى خىتاي تارىخچىلىرىنىڭ ئېنىق ئېيتقاندا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ قىسمەن بولسىمۇ، "يالتا شەرتنامىسى"نى قانداق ئېتىراپ قىلغانلىقىنى؛ بۇيەردە دېمەكچى بولغىنىمىز شۇكى، ئۇيغۇر -ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنىڭ يالتادا سىياسى سودىغا قويۇلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان ماقالىسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

1- "يالتا يىغىنىدا تىلغا ئېلىنغان شىنجاڭ مەسىلىسى "

ماۋزۇنى شۇنداق قويغان ئاپتور لى شىڭ ئەپەندى ، "جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى" ماۋزۇلۇق كىتابىدا مۇنداق باشلايدۇ:

("ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت"نىڭ ئۇيغۇرىستاننىڭ غۇلجا شەھرىدە قۇرۇلغان ئۇيغۇرنىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى) ئوتتۇرا سەپتىن ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىشى ھەربى پىلانىنىڭ مۇھىم نوختىسى ئىدى. مىللى ئارمىيە ئاساسى كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ، 1945-يىلى 9-ئاينىڭ باشلىرىدا جىڭ ۋە شىخو جېڭىنى قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلان ، بىرونېۋىكلىرى ۋە زە مبرەكچى قىسمىنىڭ ماسلىششى ئارقىسىدا ، 8- سىنتەبىر ئايرىم -ئايرىم ھالدا جىڭ ۋە شىخو شەھرىنى ئىشغال قىلغان ، (خىتاي گومىنداڭ ئارمىيىسى ياپۇنغا قارشى ئۇرۇش قىلغاندا ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ ۋە روسىيە ھاۋا ئارمىيىلىرىنىڭ ماسلىششى ئارقىسىدا قەيەر-قەيەرگە ھۇجۇم قىلغان ؟ خىتاينىڭ چەتتىن ياردەم ئېلىشى بىلەن ئۇيغۇرنىڭ چەتتىن ياردەم ئېلىشىنىڭ پەرقى نەدە؟) ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ ، گومىنداڭنىڭ بۇ ئىككى شەھەرنى قوغداپ ياتقان 6مىڭدىن كۆپرەك ئەسكىرىنى يوقىتىپ، نۇرغۇن قورال-ياراغ ، ئوق- دورىلارنى ئولجا ئالغان .بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، مەركىزى شەھەر ئۈرۈمچىگە ئارانلا 150 كىلومېتىر كېلىدىغان ماناس دەرياسىنىڭ غەربى قىرغىقىغا قىستاپ كېلىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن دەريانى پاسىل قىلىپ تىركىشىپ تۇرغان . ئەينى چاغدا ،گومىنداڭنىڭ ئۈرۈمچىدە ئاران 6 بېرىگادا ئەسكىرى كۈچى بولغاچقا ئۇلار ئامالسىز "بۈيۈك ئۈرۈمچىنى قاتتىق قوغداش" ،(" بۈيۈك ئۈرۈمچى" خىتايغا خاس مەنىسىدە شەرقتە قۇمۇلغىچە، جەنۇپتا قارا شەھەرگىچە،

غەرپتە ماناس ناھىيىسىگىچە بولغان دائىرىنى كۆرسىتىدۇ. تۈزگىچىدىن)تىن ئىبارەت جىددى تاقابىل تۇرۇش پىلانىنى تۈزۈشكە مەجبۇر بولغان. ھالبوكى بۇ چاغدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاراتقان سىياسىتىدە ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىغان.

1945-يىلى 2-ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى ، ئامېرىكا، ئەنگىلىيەدىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت باشلىقلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى يالتا شەھرىدە يىغىن ئېچىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشى ۋە ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مەخپىي مۇزاكىرە قىلىدۇ. ئامېرىكا تەرەپ گېرمانىيىگە قارشى ئۇرۇش ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگىلا تايانغاندا ياپونىيىنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن يەنە بىر يېرىم يىل ۋاقىت كېتىدۇ؛ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى "سوۋېت ئىتتىپاقى- ياپونىيە بىتەرەپلىك شەرتنامىسى"دىن ۋاز كېچىپ ياپونىيەگە قارشى ئۇرۇش قىلسا، ياپونىيىنى مۇددەتتىن بۇرۇن مەغلۇپ قىلغىلى بولىدۇ،ئامېرىكا تەرەپتىن ئۇرۇشتا يارىلىنىدىغان ، ئۆلىدىغانلارمۇ زور دەرىجىدە ئازىيىدۇ، دەپ قارايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ جۇڭگوغا تەۋە تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ، "هازىرقى مۇستەقىل هالىتى"نى ساقلاپ قېلىشنى ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىششنىڭ بىر شەرتى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغاندا ، ئامېرىكا بۇنى قوللايدۇ. شۇنداق قىلىپ ئامېرىكا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېسىم ئىشلىتىشى ئارقىسىدا ، جياڭ جېشى ئامالسىز سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلىدۇ. لېكىن گومىنداڭ هۆكۈمىتى ئالماشتۇرۇشنىڭ بىرىنچى شەرتى سۈپىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقى هۆكۈمىتىنىڭ ، جۇڭگونىڭ" شىنجاڭ" ئۇيغۇرىستان زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك هوقۇقى ۋە مەمۇرى هوقۇقىغا هەمدە "شىنجاڭ توپىلىڭى".(ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى كۆرسىتىدۇ) غا ئەمدى هەر قانداق ياردەم بەرمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىشنى، شۇنىڭدىلا جۇڭگو هۆكۈمىتىنىڭ ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ، تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقى توغرىسىدىكى تەلىپىنى ئويلىشىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.("جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە هازىرقى ئەهۋالى" ئاپتورى لىشىڭ .ئۇيغۇرچە نەشرى 315-316-بەت) خىتاي يازغۇچى لى شىڭنىڭ ئېتىراپ قىلىشى بىلەن خىتاي مۇستەملىكچىلىرى هاكىمىيىتىنىڭ يالتا يىغىندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۇيغۇر مەسىلىسىنى ئېتىراپ قىلىشى ئوخشاش بولۇپ ، بۇ ئېتىراپ قىلىشلاردىن گەرچە ئەسلى ماتېرىيال كەمچىل بولسىمۇ ئۇيغۇر مەسىلىسىنىڭ يالتا يىغىنىدا بىۋاستە ئوتتۇرىغا قويۇلماي ۋاستىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

پەلەكنىڭ چارقى چۆرگىلەپ 20-ئە سىرنىڭ 90-يىللىرىغا كەلگەندە ، 1989-يىلى بېرلىن تېمى ئۆرۈلۈپ، ئىككى بېرلىن بېرلىشىپ، هېچ كىم دېمىسىمۇ، هېچ كىم ئېيتمىسىمۇ تارىخ، "يالتا شەرتنامىسى" ، "يالتا سىستېمىسى"نىڭ يىمىرىلگەنلىكىنى جاكارلىدى.دۇنيا تەنتەنە قىلدى ،تارىخچىلار، سياسىئونلار، گېرمانىيە خەلقى ، پۈتۈن

شەرقى ياۋرۇپا خەلقى قىسقىسى پۈتۈن دۇنيا خەلقى تەنتەنە قىلدى. شەرقى ياۋرۇپا خەلقى
كىرىمىل كوممۇنىزىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاسارەتلىرىدىن قۇتۇلدى. مۇستەقىللىقىنى ئۆزىنىڭ قولىغا قايتۇرۇپ كەلدى. بولۇپمۇ بالتىق بويىدىكى ئۈچ دۆلەتنىڭ تەنتەنىسى ھەممىدىن ئۈستۈن بولدى. چۈنكى ، بۇ ئۈچ دۆلەت 1939-يىلى روسىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان "روسىيە- گېرمانىيە شەرتنامىسى"نىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ ، مۇستەقىللىقىدىن ئايرىلىپ قالغان دۆلەتلەر ئىدى. روسىيە كىرىمىل ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ 15 مۇستەقىل دۆلەت دۇنياغا كەلدى. كوممۇنىزىم ئىمپېرىيىسى، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى دىدۇق، توغرىسىنى ئېيتقاندا ، مۇستەملىكچى سوۋېتلەر سىستېمىسى يىمىرىلدى. بۇنداق يىمىرىلىش پەقەت ياۋرۇپادا ، ئۇنىڭدىن كېيىن روسىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىلا نەتىجە كۆرسەتتى. يەنى مىللەتلەر مۇستەقىل بولدى.
يالتا سىستېمىسى دېگەندە بۇ سىستېما ياۋرۇپا ستىراتېگىيىسى ۋە يىراق شەرىق ستىراتېگىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يالتا سىستېمىسى يىمىرىلدى دېگىنىمىزدە ھازىرغىچە ، بۇ سىستېمىنىڭ ياۋرۇپا ستىراتېگىيىسى يىمىرىلدى.لېكىن تېخى ھازىرغىچە يالتا سىستېمىسىنىڭ يىراق شەرىق سىستېمىسى يىمىرىلمىدى.يالتا سىستېمىسىنىڭ يىراق شەرىق ستىراتېگىيىسى ئۇيغۇرىستان مەسىلىسىنى، مانجۇرىيە مەسىلىسىنى، تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسىنى، ياپۇنىيىنىڭ شىمالدىكى تۆت ئارال مەسىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يالتا سىستېمىسىدا يۇقىرىقى مەسىلىلەر كونكرېتلاشتۇرۇلۇپ، جۇڭگو-سوۋېت ئوتتۇرىسىدا ئىككى قېتىم ئىمزالانغان شەرتنامىلار ئارقىلىق بۇنىڭ ئىچىدە مانجۇرىيە ۋە ئۇيغۇرىستان خىتاينىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ۋە خىتاينىڭ كوممۇنىستلار ھۆكۈمىتىگە قوشۇپ بېرىلدى.
ئۇيغۇرلار خەلقئارا دەۋاغا چىققان ئىكەن، چوقۇم يالتا يىغىنىدا ئۇيغۇرلار قانداق سېتىلدى، موسكۋا يىغىنىدا ئۇيغۇرىستان قانداق سېتىلدى ، ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلەتلەر قانداق يوقىتىلدى ، دېگەن مەسىلىلەرنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، قازىنىڭ ، ئالاقىدار دۆلەتلەرنىڭ ئالدىغا قويىشلىرى لازىم بولىدۇ.لېكىن قازى كىم ؟ قازى ئامېرىكا، قازى ئەنگلىيە، قازى سابىق سوۋېتلەر- ھازىرقى روسىيە فېدىراتسىيىسى ، يالتا يىغىنىنى ئاچقان ، موسكۋا يىغىنىنى ئاچقان مۇشۇ دۆلەتلەر.قازىنىڭ ئالدىغا كېلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرنىڭ كۈچى بولىشى كېرەك.......
2- دەۋا قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن پاكىتلار
سابىق پىرېزىدېنت بوش ياۋرۇپاغا بېرىپ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسىنى

تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتناشماقچى بولدى.
لاتۋىيىنىڭ پايتەختى رىگا شەھرى پىرېزىدېنت بوشنىڭ بىرىنچى بېكىتى بولدى. ئۇ،
ئۇيەردە بالتىق بويىدىكى ئۈچ دۆلەتنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن
سۆھبەت ئۆتكۈزۈدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن پىرېزىدېنت بوش روسىيە فېدىراتسىيىسىنىڭ
پايتەختى موسكۋاغا بېرىپ، قىزىل مەيداندا ئۆتكۈزۈلىدىغان
ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى غەلبىسىنىڭ 60يىللىقىنى تەبرىكلەش ۋە ھەربى پارات
مۇراسىمىغا قاتنىشىدۇ.
بىراق، پىرېزىدېنت بوش ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا
قاتنىشىدىغان بىر چاغدا،بالتىق بويىدىكى دۆلەتلەر بىلەن روسىيە فېدىراتسىيىسىنىڭ
ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىختىلاپلىرى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. لاتۋىيە
ۋەكىللەر ئۆمىكىنى ئەۋەتىپ ، قىزىل مەيداندا ئۆتكۈزۈلىدىغان ھەربى پارات ، كۆرەك
قىلىش مۇراسىمىغا قاتناشتۇرماقچى بولدى، لېكىن بىر ئەركىن دۆلەت سالاھىيىتى بىلەن
قاتنىشىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى.بالتىق بويىدىكى يەنە باشقا ئىككى دۆلەت ئازانىيە،
لىتۋان ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتمەيدىغان ،
تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتناشمايدىغان بولدى. ئۇلار،ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى
مەزگىلىدە گەرچە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ، گېرمانىيە ئارمىيىسىنى ۋەتىمىزدىن قوغلاپ
چىقارغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بىزنىڭ ۋەتىنىمىزنى ھەربى ئىشغالىيەت ئاستىغا
ئالدى، دىدى.
بۇگۈن بالتىق بويىدىكى ئۈچ دۆلەت ناتوغا ۋە ياۋرۇپا ئىتتىپاقىغا ئەزا بولدى. ئۇلار ئۇ
خشاشلا روسىيە فېدىراتسىيىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەينى چاغدا
بۇ ئۈچ دۆلەتنى ئىشغال قىلغانلىقىدىن ئەپۇ سورىشىنى تەلەپ قىلدى. ئۇلارنىڭ بۇ
ھەرىكىتى ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.
لېكىن روسىيە فېدىراتسىيىسىنىڭ پىرېزىدېنتى ۋىلادىمىر پۇتىن، ئۆتكەن ھەپتە
گېرمانىيە تېلېۋىزىيە ئىستەنزىسى مۇخبىرىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندائۇ: بۇنىڭ
ئۈچۈن ئەپۇ سوراشنىڭ ھاجىتى يوق، بەلكى روسىيە ئالىلىقاچان ئەپۇ سورىغان ئىدى،
دىدى.
ۋىلادىمىر پۇتىن: سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى 1989-يىلى بىر تۈرلۈك قارار نامە ئېلان
قىلىپ، سابىق سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى بىلەن گىتلېر گېرمانىيىسى ھۆكۈمىتى 1939-يىلى
ئىمزالىغان ، سوۋېتلەرنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپ بىلەن گېرمانىيىنىڭ
تاشقى ئىشلار مىنىستىرى دىمىنتروپ قول قويغان "كېلىشىم" ستالىنىنىڭ شەخسى

قاراری ، سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىدى ،دەپ جاكارلىدى. بۇنداق جاكارلاش سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ بالتىق بويىدىكى ئۈچ دۆلەتتىن ئەپۇ سورىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. (2005-يىلى 5-ئاينىڭ 6-كۈنى "ب ب س" خىتاي تىل بۆلۈمى پىروگراممىسى،)

ئەمگىكىمىز مۇشۇ يەردە ئاخىرلاشتى. ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان بەلكى يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۈچ قېتىم قۇرغان جۇمھۇرىيەت - دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تولۇق ھوقۇقلۇق مىللەتتۇر. ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتلىرىنى ۋە يەنە دۆلەت قۇرۇش ھوقۇقىنى نۆۋەتتە خەلقئارا جەمئىيەتكە ئېتىراپ قىلدۇرۇشقا تولۇق ھوقۇقلۇق مىللەتتۇر. ئۇيغۇرلار خەلقئارا سىياسى پائالىيەتلەردە تارىختا قۇرغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىشقا تولۇق ھوقۇقلۇق مىللەتتۇر.

ئۇيغۇرلار قۇرغان دۆلەتلەرنى ئەسلىدە، ئەينى چاغدا ۋاختىدا ئېتىراپ قىلىشقا تېگىشلىك دۆلەتلەر مەسلەن ، ئامېرىكا، ئەنگىلىيە، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر نېمىشقا ئېتىراپ قىلمىدى؟ ئۇيغۇرنىڭ دۆلىتىنى نېمىشقا ئۈچ چوڭ دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى سودىنىڭ قۇربانىغا ئايلاندۇرۇۋەتتى؟ بۇ مەسىلە سەن بىلەن مەن سوئال قويۇش بىلەن ھەل قىلالايدىغان مەسىلە ئەمەس.

مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىش - بىر دۆلەتتە باشقا مىللەتلەر بىلەن بىللە ياكى ھاكىم مىللەت بىلەن بىللە ياشاۋاتقان بىر مىللەتنىڭ مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىشى (قوراللىق ھەرىكەت قىلغان بولسا، بۇ باشقا بىر ئىش) ياكى مۇنداق ئېيتقاندا قانۇنلۇق بىر دۆلەتتىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا ئۇرۇنۇشى ، قانۇنلۇق دۆلەت دېگەندە دۇنيادا يەنە باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن بىر دۆلەتتىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلىشى ، خەلقئارا نىزامنامە ۋە خەلقئارا قانۇنلارغا ئاساسلانغاندا يولسىزلىق ۋە قانۇنسىزلىق بولىدۇ.

1- تارىختا قۇرۇلغان ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۆرەش قىلىش ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىش يوللۇق بولۇپلا قالماستىن ھەم قانۇنلۇق بولىدۇ.1) ئۇيغۇرلار 1865- 1933- 1944- يىللىرى دۆلەت قۇردى، ھەر قانداق باشقا بىر دۆلەت ئۇيغۇرنىڭ دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلسا يوللۇق بولاتتى ۋە قانۇنلۇق بولاتتى. ئۇيغۇر ھەم شۇ دۆلەتلەرنى شۇنداق ئېتىراپ قىلاتتى.2) ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان دۆلەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلغاندا خىتاي تاجاۋۇزچى ئورۇندا تۇرىدۇ.خىتاي ئۇيغۇرىستانغا تاجاۋۇز قىلغان ھەرىكەت مەنتىقى يوسۇندا ئىسپاتلىنىدۇ.3)خەلقئارا "يالتا يىغىنى" ، خەلقئارا "موسكۋا يىغىنى" ، يالتا شەرتنامىسى ۋە ئىككى قېتىم ئىمزالانغان جۇڭگو

،سوۋېت شەرتناماللىرى ئۇيغۇرىستاندا قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە قولدىن قولغا سېتىلىشغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەن ، پاكىتلار ئاساسىدا خەلقئارا دە ۋاغا چىقىش ، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن يوللۇق ۋە قانۇنلۇقتۇر.4) ئەگەر كىمدە-كىم ، سىنىڭ قۇرغان دۆلەتلىرىڭنى كىم ئېتىراپ قىلغان دەپ، سوئال قويۇ دىغان بولسا، 1974-يىلى 12-ئاينىڭ 14- كۈنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئۇمۇمى يىغىنىدا ماقۇللانغان "تاجاۋۇزچىلىقنىڭ تەبىرى توغرىسىدا قارار"نى كۆتۈرۈپ چىقىپ ، قۇرغان دولەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەلەپلىرىگە پاكىت ۋە دەستەك قىلىشقا بولىدۇ.

3- "يالتا سىستېمىسى" ۋە بۇ سىستېمىنىڭ ياۋرۇپا ستراتېگىيىسى بېرلىن تېمى ئۆرۈلۈش بىلەن تەڭلا ياۋرۇپادا گۇمران بولدى. ئۇنداقتا "يالتا سىستېمىسى"نىڭ ئاسىيا سترا تېگىيىسى قاچان گۇمران بولىدۇ. ئۇيغۇرلار مۇشۇنىڭ ئۈچۈن كۆرەش قىلىشى كېرەك.

4- خۇدا بۇيرىغان ھەر قانداق بىر سىياسى سورۇندا ، ئۇيغۇرنىڭ سىياسى پائالىيەتچىلىرى 1950-يىلى روس بىلەن خىتاي، ماۋزېدۇڭ بىلەن ستالىن ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇرلارغا، تىبەتلەرگە ، ئىچكى موڭغۇللارغا دۆلەت قۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا ئىمزالانغان "مەخپى كېلىشىم"نىڭ 17- ماددىسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۇيغۇرنىڭ سىياسى دەۋاسىغا دەستەك قىلىپ، ھەم روسىيىنىڭ ھەم خىتاينىڭ مەسئۇلىيىتىنى ، يالغانچىلىقىنى سۈرۈشتە قىلىشقا ھوقۇقلۇق. بىزنىڭ بۇ سۈپەتتە پىكىر قىلىشىمىز خام-خىيال بولۇشىمۇ مۇمكىن، بەلكى كەلگۈسىنىڭ رېئاللىقى بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.تارىختا ھەر قانداق زور ۋەقەلەر ئاۋۋال خىيالدىن باشلىنىپ كېيىن ھەرىكەتكە ئايلانغان ئىدى.

خۇلاسە شۇكى، 1944-يىلى ئاخىرقى قېتىم قۇرۇلغان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۆرەش قىلىش ھەربىر ۋەتەنپەرۋەر ئۇيغۇرنىڭ تارىخى ۋەزىپىسى ۋە ئەخلاقى مەسئۇلىيىتىدۇر.بۇنىڭ ئۈچۈن سابىق پىرېزىدېنت بوش ئۇيغۇرنىڭ سىياسى دەۋاگەرلىرىگە قانداق يول ئېچىپ بەردى؟

2005-يىلى 5-ئاينىڭ 6- كۈنى سابىق پىرېزىدېنت بوش خەلقئارا جەمئىيەتكە قارىتىپ: " يالتا يىغىنى ئىنتايىن زور تارىخى خاتالىق بولغان ئىدى" دەپ كۆرسەتتى.

2010-يىلى 9-ئاينىڭ 3- كۈنىدىن 2011-يىلى 3-ئاينىڭ 12- كۈنىگىچە ۋاشىنگتۇندا يېزىلدى. تۈزگۈچى سىدىقھاجى روزى.

پايدىلانغان كىتابلار ۋە ماتېرىياللار

("ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمھالى " ئەنگلىيە، ئاپتورى چارلىز بولگېر)

("شەرقى تۈركىستان قوللانمىسى" ئاپتورى ئابلىكىم باقى . ئىستانبول نەشرى)
("ئۇيغۇر نامە" ئاپتورى سابىت ئۇيغۇري . ئالمۇتا نەشرى)
("شەرقى تۈركىستان تارىخى" ئاپتورى مەتىمىن بۇغرا ئىستانبول نەشرى)
("بوشۇن تور بىتى" ، "جۇڭگوغا نەزەر تور بىتى")
("ماۋزېدۇڭ ۋە ستالىن" خىتايچە نەشرى، ئاپتورى لىيۇ جيې چېڭ ،جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ، مەركىزى پارتىيە مەكتىپى نەشرىياتى)
("ئۇيغۇرلار "ئاپتورى تۇرغۇن ئالماس)
("شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى" ئاپتورى ئەنۋەر با يتۇر، خەيرىنىسا سىدىق ، مىللەتلەر نە شرىياتى)
("11-12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى" ئاپتورى ئا.گ. مالياپكىن روسىيە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)
("يەتتە سۇ تارىخى ئۇچېرىكلىرى" ئاپتورى ، ۋ.ۋ. بارتولد روسىيە ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)
("قەشقەرىيە" ئاپتورى ئا.ن. كوروپاتكىن روسىيە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)
("شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى" 27-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)
("شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى"23-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)
("ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى خاتىرلىرى" تۈزگۈچى شېن يۇڭ شىڭ قاتارلىقلار ، خىتايچە نەشرى ، چۇڭچىڭ نەشرىياتى)
("دۇنيانىڭ ئۇمۇمى تارىخى" ئاپتورى لەپتىن ستاۋروس، ئامېرىكا .خىتايچە نەشرى . شاڭخەي ئىجتىمايى پەنلەر ئاكادىمىيىسى نەشرىياتى)
("شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى" شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى)
("رەقىپلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار" ئاپتورى جۇن گارۋېر ، ئامېرىكا. ئۇيغۇرچە نەشرى، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نە شرىياتى)
("قىزىق نوختىلار" ئاپتورى لى جىڭ لۇڭ قاتارلىقلار ، خىتايچە نەشرى، جۇڭگو مۇھاجىرلار نەشرىياتى)
("تۈركىيە ھازىرقى زامان تارىخى" ئۇيغۇرچە نەشرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)
("قانۇننىڭ پەلسەپە ئاساسلىرى" ئاپتورى گىگىل، گېرمانىيە ، خىتايچە نەشرى ، سودا نەشرىياتى)
("جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قانۇنلار توپلىمى" ئۇيغۇرچە نەشرى، مىللەتلەر نە

شىرىياتى)
("شىنجاڭ ـ سوۋېت سودىسى" ئاپتورى لى شېڭ ، خىتايچە نەشرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى)
("مەن كەچكەن كېچىكلار" ئاپتورى سوپاخۇن سوۋۋ روپ ، ئۇيغۇرچە نەشرى، مىللەتلەر نەشرىياتى)
(" مەن شاھىد بولغان ئىشلار" ئاپتورى سەيدۇللا سەيپۇللايوف ، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى)
("دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق ئەھدىنامىسى قوللانمىسى" سىچۆەن خەلق نەشرىياتى 1990 ـ يىل خىتايچە نەشرى)
("تىنجىماس ئۇيغۇر دىيارى" كرىستىن تەيلىر، ئەنگىلىيە، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)
(2005 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى"ب ب س" خىتاي تىلى پىروگراممىسى)